UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 00632754 8

Presented to the
LIBRARY *of the*
UNIVERSITY OF TORONTO
by
Barbara Krader

СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ У XVIII ВЕКУ

ЈОВАН СКЕРЛИЋ

Srpska

СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ У XVIII ВЕКУ

НОВО ИСПРАВЉЕНО ИЗДАЊЕ У РЕДАКЦИЈИ
ВЛАДИМИРА ЋОРОВИЋА

ПРВО ИЗДАЊЕ ОВЕ КЊИГЕ ШТАМПАНО ЈЕ
КАО ИЗДАЊЕ СРП. КРАЉЕВСКЕ АКАДЕМИЈЕ

БЕОГРАД
ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРНИЦА „НАПРЕДАК"
1923

LIBRARY
APR 17 1965
UNIVERSITY OF TORONTO
PG
1406
S54
1923

САДРЖАЈ

СТРАНА

Предговор VII

Напомена XV

Књига I

Средина и утицаји.

Глава I

Значај XVIII века у историји српске књижевности

XVIII век у светској књижевности. — Утицај средњевековне, далматинске, босанске и славонске књижевности на стварање нове српске књижевности. — Почетак нове српске књижевности у Јужној Угарској 3

Глава II

Политичко стање

Насељавање Срба у Угарској и сеоба од 1690 године. — Беч према Србима. — Мађари према Србима. — Незадовољство у српском народу. — Народни устанци и сеоба у Русију. — Признање верске и грађанске равноправности 12

Глава III

Верске прилике

Католички прозелитизам у аустријској монархији. — Верска гоњења православних Срба и насилно унијаћење. — Народне жалбе саборима. — Увођење верске равноправности 26

Глава IV

Културно стање световних сталежа

Културно стање пресељеника. — Грађанство. — Народна маса. — Племство. — Официри 34

Глава V

Културно стање духовних сталежа

Теократско уређење Срба за време сеобе и после сеобе. — Митрополити. — Епископат. — Ниже свештенство. — Калуђерство . . 51

СТРАНА

Глава VI

Школе

Српски напори за оснивање школа и прве основне школе. — Делатност митрополита Павла Ненадовића и школска реформа од 1770 до 1790. — Више и стручне школе. — Положај учитеља. — Учење у првим народним школама. — Школски уџбеници 67

Глава VII

Штампарије

Прве српске штампарије. — Штампарије у Влашкој, Немачкој, Риму и Млетцима. Напори митрополита и сабора за задобијање штампарије. Штампарија Димитрија Теодосијева у Млетцима. — Штампарија Јосифа Курцбека у Бечу. — Покушај Емануила Јанковића. — Штампарија Стефана Новаковића 86

Глава VIII

Листови

Покушај Емануила Јанковића. — „Сербскія Новины“ Маркидеса Пуљо. — „Славенно-сербскія Вѣдомости“ Стефана Новаковића 99

Глава IX

Руски утицај

Руско-српски односи до XVIII века. — Обраћања митрополита Мојсеја Петровића Петру Великом. — Максим Суворов и његов рад. — Емануило Козачински и његови другови. — Покушај митрополита Павла Ненадовића. — Руси међу Србима. — Срби у руским школама. — Срби у руској служби 160

Глава X

Јозефинизам

Јосиф II и његове реформе. — Срби према његовим реформама. — Култ Јосифа II; јозефинисти и „националисти“ међу Србима. — Јозефинистичке идеје у српској књижевности. — Доситеј Обрадовић. Јован Мушкатировић и Емануило Јанковић 122

Глава XI

Књижевни језик

Србуљски језик и писци. — Узроци продирања руско-словенског језика. — „Славјано-сербски“ језик у цркви и књижевности. — Изједначавање са руским језиком. — Појава народног језика у књижевности. — Црквена и грађанска азбука 141

СТРАНА

Књига II

Писци.

I

Кипријан Рачанин 161

II

Јеротеј Рачанин 166

III

Гаврило Стефановић Венцловић 168

IV

Ђорђе Бранковић 173

V

Христифор Жефаровић 179

VI

Василије Петровић 185

VII

Захарија Стефановић Орфелин

1) Биографија 191
2) Библиографија 193
3) Књижеван рад 195

VIII

Павле Ђулинац 208

IX

Јован Рајић

1) Биографија 214
2) Библиографија 219
3) Рад на теологији 222
4) Рад на лепој књижевности 225
5) Рад на народној историји 232

X

Доситеј Обрадовић

1) Биографија 241
2) Карактер 260
3) Библиографија 265
4) Интелектуални утицај 271
5) Рационализам и педагошки погледи 282
6) Црквена реформа 287
7) Политичке идеје 292
8) Родољубље 295
9) Језик 298
10) Књижевне особине 301
11) Општи поглед на његов рад и његово место у српској књижевности 304

СТРАНА

XI

Алексије Везилић 316

XII

Јован Мушкатировић 322

XIII

Емануило Јанковић 322

XIV

Азбучни регистар особних имена у овом делу 337

ПРЕДГОВОР

У првој глави овога дела опширно је изнет велики значај XVIII века у српском духовном животу и у историји српске књижевности. То је век када се велике сеобе завршују, и када српска раса заузима географске положаје на којима је данас: он за нас значи излажење из Средњег Века и улажење у модерно добо, одвајање од византинизма и прилажење Западу, напуштање средњевековне црквене писмености и стварање савремене, световне, праве књижевности. Наша култура и наша књижевност почиње од XVIII века.

Са тим уверењем о историјској важности тога века, ја сам предузео да упоредо изнесем како су Срби примили западну културу и како су засновали своју модерну књижевност. У томе послу служио сам се историјским методом. Половину књиге захвата изучавање средине и утицаја, а половина је остављена посебном изучавању писаца. И то није учињено из личних научних детерминистичких уверења, но из стварне потребе, зато што се другаче није ни смело ни могло радити. Пре свега, српска књижевност XVIII века више је *писменост*, у руском смислу речи, но књижевност према данашњим схватањима. Ако би се судило по данашњем мерилу, већи део наших писаца XVIII века, сви србуљски писци из прве половине и историчари из друге половине века, не би се ни узимали у обзир, а од најглавнијих писаца наших, од Захарије Орфелина, Јована Рајића и Доситеја Обрадовића, узела би се у разматрање само споредна и најмање карактеристична дела њихова. Са малим изузетком, цела наша књижевност тога времена књижевност је само по имену, за невољу, у недостатку чега другог и бољега; све је то само прва припрема и полагање темеља за праву књижевност која ће доћи тек у XIX веку. Али зато што је та књижевност била тако некњижевна и неуметничка, што је имала тако обредан, после-

ван и пригодан карактер, што је била готово искључиво црквена, школска и просветитељско-поучна, што је у толикој мери израз наших културних прилика и тежња, мени је изгледало непоходно потребно изнети каква је била материјална и духовна средина у којој је она никла и под којим се особеним материјалним утицајима створила. Нарочиту пажњу поклонио сам културном стању српскога друштва, свих сталежа, истакавши у првом реду историјски значај нашег грађанства за духовни и књижевни напредак. Исто тако, у овој књизи је нарочито истакнута важност реформа Јосифа II по српско друштво и за књижевност с краја XVIII века, и у томе смислу свео сам наш рационалистички и просветитељски покрет на општи јозефинистички покрет у Аустрији тога времена. У колико ми је јасан био руски утицај у првој половини XVIII века, у толико ми је више изгледало да треба истаћи улогу грађанскога сталежа и значаја јозефинизма у нашем духовном и књижевном развитку. Те две идеје јесу основне мисли целе ове књиге.

Ова књига носи наслов *Српска Књижевност у XVIII веку*, али је овде реч само о ћириловској књижевности православних Срба у Јужној Угарској, са изузетком владике Василија Петровића, који је био Црногорац. Овде би требало унети не само славонску књижевност XVIII века, као што је учинио Г. Тихомир Остојић, но и ону мало познату и занимљиву књижевност сремских и бачких католика, „Шокаца“ и Буњеваца, која је до данас остала готово сасвим занемарена. Цела та латиницом писана књижевност католичкога дела нашега народа, и ако је била писана чистим и лепим народним језиком, куд и камо бољим од језика не само наших славено-србских писаца но и од самих народних писаца као што је био Доситеј Обрадовић, овде није проучавана, јер је без везе и без утицаја на књижевност угарских православних Срба, која је одмах од почетка узела чисто конфесионално-национално обележје, и из које се једино развила данашња српска књижевност.

У проучавању писаца био сам принуђен да учиним извесно одабирање. У овој књизи засебно је проучавано четрнаест писаца, који својим главним радом падају у XVIII век и који су, ма у ком погледу, карактеристични. Унето је неколико писаца чија дела никако нису штампана, али који су од важности, или по језику којим су писали, као зачетници

србуљске књижевне школе, која на жалост није успела (Кипријан Рачанин, Јеротеј Рачанин, Гаврило Стефановић Венцловић), или зато што су имали утицај на даљи развој српске књижевности, као Ђорђе Бранковић, на кога се наслањају сви наши историчари XVIII века.

Од писаца XVIII века има их који нису овде ушли, тако: Теодор Јанковић Миријевски, Аврам Мразовић и Стефан Вујановски, иначе заслужни људи по нашу народну просвету, али чији је рад био сасвим неоригиналан и некњижеван, ограничен на превођење школских уџбеника са немачкога и рускога језика. Атанасије Стојковић и Вићентије Ракић нису унети у ову књигу, и ако су писали у XVIII веку, зато што главни њихов рад пада у почетак XIX века. Писцима о којима се засебно говорило дато је место сразмерно њиховој вредности. Тако су неки добили свега по неколико страна, а Доситеју Обрадовићу дато је више од петине ове књиге. И то зато што ми је Обрадовић изгледао не само једини прави писац и најсимпатичнија личност наше књижевности тога времена, но и зато што је он несумњива централна личност српске књижевности XVIII века, оснивач модерне, световне и данашње књижевности. Његов значај изгледао ми је толики, да цела ова књига изгледа као широко изучавање материјалне, духовне и књижевне средине из које је он моћно изникао, као стамено постоље и позадина за његову велику личност.

При изради овога систематскога прегледа српске књижевности у XVIII веку, ја сам се користио радовима људи који су делимично изучавали историју и књижевност тога времена. Од нарочите користи су ми били радови: Ђорђа Рајковића, који је тако лепо знао нашу прошлост, Гаврила Витковића, чије збирке, поред све некритичности, садрже драгоцену грађу, Г. Г. Димитрија Руварца, Милутина Јакшића и Радослава Грујића, који су много учинили за познавање тога мало познатог а тако важног доба. Од знатне користи ми је била књига Г. Др. Тихомира Остојића *Српска књижевност од велике сеобе до Доситеја Обрадовића.* И ако мала обимом и школске намене, и ако се зауставља тамо где баш почиње права књижевност, ова солидна и разборита књига, са новим податцима и са тачним главним схватањима и идејама, положила је основ критичном изучавању XVIII века српске књижевности. Исто тако, користио сам се усменим обавештењим а

која су ми давали Г. Г. Димитрије Руварац, Др. Тихомир Остојић, а нарочито Др. Јован Радонић, који ми је, поред осталих обавештења и пријатељских услуга, саопштио и главне резултате своје студије у рукопису о Ђорђу Бранковићу.

Поред глава које су израђене по ранијим проучавањима и утврђеним научним резултатима, према раније сакупљеном а врло разбацаном материјалу, има у овој књизи самосталних истраживања, података и нових резултата, како у појединостима тако и у схватањима и генерализацијама, као што је и целокупно схватање тога периода наше књижевности.

Пуштајући ову књигу у свет, после трогодишњег рада, ја врло добро осећам њезине празнине и недостатке. Што се тиче главних схватања и закључака, за њих сам прилично сигуран, — у колико се у оваквим пословима у опште може бити сигурним. Овде-онде биће која омашка, што неће бити чудо у једном послу овога обима и у израђивању једног тако необрађенога предмета. Слаба страна ове књиге биће њене празнине и непотпуности. Ја мислим да сам у главном употребио све што је написано о историји и књижевности нашој у XVIII веку. Али тај период је тако неразрађен, о појединим догађајима, писцима и књигама има још много да се нађе и сазна, и свакога дана пристизаће нови прилози, који ће све више заокругљивати целину. У току штампања ове књиге, Г. Радослав Грујић штампао је врло занимљиву књижицу, израђену по архивским податцима, о животу српских сељака у XVIII веку (*Невоље српских сељака пре двеста година у Срему и Бачкој*); Г. Др. Јован Радонић даје у штампу своју одличну монографију о Ђорђу Бранковићу, Др. Тихомир Остојић довршује своју велику студију о Захарији Орфелину, а Г. Вељко Милићевић сређује своје податке о боравлењу Доситеја Обрадовића у Енглеској. На наш XVIII век данас је обраћена она пажња коју он у пуној мери заслужује, он се почео увелико изучавати, и новим изучавањима, монографијама и студијама, нарочито детаљним архивским истраживањима, све ће се више попуњавати наше знање тога важнога доба и његове књижевности. У томе погледу ја немам никаквих илузија: после двадесет година, када се уђе у историјске и књижевне појединости, после целога једнога низа специјалних истраживања каква се већ почињу чинити, имаће се писати нова, потпунија и обимнија, историја српске књижевности XVIII века.

Али и оваква каква је, ова књига неће бити без користи. Ја нећу бити тако нескроман да речем: да оно што се 1909. године могло знати о историји српске књижевности XVIII века налази се у овој књизи, али је извесно да је ово прво систематско дело у којем је обухваћен наш XVIII век као целина, а у прегледу изнето наше улажење у културу и стварање наше нове књижевности. Важност и потреба једнòга оваквога рада, тешкоће које су се имале савлађивати, извиниће за неизбежне недостатке и непотпуности.

Септембра 1909.
Београд.

Јован Скерлић.

НАПОМЕНА

Прво издање ове добре и врло занимљиве књиге објављено је у списима С. К. Академије, у Београду 1909. године. На жалост, ручни примерак Скерлићев овог дела није очуван и нама је, при спремању овог новог издања, требало употребити сасвим друкчији начин рада, него што је био при приправљању других књига.

Дело је изишло поодавно. У њему је већ тада стручна критика приметила известан број недостатака и грешака. Тај се доцније природно повећао после извесних детаљнијих проучавања вршених од 1909.—1921. године. То је све при овом издању имало да буде исправљено. Али се истодобно морало водити много обзира и о том, како се сам Скерлић односио према извесним резултатима и како би их, у извесним случајевима, он сам примио. Кад би требало учинити оно, што је апсолутно најбоље, онда би се имао, несумњиво, стварно и врло опсежно мењати у неким партијама не само Скерлићев текст, него и извесна његова излагања. Али то би онда повлачило за собом и мењање неких закључака и схватања, на основу којих је он делимично заснивао читаво своје дело. А то нам се, с пуно разлога, чинило да прелази границе наше дужности. Ова књига није уџбеник. Напротив. Она је поред све хисторијске позадине, увек само један субјективан приказ нашег XVIII века, у коме је Скерлић дао *своје* схватање и његова значаја и његових лица и њихова круга. Зна се, у осталом, колико је он полагао на овакав приказ Доситејев, какав је израђен у овој књизи, и на његову улогу у нашем духовном животу; како је он схватао и колики је значај давао јозефинизму у српском друштву XVIII века. Могу његове идеје бити можда понегде једностране, превише подвучене, основане на не увек довољно провереним фактима, али оне су његове, у читавом једном логичном систему, у видној органској вези и, што је најважније, све произлазе из

једне основне тачке. Дирати, према том, у склоп и нити ове књиге, значило би мењати њен битни карактер. Ради тога, ми смо остали при томе да у књизи изменимо само стварне грешке или да на њих упозормо. (Сви наши већи додаци и примедбе дати су у угластим заградама, исто као и литература, коју Скерлић није унео.) *Дело је,* према том, *исправљано али није мењано.* Оно је остало и даље оно што је било: Скерлићево схватање XVIII века.

Неке од измена унео је сам Скерлић у своју велику *Историју нове српске књижевности,* исто као и накнадну литературу, и у толико је овај наш рад за дела изашла до 1914. био прилично олакшан. Поред тога, послужили смо се опширним оценама о овој књизи, које су дали Тихомир Остојић (Archiv für slav. Philologie XXXII, 1911., 236—246,) Н. Петровскиј (Журналъ минист. народ. просвѣщенім; октябрь, 1910., 389—395) и Ст. Станојевић (Летопис, књ. 268, 1910., 61—9. Поводом ове оцене полемика; Скерлић, *С. К. Гласник,* XXV, 1910, 457—473, 544—550; Станојевић, *Дело,* књ. 57, 1910., 301—6; књ. 58, 1911., 136—147; књ. 59, 1911., 137—142). Употребили смо, као што се види из дела, и сву новију литературу предмета, ако не увек, да на основу ње мењамо сам текст, а оно да ради научне потребе упозоримо на њу. Наводе туђих списа, који код Скерлића имају доста често и штампарских и преписачких грешака, прегледали смо наново код свих дела, до којих смо, у оскудици Народне Библиотеке, могли доћи.

В. Ћоровић.

КЊИГА I

СРЕДИНА И УТИЦАЈИ

ГЛАВА I

Значај XVIII века у историји српске књижевности.

XVIII век у светској књижевности. — Утицај средњевековне, далматинске, босанске и славонске књижевности на стварање нове српске књижевности. — Почетак нове српске књижевности у Јужној Угарској

XVIII век, „најбољи међу свима вековима“, како га назива један велики модерни писац, Анатол Франс, од особитога значаја је у историји духовнога развића свију европских народа.

Религиозни и монархистички XVII век био је само привремена реакција оном новом духу који се јавио у доба Обнове и Реформације. У XVIII веку црква је била растрзана и ослабљена борбама које су поједине секте међу собом водиле; монархија је изгубила свој стари углед у династичким и освајачким ратовима, који су собом носили страшно осиромашавање народних маса; племство, пошто је феодализам сломљен, ушло је у дворанску службу апсолутистичких владара и постало једна паразитска друштвена класа. На супрот свим тим силама прошлости јављао се нов свет: грађанство, које је добивало економску моћ и тежило политичком ослобођењу. Протестантизам је направио пролом у старој доктрини интегралног католицизма, и религиозне догме постале су предмет критике и спорења; силан напредак народних и тачних наука, проширење граница људскога сазнања, стварни успеси људскога разума, створили су нову веру у науку, и слободна мисао људска почела се смело истицати на супрот мрачној догми Средњега Века.

Век духовнога ослобођења и препорођаја у велико почиње. У борби против мртвога догматизма, штурих традиција и штетних предрасуда, рационалистичка философија и слободна критика почиње одрицањем свега што је постојало и

што се раније поштовало. Све идеје, све догме, све установе подвргавају се оштрој и безобзирној критици здравога разума. Као духовне врлине првога реда истичу се сумња, непоштовање ауторитета, презирање прошлости, безгранични духовни индивидуализам. И после свих тих одрицања, XVIII век ствара своју критичку, хуманитарну филозофију, која ће прожети књижевност, јавни живот и најзад ући и у законе и у установе.

Са том вером у лични разум, природно је да је XVIII век обратио нарочиту пажњу на ширење научних истина, на популаризацију основа рационалистичке филозофије, распрострирање просвете и корисних знања по широким слојевима народним. Реформација је била прва започела дело народнога просвећивања, али више у циљу религиознога васпитања у духу својих начела. У борби против догматичне и јерархијски организоване католичке цркве, она је хтела да своје верне оспособи да сами могу читати јеванђеља, да, школом, наставом и ширењем хришћанске поуке на народном језику, од својих присталица створи лично и дубоко убеђење хришћане. XVIII век наставља тај започети посао народног образовања, али не у верском смеру, но у отворено безверском, а често и противверском смислу, са намером да се сва истина каже целоме свету, да се цео народ васпита у идејама слободе мисли и савести. И те нове просветитељске идеје створиле су модерно друштво овакво какво је данас.

XVIII век, који је духовно препородио толике земље, који је једном великом политичком и социјалном револуцијом створио нову Европу, и који је основао америчку слободу, био је од особитог значаја и по српски народ. Он није само унео рационалистичке и просветитељске идеје међу Србе, он, у исти мах, и у првоме реду, значи прелажење српскога народа из Средњега Века у ново доба, улажење у западну европску културу, почетак живота у модерној цивилизацији и стварање нове, праве књижевности српске У томе веку, убрзаним кораком, Срби изилазе из средњевековне таме, улазе у једну организовану европску државу, ступају у коло модерних народа, оснивају своју народну просвету и стварају своју световну књижевност.

Нарочито у књижевном погледу не може се довољно нагласити значај XVIII века у прогресивном развијању српскога народа. Српска књижевност, оваква каква се створила у току

последња два века и каква данас постоји, непосредно, у целини, и искључиво, израсла је из књижевности XVIII века.

Стара српска, средњевековна књижевност није могла ништа допринети поновном стварању српске књижевности. Она је била готово искључиво црквенога карактера, и црквени људи су је радили у црквеним идејама за црквене потребе. Сва та књижевност литургијских требника, типика, канона, хронографа, хагиографијских списа, „хвалних житија“ христољубивих и благочестивих владара, у најбољем случају апокрифних дела, производа болесне средњевековне црквене романтике, све то и није била књижевност у правоме смислу речи, и ако се данас броји у књижевност то је у недостатку чега другога, и зато што је тако до сада примљено. И не само да је та обредна књижевност по својој садржини и језику била далеко од народа и његовога живота. Уска по својој садржини, облику и смеру, она се још више ограничавала тиме што се јављала у ретким и скупим рукописима и тако улазила само у мали круг повлашћених читалаца. Од краја XIV и у првим десетинама XV века, у доба Константина Филозофа и „ресавских преводника“, српска књижевност почела је у неколико губити свој искључиво црквени обредни карактер, и с нешто световнијом садржином и у многобројнијим и бољим преписима, стала се обраћати и већој публици. Књиге се почињу читати и ван манастирских зидина, и јављају се *књигољупци*, које често помињу записи тога времена. Али тај мали напредак био је краткога века. Најезда Турака, „безбожних и богомрских и безаконих Агарјана“, учинила је крај и српској држави и српској књижевности. Била су настала, како вели стари летописац, „тешка и нуждна времена, када чловеци на се смрт призиваху, а не живот“. XVI и XVII век наше народне прошлости значе враћање у варварство, и то је најгоре доба које је наш народ претурио преко главе. Властела истурчена или одбегла у свет, у сваком случају ишчезла из народне заједнице; патријаршија укинута, и за неких сто година народ остао без икакве црквене организације, једине могуће у тим црним данима ропства; цркве и манастири или порушени или опали, њихова добра одузета, а калуђери, који су дотле једини радили на књижевности, принуђени или да копају земљу или да просјаче да би се лебом изранили. 1573, путник Герлах видео је у Србији

босоноге попове и београдског проту како живи од бојаџијског заната.[1]) И такви црквени људи не само да нису могли радити на књижевности, но су и сами падали у дубоко незнање своје бедне пастве. Густа тама настала је у свима крајевима српским, и српски летописац тога времена могао је поновити оно што је писао један латински кроничар V века после Христа: „у општем ћутању књижевности, ја чујем само шум мога пера како шкрипи по хартији“.

Оно што се из ранијега времена било задржало рукописних књига сада нестаје. Један запис већ из 1444 године вели: „књижиц мало беше у цркве, и то и се веома обетшале.“ Када су се почеле штампати српске црквене књиге, издавачи су као главни разлог своме подузећу навели што су цркве постале „праздне светих књига“, а Божидар Вуковић је писао да му је намера да испуни „сваки недостатак у божаственим црквама у књигама што је умањено од иноверних народа.“ У једном запису из 1716 године, писац моли да му се опросте погрешке при преписивању, „понеже писах си зјело скудоуман и без места, в чуждих домех из чуждих книг, в оскудени телесних потреб, в хитошти.“[2]).

У таквим приликама, стара српска књижевност је била угушена, и немајући никаква додира са новом српском књижевношћу, остала је без утицаја на њу. У XVIII веку једва се нешто мало зна за старе споменике српске књижевности. Владика Василиѥ Петровић, у писању своје *Историе о Черной Горы* (Москва, 1754), служио се нешто мало старијим рукописима, родословима и причама о боју косовском, и помиње „историје древније“ које „теперь обрѣтаются во Аѳонской Горѣ у Хилендару и въ Сербліи, у лаври Студеници, у Дечани, у Сербской патріархіи Пекской, у митрополіи Черногорской Цетинской.“ Кирило Живковић издаје 1794 године, у Бечу, али „сокрашчено еже и очишченно“ *Житіе Святыхъ Сербскихъ Просвѣтителей Сѵмеона и Савви, списанное Дометіаномъ Іэромонахомъ Хилендарскимъ во святой Горѣ Аѳонстѣй, ученикомъ святаго Саввы Перваго Архіепіскопа Сербскаго*[3]). Јован Рајић био је у Хилендару 1758 го-

[1]) Чедомиљ Мијатовић: *Пре триста година. Гласник Српског Ученог Друштва*, књ. 36. стр. 209, 212.

[2]) Љубомир Стојановић: *Стари српски записи и натписи*. Београд, 1903. књ. II. стр. 38.

[3]) [У ствари то је извод из Теодосија. Ср. Н. Радојчића *С. К. Гласник*, XXX. 1913., стр. 524-531 и В. Ћоровића, *Јужнословенски Филолог*, II, 1921., стр. 122-3.].

дине, и тамо се упознао са старим српским рукописима. Он о томе сам прича: „с великим трудом и опасностију живота чрез турештину пројдох, изискивајა в тамошних стран манастиреј наших древностеј рукописи, еже и случило сја неколико такових достати, из којих и екстракте учиних за будушчују моју историју.“ Али то су били оскудни и непотпуни податци, и Рајић је описивао средњевековну српску историју не знајући ни за списе Св. Саве, Доментијана, Константина Филозофа и Григорија Цамблака; Душанов законик био му је једва и делимично познат, и он је остављао другима „да ту ствар испитују.“ Наши историци XVIII века, сви без разлике, и Ђорђе Бранковић, и Павле Јулинац, и Јован Мушкатировић као и Рајић, знају мало или ни мало о историјским споменицима старе српске књижевности, и раде своје историје српскога народа по талијанским, мађарским, немачким и грчким писцима. Тек у XIX веку, историчари и филолози упознају Србе са њиховом старом књижевношћу, која је већ у XVI веку била [готово] мртва, а у XVIII веку није ништа значила у стварању нове књижевности.

Као и средњевековна, тако и далматинска књижевност није имала никаква утицаја на стварање нове српске књижевности. Далматинска књижевност била је куд и камо развијенија, савршенија, књижевнија и модернија но стара српска књижевност. Али она је по готову исто тако подражавалачка, исто тако одвојена од стварнога живота, исто тако сталешка као и стара књижевност. Оно што је нарочито сметало да она утиче на стварање нове књижевности, то је њено локално обележје, верски обзири и азбука. Од половине XV па до почетка XIX века, далматинска књижевност била је ограничена на приморје Јадранског Мора, на земље под млетачком владавином или под непосредним утицајем талијанске културе на Спљет, Задар, Дубровник, острво Хвар. Далматинци, у блиском и сталном додиру са Италијом, са романским и талијанским становништвом у својој средини, под утицајем талијанског хуманизма и Обнове, пригрлили су талијанску књижевност, и цео њихов књижевни рад је верно, каткада и ропско подражавање талијанских узора. Далматински писци пишу народним језиком, али без правог и одређеног националнога осећања. Сем малога броја изузетака, њихова накалемљена, вештачки створена и одржавана књижевност, обде-

лавана у уском кругу црквених људи, образованих племића и богатих трговаца, нема везе са народним животом, и чини утисак једне велике стаклене баште. Једна тако извештачена и сталешка књижевност није имала услова за сталан опстанак и непрекидно усавршавање ни у самоме крају где је поникла а још мање је могла имати услова за живот у осталим деловима српскога народа, који је био у сасвим другим приликама и под сасвим другим утицајима. На главну масу српскога народа, ону која је живела у североисточним крајевима, која је била православне вере и код које је само ћирилица била у употреби, на велику масу српскога народа та локална, сталешка, католичка и латиницом писана књижевност није могла имати утицаја. У тренутку када се нова српска књижевност почела стварати, Срби су имали да издрже тешке борбе против насилничких покушаја за Унију, језуитска пропаганда пуштала је у народ српски писане и ћирилицом штампане књиге католичкога смера, и у таквим приликама и дела далматинских писаца, у колико су и могла допрети у крајеве Јужне Угарске, изгледала су Србима туђа и опасна.

Далматинска, а нарочито дубровачка књижевност око 1835 године, за време илирског покрета била је од великог утицаја на стварање нове хрватске књижевности. Далмација је Хрватској била блиска, по прошлости, географски, вером, и азбуком, и „дубровчанисање“ илирских писаца било је сасвим природно и појамно. За православне Србе XVIII века у Јужној Угарској млетачка Далмација била је далеко, а верска преграда била је тада већа но икада. За ту књижевност у Срба се готово није ни знало, и ако је ко од образованијих Срба и познавао није је сматрао као своју. Доситије Обрадовић, највећи и најзначајнији српски писац XVIII века, човек без верских предрасуда који је први рекао да вера не одређује народност и који је католике и мухамеданце уводио у српску народну заједницу, Доситије Обрадовић је неколико година провео у Далмацији, где се, увек радознала духа и жудан читања, морао упознати са делима бар неколико далматинских писаца, али, нигде, у целокупном његовом раду, нема ни трага ни помена ни о каквом делу далматинске књижевности.

Једини далматински писац који је био нешто познат међу Србима XVIII века и који је оставио извеснога трага у срп-

ској књижевности онога времена, био је Андрија Качић Миошић, и то свакако стога што је био тако близак народној поезији. 1794 године, *Славенно-Сербскія Вѣдомости* (бр. 74.) донеле су *Пѣснъ Стефана II. Немањь, краля сербскаго*, која није ништа друго до *Pisma od kralja Stipana Nemanje* из *Razgovora ugodnog naroda slovinskoga*. У почетку XIX века Сима Милутиновић помиње да је Доситеј Обрадовић признавао, да га је Качићев пример охрабрио писати народним језиком за народ; Павле Соларић га назива „највећим илирским песмотворцем“, а Вук Караџић се потпуно одлучио на штампање народних песама тек пошто је прочитао велику песмарицу Качићеву.

Тек доцније православни Срби су почели поступно упознавати се са далматинском књижевношћу. Јевта Поповић, 1826, издао је *Suzê Radmilove* од Влаха Минчетића, а 1827, рђаво и скроз некритично, Гундулићева *Osmana* и то као прву свеску својих *Разныхъ Дѣла*. Под утицајем илиризма, професори „Илири из Србије“ читали су, око 1838, својим ђацима у Крагујевцу Гундулића и Качића. Ђорђе Николајевић, у *Србско-Далматинском Магазину* за 1838 и 1839, а Матија Бан, у *Подунавци* 1844, упознају православне Србе са далматинском књижевношћу. 1847, Вук Караџић је наглашавао, „да би било вриједно нашијем словима наштампати сва дјела дубровачкијих и гдјекојијех далматинскијех пјесника без икакве промјене у језику“. Од нових српских писаца код Брарка Радичевића и Ђуре Јакшића опажа се местимично утицај читања појединих далматинских писаца. Али тек шездесетих година прошлога века код нас се истиче значај далматинске књижевности. Коста Руварац, који је тако био цењен и слушан у омладинским круговима, држи у *Преодници* предавање *Значајност дубровачке књижевности* и тврди да су Срби, још у XVIII веку, требали усвојити, као књижевни језик, језик којим су певали дубровачки песници.[1]) Исто тако Спиро Димитријевић Которанин, један од најранијих наших преводилаца Шекспира, жали се, 1860, у једном отвореном писму уреднику новосадске *Словенке* што „браћа србска у Банату“ тако мало знају и тако мало маре за богату и лепу далматинску књижевност, те поред „чисто нашког“ језика далматинских писаца употребљавају

[1]) *Скупљени списи*. Први део. Нови Сад, 1866. стр. 469.

толике турцизме: „није ли боље од једнокрвног брата што узети него ли се турству нашем вјечно утицати?“ Тек у најновије доба почело се и код православних Срба бавити далматинском књижевношћу, али само у облику специјалних научних истраживања. Једна ствар је ван свакога спора: далматинска књижевност није ни по чему утицала на стварање нове српске књижевности у XVIII веку.

Исто тако без већег утицаја су биле и остале локалне и католичке књижевности наше, босанска књижевност XVII и XVIII века, и славонска књижевност XVIII века. Побожна и морална књижевност родољубивих босанских фрањеваца била је писана ћирилицом, којом се фрањевачки ред служио све до 1825 године; главни писац те босанске фрањевачке књижевности Матија Дивковић писао је, по сопственим речима, „језиком словинским а слови сарпскиеми“. Али верске препоне биле су тако велике, страх од свега што је „шокачко“ тако силан, да православни Срби нису хтели ни да чују за те књиге католичкога духа, и ако ћирилицом писане.

Славонска књижевност ослањала се на босанску књижевност, јер су славонски фрањевци чинили једну духовну област са босанским фрањевцима. И славонски католици су се једно време служили ћирилицом, као што Матија Анте Рељковић пева у своме *Satiru:*

O Slavonče, ti se vrlo varaš
Koji god mi tako odgovaraš;
Vaši stari jesu knjigu znali,
Srpski štili i srpski pisali.

Али и та књижевност, која је од свих наших локалних књижевности имала најсолиднији основ и највише везе са стварним и народним животом, која је имала једнога тако ваљаног и популарног писца као што је био Рељковић, која је никла и развила се у средини православних Срба, није имала утицаја на стварање наше нове књижевности. Србима су морале изгледати туђе оне књиге где су се тумачила учења католичке вере, и све то писано у икавштини. Шта је могла ортодоксним Србима да каже *Sveta Rožalija, panormitanska divica nakićena i ispivana*, или полемично дело *Kamen pravi smutnje velike* језуита Антуна Канижлића, где се, са строго католичког гледишта, осуђује православна црква као расколничка? Али, ипак, релативно, за славонску књижевност се

код православних Срба више знало но за остале локалне и католичке књижевности наше. 1793 године, у Бечу, Стефан Рајић, учитељ „долноосечке јуности“, прештампао је црквеним ћириловским словимл *Satira*, али покваривши чисти и лепи језик Рељковићев, удешавајући га на хибридни и наказни славеносрпски језик. Добра књига Рељковићева нашла је читалаца међу православним Србима, и 1807 године појавило се ново издање у Будиму. 1803 године, у Будиму, Георгије Михаљевић, прештампао је црквеном ћирилицом књигу Вида Дошена *Аждая седмоглава, сирѣчь описаніе седми грѣховъ смртныхъ*, и то „*пречишчено*“ „съ далматинскаго языка на Славенно-Серскій“. Вук Караџић је 1817 године упућивао Милована Видаковића да се учи српском језику у „граматици Рељковићевој шокачкој“. И поред тих усамљених случајева, нема примера раније везе славонске књижевности са новоствореном књижевношћу православних Срба у Јужној Угарској. Та веза била је тако слаба, стога утицаја није ни толико било, да Рељковић ни по чему није утицао на Доситеја Обрадовића, и ако су били савременици, и ако су били истих идеја и радили готово у истоме правцу.[1])

Ни једна од локалних књижевности наших новога времена, ни далматинска, ни босанска, ни славонска, као ни стара средњевековна, нису утицале на стварање и развитак књижевности код новодосељених Срба у Јужној Угарској у XVIII веку. Нова данашња, српска књижевност стварала се и развила, сасвим независно од њих, код угарских Срба у току XVIII века. По простору на коме се развила, и та књижевност је локална; по духу који је у почетку у њој преовлађивао, и она је била религиозна и сталешка. У то време, Србија, готово пуста, била је само београдски пашалук, где две аустријске окупације нису измениле жалосно стање ствари; Црна Гора борила се без престанка са Турцима за свој опстанак; у Босни и Херцеговини није било ни трага од духовнога живота, а Стара Србија, поробљена, попаљена и опустела после две велике сеобе била је у очајном стању. Оно што је било духовнога живота у српском народу то је било код оно неколико стотина хиљада бегунаца који су се настанили у пустим

[1]) Сима Милутиновић наводи још причање Доситеја Обрадовића како су, поред Качићеве песмарице, и Рељковићев *Сатир* и Дошенова *Аждая седмоглава* побудили га „свој исти простонародни језик писати у књиге“.

равницама Јужне Угарске. Ту су Срби почели живети новим културним животом, и неких сто и педесет година ту се мислило и писало за цео српски народ.

Књижевност коју су ти бегунци основали била је из почетка конфесионална, рађена у циљу вероисповедне употребе и верске самоодбране, али се поступно прожимала новим духом, проширивала видик својих идеја, док се на крају века са Доситијем Обрадовићем, није успела на висину једне световне, народне и модерне књижевности. Спонтано поникла, развијајући се упоредо са општим стањем културе у народу, одговарајући стварним потребама народа, родољубива у најбољем смислу речи, та, из почетка локална и конфесионална, књижевност српских бегунаца у једној туђој земљи проширила се на цео српски народ православне вере и добила потпуно општенародни карактер. И због тога књижевност православних Срба у Јужној Угарској у XVIII веку значи први, почетни и основни период целе српске националне и савремене књижевности.

ГЛАВА II

Политичко стање.

Насељавање Срба у Угарској и сеоба од 1690 године. — Беч према Србима. — Мађари према Србима. — Незадовољство у српском народу. — Народни устанци и сеоба у Русију. — Признање верске и грађанске равноправности.

Када су 1690 године, под водством патријарха Арсенија III Црнојевића, Срби прешли у Угарску, они су тамо нашли већ раније насељених својих сународника. Још у Средњем Веку помињу се Срби у Срему и у Јужном Банату. Од краја XIV века, од како су Турци дошли до српских крајева и од како су поступно стали ломити стару српску државу, Срби се, у већим и у мањим гомилама, почињу исељавати преко Саве и Дунава, повећавајући стално број српских насељеника у Угарској. Они иду далеко на север, и већ 1404 године помињу се српска насеља у околини Пеште. Деспот Ђурађ Вуковић Смедеревац имао је велике поседе у Угарској, Слан-

камен у Срему, Бечеј и Кулпин у Бачкој, затим Арад, Мункач Вилагош, Велики Бечкерек, и на своја имања он је доводио Србе из своје државе. 1480 године са кнезом Павлом прешло је на 50.000 Срба у темишварски крај. 1526, после битке на Мохачу, кад су Турци провалили у Угарску, Ердељ и Хрватску, становништво тих поробљених земаља повлачило се на север, а пусте крајеве насељавали су Срби са Балканског Полуострва. 1526 године била је повећа сеоба са властелом Бакићима на челу. У XVI веку подигнуто је неколико српских манастира у Фрушкој Гори, и Срби већ тада имају своје владичанство у Срему. Већ у првој половини XVII века у границама круновине Св. Стевана налази се приличан број српскога становништва.

Али главна сеоба српскога народа извршила се на крају XVII века. После пораза турске војске под зидинама Беча, Аустрија помишља на офанзиван рат, неку врсту крсташког похода против Турака, за који би се придобили подјармљени Јужни Словени, а нарочито Срби у Турској. Цар Леополд I, потпомогнут новчаном помоћу целе хришћанске Европе, а са папиним благословом, ступио је у „свету везу“ са пољским краљем Јаном Собјеским, млетачком републиком и Русијом, и кренуо „свети рат“ противу Турске. Рат је отпочео 1684 године, и бојеви су се били у Угарској, у Славонији, у Србији, у Далмацији и Старој Србији, готово на целом земљишту где је српски народ живео. Срби су тврдо држали да је дошао час њиховога ослобођења, и аустријској војсци су се придруживале не само хајдучке чете но и цео народ, по крајевима и у масама. Царска војска била је победоносно допрла до самог Призрена. Али Луј XIV отпоче јаче непријатељство према Аустрији на Рајни, а аустријска војска претрпе неколико пораза у Старој Србији и буде приморана на узмицање.

У тим приликама, цар Леополд се, априла 1690 године, нарочитим манифестом обрати на Србе, позивајући их да се сви дигну на оружје и придруже његовој војсци, обећавајући им највеће повластице, народну и верску слободу, право на избор војводе, ослобођење од свих терета и данака. За то време, Турци су непрестано напредовали и потискивали аустријску војску на север, освојивши Ниш, Смедерево, па најзад и Београд. У крајевима које су Турци понова освојили живели су Срби, којима нису праштали што су се придружили

аустријској војсци. За српски народ, који је понова потпао под Турке, била су настала страшна времена. У једном савременом запису из 1690 године овако се описује то стање: „Ох! ох! ох! уви мње! љути страх и беда тогда беше, матер од очесех раздвајаху, а от отца сина; младе робљаху, а старе секаху и дављаху. Тогда на се човеци смрт призиваху а не живот од проклети Турака и Татара. Уви мње, љуте туге!“[1])

Срби више нису могли остајати у својој домовини, где им није био сигуран ни иметак ни живот. И на 100.000 људи са патријархом, владикама и калуђерима на челу, пређе у Угарску, на пусте равнице које је мађарско становништво раније било напустило. Аустрији је било у интересу да насели своје пусте земље и заштитити своју опасну јужну границу једним ратоборним племеном, навикнутим на борбу са мрским му Турцима. Аустрија је потпомагала српску емиграцију, и има примера да ју је и насилно изводила[2]) (1790 године, на пример, аустријске војне власти ставиле су у нарочиту дужност фрајкору да врши емиграцију, и било је случајева, нарочито у пожаревачком округу, да је војска силом нагонила људе на исељавање).

Крајем XVII века, знатан, и то врло активан, може се рећи главан део српскога народа нашао се у Угарској. Држава је морала тим новим грађанима својим да одреди правни положај. 21 августа 1690 године, нарочитим царским актом, одређена су права и дужности српскога народа у аустријској монархији. Србима је свечано призната слобода и унутрашња аутономија православне цркве, право да се служе старим календаром и да празнују своје празнике, право да сами бирају свога архиепископа, човека своје вере и свога племена. Архиепископ је добио право именовати епископе, игумане и свештенике и подизати цркве свуда где се Срби настане. Свештена лица су ослобођена свију намета и терета и стављена под искључиву власт својих црквених старешина.

На хартији те су привилегије нешто и значиле; у тренутцима опасности по монархију, када су Срби били потребни,

---

[1]) Љубомир Стојановић: *Стари српски записи и натписи*. Београд, 1902. књ. I, стр. 453.

[2]) Др. Драгољуб Павловић: *Прилог историји Кочине Крајине и Михаљевићевог Фрајкора. Глас Српске Краљевске Академије*, 1904, LXVIII, стр. 152—158.

оне су нешто и поштоване. Али у целини и у трајању оне су у пуном смислу речи остале мртво слово на хартији. У Бечу се непрекидно са неповерењем гледало на ратоборне досељенике на јужној граници. Из једнога тајнога акта дворске комисије из 1744 године види се како се страховало од тога многобројног народа, који се раширио од Ердеља па до Јадранског Мора, и који је од својих нових господара био одељен и вером и језиком. За католички и немачки Беч Срби су непрестано били шизматици, упућени на споразуме са лутеранима и калвинистима у Угарској, и који су своје очи стално држали упрте на једнокрвну и једноверну Русију. 1744 одбила се молба српског народног сабора да Срби могу ударити међу собом разрез од 3 новчића на главу ради издржавања школа и цркава. У Бечу нису хтели дати Србима тај *„nervus politicus“*, и могућност за стварање „државе у држави“.

И неповерљива Аустрија није никада испунила свечано дата обећања својих владара. Пре свега, она није испунила главно обећање: да ће се Срби као једна народна целина настанити на једном одређеном земљишту, засебно од осталих народа са могућношћу да сами собом владају. Патријарх и народни прваци тражили су да се Срби населе у славонској Малој Влашкој, затим између Дунава и Тисе, и у Банату између Тисе и Мориша. 1708, будимски Срби предлагали су сабору у Крушедолу да се за српски народ тражи Славонија и Срем, али преко свих тих молби прелазило се ћутке у Бечу. „Бојати се," вели кардинал Колонић у својој тајној информацији Јосифу I, да тај народ не сакупи се у једну цалину, јер и овако расцепкан необуздане је ћуди и чуда чини, а шта би тек могао починити кад би се у поменуте крајеве преселио; сигурно је да га тада не би могао држати у послушности и њиме овладати, јер бунама никад краја не би имало, — тај његов заједнички живот дао би им голему снагу“.[1]) Шта више, доцније, у крајеве које су Срби населили, довођени су немачки колонисти, на најбољу земљу и са најповољнијим повластицама.

[1]) Радослав М. Грујић: *Како се поступало са српским молбама на двору ћесара аустријског последње године живота патријарха Арсенија III Чарнојевића.* Књиге Матице Српске, број 18. Зборник историјских докумената, I. Нови Сад, 1906. Стр. 27.

Срби су тако остали или збивени на војној граници, у миру под гвозденим војним властима, а у рату у првим редовима где се гине, или расејани по угарским жупанијама, у већим или мањим оазама, са свију страна опкољени туђинским становништвом. За Аустрију су Срби остали ратничко племе, коме се, у времену рата, много обећавало у виду разних привилегија, патената, декрета, заштитних диплома и регуламената, али коме се у доба мира, пошто је црнац био извршио своју улогу, мало или нимало давало. Председник Илирске Дворске Депутације, барон Бартенштајн, иначе добро расположен према Србима, писао је 1760 године да су Србима у монархији долазили бољи дани, када су „требали против којег спољашњег непријатеља, или кад се мислило да се може хасневући од грчких трговаца у заједничкој трговини и промету, или најпосле кад се надаху и очекиваху корисне помоћи, угушавајући какав унутрашњи немир“.[1]) У Бечу се непрекидно држало да су српске народне привилегије само једна милост, *privilegia gratiosa*, док је српски народ, како вели једна српска контрапротестација, држао да је то задобивено право, стварна награда за учињене услуге, *remuneratio realis*. Владари су били дали привилегије, али су за се мудро задржавали право њиховог тумачења. 29 септембра 1706 цар Јосиф I потврдио је српске привилегије, али се оградио да оне важе „без повреде туђих права“. 1707 Придворни Ратни Савет решава да привилегије важе само за оне Србе који су дошли са патријархом Арсенијем III, искључујући тако из народне и верске заједнице Лику, Крбаву, Банију, Вараждински Генералат, све Србе у Хрватској. У потврди од 1713, владар „задржава право потоњег тумачења привилегије“. Ништа боље не показује колико су све те привилегије биле несигурне и мало извршиване но чињеница да су их неколико владара потврђивали, увек са задњом мишљу да их не испуњују. И кадгод су Срби хтели што да задобију, морали су плаћати великим војним и грађанским лицима, у виду разних поклона, „дишкреција“, „ремунерација“ или простога подмићивања.[2])

[1]) ***Кратак извештај о стању расејанога многобројног илирскога народа по цар. и краљ. наследним земљама.*** Превео Александар Сандић. Беч, 1866, стр. 36.

[2]) Будимски биров Вукоман Лазаревић бавио се народним послом у Бечу, и одатле пише својим суграђанима: „У Бечу тко неима новаца, на њега

Затим, постојала је једна друга невоља по Србе. Поред свих тих привилегија, њихов правни положај остао је неизвестан и неуређен. Аустрија је сматрала да су крајеви у којима Срби живе отети оружјем цареве војске, и да припадају царском дому, као *patrimonium domus Austriae,* а цело српско питање за њих је било *austriaco-politica.* Мађари те исте крајеве сматрају као саставни део *regni Hungariae,* српско питање је њихово унутрашње питање, *provincialis hungarica,* и они неће да чују ни за какве привилегије Срба и за њихов живот ван угарских закона. У најбољем случају признавали су нешто привилегија потомцима досељеника за време владе Леополда I, али никако онима који су касније дошли. Срби, као „странци и пришелци", са засебним привилегијама које се косе са земаљским уставом, за њих су били држава у држави, и за сто година они воде огорчену борбу противу Срба. Угарска Дворска Канцеларија и угарске жупанијске власти нису престајале протествовати против изузетног правнога положаја српскога народа, тражећи упорно да се засебне војне крајине присаједине Угарској. Како су жупанијским властима на челу били племићи, то су се они свим силама трудили да војне крајине укину и слободне сељаке српске уведу у спахијско ропство. У Бечу се поступно попуштало Мађарима, војне крајине су се укидале, власт жупанија проширивала и Срби све више долазили под њихову власт. У целоме XVIII веку Мађари нису престајали Србе сматрати као зле госте у својој рођеној кући и као оруђе Аустрије у борби противу слободе Угарске.

Мађари, нарочито, нису могли опростити Србима њихово држање у Ракоцијевом устанку. 9 августа 1704, упутио је мађарски револуционар проглас Србима, позивајући их да се придруже мађарском народном устанку, „за драгу угарску отаџбину, а тиме и за своју рођену слободу", претећи им даље: „окренете ли можда оружје противу нас, то ћемо вас онда без милости потући и поклати, па ћемо исећи и вашу децу, само да вас тако сасвим истребимо из наше угарске отаџбине". Но сви ти његови позиви и претње остали су без

и не гледају". (Гаврило Витковић: *Споменици из будимског и пештанског архива,* Београд, 1873. Збирка I, стр. 107). 1733 скупљао се новац међу будимским Србима, „да би господствујушту немачку господу новцем умилостивили, кад се на ино не може". (Гаврило Витковић: *Споменици из будимског и пештанског архива,* Београд, 1873, збирка II, стр. 153.).

успеха. Срби су остали верни Аустрији и били један од главних чинилаца у угушивању мађарског устанка. У једноме писму из 1732 године, Срби из Будима, Пеште и Сент-Андреје жале се на Мађаре „који би нас радо покосили и са лица земље истребили, како се и сувише уверили јесмо“.[1]) И много доцније, после неуспеха Ракоцијева устанка, на крају века, када су страсти легле, 1785 године, Јосиф II констатовао је „да несавладљива предрасуда мржње влада између мађарске и српске народности“, и нарочитим наредбама морао је да узима Србе у заштиту од мађарских државних и жупанијских власти. Јован Мушкатировић, у књизи *Расужденіе ю постахъ восточнія церкве*, 1794, са болом је констатовао како Срби по туђим земљама, без домовине и без права, „скоро како Јудеји живе“.

У новој отаџбини Срби су се осећали врло несрећно. Они су напустили своју домовину са уверењем да њихово изгнанство неће дуго трајати, да ће се ратна срећа скоро окренути хришћанском оружју, и да ће се они моћи вратити на своја огњишта. Неких петнаест година провели су они у бојевима, у збеговима, по земуницама, страдајући од глади и заразних болести, у чергарским сељакањима са Балкана па све до Пеште, сматрани као „странци и пришелци“, гоњени језуитима, аустријским војним и мађарским жупанијским властима. И у томе животу они су имали и сувише разлога да заплачу над својом судбином. У једном запису калуђера Михаила Раваничанина, писаном у Сент-Андреји 1695 године, живо и речито казује се опште народно осећање: „в велицем утеснени и изгнани от безбожних и богомрских Агарен, својих домов и монастиреј и всакаго добра лишени, а зде никаково добро не приобрели. *И пребихом зде 4 лета по злу добра чекајући, и не дождахом, а от селе јединому Богу ведомо*“[1]). 1706 године, „бедни и горки страдалац и непотребни Исаија Дијаковић“, како се сам назива, налазио се у Бечу, покушавајући да молбама колико толико олакша тешко стање „нашег сиромашког народа“. И из Беча пише он Србима у Будиму, Пешти и Сент-Андреји: „Ми же зде остахом сами плачни и дужни, остахом горше јеште“ ... Те исте, 1706 године, одго-

[1]) Гаврило Витковић: *Споменици из будимског и пештанског архива*, страна 20.

[1]) Љубомир Стојановић: *Стари српски записи и натписи*, књ. I, стр. 465.

варају му будимски Срби, и између осталога веле и ово: „Знате, ваше високопреосвештенство, да наш сиромашки народ у мађарској земљи особито не има ни за једну стопу коњску, нити паки какве слободе, него понизни и потурнути од свакогˮ...[2]) 1708 године, жале се опет Будимци своме архипастиру: „Тешко страдамо са васаке стране, а помоћи не имамо ни откуде кроме Бога. Ако кога уређења не буде, нећемо се моћи никако државати ни живити овде нити нам приликује... Од толико времена како смо се овде ми населили, нити смо грађани ни сељани, нити које урежденије имамо. Веће, ако коме што дамо, тако смо им мили; ако ли не дамо, а они на нас ратујуˮ...[3]) И није без основа створена легенда о последњем деспоту Ђорђу Бранковићу, хебском заточенику, у коме је у целом XVIII веку српски народ гледао живо оличење своје зле судбине.

И та „времена тешка и усилнаˮ, како вели један запис из 1721 године у манастиру Раваници, нису никада престајала. С времена на време, у доба ратовања, стање српскога народа се нешто поправљало, јер су Срби чинили важан и поуздан део царске војске. Благодарећи Србима, који су заштитили јужну границу од Турака, Аустрија је могла сву своју пажњу и снагу да посвети својој западној граници. Срби се показују као одличнн војници. 1704 године у битци код Хохштата, против Француза и Бавараца, 1716 у нападу на Букурешт, 1717 у боју код Гроцке, 1733—1738 у пољском рату. 1740 године, цар Карло VI оставио је својој кћери Марији Терезији војску од 82.572 пешака и 30.972 коњаника, а од тога броја било је 45.615 граничара који су ишли на бојно поље и 20.000 који су остајали у земљи, а од тих граничара већина били су православни Срби. У ратовима од 1740 до 1748 учествовало је 25.000 граничара, а у Седмогодишњем Рату, од 1756 до 1763, 88.000, док су мађарски „moriamur-Magnatesˮ дали свега 6.000 војника. У баварском рату око наследства, Војна Граница даје 50.000 војника. У турском рату под Јосифом II, бори се 84.000 граничара, а у ратовима противу Француске Револуције, од 1792 до 1801, Војна Граница је дала

---

[2]) Гаврило Витковић: *Споменици из будимског и пештанског архива,* зб. I, стр. 58.

[3]) Гаврило Витковић: Иста књига, иста збирка, стр. 92.

100.000 војника. Срби су храбра и јевтина војска; њих је лако било регрутовати, јер су увек били под оружјем и вазда орни на бој; одело им је било просто; због много постова мало су јели; навикнути на шумски живот, били су издржљиви и неустрашиви; међу њима није било дезертера и при јуришима нису знали за уступање. Још примитивни, са великом дозом варварства донетога са Балкана, Срби су били страшни у ратовима. „Хрвати“ су оставили страшне успомене у западним земљама где је Аустрија у XVIII веку ратовала. У половини тога века, познати немачки песник Едуард фон Клајст певао је:

...Das Rauben überlass den Feigen und Croaten...

Зато што су сачињавали велики, одличан, сигуран и јевтин део аустријске војске,[1]) што су бесплатно служили у једној иначе плаћеној најамничкој војсци, Срби су код Придворног Ратног Савета налазили извесне заштите од гоњења унијатске пропаганде и притиска мађарских жупанијских власти. Принц Евгеније Савојски, *Принцип* како су га граничари звали, око 1730 године важио је као пријатељ и заштитник Срба, јер је боље но ико знао њихову вредност на бојноме пољу. И не само да су Срби представљали велики контингенат простих војника, међу њима је био и знатан број официра. Како у друге службе православни Срби нису били примани, како је њиховој частољубивости и ратоборности годио војнички занат, они су у знатном броју стајали као официри, и већ у првој половини XVIII века има прилично Срба виших војних старешина. Ти виши официри били су не само добри војници аустријски но и добри православни Срби, стајали су уз народ у борбама за одржавање привилегија, и врло често у Бечу су чињени поједини уступци за љубав српске милиције и виших војних старешина српских, који су сматрани као сигурни и одани људи династији.

И ако се што чинило Србима, то је било мало и само привремено. Положај српскога народа у Угарској остајао је непрестано рђав, у појединим тренутцима и несношљив, и незадовољство у народу јављало се у разним облицима. На свима народним саборима протествовало се због непоштовања

---

[1]) „Vojnička Krajina bila je u glavnom jedna velika kasarna stalne vojske, uzdržavana malim troškom;“ Ferdo Šišić: *Hrvatska poviest*. Drugi dio: od godine 1526 do godine 1790. Zagreb, 1908, str. 138.

привилегија и недржања задане речи. Српски прваци сваки час су ишли у Беч са молбама, жалбама и представкама, али стање ствари остајало је исто. Око 1706 била је мала народна буна у Славонији и у арадском крају. Око 1735 године то незадовољство српскога народа добива револуционаран карактер. Тада се јавља народни покрет у Срему, око Шида, у земунској протопопији, у Бачкој, устанак Вараждинаца који се распростире и на Подунавску Границу, а нарочито знаменити устанак Пере Сегединца.[1]) То је био највећи протест који је српски народ у XVIII веку учинио противу стања ствари у новој отаџбини.

Стари печкански капетан Пера Сегединац био се одликовао у угушивању мађарског устанка под Ракоцијем. Али када се око 1735 стали јављати предзнаци новога устанка мађарских сељака, он се налазио у сасвим другоме расположењу и у другим идејама о верности према династији. Положај српскога народа у Поморишју био је тежак. Са једне стране, Срби су трпели притисак католичког свештенства које их је терало у Унију, (1728 године 128 српских попова приморано је да се поунијате), а са друге стране српски, као и мађарски сељаци, нису могли више сносити експлоатацију спахија, који су притисли шуме, ритове, рибњаке и пустаре, и сељаке сматрали као своје робље. Он пристаје у устанак, и око њега се искупља на 7.000 устаника у бекешкој жупанији. Овај аграрни и социјални покрет био је у крви угушен. 24 марта 1736 стари Пера Сегединац, са још неколико похватаних устаничких вођа буде ударен на точак и на муке, док му џелат није дао „ударац милости“. Његове ишчеречене удове, са извађеном утробом и одсеченом главом, закопали су под вешалима, а труп су обесили код његове куће у Печки.

Тај неуспели покрет Пере Сегединца, који је био више социјалан но религиозно-националан, показивао је какво је било зло економско стање у коме су се налазили српски сељаци, највећи део српскога народа. По привилегији од 1691 године, Срби су признати као слободни сопственици пустих земаља које су населили. Угарски закон од 1723 године одузима им то стечено право, ставља их под феудално право,

[1]) Милутин Јакшић: *Побуна Пере Сегединца.* Извод и допуне расправе мађарског историчара Др. Марки Шандора. *Богословски Гласник,* 1902, II, стр. 24—40, 146—159.

као кметове привезане за земљу, принуђене да раде спахијска добра. Исти тај закон забрањивао је Србима у Хрватској и Славонији да имају својих земаља. 1741 укинута је тископоморишка граница и „решено да се држави врати, чим наступе мирнија времена, тамишки, сремски и доњо-славонски диштрикт".[1]) На српске сељаке ударени су грдни намети.[2]) На појединим спахилуцима морало се плаћати за довод и одвод младе, *свадбарина*, као у народној песми. Око 1743 године Срби, који су у Турској плаћали порез од дуката на главу, у Аустрији плаћају 40 форината, а поред тога морају бесплатно војевати и кулучити спахијама. Српски војници се силом нагоне да уз Дунав и Саву вуку лађе. У Срему, племићи, а нарочито кнежеви Одескалки, тако су свирепо поступали са српским сељацима, да се известан број Срба вратио натраг у Турску, налазећи да је турска власт човечнија и сношљивија.

По варошима Срби се налазе у истом бесправном положају. 1732, пештански магистрат не прима у своју скупштину и одбор „расцијанске" грађане и забрањује да се Срби могу досељавати. 1743, Срби се жале царици да власти по слободним краљевским варошима спречавају их да праве тестаменте како они хоће. 1744, будимски Срби моле да им власти не чине сметње у отварању радњи и образовању еснафа. У Јегри, Срби су искључени из свију општинских послова, забрањује им се да се досељују и да куће купују, имања им се отимају, и они се жале српском народном Сабору од 1744 да се са њима горе поступа но са Јеврејима и као са робовима. У Баји, Србима се одузимају цеховске привилегије; у Петроварадину се нагоне да плаћају аренду на своја рођена имања. Како се са Србима поступало у „слободним краљевским варошима", нарочито тамо где их је било у мањем броју, и

---

[1]) [Ст. Станојевић, Дело, књ. 58, 1911., стр. 141.].

[2]) Када је Аустрија 1718 године узела Србију, она је на оно мало осиромашенога народа ударила грдне намете, порезе, десетке, монополе на со, дуван и ракију, и тако даље. Последица такве пореске системе, као и рђавога чиновништва и верскога притиска, била је да су многи сељаци бежали у Турску и да се за време аустријске окупације становништво Србије готово преполовило. Др. Драгољуб Павловић: *Финансија и привреда за време аустријске владавине у Србији (од 1718 до 1739).* По грађи из бечког архива. *Глас Српске Краљевске Академије* 1901, LIV, стр. 7—8, 10, 65—68., 72—73.

зашто су пропала толика српска насеља у Угарској, најбоље се види из жалбе коју су Срби у Острогону упутили српском Сабору од 1748 године.[1]) Краљевска варош не прима их за грађане и забрањује им да могу куповати непокретна имања и продавати вино. Многи Срби изгинули су у служби ћесару, а ниједном Србину не дозвољава се да се насељују. На тај начин Срби и материјално и бројно опадају. Сада их нема више од 5—6 кућа, и тако су сиромашни, да не могу ни једнога пароха издржавати, и ако им Сабор не да заштите, они неће моћи издржати, но ће нестати, као што су одиста нестали, у Острогону као и у многим варошима северне и средње Угарске.

Више зато да би се вршила лакша контрола над сумњивим Србима, но да би се одазвало силним молбама и жалбама, у Бечу је 1745 основана нека врста министарства за српске ствари. 1747 године та канцеларија преобраћа се у „Илирску Дворску Канцеларију“ са задатком да расправља ствари „рацкога или илирског народа“, и то „quae ad religiosa et spiritualia“, и која је трајала све до 1778 године. Сем тога Канцеларија расправљала је она питања која су у вези са царским привилегијама; све остало ишло је у делокруг редовних власти, Мађарске Дворске Канцеларије, Дворске Коморе и Придворног Ратног Савета.

Све то нимало није поправило положај српскога народа. У половини XVIII века јављају се нови оружани народни покрети. 1751 планула је народна буна у Лици, због поновног увођења новога војничког реда, „солдачке муштре“ и суровости немачких официра. По селима звона су ударила на узбуну, [у две компаније крену се народ,] али буна је брзо угушена.[2]) Исте године била је и побуна Теше Кијука у Комоговини, опет због нове „војне регуле“ и отимања најбољих земаља од народа за рачун официра.[3])

У то доба јавља се врло озбиљан народни покрет за сеобу из Аустрије. Још 1744 из српских редова претило се да ће народ листом кренути за Русију, и чак се известан број

[1]) Милутин Јакшић: *Два српска сабора (1748 и 1749). Богословски Гласник*, 1902, I, стр. 92—93.

[2]) Манојло Грбић: *Карловачко владичанство*. Прилог к историји српске православне цркве. Карловац, 1891, књ. II, стр. 24—25.

[3]) М. Грбић, *Карловачко Владичанство, књ. II*, стр. 22.

српских породица преселио у Пруску.[2]) После укидања милиције и присаједињења Баната Угарској, пошто се народна земља стала делити спахијама, букне силно незадовољство међу Србима, и отпоче у масама исељавање у Русију. Још 1704 године, тителски капетан Пантелија Божић жалио се руском канцелару Головину, како је православна вера у Аустрији прогоњена, и поднео је народну жељу да Срби буду под руским скиптром. 1710 дошао је у Москву српски официр Богдан Поповић, са пуномоћством Срба из Арада и Сегедина и извесног броја Срба официра у аустријској служби, молећи цара Петра да не заборави њихову земљу и нудећи српске добровољце у пруском походу.[3]) 1717 било је српских војних насеобина на северном Донцу; 1727 дошао је приличан број српских досељеника у Украјину. Но главна сеоба српска била је после инкорпорације Баната Угарској, 1751, 1752 и 1753, под пуковницима Иваном Хорватом, Јованом Шевићем, Рајком Прерадовићем и Текелијом отишло је до 100.000 Срба у Јужну Русију. И ту, на обалама Дњепра „въ заднѣпровскихъ мѣстахъ“ основали су „Нову Србију“ и „Славено-Сербију“, војничку крајину по угледу на Границу у Јужној Угарској, као неки бедем против кримских Татара. Тај покрет за сеобу био је тако велики, да је царица Марија Терезија 1752 године морала издати нарочиту и врло строгу наредбу против исељавања, претећи смрћу на вешалима свакоме ко би људе мамио на сеобу или ко би без нарочите дозволе примао војну или грађанску службу у туђој земљи. Објављујући ту царичину наредбу, митрополит Павле Ненадовић је писао својој пастви: „Бегајте православни христиани таковых вербников и злоковарних људей, и вједите јако вам и роду нашему зло и пагуби желајут.[1])

У другој половини XVIII века, у колико се и Аустрија преображавала и нове идеје шириле, нарочито за време владе Јосифа II, положај Срба прилично се поправљао. 1781 године

[1]) *О Арсенију IV Јовановићу Шакабенти.* Лекције из историје Карловачке Митрополије. По архивским изворима израдио Милутин Јакшић. Карловци. 1899, стр. 149—150.

[2]) Платонъ А. Кулаковскій: *Начало русской школы у Сербовъ въ XVIII вѣкѣ.* Очеркъ изъ исторіи русскаго вліянія на югославянскія литературы. Санктъ-Петербургъ, 1903, стр. 60.

[3]) Димитрије Руварац: *Декрет Царице Марије Терезије од 29 августа 1752. Српски Сион,* 1906, стр. 310.

Србима се признаје верска равноправност, бар формално ако не сасвим у ствари. За десет година владе Јосифа II, а нарочито од 1790 године, када су идеје Француске Револуције стале струјати старом Европом, Срби политички дижу главу. На Темишварском Сабору, Срби који су постали чинилац у монархији, око којих су се отимали Немци и Мађари, гласно и одлучно су постављали своје захтеве. Тај исти сабор, поред целога низа важних и радикалних тражбина, којима је био циљ очување српске народне индивидуалности, траже засебну територију и српску војводину, „собствено територијално устројеније“. Ако Србима то није дато, ипак су им учињени знатни уступци. Угарски Сабор од 1791 године одлучује да се „присаједињенима грчкога обреда“ даду сва грађанска права, *ius civitatis*, да се укину сви изузетни закони који су томе противни, и да им се потврде све оне привилегије „које нису противне основном уставу краљевине“. У већим местима, Новом Саду, Сомбору и Темишвару, стичу право да једна половина магистрата буде српска, а у осталим местима сразмерно према броју православног српског становништва. Последњих десет година XVIII века Аустрија је била ушла у страшне ратове против революционарне Француске, и ратоборни Срби су јој били потребнији но икада. Док су граничари гинули у арденским кланцима, Срби у Угарској добијали су једну по једну од својих тражбина: 1791 године оснива се српска гимназија у Карловцима, 1792 године бечка штампарија прелази у српске руке; 1792 изилази први лист на српскоме језику, 1794 подиже се српска богословија у Карловцима.

После стогодишње борбе за основна грађанска права и верску равноправност, после неколико буна и исељавања, Срби на крају XVIII века долазе до сношљивијега живота. Из те вековне борбе они су изишли нешто бројно окрњени унијаћењем у Жумберку и сеобом у Русију, али очувани и крепки, на својим ногама, прилагођени новим условима живота, формирани као народност са својим одређеним местом у новој отаџбини. И са извесном културом и започетом књижевношћу Срби улазе у XIX век.

Литература:

Dr. J. H. Schwicker: *Politische Geschichte der Serben in Ungarn*. Budapest, 1880.

Јохан Христоф барон Бартенштајн: *Кратак извештај о стању расејаног многобројног илирског народа по цар. и краљ. наследничким земљама*. Превео Александар Сандић. Беч, 1866.

Е. Пико: *Срби у Угарској*. Њихова повесница, повластице и друштвено стање. С француског превео Др. Стеван Павловић. Нови Сад, 1883.

Манојло Грбић: *Карловачко владичанство*. Прилог к историји српске православне цркве. Карловац, I—III, 1891—1893.

Милутин Јакшић: *О Арсенију IV Јовановићу Шакабенти*. Лекције из историје Карловачке Митрополије. По архивским изворима. Карловци, 1899.

Милутин Јакшић: *О Вићентију Јовановићу*. Прилози за историју митрополитства му 1731—1737. По архивским изворима. Нови Сад, 1900.

Др. Јован Радонић: *Прилози за историју Срба у Угарској у XVI, XVII и XVIII веку*. Књиге Матице Српске, бр. 25—26. Нови Сад, 1909.

[Др. Бошко Петровић: *О култури староседелаца Срба у Угарској*. Карловци, 1911.

Др. Алекса Ивић: *Споменици Срба у Угарској, Хрватској и Славонији током XVI и XVII. столећа*. Књиге Матице Српске, бр. 36—37. Нови Сад, 1910.

Димитрије Руварац: *Архив за историју српске православне карловачке митрополије*, I—IV, 1911—1914.

Др. Алекса Ивић: *Историја Срба у Угарској од пада Смедерева до сеобе под Чарнојевићем*. (1459—1690). Загреб 1914.

J. Radonitsch: *Histoire des Serbes de Hongrie*. Paris 1919.]

ГЛАВА III

Верске прилике.

Католички прозелитизам у аустријској монархији. — Верска гоњења православних Срба и насилно унијаћење. — Народне жалбе саборима. — Увођење верске равноправности.

Мало је примера о тако великом утицају религиознога чиниоца у животу једнога народа као што је то случај у историји и књижевности угарских Срба у XVIII веку. Борба противу католицизма, а за очување своје вере, дала је нарочито обележја целом том периоду нашег народног живота, и ништа није више утицало на стање духова и формирање

идеја у томе делу српскога народа но силна верска гоњења којима су Срби били изложени, од првих година доласка у нову отаџбину па све до пред крај XVIII века.

Прешавши у аустријску монархију, Срби су се нашли у једној строго католичкој земљи, где је као државна максима важило начело: *cuius regio, illius religio*. На крају XVII и у почетку XVIII века католичка црква је била увек *ecclesia militans*, ратоборна у свом догматизму, вазда спремна да насиљем намеће своја учења. 1439 године, на флорентинском сабору, проглашено је: „Света Римска Црква чврсто верује да нико који не припада католичкој вери, не само незнабошци но и Јудеји, шизматици, и јеретици, не може ући у царство небеско, него ће сви отићи у вечни огањ, који је спремљен за ђаволе, ако се пред смрт не обрате у ту цркву.“ Реформација не само да није сломила католички фанатизам, но га је само раздражила и начинила још суровијим и насртљивијим. У XVII веку језуити успевају да на папски престо постављају чланове свога реда, и папа Григорије XV, 1622, даје булу о оснивању *Collegium de propaganda fide*, чија је делатност била нарочито велика и опасна у нашим крајевима.

Од свију католичких земаља, после Шпаније, највише се у погледу католичкога фанатизма одликовала Аустрија, чији су владари, као краљеви Угарске, поносито носили титулу „католичког и апостолског величанства“, и у којој је католички прозелитизам био једна од најјачих и најдражих државних традиција. Срби, када су прешли у аустријску монархију, сматрани су од првога часа за „шизматике“, и једна од првих намера Двора и великог католичког свештенства била је да их, силом или милом, од једном или поступно, приведу у крило једноспасавајуће католичке цркве.

Још првих година по досељењу у Угарску, Срби се почињу верски гонити, и Унија се стаје насилно ширити. Већ 1690 године. католички бискуп Матија Игњат Радоња немилостиво је нагонио православне Србе између Дунава и Драве да примају Унију.[1]) 1696 године патријарх Арсеније III жалио се московском посланику Козми Никитичу Нефимонову „о насилованіи духовнаго и мірскаго чина къ соединенію съ

---

[1]) Гаврило Витковић: *Споменици из будимског и пештанског архива*, зб. I стр. 35.

римокатолическимъ закономъ".[1]) Нарочити непријатељ православних Срба био је кардинал Леополд гроф Колонић, примас Угарске, који је био спремио цео предлог и детаљан план како да се „рацки шизматици" преведу у Унију, и који је 1699 године, у једној писменој претњи Арсенију III, „од цркве одлученом и сину самога ђавола", православне Србе називао „присталицама ђавола."[2]) 1694, цар Леополд поставља једнога унијата, Петра Љубибратића, за владику православним Србима у Срему и Доњој Славонији и наређује да сви манастири и цркве припадају под његову власт. Кардинал Колонић, у једној тајној информацији цару Јосифу I, развио је цео план како да се, „без велике галаме и вређања" „тај илирски или рашки народ помало сједини са римском црквом," од које се одвојио „само због уображености и неваљалства неких људи." Кардинал сматра српске привилегије као „изрично противне католичкој вери," означујући православне као „стари гад" (vomitus)[3]). 1707, језуит Гаврило Хевенеши, исповедник кардинала Колонића, саветује Јосифу I да се епископ Исаија Ђаковић, као најопаснији представник Шизме, уклони са овога света на начин који ће он усмено цару саопштити.[4]) Исаија Ђаковић, на годину и по дана после овога писма, умро је на пречац у Бечу.

---

[1]) Майковъ: Исторія сербскаго языка. Москва, 1856. стр. 293. Наведено у П. А. Кулаковског: Начало русской школы у Сербовъ въ XVIII вѣкѣ, стр. 39.

[2]) Гаврило Витковић: *Споменици из будимског и пештанског архива,* зб. IV, стр. 69—70. Како су Срби гледали на кардинала Колонића и на његове покушаје лепо се види из једне забелешке у архиви Јована Манастирлије, подвојводе српског. На примерку српскога превода привилегија које је цар Леополд 1690 године дао Србима, тамо где стоји да се нико неће смети мешати у српске црквене ствари, стоји ова занимљива примедба: „Кол прелесније и лжније речи! Но чесо ради Гардинал Колонић гони Деспота и старца (грофа Ђорђа Бранковића и патријарха Арсенија III Црнојевића) и православнија христијани! Пас матер .... Гардиналу и господствујуштим, Боже опрости!" *Прошлост, установа и споменици угарских краљевих Шајкаша од 1000 до 1872.* По српским и страним изворима описао и приредио Гаврило Витковић. Београд, 1887, стр. 137.

[3]) Радослав М. Грујић: *Како се поступало са српским молбама на двору Ћесара аустријског последње године живота патријарха Арсенија III Чарнојевића.* Књиге Матице Српске, број 18. Зборник историјских докумената, I. Нови Сад, 1906. стр. 13, 19, 21, 28.

[4]) Др. Јован Радонић: *Прилози за историју Срба у Угарској у XVI, XVII, и XVIII веку.* Нови Сад. 1909. I, стр. 179.

1707 година била је особито важна у црквеноме животу угарских Срба. Прешавши под Арсенијем III, пећским патријархом, они су остали као верници пећске патријаршије, тако да је између Срба у Турској и Срба у Угарској постојало бар црквено јединство. Влади у Бечу и католичкој пропаганди то је изгледало двоструко опасно, и са политичког аустријског и са верског католичког гледишта, и они се свим силама труде да отргну угарске Србе из те црквене заједнице. На Сабору од 1707 године царски комесар имао је поверљиви налог да све учини да се Срби издвоје од пећске патријаршије, да оснују независну православну цркву, и да бирају свога самосталнога митрополита, који ни у чему не би стајао под пећским патријархом, духовном поглавицом целог српског племена. Народни представници видели су значај ове тежње, и никако нису хтели пристати на кидање са пећском патријаршијом. Новоизабрани митрополит Исаија Ђаковић, кога кардинал Колонић у својој тајној информацији цару Јосифу I, назива „човеком опасним и опаким, варварином који је од увек несавладљиви противник католика," [1]) морао се пред сабором заклети: „светејшаго и блаженејшаго архиепископа ипећкаго и патријарха словено-сербскаго познавати да имају старејша по первопрестолију и јего в духовном належанију неотлучати се вечно."[2]) При избору митрополита Ђаковића успело се да се избегне та опасност, али при избору митрополита Софронија Подгоричанина, 1710, морало се пристати на заповедни захтев владе: нови митрополит није положио заклетву пећском патријарху као своме духовном старешини, веза између пећске патријаршије и карловачке митрополије била је прекинута, црквено јединство српскога народа уништено. Аустријске власти нису никада допуштале веће црквено груписање Срба, а од 1718 до 1739 године, за време аустријске окупације Србије, српски сабори чинили су све могуће да се сједине карловачка и београдска митрополија и да цео народ у аустријским земљама буде под једним црквеним старешином.

---

[1]) Радослав М. Грујић: *Како се поступало са српским молбама на двору ћесара аустријског последње године живота патријарха Арсенија III Чарнојевића*, стр. 21.

[2]) Димитрије Руварац: *Српски народни црквено-школски сабори у Угарској и ц. и к. повереници на њима од 1690. до данас.* Зумун, 1885, стр. 4—5, 7, 10.

И за све то време, као и после њега, не престају верска гоњења. 1708 године, Срби из целога будимског дистрикта жале се да их „Римљани“ називају „чизматицима“, да их силом натерују да празнују католичке празнике, и да су православни свештеници изложени подсмеху и грдњи. 1720, будимски попови жале се месној српској општинској управи, таначу, како их Немци и Мађари узнемирују при служењу литургије, „чине подсмех нашем крсту кад се крстимо,“ у цркву кроз прозор убацују „овчије главе и кости и другу поган што не можемо именовати“.[1])

Када је влашћу наметнути марчански владика унијат Рафаило Марковић, на самом прагу манастира дао убити православног игумана, и када је војном силом стао ширити Унију, плане, 1718, крвава народна буна у целом Вараждинском Генералату. Кад је 1718 Аустрија освојила Србију, једна од првих њених намера била је наметање католицизма српским „шизматицима.“ Већ 1718, цар Карло VI, на предлог Дворског Камералног Савета, одлучио је да се у Србију пошљу нарочити католички мисионари, „у славу божју и за утеху и за спасење душа.“ И у Србију гомилама долазе католички калуђери свију редова, фрањевци, минорити, капуцинци, бенедиктинци, а нарочито језуити, сви као мисионари за ширење католицизма. У Београд, који постаје седиште бискупије, долази бискуп Енгел са нарочитим задатком да шири Унију.[2]) По свима знатнијим варошима постављају се католички каноници, а парохије и у мањим местима. И један од узрока незадовољства народа у Србији, који се почео селити у Турску, био је католички прозелитизам војних и духовних власти аустријских.

На српском сабору од 1730 године, народни представници свију сталежа траже да се камералним чиновницима и службеницима забрани да Србима псују веру, крст и пост, као што имају обичај да чине. Београдски Сабор од 1732 тражи да Срби не морају празновати католичке празнике, да не плаћају црквени десетак католичким бискупима, да слободно могу зидати своје цркве, и вршити своје верске обреде, да

[1]) Гаврило Витковић: *Споменици из будимског и пештанског архива*, зб. II, стр. 257.

[2]) Др. Драгољуб Павловић: *Административна и црквена политика аустриска у Србији. Глас Српске Краљевске Академије*, 1901, LXII, стр 170.

српски попови буду ослобођени намета као и католички, да имања световњака који умру без тестамента припадају цркви, и тако даље.

На томе Сабору чују се народне жалбе са свију страна на верски притисак којем је цео народ изложен. У Јегри, Срби не смеју да оправљају своју полупорушену цркву; у Барањи се на просто забрањује служење литургије у православним црквама. Арадски епископ не сме да обилази своју паству, јер му то са претњом забрањује католичко свештенство у Великом Вараду. Државна власт не само да се не одазива на те жалбе, но и сама иде на руку гониоцима. 1733 године царска власт у Београду упућује оштар допис митрополиту Вићентију Јовановићу: што поставља свештенике без његовог питања, и то на своју руку, што даје дозволе за зидање нових цркава, што је [ваљевски владика обичну кућу претворио у цркву и на тој цркви] подигао звоно, и томе слично.[1] 1734, државне власти издају строгу наредбу да православни Срби морају празновати католичке празнике и да не смеју дизати нове цркве без нарочитог допуштења политичких власти. И на самоме бојном пољу, у Италији, где су граничари гинули за дом Хабсбурга и за Аустрију, православна вера је прогоњена, и погинули Срби сарањују се по католичком обичају.

Када је 1740 године на престо дошла ревносна католичкиња Марија Терезија, по православне Србе дошли су још гори дани. Царица је била врло биготна, и хтела је да цео свет буде такав. Својој деци је прописала да строго посте све постове, да се причешћују свако петнаест дана, да не узму у руке ни једну књигу док не упитају за савет свога исповедника. Она је увела да у кондуитној листи сваког државног чиновнтка буде записано какав је у вршењу своје верске дужности. Папа је за њу одиста био Христов намесник на земљи, језуите је називала својим „драгим језуитима" и допустила им да по земљи шиљу унутрашње мисионаре, који су преобраћали у католицизам православне и Јевреје.

Под једном таквом владарком, када су управо јеузитски дворски исповедници владали Аустријом, природно да су поку-

[1]) Димитрије Руварац: *Исторично-критична црта о Вићентију Јовановићу, митрополиту београдском и карловачком (1731—1737)*, Земун, 1886, стр. 44.

шаји за Унију удвојени и да су Срби били изложени верским гоњењима више но икада. Четрдесете године XVIII века биле су можда најтежи тренуци које је преживела православна црква у Угарској. 1741 оно што је био прећутни *usus* постаје државни закон: православни се искључују из свију јавних служби, а државна власт присваја себи право да се меша у чисто црквене ствари српскога народа, да њена реч буде пресудна у свим унутрашњим питањима и споровима православне цркве. Сабору од 1744 године стигао је огроман број жалби из свију крајева где су Срби растурени живили на верски терор који је стао беснети. Из Јегре жале се како петнаест година не допушта им се да подигну олтар, како им је отето црквено звоно, како им католички епископ отима имања, како им се забрањује да носе литију, како се баца у затвор сваки онај ко се противи да прими Унију. У Мохачу се Срби натерују да иду на католичке литије, и да не би радили на католичке празнике одузима им се алат и отима марва. У Идошу, у Барањи, један католички поп, без икаква суда и пута, везао је и ухапсио једног православног попа што је осветио кућу једног православног Србина. У толнанској жупанији, Срби се батинама нагоне да раде на своје празнике, а католичке празнике принуђени су светковати. У Ђуру, српски попови не смеју да прате мртваце на гробље и да их опојавају. У Славонији војска нагони Србе, да празнују католичке празнике, да иду на католичке литије, па чак и да походе католичке цркве. У плашкој епархији војна власт сравњује са земљом већ подигнуте српске цркве.

Сабору од 1749 жале се Срби из Великог Варада, да православне мртваце не сме сахрањивати православни свештеник него унијатски, а православни поп се и не пушта у варош. У Сегедину власти шпијунишу и воде истрагу да ли православни раде на католичке празнике, и зато глобе, хапсе и злостављају. У Славонији војне власти над православним народом врше велика „усилованија и утесненија“. У Костајници је војни командант дао обријати једног православног свештеника, „на поруганије свему клиру“.

1754 била су страшна гоњења православних Срба око манастира Марче. Војничке патроле хватале су по друмовима сватове и силом их доводили да се венчају у унијатском манастиру; ко би се противио, био би батинан, па чак и на

муке бацан. Срби који су давали да им православни свештеници децу крштавају били су везивани у ланце и по целе ноћи вешани. У фебруару те, 1754, године, три Србина који су ишли на устоличење православног владике у Северин, пуштени су кроз мртве шибе: један је добио 1200, други 2400, а трећи 3000 крвавих удараца. Набрзо после свих тих гоњења, 1755 године, планула је такозвана Северинска Буна, која се сврши погубљењем 17 народних вођа.[1])

1757, митрополит Павле Ненадовић добија оштру наредбу од царице Марије Терезије, да се ни он, ни његови епископи и свештеници, нити ико од православнога српскога народа, несме одупирати ширењу Уније, иначе ће их постићи највеће казне. Католички епископи и племићи у Хрватској и Славонији траже да у њиховој земљи само католичка вера буде допуштена, да се Србима забрани да дижу цркве и школе, да православни попови потпадну под пуну власт племића и жупанија, и да се збришу све српске привилегије. „Нас обузима праведан страх, веле хрватски сталежи у своме протесту, гледајући ово грдно тело, које се протеже од московских граница па до Јадранскога Мора, а које је уједињено под влашћу једнога митрополита, да ће временом гушити и нашу веру и нашу државу“.

Доласком на владу Јосифа II., просвећеног и толерантног, ствари по православну веру окрећу се знатно на боље. 1781 цар издаје „Toleranz Patent“, којим некатолици добијају слободу вероисповести и којом се у целој аустријској монархији уводи верска равноправност. Србима, где их је у једноме месту бар сто породица, допушта се да могу зидати своје цркве, али без звонаре и са тим да врата не буду окренута на главну улицу. Властима се налаже да православне не смеју више нагонити на празновање католичких празника и вршењу католичких обреда. 1783 издаје се наредба да се, у грађанским и кривичним парницама, са православним свештеницима има исто тако поступати као са католичким и унијатским. 1787, православни и протестанти добијају право да на својим црквама могу подизати куле и звонаре. 1788 допуштају се сасвим слободни погреби по обредима сваке вере, а 1789

[1]) Радослав М. Грујић: *Пропаст манастира Марче.* (По архивским подацима). Загреб, 1908., стр. 27—30.

допушта се да врата православних цркава могу бити окренута на главну улицу. 1790, православно духовништво у правима изједначује се са католичким, манастири добивају право да шаљу своје представнике у жупанијске скупштине, а наређује се да се Срби више не смеју звати „раци“ и „шизматици“ него „грчко-несједињени“ или просто „несједињени“ (non-uniti).

И ако те законске одредбе нису строго испуњаване, и ако је остало пуно још остатака старе верске потчињености, ипак релативан напредак био је велики. После вековне верске потиштености, Срби су могли једном одахнути, и Доситеј Обрадовић проглашавао је да под владом Јосифа II „сунце света и благодејетеља“:

Евангелска царује слобода,
Збацив јарам с човеческог рода.

ГЛАВА IV

Културно стање световних сталежа.

Културно стање пресељеника. — Грађанство. — Народна маса. — Племство. — Официри.

Културно стање српскога народа у Турској у XVII веку било је ниско, ниже но што је било у XV веку. У XVII веку српске земље биле су стално поприште великих борба између Турске и западне Европе, а посљедице тих ратова српско становништво је сувише осетило. На крају XVII века народ је био осиромашио и општи културни ниво врло пао.

Али када је настала сеоба од 1690 године ипак се извршило извесно одабирање. Може се са пуно разлога претпоставити да се у сеобу кренуло све што је било на челу народа, сви они који су имали положаја, угледа или имања, који, као народни прваци у покрету противу Турске и имућни људи, нису смели чекати повратак осветљивих и пљачкашких Турака. Народне старешине, верске и грађанске, патријарх, епископи, калуђери и свештенство, војводе и кнежеви, сви они који су кренули народ да се придружи аустријском походу противу Турака, знали су добро шта их чека када се Турци поврате, и, немогући у земљи, морали су се

спасавати. Имућније варошко становништво, трговци и занатлије, они који су имали покретног имања, они који су имали шта да изгубе, исто тако нису могли сачекати повратак Турака. У земљи је остао махом сељачки свет, по брдским и забаченијим крајевима, они који сем голога живота нису имали шта да изгубе, или који су били ван великих друмова којима је војска пролазила.

На тај начин, у Јужну Угарску пребегло је оно што је било релативно најкултурније и најимућније у српском народу. То су били бегунци из свију српских крајева, из разних крајева, из разних сталежа, које је само случај судбине помешао. Прва српска насеља у Угарској, нарочито насеља по варошима у Северној и Средњој Угарској, изгледала су врло мешовита и шарена. Нема много података по којима би се могла добити поуздана идеја какви су били ти људи, какав је био ступањ њихове културе, како су изгледали, како су живели и осећали. Али по обилатој грађи из будимских и пештанских архива коју је публиковао Гаврило Витковић, нарочито по документима, која се тичу интимнога живота, ми можемо склопити приближну слику како је изгледало једно српско насеље у XVIII веку, према томе замислити и остала српска насеља и добити приближну идеју о општем културном ступњу српских насељеника.

То се даје лепо видети из протокола српске црквене општине у Будиму од 1710 до 1720 године, [1]) дакле још у самоме почетку пресељења. Имена појединаца показују њихово порекло: Рудничанин, Бошњак, Шијак, Каравлах, Ковинац, Арађанин, и тако даље. По оним код којих је забележено одакле су, види се да је од будимских насељеника било највише из Србије (96), и то из Београда, Смедерева, Пожаревца, Крагујевца, Ваљева, Крушевца. Јагодине, Паланке Пожеге, Сталаћа, Зајечара, Параћина, Карановца, Рашке, и тако даље; 38 је из Старе Србије, са Косова, из Призрена, Пећи, Приштине, Пријепоља, Новога Пазара и Вучитрна; 25 из Босне и Херцеговине, из Сарајева, Зворника, Сребренице, Дервенте, Травника, Требиња; 22 из Црне Горе и Зете; 18 из Угарске; 10 из Македоније, (Солуна, Скопља и Прилепа). Сем тога било је 4 Арнаутина, 4 Бугарина и 1 Грк.

1) Гаврило Витковић: *Споменици из будимског и пештанског архива,* зб. I. стр, 216—255.

По језику којим су писане исправе у будимским архивима XVIII века које је публиковао Гаврило Витковић, јасно се види каква је то била мешавина. У главноме преовлађује источно наречје, али има пуно трагова и јужнога (Сријем, двије, послије, нијесу, виђите; имена на -о: Нико, Михо, Перо, Мојсо, Глишо, Пајо, Симо, и тако даље). Можда отуда што су писари били будимски Буњевци, има у исправама доста трагова и западнога наречја (рич, вира, липо, вриме, цило, тискоба, бисидити, потриба, и тако даље). Што је врло занимљиво, има реченица у којима су, једно поред другога, употребљена сва три наречја нашега језика.

Будимско српско становништво, које је у маломе слика осталих српских насеобина по варошима Угарске, носи потпуно балкански карактер, и по свему потсећа на становништво србијанских вароши од пре 50—60 година, или на босанско-херцеговачке варошане пре Окупације. Како су 1738 и 1789 биле нове сеобе и нови доласци Срба из Турске, то је тај балкански карактер угарских Срба појачаван и на дуже задржаван. Они носе карактеристична народна имена, која су остала и даље у употреби код југозападних Срба, али која су у брзо нестала код угарских Срба. Будимски грађани око 1706 године, дакле први исељеници зову се: Ђурађ, Остоја, Милинко, Огњан, Вукосав, Владислав, Радован, Милутин, Витош, Милош, Станивук, Јакша, Вукајло, Паун, Милија, Живан, Рајко, Богдан, Радојко, Вујица, Станисав, Бранисав, Татомир, Вук, Радовук, Милић, Мрђен, Малеш, Вукоје, Јездимир, Љубоје. Жене носе имена: Латинка, Ковиљка, Даница, Милица, Дивна, Косана, Божана, Јасна. Надимци које појединци носе, сасвим одају дух и менталитет данашњих Срба из југозападних крајева: Нешо Црни, Антоније Брзи, Јакша Хроми, Живан Ћорави, Нешко Глуви, Кирјак Дуги, Ђурађ Гвоздени, Петар Зубати, Тодор Брадати, Радосав Чупави, Павао Брњица, Милисав Дендрк, Милутин Пецикоза, Мишко Крњо, Мрђен Ћосо, Веселин Лажо, Вукајло Карагаћа, Радоје Шуњало, Живко Дрпаћ, Дмитар Буразер, Стеван Коза, Јанко Штета, Остоја Колеђенин, Симо Чарапа, Симо Гужва, Мишко што држи Циганку, и тако даље.

Прешавши из балканских земаља, где су Турци већ три века владали и где је источна култура у варошима сасвим преобладала, српски пресељеници, бар они по варошима, у

свему потсећају на наше старе чаршилије. Трговци се титулишу узајамно са „кир“. У језику којим су се служили велики је број турских речи: ортаклук, вересија; хатар, руфет, аршин, салаш, махалбаша, субаша, буразер, чолак кусур, чорбаџија, дућан, чешма, сијасет, башка, резилук, пенџер, фишек, каил, чифт, ексер, хисет, бре, и тако даље. Њихове кућевне ствари носе турска имена, и то показује боље но ишта какве су изгледале њихове куће и којим су животом они живели. Тако, они су имали и говорили: ћилим, ћебе, јастук, јорган, чаршав, пешкир, леген, сахат, казан, тепсија, ибрик, аван, тас, кашика, синија, тенџера, сахан, и тако даље. Занати, готово из реда, носе турска имена: бакал, ћурчија, абаџија, табак, мумџија, бојаџија, симиџија, туфекџија, капамаџија, кујунџија, фурунџија, ћебеџија, терзија, бозаџија, алваџија, налбантин, касап, екмеџија, балугџија, и тако даље.

Они носе балканско одело, и у њиховим тестаментима помињу се: ћурдије, зубуни, чакшире, доламе, ћурчета, бројанице, свилени појаси. На периферији српскога народа, одвојени од осталих Срба, у средини Маџара и Немаца, Будимци су за дуго сачували одело које су донели из своје старе постојбине. Још у половини XVIII века у Будиму било је више абаџија и ћурчија, занатлија који су кројили балканско одело, но кројача, сабова и кабаничара, који су радили одело по новоме кроју. Јован Рајић, описујући српске попове и калуђере из доба око 1725 године, вели да су многи од њих још носили димлије, папуче и друго одело и обуку „све по турском обичају“.[1]) У Срему се још на крају XVIII века сачувало шарено и разнолико одело из старих крајева. У аутобиографији српскога учитеља и свештеника Петра Руњанина пише о животу у сремским селима око 1780 године: „Мачвани, Јадрани, Бошњаци, Ерцеговци, Далматинци, ови овде у једно место населили су се, и из различитих предела ношива своја донели су. После кад су Хрвати и прочи Серби из венецианских предела доселили се, још веће различије ношива произишло е....“ [2])

---

[1]) *Историја катихизиса православних Србаља у цесарским државама.* Превод из црквено-словенског рукописа. Панчево. Стр. 23.

[2]) *Српски живот на крају XVIII века.* Одломак из аутобиографије Петра Руњанина. *Српски Књижевни Гласник,* 1908, књ. XX., стр. 910.
[Цела аутобиографија објављена је 1914. *„Автобиографија Петра Руњанина* (1755.—1839.) Спремио за штампу Др. Никола Радојчић, Сремски Карловци 1914.“]

И ако су подуже сачували извесан број својих старих особина које су донели из Турске, Срби су се релативно брзо прилагодили условима новога живота и западној култури, у чему им је знатно помогло и раније досељено и већ прилагођено српско становништво. У опште, српска раса, у првим тренутцима када улази у културу, уноси много вековима гомилане животне енергије, показује велику асимилаторску способност, одликује се лако и брзо у занатима а нарочито у трговини, као што је данас случај у Босни и Херцеговини и Хрватској, и као што је био случај у XVIII веку у Угарској.

Пре свега, прешавши у Угарску, Срби нису били гомиле гладних и голих сељака и пастира, но је међу њима било трговаца и занатлија, грађана, који нису смели сачекати повратак Турака, и који су у нову отаџбину донели не само новаца но и умешности, стручних знања и организоване занатске корпорације. Тај елеменат, спојив се са раније насељеним Србима, који су у велико и одавна били ушли у занате и у трговине, асимилујући једноверне Грке и Цинцаре, створио је ону солидну грађанску класу српску, која је за неких сто и педесет година предњачила целој нацији. Ти српки трговци и занатлије у брзо су показали способност за културу и техничку утакмицу са другим народима. И у колико им се сметало у раду, у колико им се спречавало као једној националној и верској мањини, као дошљацима и „шизматицима“, у толико су они показивали више отпорне моћи, више развијали своје урођене способности и боље издржавали конкуренцију. Одмах после сеобе има предузимљивих и имућних српских трговаца у местима горње Угарске, где се збила најимућнија и најкултурнија српска емиграција, у Будиму, Пешти, Сент-Андреји, Коморану, Ђуру, која све више и успешније проширује своје послове. Још 1690 године Леополд I. дао је привилегије Србима и Грцима трговцима у Дебрецину, Сатмару и још некојим мађарским варошима, али ограничавао их само на известан број места, да не би чинили конкуренцију домаћим трговцима. Они уносе у српску бистрину нечег цинцарског и грчког, и, како вели барон Бартенштајн, ти досељени „имућни Илири“ прихватају у своје руке трговину у војничкој и немешкој „лењој Угарској“. У инструкцијама изданим жупанијским комесарима 1785 године, цар Јосиф II. вели за Србе: „Раци су људи вешти, али већма на лукав-

ство готови, који када се дотерају, бивају поштени војници, али увек већма маре за трговину . . " И цар Јосиф II је нарочито узимао у заштиту „Раце и неунијатске Грке који се баве трговином у Будиму, Пешти, Јегри, Сент-Андреји, јер они доста терају промет на велику државну корист . . . " Ту крепку радну и родољубиву српску буржоазију, те имућне „купце" и „честне господаре", који су поносито певали *Ми же Сент-Андрејци целог света славни,* мајсторски је описао Јаков Игњатовић, у свом најбољем роману *Вечитом Младожењи.*

Снагу српскога грађанства не чине само трговци „почтенородни господари", но и занатлије, „почтени мајстори", како су се онда титулисали. Срби су дошли у Угарску знајући већ извесне занате, са организованим корпорацијама, еснафима, створеним за време ропства под Турцима, као што сведочи терминологија тих заната, и о чему има и писмених доказа. Потврђујући 1697 године устав табачкога еснафа у Сент-Андреји, патриарх Арсеније III вели за своје сународнике: „еште у мирно време от старине имали су на обичај мајсторско урежденије. Паки по разрушенију и по поколебанију земли отечествија нашего, како су све своје добро оставили, тако и они свој мајсторски обичај угасе. Елмаже (?) није аште и в чуждеј земљи по нешто куће зградише, обаче свој обичај и мајсторско урежденије пожељеваше, видевше и от иних руфетов како предел мајсторски имају. . ." [1]) И првих година како су дошли у нову отаџбину, да неби било „конкуренције и кавге" са иноверцима, Срби образују своје еснафе, примајући у њих само Србе, као што Срби нису примани у немачке и мађарске еснафе. И та економско-национална организација најздравијих и најраднијих делова српскога становништва веома много је учинила за национално уједињење и развијање националне свести српске. Срби образују еснафе не само лаких, нижих и примитивних заната, но има и српских еснафа савршенијих заната, ћурчијског, абаџијског, кожарског, бојаџијског, капамаџијског, златарског. Како су били живи занати и трговине међу Србима по угарским варошима даје се наслутити по томе што је око 1710 године на 474 српске куће у Будиму било 88 српских дућана, занатлијских радионица и трговачких радњи.

---

[1]) Гаврило Витковић: *Споменици из будимског и пештанског архива.* Зб. IV. стр. 36—37.

Организација тих српских еснафа, по угледу на немачке и мађарске цехове, била је врло чврста, у нечему и деспотска. Еснаф је опстојао не само ради одбране чисто корпоративних интереса, но и за одржавање и развијање професионалних способности и врлина, вредноће, савесности, уредности, тачности и моралног живота: „да также милосрдно дело овде у цеху твори се, и љубав ближњаго да будет . . .“ Потврђујући устав табачкога цеха, патријарх Арсеније III писао је: „желимо и изказујемо да би от малих до големих, који би год закгевао у својем руфету бити и овом тврдостију живети, напред да има страх божји и правим законом да живи...“ У уставу српског терзијског цеха у Будиму од 1695 године вели се: „Сваки мâјстор нека се Бога боји, поштен и чист да буде; покрај тога нитко да се не псује; у карти, коцки, играч хамишни и заклињач да не будне“.[1]) У цеху се не трпи „кавгаџија, паки и срдитељ“. Недељом и празником мајстори и калфе морају ићи цркву. Из цеха се искључује сваки мајстор који се ухвати у прељуби или блуду. У року од године дана од дана када је добио мајсторско право, сваки мајстор се мора оженити, иначе плаћа сталну глобу, сразмерну годинама целибата. Калфа мора да поштује мајстора, и несме пушити пред њиме; не иде ли редовно у цркву, кажњава се. Мора бити учтив у опхођењу; не сме носити незакопчану дугмад на долами, не сме попити више од чашице вина, и то стојећи; не сме се дружити са кочијашима и пропалицама. У цеху се нарочито негује дружељубље и солидарност. „Како из ружице леп мирис исходи, тако и из сваког калфе доброћутност, да један другом у свакој нужди добровољно и братски јави се, како у содружеству здравија и веселости, тако и у скорби и печали, а највише у тешкој бољезни . . .“[1])

Један тако радан, имућан, организован и снажан сталеж, као последицу своје економске и моралне снаге, стекао је и извесна политичка права. У угарским варошима, у Будиму, Пешти, Сент-Андреји, Острогону, Столном Београду, добијају ти српски трговци и занатлије извесну општинску самоуправу, свој суд и одбор (танач), општинске чиновнике и службенике.

---

[1]) Гаврало Витковић: *Споменици из будимског и пештанског архива.* Зб. I. стр. 16.

[1]) *Устав табачког цеха у Сент-Андреји од год. 1769.* Гаврило Витковић: *Споменици из будимског и пештанског архива,* зб. IV. стр. 481.

Порез плаћају тим својим властима, у чијим је рукама и обична администрација и суђење иступа и мањих преступа. Та самоуправна власт исто тако се старала да одржава ред и морал у народу, кажњавајући по потреби и строгим казнама.

У свима борбама за верска и грађанска права и у општим културним покретима то родољубиво грађанство стајало је на челу нације. То је био најпросвећенији део народа, који је најбоље разумевао ствари, и његова реч се увек слушала. Поред тога како је у већини случајева требало чинити материјалних жртви, како је у свима народним тражњама требало на све стране плаћати разним „господствујуштим“, то је имућно грађанство играло прву улогу у народу. Митрополити се сваки час за моралну и новчану помоћ обраћају „біровом, ешкутом, бољаром, трговцем, руфетом“ српских варошких општина. Будимци су сами, о своме трошку, издржавали у Бечу нарочитога агента за народне ствари. Из тог грађанства, расутог по варошима од „царствујушчег града Вијене“ па све до „сребробогатога Земуна“, изилазе најактивнији и најодлучнији посланици на народноцрквеним саборима, представници националног отпора и културног и световног напретка у српском народу, „националисте“ и поборници реформа Јосифа II на крају XVIII века, мецене и присталице Доситеја Обрадовића. Они су највећи и најблагодарнији део српске читалачке публике.

Без тога света Доситеј Обрадовић и цео његов покрет не да се замислити. Његови добротвори, пријатељи и читаоци, они који су му дали могућности да живи и да издаје своје књиге или су богати српски трговци у Бечу, Трсту, Темишвару, Араду, Новом Саду, Осеку, разни Војновићи, Ризнићи, Куртовићи, Теодоровићи. „Ја сам искуством познао, вели Доситеј Обрадовић, у своме знаменитом писму *Љубезни Хараламӣије,* жељу, љубав, усрдије и ревност господара Новосађана и Осечана, и у Далмацији Сарајлија и Херцеговаца‘ како горећим срцем желе науку својој деци; нигда нисам био где нису ме желели и устављали...“ И у издавањима својих дела он чини апел на њих: „Уздам се да ће се наћи који својему роду доброжелатељ, Сарајлија и Требињанин, Новосађанин и Осечанин, да пошље овде типографу по неколико дуката за дати му дрзновеније и показати му да се находе људи који желе што добро српски на штампи видети.“ Око

1803 године српски трговци у Трсту били су одредили народном филозофу сталну годишњу помоћ, и добар део његове сачуване преписке био је са трговцима, меценама и пријатељима.

Трговци и занатлије и у другим случајевима и према другим писцима показују се као пријатељи просвете и књижевности. Када су 1770 године јереј Пантелеј Хранисављевић и Тимотеј Јовановић основали у Руми неку врсту средње школе, једине у целом српском народу, српско грађанство из Будима, Пеште, Сент-Андреје, Јегре, Трста, Темишвара, Вуковара, Митровице, Земуна и Осека, новчано је стално помагало и дало материјалну могућност да се та школа обезбеди и развије.[1]) *Вѣчный Календаръ* Захарије Орфелина 1783 године издао је, „от своего малога имјенија“, Сава Вуковић, „гражданин новосадски.“ Емануило Јанковић, у посвети свога превода Голдонијевих *Терговаца*, (Лајпциг, 1787), изјављује да је ово дело ове садржине превео стога да би занатлијски и трговачки момци недељом и празником имали шта да читају. Он тврди да када би на српском језику било довољно „књига забавни, угледни, поволни, полезни и поучителни“ занатлијски и трговачки момци жудно би их читали, и „барем нека чест ови момака трчала би овим књигама, како остави књигу или риф изъ руке...“ У предговору *Злог оца и неваљалог сина,* (Беч, 1789), хволи се како су *Терговци* у српском преводу имали много успеха, и како су радо читани и у простој читалачкој публици. Земунски грађанин Јефтимије Вукојевић помогао је знатном сумом Глигорија Трлајића да изда *Нуму Помпилія:* он се „за печатање књиге ове с усердијем жертвовао“[2]). 1800 године осечки учитељ Стефан Рајић публиковао је у Будиму *Вертоградићъ или простосербска башчица полезными писаниями, богословними правиламы, стіхотворными цветићи насађенъ.* Књига је била издање, као што се у наслову вели, „благо и почтенородними Господијами Мајстори Осјечкими, Абажијскаго и капамажијскаго цеха.“ Ти „почтенародни господари“ „купци“ и „мајстори“ волели су књигу

[1]) *О начатіи и продолженіи школы святаго-вознесенскія румскія.* Прилогъ за историю народа Србскогъ. Старый рукописъ одъ непознатогъ. *Голубица,* 1842, стр. 275.

[2]) Лазар Бојић: *Памятникъ мужемъ у славеносербском книжевству славнымъ* Перва честь. Будим, 1815, стр. 72.

како се ретко када у српском народу волела, имали су своје народне писце „се вером граничеће се поверење“, они су „у списатељима својим своје старије, своје учитеље“ гледали, њихова дела читали су са неком побожношћу, „с безграничном љубављу“, сматрали их као „драгоценост народну“ и чували их „као какве листове Сибилине“[1])

Културно много ниже стајала је велика маса народна, полу-сељачко полу-војничко становништво у Војној Граници, и спахијски кметови, „паорија“, на спахилуцима у провинцијалу. Имућнији, културнији део српских исељеника, онај део који је и раније живео по варошима, населио се по варошима угарским, док је сиротнији део, сељаци и сточари, населио мочарне равнице крај река Јужне Угарске.

Доста дуго време ти бегунци живели су по збеговима и у земуницама, као гомиле номада без сталног станишта и занимања. Када се Граница регулисала, после 1739 године, војне власти су силом нагониле српске сељаке да напуштају збегове и подижу села. И они су се поступно насељавали око утврђених војних места, такозваних „шанчева“, као стална одбрана њихова, готови увек на оружје. Око самих шанчева, по баровитим равницама поред Тисе, Дунава и Саве, образовала су сва знатнија српска места; Нови Сад (првобитно Варадински Шанац), Кањижа, Сента, Ада, Мол, Бечеј, Жабаљ, Чуруг, Сентомаш, Сомбор, Суботица, Арад, Ковин, Вилово, Тител и многа друга. Срби добијају земље, али сточари и ратници, они дуго не могу да се привикну земљорадњи, но радије се баве ловом, рибарством, каткада и разбојништвом, али проводећи највише времена у ратовима, на свима границама аустријске монархије. У њиховим насељима све је било уређено по војнички; под гвозденом дисциплином капетана, њихов живот, бар у првим десетинама XVIII века, много потсећа на козачко Запорожје.

Њихов живот је јадан и убог. Још око половине XVIII века, њихове сеоске цркве су бедне дашчаре, без седишта, без одежди, без утвари и књига. После неколико десетина година живота по збеговима и на бојним пољима, народ је готово подивљао. Од вере остао је само формализам, пра-

---

[1]) Јован Суботић; *Нѣке черте из повѣстнице сербског књижевства Сербскій Лѣтопись,* 1846, књ. 75, стр. 105—106.

зноверно држање црквених обреда, нарочито дуги и строги постови, али морални живот био је врло разривен. 1690 године, у царским привилегијама било је допуштено држати празнике „по старом обичају, а по синаксару...“ Око 1700 године Срби у Угарској имали су 170 дана празника, заједно са недељама; у самом мају месецу било их је 13, без недеља, а у јулу, у месецу великих радова, 15, такође без недеља. Другим речима: у почетку XVIII века православни Срби су у нераду и празниковању проводили готово половину године. Од 1769 године државна власт стала је натеравати Синод да укида толике празнике: тако је 1769 укинуто 69 мањих празника, 1774—27, а 1786 још 15, док се није дошло на данашњи број. Народ је био јако противан тим мерама, које су се у осталом, нарочито за време Марије Терезије, изводиле више из прозелитских католичких разлога, натерујући у исти мах да се празнују католички празници. На неколико места Срби су се бунили против тих мера, и власт је ту реформу морала оружјем спроводити.[1])

Још у првој половини XVIII века митрополити и сабори отпочињу борбу против рђавих и неморалних обичаја у народу. Митрополит Мојсеј Петровић бори се против разузданости која се показивала свуда где су се људи скупљали, на славама, свадбама, даћама.[2]) Сабор од 1730 године констатује страшно стање у коме се народ налази и предузима цео један низ мера да се културно стање у народу подигне. Брачне везе су биле попустиле, нарочито се било раширило [растављање и узимање других жена за живе прве жене] и то се морало сузбијати врло строгим мерама. Сабор наређује да ће се свакоме који има две или више живих жена „судити за главу.“[3]) У темишварском Банату зло је било тако велико

[1]) Димитрије Руварац: *Како је постао данашњи број заповедних празника код Србаља,* Београд, 1888; Манојло Грбић: *Карловачко Владичанство,* књ. III. стр. 19—56; Јован Скерлић: *Јован Мушкатировић.* Биографско-књижевна студија из историје српске књижевности XVIII века, *Глас LXXX Српске Краљевске Академије,* 1909, стр. 266—269.

[2]) Ђорђе Рајковић: *Митрополит Мојсије Петровић,* Биографска слика. *Јавор,* 1879, стр. 1098.

[3]) Владимир Ћоровић: *Бигамија и полигамија код Срба. Српски Књижевни Гласник,* 1907, књ. XIX, стр. 576—580. [О том опширније Р. М. Грујић: *Matrimonialia српскога народа у прошлости. Источник,* XXIII, 1909.]

да је државна власт морала прибећи изузетним законским мерама. Жена се сматра као ствар, домаћи роб и предмет уживања. До 1730 године жене нису имале права да иду у цркву, а 1784 загребачки генерал гроф Ђулаји пише карловачком владици Јовану Јовановићу: „прости људи вашега закона држе своје жене само за нулу боље од стоке.“ Сабор од 1730 забрањује откопавање вампира које се често дешавало, забрањује даће које су се изметнуле у теревенке у којима су се целе породице упропашћавале, и наређује да на даћама не сме бити ништа друго до чорба и једно јело, и највише три чаше вина на главу. „Опадачи вере, поста, крста, као и они који се не исповедају и причешћују да имају доћи у затвор; они пак, који би се усудили затвор кварити, да се ради даљег каштиговања предаду грађанским властима.“ Оцеви и кућне старешине морају слати недељом и празником своје синове и кћери, слуге и слушкиње у цркву. Исто тако сабор покушава да стане на пут манији за деобом, која је сиромашила и иначе сиромашни народ. Сви ти кораци нису имали великога успеха, и 1735 године један документ из тога доба констатује страховито ниско морално стање у народу, пороке, злочине и „инаја безакоња која не можемо исказати.“ Потиска милиција и сегедински грађани веле, 1735 године, у једној молби двору да је народ постао „крајње запуштен и занемарен, навикнут на крађу, отмицу и ајдуковање, одвикнут од старе добродетељи и закона правичности, немарљив за добре савете.„[1]) Исто то констатује и митрополит Павле Ненадовић, 1749: „прескорбное обшества нашега поведеније, церквеј божијих и монастиреј посведневноје сљедствије, проповједи слова Божија умаленије, свјашченства неискуство, добродјетелеј оскудјеније, страха Божија забвеније, в народје нестројеније, ко всјакому чиноначалију не припушченије, несогласије грјехов и пороков умноженије....“[2])

Митрополити и епископи издавали су нарочите посланице противу неморала, нерада, раскоши, расипања, кићења

[1]) Милутин Јакшић: *Две парнице.* (Из прошлости наше митрополије.) *Српски Глас* (у Великој Кикинди), 1908, прилог 29 броју.

[2]) Димитрије Руварац: *Позиви и одзиви, или радње појединих српских архиепископа у митрополији карловачкој, око подизања српских школа и стварања фондова за њихово издржавање.* Прилози к историји српске школе у Аустро-Угарској. Земуи, 1894, стр. 9.

и штетних и паганских обичаја у народу. 1745 године, Павле Ненадовић, јоште владика, издаје наредбу својим свештеницима: да на гробове морају стављати крстове, а не, као што је обичај, „простаја древеса и преслици водружати и некија шари прегражденија дјелати.“ Исто тако забрањује женама и девојкама да носе одвише шарено и везовима претрпано одело и наређује да вез на женским хаљинаиа не сме бити шири од два прста. 1759 године, као митрополит, он шиље посланицу свему калуђерству и мирском свештенству, и у њој вели да је „не без бољезни серца“ дочуо да у народу има „богопротивних чародјејанија, волхованија и бјесопочитанија“, које врши приличан број „чародјејев и волшебников.“ Он забрањује скакање кроз ватру и љуљање на љуљашкама, наређује да се људи држе прописа цркве, а не, „пјети бјесовских пјеснеј и творити игр и всјака бесчинства, паче же не чародјејствовати ни к волхвом и чародјејам ходити, ниже призивати врачарице в доми своја.[2]) 1762 године, карловачки владика Данило Јакшић, обилазећи своју епархију, забрањује славе које трају по три и четири дана и силна узајамна даривања о веридбама и свадбама које су упропашћивале целе породице. 1784 карловачки владика Јован Јовановић труди се да искорени раскош у оделу и накитима код женскога света, и наређује својем свештенству да у томе смислу држи црквене проповеди.

Државна власт такође ради на сузбијању празноверица и силних штетних обичаја у народу. Дворска депутација 1777 године издаје нарочиту наредбу да се прогони слепо вршење обичаја, штетних по народно здравље и по економске интересе и народне и државне. Регуламентом од 1777 забрањује се Србима да по староме обичају носе мртваце у отвореном сандуку из куће у цркву, да их сахрањују у порти, и то у уском простору, колико може захватити хлад од црквене зграде, него да се мртваци у затвореном сандуку сахрањују у гробљима ван вароши и села. Народ се због тога био силно узрујао, и у архидијецези карловачкој и дијецезама вршачкој и темишварској, одрекао је послушност и није никако хтео да врши ту санитетску наредбу, тако потребну у оно доба

---

[2]) Тихомир Остојић: *Доситеј Обрадовић у Хопову*. Студија из културне и књижевне историје, Нови Сад, стр. 269—270.

када је куга десетковала становништво. У Новоме Саду и Вршцу било је дошло до читаве мале побуне, и народ у мало што није потукао своје архијереје који су пристали на вршење те наредбе. Отпор је био тако велики и општи да је влада, већ 1778 године, морала да тргне ту своју наредбу, бар у побуњеним крајевима.

И писци исто тако устају против штетних народних обичаја. Исто онако као што Матија Рељковић у *Сатиру* бори се против празноверица и рђавих обичаја, тако раде и Јован Мушкатировић, Алексије Везилић и Доситеј Обрадовић. Јован Мушкатировић пише целу једну књигу противу силнога празновања и нереда, своје *Краткое размышленіе о праздници.* Он ту констатује како код Срба „мати невјежство и кћи сујеверије" преобладале су, тако да они славе и паганске богове и турски петак. Везелић у своме спеву *О спокойной жизни,* (Беч 1788) има целу једну глвву „О чародѣствѣ", написану против лудих празноверица простих људи, који су слични „јазичником нешчасним, во темности живушчим", и пошто је изређао цео један низ народних празноверица, врло занимљивих за данашњега фолклориста, он завршује:

Призри на нас, господи, с небескија висоти,
Стадо простодушноје народ сербски просвјети.

Доситеј Обрадовић у тим празноверицама и народним обичајима гледа појаве „очајне таме и неразумија" и на свакој страни устаје против свега тога. „Има сад више од дванаест стотина година, вели он од кад су Србљи Давора и Коледа за своје богове имали; пак и данашњи дан чућеш од Далмације до Баната из уста гдекоје старе баке: ој Даворе мили боже! А да је запиташ ко је и шта је тај Давор, никада довека неће знати казати. Памтим како сам као дете запамтио коледе у Банату, како су момци преобучени и нарушени ишли од куће до куће, играли, скакали и певали: „колеђани, коледо, вичте, браћо, коледо! Скачите момци, коледо, подвикујте, коледо!" Блажене памети господин Георгије Попович, епископ темишварски, имао је посла док је ове игре истребио а шта су говорили о њему? „Наш је владика гори од Турчина не да нам коледа играти, ни вампира ископати." [1])

---

[1]) *Совѣти здраваго разума.* Издање Глигорија Возаровића. Крагујевац, 1833, стр. 32.

И црква, и школа, и државна власт, и народна књижевност, свако са своје стране, трудили су се да искорене народне празноверице и штетне обичаје, и подигну културу у народу. И ако сви ти напори нису били потпуно безуспешни, ипак нису донели неких великих резултата. И на крају XVIII века култура простога народа била је врло ниска, и сав духовни напредак ограничио се на варошко становништво и духовни сталеж. За Доситеја Обрадовића и његову школу сав национални и просветни проблем био је: спустити знање и културу у те широке и тамне слојеве непросвећене масе народне.

Остали световни редови српскога народа мање су умешани у општи национални живот и мало значе у стварању српске народне културе. Племства међу Србима није било много. И што га је било, то се брзо одвајало из народне средине и одрођавало. Обично су Срби добијали племство за заслуге на бојноме пољу, и ти официри-племићи, који су изишли из народа, имали су народнога осећања и радили на народним стварима. Но српски племићи нису из почетка били равноправни са мађарским племићима, и патријарх Арсеније III тражио је 1706 године: „да племићи српске народности, који су као такви већ именовани или у будуће буду по Његовом Величанству проглашени за такове — уживају сва уобичајена права по свима градовима, местима, па и манастирима њиховог обреда; нека им уз то буде слободно десетине и друге приходе од својих добара уживати“. Али, већ у другоме нараштају, њихови синови су се издвајали од народа и трудили се да животом и држањем сасвим изгледају као мађарско племство. Да би сакрили своје плебејско порекло, поједини племићи мењали су веру, а каткада и презимена. Од свију Срба племића у XVIII веку једини важнији који је остао у народној средини, поред свих својих патрицијских предрасуда и немешке охолости, био је Сава Текелија. Док је мађарско племство целу мађарску народну ствар држало у својим рукама, дотле је мало, и бројем и духом и силом, српско племство дезертирало из редова свога народа, не играјући никакву улогу, немајући никаква значаја у његову животу. Једино што су показивали народнога осећања и бриге за народне ствари Срби који су стекли племство у Русији, као генерали Симеун Зорић и Неранџић, који су новчано и морално помагали књижевни, просветни и црквени напредак у својој старој домовини.

Ипак више од племства српски официри узимали су учешћа у народном животу. Срба официра има доста, и то је било од великога значаја у току народних борби око одржања привилегија. Из почетка они нису били равноправни са немачким официрима, и 1706 молио је патријарх Арсеније III: „српски официри и војници њиховог народа нека се поштују као и немачки, те нека се придруже војништву потоњег народа, како код коњаништва тако и код пешаштва; исто тако нека уживају исте олакшице у работама, порезима и доважању дрва“. То су били храбри људи, одлични војници, поуздани и одани династији, „царски људи“ како су их увек звали. Како је Аустрија стално ратовала, како је готово половина војске била састављена од граничара, како су Мађари били непоуздани и подозриви, то су Срби били добро гледани у Бечу, и био је знатан број Срба виших официра, пуковника, па и генерала. И благодарећи њима, њиховом угледу и заузимању, у Бечу су се бар нешто поштовале и извршивале дате привилегије. Кадгод су настали дани опасности, митрополит се обраћао на српско „војништво“, „војеначелнике“ и „обркапитане“, на официре који су сачињавали трећину народних представника у Сабору, и они су својим представкама добивали оно што нису добиле митрополитске жалбе и грађанске молбе. Када је 1706 године Исаија Ђаковић био у Бечу и видео да народне ствари стоје врло рђаво, послао је хитно поруку свим „војинственим поглаварима“ српским да они ударе своје печате на народну молбу.[1])

Али они нису могли свакада да раде по срцу и по савести, да врше своју народну и верску дужност. И није осамљен, готово је симболичан, онај догађај из 1753 године, при насилном освајању православног манастира Марче у Вараждинском Генералату. Аустријски генерал доби наредбу да војном силом истера из манастира православне калуђере, и уведе унијате. Он прикупи 200 војника католика, али са властитом намером поведе Србе официре. Видевши шта се спрема, „зором отиђоше сви Срби официри, под водством потпуковника Микашиновића, пред ђенерала и изјавише му, да док им не покаже царичин налог и не сазнаду шта у њему пише, не

[1]) Гаврило Витковић: *Споменици из будимског и пештанског архива*, зб. I, стр. 55.

могу му заповијест послушати; а нарочито ако мисли Марчу заузети, нека их не води тамо, јер ће сви радије главе погубити него се назвати издајицама народа и цркве своје. Но, кад ђенерал, присиљен њиховим одлучним држањем, показа царичин декрет, и кад из њега разабраше, да се сваком оном, који се противио буде извађању царичине одлуке, прети губитком свих привилегија, изабраше од два зла мање, и тешка срца, са сузама у очима, покорише се немилосрдној заповијести царичиној, те пођоше са ђенералом ...“[1])

Уступци који су у Бечу чињени верном „милитарском реду“ српском нису били велики. Државна власт са сумњом је гледала на официре који су се показивали као српски родољуби и за које је држала да им је пречи интерес нације од војне дисциплине, оданости царском дому и наредбама старијих. Генерал Микашиновић, којега је Доситеј Обрадовић назвао „славним у нацији нашој“, био је велики родољуб, сматран је за народнога човека, и као такав на народном сабору није хтео да гласа за бечкога кандидата за митрополита, но је гласовао за народнога кандидата коме су у Бечу били врло противни. За то претпостављање народних интереса он је 1771 лишен положаја и свих достојанства, и на скоро је 1774 свиснуо од срама и бола.[2]) Још у почетку века, док су то били официри народне милиције, који су никли из народа и цео век проводили са народом, они су участвовали у народном животу и у народним борбама. Али доцније, када су потпуно ушли у бојну службу, служећи у пуковима где се говорило немачки, проводећи век у далеким гарнизонима и на граници, они су постајали у првом реду солдати, и издвајали се из народнога живота. У другој половини XVIII века, официри представници „милитарског реда“ обично су, на народним црквеним саборима, били владина странка, и дисциплиновано радили и гласали онако како им се из Беча наређивало. Као и племство, и они су изилазили из народне заједнице.

Од световних елемената српскога народа у XVIII веку, два су пасивна: племство и војска, и они све више изилазе из народне средине, без везе и утицаја на њу. Остају само

---

[1]) Радослав М. Грујић: *Пропаст манастира Марче.* По архивским подацима. Загреб, 1908, стр. 20—21.

[2]) Манојло Грбић: *Карловачко Владичанство.* II, стр. 94—95.

као активни елементи: грађанство и сељачки ред, који држе и развијају народну културу, и то сељаштво као подлога, ослонац и резервна снага, а грађанство као вођ, представник и носилац народних идеја и народне културе.

ГЛАВА V

Културно стање духовних сталежа.

Теократско уређење Срба за време сеобе и после сеобе. — Митрополити. — Епископат. — Ниже свештенство. — Калуђерство.

Срби су се доселили у Јужну Угарску под водством свога патријарха, који им је био не само духовни но у неку руку и политички поглавар. 1695, цар Леополд I, у једној листини, признаје патријарху Арсенију III јурисдикцију не само *in spiritualibus,* него и *in temporalibus.* Аустријски владар и политичке власти, приличан број година, општили су са Србима само преко њиховога духовнога поглавице, привилегије су им издате као једној вероисповести, и цела организација српскога народа носила је извесни верски карактер. Стална опасност која је претила од Уније, верска гоњења којима је дуго био изложен, чинили су још више да се народ групише око свога црквеног старешине, да црквена организација постане чвршћа, а црквена власт јача. Прилике су се биле тако стекле, да се српска народна самоуправа била свела на једну теократску владавину, и митрополит је постао као нека врста духовнога кнеза, а у исти мах и политичког старешине, каквих је било у Средњем Веку у Западној Европи.

Ма како да му је власт у народу била велика, положај српског патријарха, односно митрополита, био је тежак. У питању избора митрополита Беч је увек имао последњу и пресудну реч, и између два кандидата биран је и постављан онај који је давао више гарантија влади, или који је разним „дишкрецијама“ и „ремунерацијама“ умео да себи створи корисне везе. Постављен на то место, он је имао у исти мах да задовољи народ, који је хтио оштру обрану привилегија и отпор верском и политичком угњетавању, и владу, која је од њега тражила да служи њеним циљевима, или бар да их не омета. Он је одиста био између чекића и наковња: „с једне

стране не верује народ, с друге господствујушти“, говорио је митрополит Мојсеј Петровић, који је око 1726 године у Бечу био обележен као „опасан човек“. Митрополит Вићентије Јовановић рђаво је стајао у Бечу због својих веза са Русијом, док је у народу сматран за аустријског човека, присталицу Уније и потајног унијата. Од свију српских црквених старешина једини на кога народ није викао био је Арсеније III, „блажени и богоугодни муж и учитељ наш, сладки патријарх кир Арсеније ....“

Њихова власт у цркви велика је, а из почетка неограничена. Све до 1730 године није било никакве консисторијалне уредбе, и сва црквена власт била је у рукама неодговорних и ничим неограничених митрополита. Толика власт и неодговорност развијала је прекост, самовољу и суровост, и они су се, готово сви, изметали у круте аутократе. И Вићентије Јовановић, и Арсеније IV Шакабента, и Павле Ненадовић, и Стеван Стратимировић, имали су свега другога само не еванђелске кротости, благости и смирености. Пред њима се требало или поклонити или сломити; ко није био са њима сматрали су га да је против њих. Кроз цео век црква је била растрзана борбама између митрополита и појединих владика или владика и осталих црквених старешина. Оне који су им се противили митрополити су окивали, бацали у затворе, и кињили глађу и другим мукама. И због тога кроза цео век није у цркви било мира и сагласности, што је тако било потребно у оним временима велике националне и верске опасности.

Да се дође до митрополитског чина, а нарочито да се одржи на томе месту, требало је много новаца, и митрополити се нису много устезали у избору начина како да дођу до новчаних средстава.[1]) Вићентије Јовановић оптужен је отворено за „сполиум народа“; Арсеније IV Шакабента завео је у карловачкој митрополији балканску црквену политику грабежи, мита и пљачкања. Примање мита и „дишкреција“ ушло је у сталан обичај, тако да се од њега није могао да отргне ни један тако родољубив и реформаторски митрополит као што је био Павле Ненадовић. У тренутку када је прегао да

---

[1]) Тихомир Остојић: *Доситеј Обрадовић у Хопову*. Нови Сад, 1907, стр. 50—51, 190—192.

учини крај расулу и распуштености по манастирима, он је сам тражио и примао принудне поклоне од манастира, у натури као и у готовоме.

Митрополити су узимали од епископа и архимандрита, а ови су се наплаћивали од манастира и цркава, и нагонили богате људе да им остављају тестаментом. Народ је услед тога био дубоко незадовољан, и на Сабору од 1744 године то незадовољство је добило израза у једној енергичној представци световних посланика. Народни представници траже да „господин блажејши“ од сада не ради све на своју руку и за свој рачун, но само по „обштенародном сагласију“, да се његова власт ограничи постављањем савета од четири поуздана човека из свих сталежа, у које народ има поверења, и без чијега знања и одобрења он не би смео ништа радити. Народна благајна била би у рукама једнога од те четворице народних саветника. Епископе да не поставља сам патријарх но у договору са народом између најспремнијих и најдостојнијих људи. Патријарх да не живи раскошно, како не пристоји једном божјем човеку, и у његову двору да не буде више послуге иособља од двадесет лица. Од прихода које ужива да не помаже своју породицу, но да подиже народне школе и издржава добре ђаке. Народни представници нарочито траже од свога духовнога старешине да престане „бједни народ глобити, безмјерно и неприлично узимати, но колико по народном сагласију уречено будет, чтоб единожд престала тужба и плач од овец против пастира, и не било би цјеломе религиону нашему на уничжење.“[1]) Исте те тужбе и исте те жеље чуле су се на народним саборима од 1748 и 1769, при изборима нових митрополита.[2])

Са епископима ствар ни мало боље није стајала, и, у већини случајева, народ је њима исто тако био незадовољан. Извесно да је у српском епископату XVIII века било деститих, истински побожних и родољубивих људи, али против већине епископа дизало се велико и оправдано народно незадовољство. Око упражњене епископије воде се дуге и ружне борбе, и обично не долази онај који је био најспособнији и најдо-

---

[1]) Гаврило Витковић: *Споменици из будимског и пештанског архива,* зб. II, стр. 309—318.

[2]) Милутин Јакшић: *Два српска сабора (1748 и 1749).* Прилози историји карловачке митрополије. *Богословски Гласник,* 1902, стр. 37—38.

стојнији но онај који је могао најбоље да сплеткари, да се упише код „господствујуштих“ и да највише плати архиепископу. Наименованим једном, њима је, исто онако као и архиепископима, потребан новац да истерају свој трошак око постављања и да одржавају корисне везе. И они набављају новац исто онако као и архиепископи: од принудних поклона које им чине манастири и цркве, од силом извучених тестамената имућних појединаца, од постављања архимандрита, од рукоположења ђакона, од благослова и молитава. А ако им се ко успротиви, они бацају анатему и одлучују од цркве. Од њихове тираније свештеници се често спасавају бегством у Турску. Како са узимало и колико се могло узети најлепше се види из овога примера. Темишварски владика Вићентије Јовановић Видак, који је доцније постао и митрополит, за осам година епископовања оглобио је народ за 367.000 форината, у виду разних намета „конака“, „димница“, „милостиње“, оставина цркви и завештања.[1]) У своме начину живота, српски епископи угледају се на католичке бискупе и мађарске спахије, сматрају се као нека врста племића и живе на великој нози, са раскошним каруцама у која се прежу четири коња, са богатим ручковима при којима се служи у сребрном посуђу. 1726 године Сабор, на захтев световних посланика, одлучује да епископи „кад би почели постављати свештенике да имају не по атару, не по новцу, него којино јесте искусан и књижеван и сваким благоденијем исполнен, и јест би не остао са народом у љубави, да се има променути у друго село или варош“. На Сабору од 1744 излазе предлози да се стане на пут епископима, да даље не пљачкају народ и да постављају попове не за новац но по њиховој спреми. Исто тако тражи се да уз свакога епископа буду два народна саветника, без чијега знања и одобрења ништа не може да ради; да епископ не одлучује по својој вољи људе од цркве и да не баца анатеме; да приходе од епископије не троши на своје уживање и помагање своје породице но на подизање школа и издржавање ђака. Сабор од 1748 устаје против епископа који глобе, киње и злостављају ниже свештенство, који кваре тестаменте у своју корист, децу и неписмене производе за

---

[1]) Ђорђе Рајковић: *Писма Вићентија Јовановића Видака*. Јавор. 1882, стр. 316.

свештенике, и отимају од цркава и манастира. На Сабору од 1769 прочитана је царска заповест да епископи не смеју узимати новац од манастира, да игумане и архимандрите морају бесплатно производити, да не смеју производити за протођаконе лица којима још нема 15 година, но бар 20. Злоупотребе су још и даље трајале, сабори и канцеларије у Бечу били су пренатрпани народним жалбама на несавесне и грабљиве епископе, који су у новој земљи продужавали традиције грчких владика и практиковали балкански калуђерски морал.

При прелазу у Аустрију, културно стање нижега свештенства било је веома ниско, и још 1726, митрополит Мојсеј Петровић чинио је све да свештенство поправи, да не буде „јакоже јест бивало за турецкаго и безаконаго владанија.“ Јован Рајић описује како је изгледало свештеноство за доба митрополита Мојсеја Петровића: „...многи су имали косу дугу до паса, и кад би је раширили, покрили би се њоме као плаштом. А брадом и брковима уста су им тако зарасла била, да се једва чуо глас кад су говорили. Колико се је ту морало пазити при причешћивању свете чаше! А одело им, ако је и било дуго и приличило свештенству, али спреда отворено, по томе при ходу или другим случајевима кад би се раширило, показало би се доње бело одело, као кошуља и гаће, а у многих виделе су се и димлије. Обућа им је обично била опанци, чизме и папуче, све по турском обичају. А главу су некоји покривали такозваним калпацима, те тако ходили су као неко страшило, на подсмех људима другога закона, управо онако као што сада видимо калуђере и свештенике који из Турске долазе...“[1]) Сабори и архијереји труде се да свештенство уљуде, и нагоне на пристојно одевање и начин живота. Сабор у Београду 1730 наређује да попови морају у цркви, на саборима, на путу и у вароши носити поповско одело, а када су дома и на пољским радовима слободно им је одевати се како им је драго. Исто тако сви морају носити подједнако црквено одело, а „калуђеру и свештенику не сме вирити кошуља испод мантије.“ Павле Ненадовић, као владика, издаје 1745 године, у Плашком, наредбу, да сваки свештеник

[1]) *Историја Котихизиса православни Србаља у цесарским државама.* Превод из црквено-словенског рукописа. Издање Браће Јовановића. Панчево, стр. 22—23.

мора имати чешаљ, ради причешћа мора подсецати браду око уста, не сме се напијати по механама и пијан виђати по улицама, не сме људима псовати оца или матер, душу или веру, иначе ће бити кажњен бојем и рашчињењем.[1]) Архијерејски сабор од 1750 одлучује: „Свјашчеником да повелит се, да по варошах, механах, свадбах и прочих безмјестијах не скитајут сја, ни пијанствујут, занеже тјем мирскому људству соблазн бивает; ашче ли же би посље таковаго увјешчаниа и заповједи кто пијанствујај обрјел се, да изврмжет сја“[2]). 1753 године, комисија која је прегледала све фрушкогорске манастире, наређује у манастиру Фенеку: „свјашченици и ђакони ципеле и штримфле да имут, и без ципелах да не свјашченочинодејствујут.“[3]) 1784 године карловачки владика Јован Јовановић, у посланици подручном свештенству, наређује да сваки свештеник мора имати „ципела и чижама бар по један пар са шнолама, два пара штримфа; један зимних и један летњих, два велика халспинтла и шест од платна малих лашнела, кошиље са јачицама, два пара бијелих рукавица; зимње и љетње, двије мараме, један пристојни штап, и по један чешаљ за браду и за косу да сваки мора у џепу носити.“ Поред тога забрањује им да иду по вашарима и тамо врше „безчине и пијанство“, да се не смеју дружити са разбојницима и примати их у своје куће.[4])

Свештеници се налазе у потчињеном положају, и према епископима који их могу слободно хапсити, окивати, бацати у затвор, рашчињавати по својој вољи, и према калуђерима који их сматрају као нижи духовни ред, и према државним властима који са њима поступају нешто мало боље но са обичним сељацима. Владике себе сматрају као господаре свештенства, и сабори и државна власт морали су чинити честе кораке да учине крај тој владичанској тиранији. Свештенство, „плави клир“, стоји у пуној зависности од калуђерства, „црнога клира“, код којега се учи и спрема за свој позив и које врши над њиме сталну контролу. Свештеници морају да плаћају неку

---

[1]) Милутин Јакшић: *О Арсенију IV Шакабенти,* стр. 209—214.

[2]) Димитрије Руварац: *Архијерејски Синод од 1750. Српски Сион,* 1904, стр. 85.

[3]) Димитрије Руварац: *Опис фрушкогорских манастира 1753 год.* Сремски Карловци, 1903. стр. 20.

[4]) Манојло Грбић: *Карловачко владичанство,* књ. III, стр. 48.

врсту порезе манастирима, сваки од њих обавезан је да упише једну парусију од 75 форината за манастир. Када калуђери просе по селима за манастир, парох га у тој прошњи мора пратити и наваљивати на своје парохијане да што више даду; ако калуђер не би довољно напросио, кривица је падала на свештеника. Егзарси и викари су из реда калуђерскога, они чине каноничке визитације и контролишу рад свештенства. Ако их парохов рад не задовољи, они га батинају и везана терају у Карловце у затвор. „Редко је, вели Петар Руњанин, и сам свештеник у својој аутобиографији, причајући сву тиранију коју је „плави клир“ подносио од „црнога клира“, „редко е кои свјашченик при оваковим визитацијама без наказанија остао“. И, „докле су калуђери силни и знатни били, народ и свјашченство безпрепјатствено цедити могли, јадно свјашченство ни честите капе ни одела имати није могло“, Грађанске власти, официри, па и сами подофицири, поступају са свештеницима као да нису никаквога духовнога чина. „Јадни свјашченик, прича Петар Руњанин, без науке, удручен подчинением, уклањао се, бегао и сакривао се колико е више сакривати се мого, ер сватко га газио и нападо тко е хотео.“[1])

Духовна спрема и писменост тога свештенства била је ништавна. Из извештаја Максима Ратковића, егзарха београдскога митрополита, о црквама и манастирима у Србији у 1733 години, види се како је било ниско образовање нижега свештенства. Оцењујући стручну спрему и способност попова, егзарх сваки час узвикује: „Од слепих попов оваков сијасет по људма произрасл... Жали Бог оно свјашченство что је на њем... Његовим читањем не толико славит се колико хулит се Бог... Из сего видит се какови сут учитељи људеј божијих,“ и тако даље.[2]) У сличним инспекцијама налазе се често овакве оцене митрополитских изасланика о спреми свештеничкој: „читајет књиги полако и пипаво“, „читати књиги может, али лживо“, „сему подобајет учити се свјачески, почто јеговим читањем не толико славит се, јелико хулит се Бог“, „читајет книги весма худо“, „читати којекако стуца“, „читати книги не

---

[1]) *Српски живот на крају XVIII века.* Одломак из аутобиографије Петра Руњанина. *Српски Књижевни Гласник,* 1908, књ. XX, стр. 913, 917.

[2]) *Извештај Максима Ратковића, егзарха београдског митрополита, 1733.* Преписао и приредио Гаврило Витковић. *Гласник Српског Ученог Друштва.* 1884, књ. 56, стр. 120.

зна весма, и что может весма лживо.“ А мален је број оних за које је забележено: „читајет средње“, а још мањи број оних за које је казано „читати добре может.“[1]) Митрополитов егзарх утврдио је 1759 године у иричком протопопијату да ниједан поп не зна ортодоксис и да ниједан нема све прописне књиге.[2]) Митрополит Ненадовић био је наредио да сваки свештеник мора знати *Ортодоксос* Захарија Орфелина, књижицу која није износила више од 24 стране у формату дванаестине. Свештеници ни то нису били у стању да науче, и архимандрит Виђентије у циркулару од 23 септембра 1763 вели: „што је кто научио от Ортодоксоса оно забравили, а када почнут истезивати, биће зноја.“[3]) И ако свештеници и науче читати и писати, писање им иде тешко од руке. Петар Руњанин пише у својим успоменама са краја XVIII века: „кад сам у канцеларији писар био стари свјашченици често би мени у канцеларију доходили да им пера за писање зарезуем, и више крат на моем хасталу известие каково писали би. Мене самог мука подузме гледајући, како руку намешћа, како главом уверће, како шапће и речи сриче, и кад едну или две речи напише, папир окреће да види иде ли му писање право и проч. Само три и четири версте док напише цели сат потроши.“[4])

И такво бедно и назадно свештенство не само да се не стара да се само унапреди, но омета и друге да се подигну, спречава сваки духовни напредак и боље спремање за позив у својим радовима. Један католички писац из тога доба, иначе по изузетку добро расположен према Србима, пише: „Одрастао у крилу незнања, савладан животињским нагонима као прост човек, веран до гроба својим мњењима и предрасудама, које се у њега пресађују с колена на колено, држи грчки свештеник да има сва својства која се траже за једног свештеника кад зна читати, писати и обичне црквене песме појати.“[1]) То свештенство, само зато што је и само некултурно

---

[1]) Наштампани записници о свештеничким испитима у митрополијској архиви у Карловцима. Радослав М. Грујић: *Српске школе од 1718—1739 год.*, стр. 23—24.

[2]) Тихомир Остојић: *Доситеј Обрадовић у Хопову*, стр. 291.

[3]) Тихомир Остојић: *Доситеј Обрадовић у Хопову*, стр. 286.

[4]) *Српски живот на крају XVIII века. Српски Књижевни Гласник*: књ. XX, стр. 918.

и незналачко, мрзи на културу и школу. Школе у Карловцима Максима Суворова и Емануила Козачинскога имале су за главне противнике нешколоване и необразоване свештенике и калуђере, који су, како вели Јован Рајић, показивали „завист и ненавист спрам науке научних", и тврдили да је довољно да деца знају правилно читати и писати. 1747 будимско свештенство скочило је на меснога учитеља Доситија Новаковића, васпитаника кијевске духовне академије, зато што раздужује литургију и што као „калвинисте" држи проповеди у цркви. То необразовано свештенство било је једна од главних сметња напретку у народу, и сабори и митрополити у току целога XVIII века чинили су покушаје да оснују стручне богословске школе, у којима би се спремали бољи и спремнији свештеници, способни да воде борбу са образованим и вештим свештенством католичке цркве.

Српско свештенство било је веома многобројно у току целога XVIII века. Угарски Срби су тада не само релативно но и стварно имали више свештеника но што их данас имају. Како се за свештенички чин није тражила никаква нарочита стручна спрема, како се са нешто мало знања молитава и помоћу извесне суме новаца могло лако запопити, то се број свештеника стално и несразмерно множио. Попови и поповске куће били су ослобођени војне службе и појединих намета који су падали на сељачки сталеж; како су православни били искључени из свију државних служби, то су породице сматрале за част да имају некога у црквеном чину, и све је то чинило да многи ступају у свештенички ред. Митрополити и епископи имали су лепога прихода од рукоположења, нису били против тога великога броја свештеника, и рукополагали су каткада и децу и потпуно неписмене људе. Најзад, толики број свештеника био је донекле оправдан и потребама ондашње православне цркве, где је тада било много више обреда и чинодејствовања но данас. 1745 године, на пример, владика Павле Ненадовић наредио је својим свештеницима да чинодејствују седам пута на дан (бденије, јутрење, часови, литургија, девети час, вечерње и повечерје); свака крштена душа,

[1]) *Извод из проматрања данашњега стања хрватске војне крајине, са целисходним предлогом како би се исто поправити могло*, од Ксавера Рајића, тајника Господина Грофа од Ламберг, царског министра у Напољу, 1 марта 1781. Превео Васа Николајевић. *Српски Сион*, 1904, стр. 720.

почев од осме године, морала се три пута годишње причешћивати. Када је 1754, у фискалном и војном интересу, тражено да се ограничи број запопљавања, митрополит Ненадовић је бранио стање које је постојало, тврдећи да је толики број попова преко потребан, да свака црква мора да има 3 попа и 2 ђакона, и да за свештање масла мора да буде од 3 до 7 свештеника.[1])

На тај начин број свештеника у српском народу се стално множио. 1733 године, по шематизму бачке епархије, било је: у Бајши, на 39 српских домова, 2 попа; у Станишићу, на 113 домова, 5 попова; у Деспот-Сент-Ивану, на 120 домова, 7 попова; у Сивцу, на 281 српски дом, 13 попова, дакле: један поп на 22 српске куће.[2]) 1732/1733, у епархији сремској, на 138 села, 111 цркава и 7785 православних кућа, било је 179 свештеника. А 1900 године, на 187 села, 171 цркву и 29.289 кућа било је 139 свештеника.[3]) Око половине XVIII века у Новоме Саду на 2000 српских душа био је 21 парохијални поп. 1763 године, у арадској епархији, у 120 села где је било Срба био је 241 парох. 1785 године, у бачкој епархији, која је тада имала 83.316 српских душа, било је 116 редовних свештеника, 25 прекобројних способних, 26 прекобројних неспособних — свега 167 свештеника и још 9 ђакона. У тој истој епархији, 1892 године, на 130.383 српске душе, било је свега 92 свештеника. [4])

По себи се разуме, да толико већи број свештеника но што је данас, на далеко мање и сиромашније становништво, није могао имати великих прихода, или је морао отимати да би могао живети. Било је парохија које нису више доносиле од 100 форината годишњега прихода; и било је попова који су морали радити земљу или макоји занат да би себе и своје хлебом исхранили. И хтели не хтели, са малим бројем паро-

---

[1]) Манојло Грбић: *Карловачко Владичанство*, књ. II. стр. 56.

[2]) Исидор Николић Србоградски: *Штатистика Бачких Православных парохія и Бачкогъ прав. Священства године 1733.* Србскій Лѣтописъ, 1860, књ. 100. стр. 72—74.

[3]) *Статистички преглед Архидијецезе сремско-карловачке. Богословски Гласник*, 1902, II, стр. 332.

[4]) Сергије Шакрак-Нинић: *Први извештај епархије бачке.* Нови Сад, 1893, стр. 15.

хијана, морајући плаћати и калуђерима, и епископима, и митрополитима, у традицијама балканског свештенства, они су отимали од народа.

И то просто, грубо и грабљиво свештенство изазивало је стално незадовољство у народу, тим пре што су за духовне кривице, богохулење, недолажење у цркву, недржање поста, неисповедање и непричешћивање, за ванбрачно живљење и грешке против јавнога морала, попови имали право да казне апсом и бојем, стављањем језика у процеп и ударањем кривца на срамни стуб. Два архијереја, Мојсеј Петровић око 1725, и Павле Ненадовић око 1750, покушавали су, без трајна успеха, да дотерају у ред ниже свештенство, које је непрестано имало за узор грчко свештенство на Балкану и којем њихове црквене старешине никакав бољи пример нису давале. Сабор од 1726 у Београду тражио је да се изради ценовник чинодејстава, тако да свештеници не могу наплаћивати колико им се хоће, и то је изазвало силно незадовољство у свештеничком реду. Исто тако, Сабор тражи да попови не могу кварити тестаменте појединаца у којима није њима довољно завештано. На Сабору од 1735 године у Карловцима, световни посланици најоштрије нападају свештенике и калуђере што немилостиво, „горе но Турци", глобе народ. 1736 године жали се народ темишварске епархије на своје попове, проте и епископа да им отимају новац и драгоцености, да неће да врше обреде пре но што им се не плати колико затраже, и да искључују из цркве свакога који неће да им да колико они траже.

Сабору од 1744 године подноси се представка будимских грађана, („вотов и закутевања слободне краљевске почтене будимске вароши Табана господара"), којом се врло одлучно тражи да се стане на пут свештеницима да не би даље „бедни народ безмјерно глобом, ни мертваца ценили, неприличне венчанице и милостиње силом от бједних људи изтезавали..." Злоупотребе су биле велике, а државна власт улучила је ту згодну прилику да се умеша у унутрашње ствари православне цркве. На сабору од 1769 године прочитана је царска заповест: да попови не смеју више од сада кажњавати људе стављањем у јарам и да не смеју присвајати права грађанских власти и правити се световни господари својих парохијана. 1779 царичин деклараториум наређује: да попови

не смеју световњаке кажњавати бојем, новчаним казнама и епитимијом, да се не смеју ценькати над мртвацима и да сиромахе морају бесплатно сахрањивати, и то не поред путева но у заједничком гробљу, и тако даље.

Калуђерски ред у XVIII веку био је моћан и многобројан. У нову отаџбину Срби су прешли под водством калуђера, из калуђерских редова изилазили су епископи и митрополити, и калуђерство је било духовни господар целога народа. И народ и свештенство мора да им даје новаца и помоћи у виду парусија, сарандара, милостиње, завештања, и манастири су се обогатили и новцем и стоком и земљама.

У погледу спреме за калуђере може се оно исто казати што и за ниже свештенство. У погледу моралности, они стоје испод свештенства. Митрополит Вићентије Поповић, обилазећи 1715 манастир Шишатовац, наишао је неред и нерад, и припретио је калуђерима „љутом каштигом и глобом"[1]) У једноме писму од 1735 године, митрополит Вићентије Јовановић пише будимском владици Василију: „У народу се скаменило сердце, и на очи нам говорити почаша, зашто би давали обштетству помошт да бездјелни калуђери с курвама и бештијама наше добро једут...."[2]) Општа, детаљна и тачна слика калуђерства српског у XVIII веку даје се врло добро видети, у *Опису фрушкогорских манастира у 1753*, у протоколима каноничке комисије, које је у једној књизи штампао Димитрије Руварац (Сремски Карловци, 1903) и у књизи Тихомира Остојића *Доситеј Обрадовић* у *Хопову*, где је добар део посвећен описивању српскога калуђерства у половини XVIII века, и то према документима из првога извора (нарочито главе: „Генерална визитација фрушкогорских манастира 1753," „Борба фрушкогорских манастира за осопштину" и „Калуђери Доситејева времена.")

Српски манастир од 1750 до 1760 године није више манастир старих аскета, који су у посту и молитви, у одрицању свега што је светско и земаљско, тежили да се што више приближе Богу и да на земљи страдају телесно као што је његов син страдао. Калуђери су веома далеко не само

---

[1]) *Писмо Вићентија Поповића, митрополита српског. Глас Истине,* 1889, бр. 9, стр. 141.

[2]) Гаврило Витковић: *Споменици из будимског и пештанског архива,* зб, II, стр. 173.

од анахорета и пустињожитеља из старе Тебаиде но и од врло обичних калуђера просечне моралности и побожности. Као и у осталим православним манастирима на Балкану, и у фрушкогорским манастирима жртвовало се царство небеско за царство земаљско, и у велико је био настао грешан људски живот.

У богате фрушкогорске манастире слегло се калуђерство са свију страна. Има их не само из Срема, Баната и Бачке, но и из Лике, из Босне, из Србије и Турске, не само Срба из свију крајева, но и Румуна, Бугара и „Москаља.“ Има их много, и у доба визитације, 1753, било их је 201 на броју, два пута више но данас. Све што хоће лако и угодно да живи, све што је хтело да избегне војну службу, готово обавезну по Србе граничаре и опасну у оно доба сталних ратова, све је то хрлило у калуђерски рај, у Фрушку Гору. И тако је у то доба у калуђерским манастирима било јеромонаха од непуних 16 година, а монаха од 13, 12 и 11 година!

Некадашњега „општежитија“ нема више, и нико живи не држи се више начела: „нитко в манастирје да речет: моје и твоје, сије бо слово моје и твоје проклято јест.“ Настало је у велико доба осопштине, личне својине свакога калуђера по наособ. Дарови побожних хришћана, чак и свеће, тамјан, и зејтин, развлаче се и продају за готов новац. Сваки калуђер има своје имање, своје јестиво, своје пиће, своју послугу; сваки живи за себе, и једе и пије у својој ћелији. Њихово богатство су: по десетине мотика винограда, стотине дрвета шљива, каце са вином, и чаброви са ракијом, а има калуђера и са каруцама и коњима. Готов новац дају под скуп интерес, који парницама истерују од дужника. Од своје имовине дају колико хоће својој ближој и даљој родбини. Шта више, оно што су зарадили у манастиру могли су и завештавати појединцима, са једном једином оградом да наследник мора бити калуђер.

Калуђери се не носе како приличи њиховоме чину и позиву. Једни се запуштају као да су дошли из „дивљег вилајета“, како би рекао Доситеј, тако да је митрополит морао наређивати да сви калуђери „ципеле и штрумфле да имут.“ Али велики део калуђера кити се и кинђури: „что не приличествујет монахом то они носе.“ Игумани носе свилом постављену ћурдију од „цајгов скупих и чохе многоцјене,“ до-

ламе од црне далматинке, појасе од кадифе са сребрним копчама, капа или калпак од свиле и кадифе, штап сребром окован. Митрополит Вићентије Јовановић забрањивао је калуђерима да по оделу „никакових иних шаров и видов имут.“ Митрополит Павле Ненадовић наређује да калуђерско одело буде само „од чохе и сукна цене четири маријаша, а игуману само од пет маријаша.“ Исто тако забрањује се „что би братија, како јеромонаси, ђакони и монаси својих коса не стригли или браду подбријавали“, и да не употребљавају „мастиј и украшениј“.

„Чрево неситое“, „чревоугодије“, облапорност калуђерска на гласу је. Место сваких других речи, ево два стварна податка, забележена у манастирским рачунима. На једној пантагруелској гозби у манастиру Хопову,[1]) на дан 7 априла 1757 године, приликом доласка царскога комесара, поједено је: 2 вола, 5 телади, 16 јагањаца, 2 прасета, 8 пари ћурака, 4 пара гусака, 10 пари кокошију, 5 пари патака, 2 пара дивљих кокошију, 172 оке разне рибе. А тога дана попило се: „пића могушчаго опојити“: 3 акова ракије, 29 акова старог и новог вина, 1 двојка белог и 1 двојка црног бермета. За манастирску славу у Хопову, 1758 године, када је Доситеј био у манастиру, опремљено је: 123 оке меса, 5 ћуркова и 2 ћурке, 1 прасе и довољно ситне „летуште живине“, „конфета“, „цвипохта и пишкота“, „жардинета“, „пармезана“, и тако даље. То је за госте световњаке, за оне који мрсе. За оне који посте, за калуђере, донесено је 200 ока рибе различне и 1 шаран од 8 ока, 15 ока рена, 14 ока масла, и 17 ока мекога сира. Риба се толико ценила у Хопову, да је 1759 године братија дала да се на манастирском имању ископа велики рибњак „на начин господарских рибњака који се находе у немецкој земљи.“ Пиће се толико волело да је једна од најтежих казни на које се калуђер могао осудити била лишити га за извесно време „от вина, ракије и прочег пијанственог пића кромје воде и пива.“ „Наша је сва наука, говорио је Доситеју Обрадовићу његов игуман Тодор Милутиновић, у томе да познамо колико је ком вину и шљивовици година.“

Према свему томе, може се мислити какав је унутрашњи живот у манастиру. Служба се служи врло нередовно, кат-

[1]) Ђорђе Рајковић: *Калуђерска трпеза*. Историјско-гастрономске успомене. *Јавор*, 1876, стр. 659, 687.

када ни у саме празничне дане. Сукоби међу братијом, често се оружјем у руци, батинања, „жестокаја ударенија“, нису ретка појава. Има калуђера који су „како пустахијски јатаци обвињени.“ „Конфузијонаша и метежника“ има сваки манастир више него што би требало. 1764 године, „под жестокоје наказаније“ забрањује се при трпези „кавгу и бој и безчинија разговори восдвизати“, као и свака „бијенија, скверномословија, коштунство, поношенија, подсмејанија, уничженија, укоренија, осужденија и роптанија.“ Жене улазе у манастир, као праље, шваље, прњаворке, ближе и даље рођаке: „праве жене, као што их је Бог створио, а мајке родиле“, како вели Доситеј Обрадовић. И ти и такви калуђери, који никаквом унутрашњом и моралном везом нису били везани за манастир, не само да су лако остављали свој чин, но су каткада мењали и веру, исто онако лако као стару мантију. И у манастирским протоколима нису ретки помени како је тај и тај грешни брат „у манастир францискански убежао“. Ван манастира калуђери воле да скитају и „бездјелствују“. 1754, митрополит забрањује да се ниједан калуђер не сме мицати за две миље ван манастира, и ко се нађе без путнога листа да се окован дотера у Карловце. Прошња је била једна од најглавнијих функција калуђерства, за калуђере она је значила слободу, и они су једва чекали да мрдну из манастира, и тамо, како вели један митрополитов циркулар из 1767 године, „ради безчинаго, безстиднаго, скверннаго и блазнодјетелнаго... обхожденија“ одбијају ктиторе од манастира. И пошто је навео низ „бездјелијах и безстидствијах“ које калуђери у прошњи чине и о којима „срамно јест и глаголати и стидисја перо изображавати,“ митрополит гневно добацује калуђерима: „срам вас, стид вам, гроза вам буди“!

Прилике у фрушкогорским манастирима биле су више но жалосне, и митрополит Ненадовић је имао пуно право када је 1753 послао комисију са налогом да „крепко неослабно“ изврши општу визитацију. И тај корак имао је извеснога успеха. И ако су се калуђери опирали, и ако су приредили целу једну малу буну против свога духовног поглавице, који је замахивао „духовним бичем“ и претио одлучивањем од цркве и проклетством, осопштина је укинута и у неколико се стало на пут ширењу неморала по манастирима. Али великога и трајнога успеха није било. Чланови визитационе

комисије и сами имали су мане оних које су требали прогонити, а и сам митрополит-реформатор, који је повео рат против калуђерске грабљивости волео је и тражио од манастира *дишкреције* у сваком облику, у новцу, у бермету, у шилеру, у шљивовици, у бадему, сувом грожђу, шећеру, кави, па и у лојаним свећама! У једноме циркулару поручује он манастирским старешинама: „да смо вам препоручени, за чашу лепа вина, бела и черна и бермета; које имате не заборавити за нас, да кад доходите имате шта пити и ми вам чиме наздравити...“

Рђаве нарави код калуђерства су и сувише пустиле корена, митрополити и све црквене власти нису имале довољно ни моралног угледа ни стварне моћи да их сузбију. После више покушаја, све је почело готово по староме. Митрополит Ненадовић се неких двадесет година носио са распусним калуђерством, и 1762 године овако је поручивао манастирским братствима у Фрушкој Гори: „Ми уповахом да наш нешчедени труд и подвиг о благосостојанији свјатих монастиреј, толикократнаја ово словом, ово дјелом, ово толико многими циркулери и поученији писмено давана наставленија, чиноположенија и уредбе вашим недостатком наполненије а нашим попеченијем покој донести будет. Обаче, вмјесто того видим, да от дне на ден и настојателије и братства, вмјесто јеже закону Божију поучитсја, глубокое небреженије, непослушаније и должностеј не токмо строителства но и духовних конечное забвеније избрасте и вашим и неопасним и нетрезвеним обхожденијем но паче и зазорним соблазнодјелателним и богомерским житијем нам ваше и наше печалеј узрокујете, да се целој церкви нашеј за самоволство ваше студ и безчиније непшчеванија наноситсе.“

Такво је било стање српскога калуђерства када је Доситеј Обрадовић отпочео војну противу њега. Када је Јосиф II почео изводити своје антиклерикалне реформе, у првоме реду уперене противу католичке цркве, и код православних Срба јавља се покрет не само противу калуђерске корупције, но и противу манастира као установа и калуђерства у опште. У првој половини XVIII века, у периоду религиозне народне одбране, духовни сталежи господаре у српском народу, и српска народна самоуправа има вид једне теократије. У другој половини крајем XVIII века, у периоду прилагођавања

западној култури и модерним идејама, на површину избија световни сталеж, варошко грађанство и интелигенција, нерасположени противу калуђерства и теократије. И нови дух и световне идеје преображавају старо српско друштво подигнуто на теократским основама, у коме је било толике средњевековне некултурности.

ГЛАВА VI

Школе.

Српски напори за оснивање школа и прве основне школе. — Делатност митрополита Павла Ненадовића и школска реформа од 1770 до 1790. — Више и стручне школе. — Положај учитеља. — Учење у првим народним школама. — Школски уџбеници.

И ако нема неких поузданих података, може се као врло вероватна претпоставка узети да је било школа код Срба у Угарској досељених пре краја XVII века. Од XVI века протестанти су много радили на оснивању народних школа и ширењу писмености у народу; за њиховим примером пошли су и католици, и у утакмици обе цркве школе у Угарској прилично су се развиле. Један такав покрет преносио се на целу земљу и на све народности у њој, и свакако да нису изостали ни Срби, насељени по варошима, бавећи се занатима и трговинама. У осталом, по документима из доба пре сеобе види се да је било писмених грађана српских, а већ 1690 године помиње се српска школа у Коморану, коју су свакако били дигли староседиоци.

Нашавши се у новој земљи, где је било културе и народних школа, Срби су одмах увидели шта им треба па да издрже културну утакмицу са просвећенијим народима у чијој су се средини пашли, и првих дана почели су се старати о подизању својих школа. Они су јасно видели не само културни но и национални значај школа, и они су их стали дизати, како се вели у једној представци будимских Срба Сабору од 1744 године, „чтоби наш народ јединожди чрез своја почал а не чрез инија уста говорити."

Рад на оснивању народнх школа почиње врло рано, одмах првих година по сеоби. Патријарх Арсеније III јасно је

видео значај и потребу школа и поручивао је Србима староседиоцима у Коморану: „испитајте писанија и ва њих обрјештет живота вечнаго, и јуније настављајте књижному наказанију, да некогда исхнет ва них источник премудрости и разума божија.“ [1]) Из тих разлога, патријарх је 1698 године тражио у Бечу да му се уступи добро Сечуј на Дунаву, да би тамо могао подићи манастир, школе и штампарију. Сечуј му је уступљен, али му није допуштено оснивање школа и стварање једнога малог просветног средишта за Србе. Сличну молбу слао је и 1706 године, али му се она одбила у Бечу, где се са неповерењем гледало на сваки покушај, који је ишао да групише и као народну и верску целину одржава „шизматичне Раце.“

Не допуштајући патријарху да подиже српске школе, аустријска влада је покушавала да тај посао узме у своје руке, и да цео просветни рад међу Србима окрене у корист војне службе и католичке цркве. 1702 године, када је установљена подунавска, потиска и поморишка крајина, одређена су места за цркве, парохијске домове, школе и учитељске станове, и из тога се даје закључити да се мислило на систематски рад на подизању народних школа. Године 1703 наређено је у потиској и поморишкој крајини да се одвоји и ослободи од свакога намета један део земље за учитеља, који мора бити вичан немачком језику. 1709 године, царска влада послала је међу Србе барона Александра Каланека, једнога од најревноснијих пропагатора Уније међу Србима, да са седиштем у Осеку, као „praefectus et iudex regius“, установљава српске школе. 1723 он је новом наредбом утврђен у томе звању.

Међутим, српске школе су се поступно јављале, и то у већини случајева старањем црквених општина и извесно по типу грчких школа на Балкану, κοινὰ σχολεῖα, које су биле поред цркава и манастира, и где је настава била чисто обредна и теолошка.[1]) 1695 била је српска школа у Баји, 1696 у Бођану, 1697 у Сенти, 1703 у сремској Каменици, Ади, Фелдварцу, Мартоношу, Мохачу, Ст. Бечеју, Ст. Кањижи, Ст.

---

[1]) Гаврило Витковић: *Споменици из будимског и пештанског архива.* зб. IV. стр. 109.

[1]) Радослав М. Грујић: *Српске школе (од 1718—1739 г.)* Прилог културној историји српског народа. Београд, 1908, стр. 3.

Паланци, Петрову Селу, Сентомашу, Тителу, Новом Саду (Петроварадинском Шанцу). 1710 била је српска школа у Суботици, 1713 у Сремским Карловцима, 1716 у Осеку, са два учитеља, 1717 у Сомбору, 1720 у Земуну, 1723 у Ст. Сивцу, 1730 у Ст. Пазови и Турији, 1733 у Вуковару, 1735 у Иригу, 1737 у Брестовцу, 1738 у Ст. Стапару, и тако су се непрестано дизале, кроза цео век, у свима већим местима где су Срби живели. Где, пак, није било српских школа, родитељи су слали своју децу у протестантске школе, где није било опасности од прозелитизма, као у католичким школама.

Али то су били спорадични покушаји, без реда, без плана, без средстава, и, што је најгоре, без дугога века. Школу је обично оснивао какав релативно писменији свештеник, који је једнога или више младића спремао за свештенички чин, а поред тога учио основној писмености децу имућнијих родитеља, која су се спремала за трговину или официрски чин. У пуно од тих школа учитељи су били неспособни свештеници који нису могли да добију парохију, или ислужени подофицири и црквени певци, који су и сами једва нешто више знали од деце коју су учили.

Српске народне старешине и сви српски родољуби увиђали су сву недовољност таквих импровизованих и за невољу школа, и чинили су све кораке да дођу до законом дозвољених и по плану организованих савремених школа, као што су их имали просвећени народи, 1707, на сабору у Крушедолу, одлучено је оснивање школа по свима крајевима где су Срби живели, али из Беча није ни одговорено на ту молбу, коју је лично однео митрополит Исаија Ђаковић. Срби из Будима и Пеште, најкултурнији део српскога становништва, пишу своме митрополиту 1712 године: „....видите како смо међу остали језици: а ни школе, ни ученија не имамо, него иноплеменике призивамо на помоћ на сваком месту...“[1]) 1718, митрополит Мојсеј Петровић моли Петра Великога и за учитеље и за школске књиге, а 1724 упућује свештенству у Србији и Срему окружницу, наређујући да по црквама буде нарочити тас за прикупљање прилога за школе, да свештеници при писању тестамената наговарају имућне људе да остав-

---

[1]) Гаврило Витковић: *Споменици из будимског и пештанског архива*, зб. I. стр. 173.

љају на школе, и да ни једно веће српско место не буде народне школе. Умирући, стари митрополит је у тестаменту заклињао Србе: „Видите сами јако без ученија многими јазики порабошчени јесмо, по глаголаному: Мудри обладајут неискуснимн...“ Један од закључака српскога Сабора од 1728 године био је: да сваки епископ у својој епархији има, „где је возможно“, подићи народну школу, а архиепископ да има основати „школу дијачку“, где би се учило и српски и немачки.

На сабору у Београду 1730 године било је много речи о школама. „Находимо, вели се у митрополитовом предлогу, да је добро поучавати се, како би душевна дела и телесна исправљала се“. По томе предлогу школе би се издржавале порезом разрезаним на цео народ, но све то после допуштења из Беча: „зашто без допуштенија владајуштих не можемо ни једну крајцару на људе порезати“. Исто тако предлагало се да се у Београду, поред зграде за митрополитску резиденцију, подигне зграда и за семинарију и друге школе. Као предлог Сабор је све то прихватио, али покушаји српског посланика у Бечу 1731 године нису имали никаква успеха.[1]) Ратни Савет није хтео допустити да Срби ударе на се разрез ради издржавања својих школа, а без поузданих и сталних материјалних средстава организација народне просвете била је немогућна. 1733 митрополит Вићентије Јовановић наредио је црквеним туторима да купе прилоге за школе а свештеницима да наговарају људе који праве тестаменат да остављају на школе. „Кутија школнаја в црквах на своја времја да проходит и на проча места идеже и церковна кутија проходит, дља поможенија учашчисја убогих“. Том приликом митрополит је раздао, у самом Срему, протојерејима и свештеницима 23 велике, 13 средњих и 26 малих школских кутија. Будимски Срби 1744 године шаљу представку Сабору и траже, међу осталим стварима, да се патријарх принуди на подизање народних школа, а не да то буде остављено његовој доброј вољи. Исто тако Будимци предлажу да се о народном трошку школују два ђака, тако да народ једном дође до учених и спремних својих људи. Исто тако предлажу да и епископи буду обавезни подизати школе и школовати бар по једнога ђака.

---

[1]) Милутин Јакшић: *О Вићентију Јовановићу*, стр. 37—38.

Оно што су народни представници тражили од ранијих архиепископа и епископа нашли су тек код митрополита Павла Ненадовића, који је врло много учинио за развитак школства међу Србима. Његов претходник, патријарх Арсеније IV Шакабента, потпуно је занемарио народну просвету, и после његове смрти српске школе биле су тако малобројне и тако запуштене да је све готово изнова требало дизати. Чим је постао митрополит, Ненадовић је наредио да се по црквама скину кутије у којима су се скупљали прилози за стране манастире, и да се место њих ставе школске кутије, у којима ће се прибирати новац за подизање народних школа. Свештеници при погребима, славама, сватовима, крштењима и разним свечаностима имају скупљати прилоге за школе. Од тих добровољних прилога и од редовнога разреза годишњега који су имали давати митрополити, епископи, свештеници, црквене општине, манастири и цркве, створен је такозвани „Клерикални Фонд", који се брзо ојачао, и из којега су су се стале издржавати српске вероисповедне школе, као што се и данас издржавају. Под утицајем Ненадовића, Архијерејски Синод 1750 године одлучио је: „Народа нашего људи понеже без ученија, ни в церковних, ни в милитарских, но ниже провинцијалних достоинствах и официах поступити могут, тако во всјех епархијах људем да огласитсе, да дјети своја у школу на науку посилајут, откуду не само научени, но к церковним, милитарским и провинциалним достојанством способно устројитсја. Свјашченци же, који би дјети свои в научење не давали, да јавитсја им, јако и сами бједу примут в парохиах своих, и дјети их на степен свјашченства возведени не будут".[1])

За двадесет година митрополитовања Павла Ненадовића, учинило се врло много на унапређењу народних школа. Број школа се умножио, створена су материјална средства за њихово издржавање, али их још никако није било довољно и све су биле искључиво црквенога карактера. Тек око 1770 године почиње систематски рад и стварање школа у модерноме духу. Све до тога доба, држава која није успела са својим покушајем у почетку века да створи школе у којима

---

[1]) Димитрије Руварац: *Радња Архијерејскога Синода 1757. Српски Сион,* 1904, стр. 102.

би се учило на немачком језику и које би биле мост за Унију, ништа није радила за просветни напредак српскога народа, који је за њу био остао само добар и јевтин војни материјал. Али Срби, који су сносили све државне терете и давали толики данак у крви, више но и један народ у монархији, почели су тражити да и држава нешто учини за њихово школско образовање. Сабор од 1769 у Карловцима обраћа се са нарочитом представком у Беч, износећи како просвета јадно стоји међу Србима и како би требало дизати основне школе и за њих као и за друге, повлашћене народе у монархији. Илирска Дворска Депутација издаје 1770 године један *регуламенат*, којим се олакшава подизање српских школа, али у којима је била и једна опасна наредба: да српска православна деца, у местима где нема православне школе, морају ићи у католичку. 1773 године митрополит Јован Ђорђевић оглашавао је школску реформу као нешто „нашему благочестију несходно",[1]) и то је било неподељено мишљење у српском народу. Та одредба изазвала је велико незадовољство међу Србима, и није се могла спровести.

Од 1774 године почиње жив рад на организацији народне просвете у целој аустријској монархији. Те године царица Марија Терезија позове из Пруске опата Фелбигера да изведе реформу аустријских школа. Он изради, а царица одмах потврди опсежну школску уредбу за све школе у монархији. По тој уредби, свака покрајина морала је имати учитељску школу, сваки срез велику народну школу, а свака општина основну школу. Тај нови закон обухватио је и православне Србе, али, како им је, по свом централизаторском духу и стављању свега просветнога рада под државни надзор, изгледао сумњив и са верске тачке гледишта опасан, они му се одупру. „Оно мало школа што је пре неколико година подигнуто, писао је 1781 један католик, нису донеле никакве користи јер им је главно учење дечије, а нису мислили, да пошто се деци предавало на језику, који деца не разуму, шта више кога ни сами учитељи нису знали, те школе и с те стране нису донеле никакове користи. Овде долази још и та околност, да се родитељи грчко-несједињени одлучно про-

[1]) Димитрије Руварац: *Старине и прилози за црквену историју и црквени живот српскога народа. Глас Истине,* 1890, бр 4, стр. 60.

тиве, да децу своју шаљу у такове школе, у којима се предаје римокатоличка наука, јер их неки ревни учитељи, а понајвише незналице, против јасних одредаба власти, гоне, да врше оне обреде који се противе њиховој вери." [1])

Због тога незадовољства у српском народу и неуспеха новооснованих школа међу Србима, Илирска Дворска Депутација била је принуђена да 1776 изда нарочиту уредбу за српске школе: „устав илирическе депутације од 2 децембра за илирическе мале школе." Уза сваку парохијску цркву морала је бити основна школа, у којој се учило читање, писање, веронаука, а по могућности и немачки језик. Учитеље бирају црквене општине, али само оне који имају сведоџбе, а попови могу постати учитељи само ако нема способних световњака. Свака покрајина имала је свога школског надзорника, који је у Бечу морао слушати нарочити педагошки курс под управом опата Фелбигера. Први српски надзорници били су: Теодор Јанковић Миријевски, за Банат, са седиштем у Темишвару; Стеван Вујановски, за Славонију и Хрватску, са седиштем у Карловцима; Аврам Мразовић, за Бачку, Банат, Барању и Будимску Дијецезу, са седиштем у Сомбору. Та три вредна, способна и заслужна човека организовали су народну наставу код Срба и створили целу прву српску школску литературу.

Последњих десетина XVIII века, у доба општег духовнога и просветнога напретка у Аустрији, и српске школе знатно су напредовале. И држава, и архијереји, и народни фондови, и црквене општине, и имућни појединци чинили су да се међу Србима подигне што већи број што боље уређених школа. 1776 године, царица Марија Терезија поклонила је 20.000 буквара и катихизиса за српске школе и обећала сваке године давати 1500 форината за поклањање добрих књига сиромашним ученицима, 1777 године држава је поклонила српским школама школскога материјала у вредности 4043 форинте. Од 1780 године почињу се у Војној Граници дизати српске школе, које су дотле биле само сношене. 1790

[1]) *Извод из промаітрања данашњега сітања хрваітске војне крајине, са целисходним предлозима како би се исто поправиши могло,* од Ксавера Рајића, тајника господина грофа од Ламберг, царског Министра у Напољу, 1 марта 1781. Превео Васа Николајевић. *Срйски Сион,* 1904, страна 720.

Ратни Савет одлучио је да се из државне благајне издаје стална годишња помоћ са издржавање српских школа у Војној Крајини.

Последњих година XVIII века, када је јозефинизам продрмао иза сна стару Аустрију, и када су идеје револуције дале силан подстрек духовима, и Срби су дошли до народне просвете на своме материњем језику, сувремених и световних школа у којима су се предавала елементарна знања. 1780 године било је у Срему и Славонији 110 српских школа, а 1797 у малој будимској дијецези на 23.609 српских душа било је 39 основних школа.[1]) На крају XVIII века, готово сва већа места у Угарској у којима је био већи број Срба имала су своје основне школе, где се на српском језику код оспособљених учитеља учило основним знањима и ширила народна просвета.

Школски напредак није се ограничио само на основне школе. Као и за основне школе, тако су чињени покушаји који су најзад успели, да Срби дођу до средњих и стручних школа. У држави у коју су се Срби били доселили званичан језик био је латински и немачки, које је морао знати сваки који је са државом имао посла, и зато су школе у којима би се страни језици учили биле једна стварна народна потреба.

Још Арсеније III, одмах по доласку у Угарску, кренуо је питање о оснивању неке врсте гимназије за Србе. То исто чини и Исаија Ђаковић, на сабору од 1706 године. Али оба покушаја немају никаква успеха. Прве више просветне установе српске јављају се за митрополитовања Мојсеја Петровића и Вићентија Јовановића. Мојсеј Петровић у својој молби Петру Великом тражио је два учитеља „да созиждем школи на језику латинском и славенском....“ Сабор од 1726 ставио је у задатак митрополиту Мојсеју да у митрополији оснује једну „велику школу“, и још исте године оснива се у Београду школа за црквено певање, која се доцније пресељава у Карловце. Тада већ пада оснивање руске школе Максима Суворова, о чему ће у овој књизи бити нарочита говора. Изгледа, по извесним траговима, да је 1732 у Новом Саду,

---

[1]) Гаврило Витковић: *Нови подаци за историју српских пресељеника у Угарској. Гласник Српског Ученог Друштва*, књ. 36, стр. 8.

тада Петроварадинском Шанцу, бачки владика Висарион подигао „латинско-славенску школу.“[1]) Митрополит Вићентије Јовановић наставио је рад свога претходника. 1732 био је у Београду просветни завод о коме нема ближих података, и који се звао Велика Школа или Академија. 1732 године била је у Карловцима „латинска школа“, у којој су свештенички приправници учили латински језик. Те године школа је имала 15 ђака, 9 „принциписта“, 2 „деклиниста“ и 4 „синтаксиста“. Одзив је био слаб, и митрополит је морао издавати нарочите наредбе да протопопијати шиљу ђаке у ту школу. О руској школи Емануила Козачинског и другова, која је за време митрополита Вићентија Јовановића била у Карловцима, биће такође засебна говора у овој књизи.

Као и за основну наставу, тако и за средњу настаје криза и застој за митрополитовања Арсенија IV Шакабенте. Од 1740 до 1750 (?) постојала је у Новом Саду „Духовна Колегија“, богословска школа, коју је издржавао бачки владика Висарион и у којој је предавало и неколико руских учитеља. 1746, карловачки и костајнички владика чине покушаје, на своју руку, да у Плашком заведу „централно училиште“, које би било као нека богословска школа за обе епархије.

Митрополит Павле Ненадовић, „сеј велики муж“, како га назива Јован Рајић, радио је за средњу наставу готово исто онолико колико и за основну. Већ 1749 основао је у Карловцима латинско-словенску школу, тако звану „Покрово-Богородичину Школу“, којој је сам био управник, и која се издржавала добровољним прилозима народа и свештенства. Та школа, где се поред латинског учио и немачки, и где је наставник једно време био и Јован Рајић, напредовала је док је митрополит Ненадовић био у животу. После његове смрти, 1768, школа опада, док сасвим није пропала. Од 1747 до 1782 године било је покушаја да се у Новоме Саду отвори заједничка гимназија, за католичку и за православну децу, а настава да се повери професорима калуђерима пијаристима: „да настављају омладину с једнаком љубављу без уштраб вере“.[2]) 1765, епископ Мојсеј Путник основао је у

---

[1]) Радослава М. Грујић: *Српске школе (од 1718—1739 год.)*, стр. 124—125.

[2]) Мелхиор Ердујхељи: *Историја Новог Сада,* Издало општинство слоб. кр. вароши Новога Сада. Нови Сад, 1894, стр. 244—245.

Новом Саду богословску школу за бачку дијецезу, у којој је професор теологије био један Рус. И ако је сабор од 1769 тражио да се свуда оснивају дијецезалне богословске школе, ипак и ова једна у Новом Саду, усљед недовољних материјалних средстава, није се могла одржати. 1770 године, јереј Пантелејмон Хранисављевић, руски ђак, и Тимотеј Јоановић, родом Сомборац, основали су у Руми средњу школу. У школи се учио псалтир, часловац, „промисл божиј и толкованије десјотословија“, словенска граматика, синтакса, реторика, латински и немачки језик. Та школа одговарала је једној великој народној потреби, и новчано су је помагали грађани из већих трговачких места где је било Срба, имала је знатан број ђака са свих страна Угарске, из Јегре, Будима, Пеште, Темишвара, из целе Бачке, Славоније, Хрватске и Срема, а као наставници доводе се и странци. 1779 године, оснивачи школе Хранисављевић и Јоановић отиду на хаџилук у Јерусалим, а школу предаду своме ученику Василију Крстићу, који је био на педагошком курсу у Осеку код Стевана Вујановског и који је почео „перви науку своју по нормалу и височајшему пропису точњејше предавати“. 1787 та школа се, по наредби државне власти, сјединила са школом коју је у Руми био основао просвећени гроф Марко Пејачевић, онај исти о коме се са онако поштовања говори у *Животу и прикљученијима Доситеја Обрадовића.*[1])

Те средње школе биле су краткога века, и свој задатак тек у пола су испуњавале. Нарочито се осећала потреба стручне средње школе, у којој би се спремали свештеници. Неспремно и полуписмено, а често и сасвим неписмено српско свештенство тешко је издржавало борбу са куд и камо способнијим и спремнијим католичким свештенством, и то су јасно увиђали и архијереји и народно-црквени сабори. Исто тако, од како су се основне школе почеле уређивати у савременои духу, осећала се врло велика потреба за стручно спремне и оспособљене учитеље. Сабор од 1769 године кренуо је питање како да народ дође до спремног свештенства,

---

[1]) *О начатіи и продолженіи школы свяшаго вознесенскія румскія.* Прилогъ за историю народа Сербскогъ. Старый рукописъ одъ непознатогъ. *Голубица,* стр. 273—277. — *Постанак фондова школа србски у Руми.* Нови Сад, 1868.

и том приликом повела се реч о оснивању једне богословске семинарије. Сабор од 1774 излази са готовим предлогом да се у Новом Саду оснује „Народна гимназија са алумнатом“. Аврам Мразовић оснива 1776 године у Сомбору „Норму“, практичну школу за народне учитеље, која је трајала свега неколико месеца, и у којој је сам Мразовић предавао методику, словенску граматику и рачуницу. 1786, цар Јосиф II био је одлучио да се оснује српска гимназија и семинарија, која би се подигла и издржавала новцем од неколико укинутих манастира. Темишварски Сабор од 1790 године одлучио је да се у Карловцима заведе семинарија за 120 богослова и да у заводу буду 32 стипендије за сиромашне и добре ученике. Кад је цар Леополд II, у циљу да предобије Србе за се и да их држи као бедем противу Мађара, почео да чини уступке Србима, основана је 1791 године српска гимназија у Карловцима, прва гимназија коју су Срби имали. Исто тако, цар је одлучио да се из државне благајне изда 51.000 форината на зидање православне семинарије у Карловцима. 1794 године, подигнуто је у Карловцима прво богословско училиште, у коме је одмах било 30 слушалаца и у коме се после стално спремало српско свештенство.

На тај начин, после стогодишњих напора, Срби су дошли до средњих и стручних школа у својој средини, и то је био велики успех за народну културу. У последњим десетинама XVIII века Срби почињу одлазити на стране универзитете. Права су обично учили у Пешти и Бечу, медицину у Бечу, филозофију у Немачкој, а теологију у Русији. Јован Мушкатировић је свршио права у Бечу, и 1775 године заклет је као први адвокат Србин у Угарској. Од 1775 до 1800 било је 34 Србина заклета адвоката у Угарској.[1]) Глигорије Трлајић, Алексије Везилић и Урош Несторовић учили су права у Бечу. Сава Текелија је био први Србин који је, 1785, положио докторат права у Пешти. Теодор Јанковић Миријевски учио је права и филозофију у Бечу, Аврам Мразовић филозофију такође у Бечу, а Стефан Вујановски, пошто је свршио права у Бечу, продужио је своје студије у Саксонској. Доситеј Обрадовић и Емануило Јанковић слушали су филозо-

---

[1]) *Сербли адвокати мађарски, Сербски Лѣтописи*, 1828, књ. 14, страна 2—3.

фију у Хале, Атанасије Стојковић у Гетингену, а Урош Несторовић у Бреслави.[1])

О учењу у српским школама, о природи првих српских школа у XVIII веку, може се саставити приближна слика по растуреним податцима који се налазе у документима и књигама тога доба. Настава у уређеним школама на крају XVIII века у главноме је већ онаква каква је била у првој половини XIX века, али настава у првој половин XVIII века, може се рећи све до регуламента од 1770 године, има сасвим особен карактер и врло је значајна по опште културно стање српскога народа у томе времену.

Пре свега, правих учитеља у то доба и нема, као што нема ни правих школа, у данашњем смислу рачи. Из почетка су учитељи били само свештеници, обично они, који, из ма којега разлога, нису могли доћи до парохије. Сачуван је помен како се за учитеља спремао неки Петар Нинковић. Код учитеља у своме селу он је научио читати псалтир, прочитао је неколико пута акатисте, и нешто мало научио писати. Потом је отишао у манастир, и ту пробавио до три године, и за то време неколико пута прочитао осмогласник, зборник, апостоле и еванђеља, научио црквено појање и тако изишао као спреман за учитеља.[2]) Учитељи су често били и ислужени подофицири и црквени певци.

Такви учитељи мало се цене, бедно су плаћени, рђаво се поступа са њима и сматрају се као људи нижега реда, потпуно зависни од цркве и свештенства. Пре свега они су кукавно плаћани. У већини случајева, они мање живе од своје сталне плате, а више од „реграције“, милостиње ђачких родитеља, од зараде што имају као звонари у цркви или певци за певницом и на погребима. У Војној Граници учитељи су плаћени само у животним намирницама и оделу. У Коморану, 1690 године, учитељ је погођен за 30 форината годишње, а храна на општински трошак. Нови учитељ у Коморану 1724

[1]) О дисертацијама мање познатих Срба, доктора страних университета у XVIII неку, у П. Ј. Шафарика *Geschichte des serbischen Schriffthums* (Prag, 1865). S. 360—361, „Serben, welche bloss in fremden Sprachen schrieben.“

[2]) A. Cuvaj: *Građa za poviest Školstva kraljevine Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas.* Zagreb, 1907, стр. 281.

има 40 форината годишње плате. Будимци су 1707 године своме учитељу плаћали 60, а 1709, 70 форината и 75 фуната воска, са тим да учи 35 деце. 1723, у Будиму, на свако дете плаћало се учитељу по један грош недељно. 1729 и 1730, опет у Будиму, „маћистри“ су примали свега 4 форинте месечне плате, а 1730 и 1731 100 форината и бесплатан стан у школској згради. Још 1757 године учитељ у Вуковару није имао више од 90 форината годишње, а латински учитељ у истом месту 1781 није дотерао више од 196 форината на годину. Нарочито су бедно били плаћени учитељи у Војној Крајини. У Новој Цркви, у слуњској пуковнији, учитељ, иначе капелан, примао је 30 форината годишње, а 1752, у Залужници, у оточкој пуковнији, учитељевао је неки калуђер са платом од 30 форината на годину. Када се 1770 године регуламентом поправило учитељско стање, учитељима је одређена стална годишња плата, у натури и у готовом, а поред тога општине су биле дужне да им дају на уживање 3 ланца оранице и 2 ланца ливаде.

Но није све зло што је учитељ рђаво плаћен: он је и понижен и оптерећен дужностима које са школом немају ничега заједничког, он је певац у цркви и на пратњама, он често има да пали кандила и да прима свеће и предаје тутору. Учитељ мора безусловно бити „покоран и послушан“ свештенику, који је надзорник свега његова рада и створан господар у школи. Сачуван је уговор из 1707 године којим се Лацко Криштовљевић, родом из Коморана, погодио за учитеља у Будиму за плату од 60 форината на годину. „За то је моја служба, вели он у акту који је сам написао, *прво* што је црковна служба, кандила палити и свештнике послужити, и звонити на време и примати свеште црковне до ковчега, и предати сину црковному; *по том* да имам примити тридесет и петоро деце да учим за више писану плату за једну годину дана.“ У обновљеном уговору за 1708 он додаје: „Паки се погодих са кметови, да послужим цркви за 70 фор., и звона што је то је моје.“[1]) 1723, учитељ у Београду, неки стари Грк из Солуна, место сваке плате имао је право да на тасу у цркви проси прилоге за себе. По „конвенцији маћистерској“

[1]) Гаврило Витковић: *Прошлост, установа и споменици угарских краљевих Шајкаша од 1000 до 1872,* стр. 281—282.

у Коморану, 1748 године, учитељ се „погодио са саборни господари свете цркве коморанске да послужи светој цркви и христијаном, и децу да поучава, и на то му обречено готови новаца 40 фор. и 1 пар чизама и 1 клофтер дрва; и ако би се који преставио од старији да му се плати 50 нов. от опела и звоњења, и от младенца 25 нов., а по прежде бившему обичају о благи дни, о рождеству и воскресенију, да послужи св. цркви и христијаном, на што буде за потребу.“ 1776 погођен је нови учитељ у Коморану, и поред осталих дужности имао је звонити у „цркву и на мертваца.“[1])

Какви су били ти први учитељи, такав је био и начин учења. Велика невоља је била што није било штампаних букварова и других школских књига, јер српске штампарије није било, а државна власт забрањивала је уношење књига из Русије. Учило се читати из црквених књига. Дете је морало да научи на памет целу књигу, сасвим механички. За учење писања било је два метода. Или се писало по неколико реди на танким крушковим дашчицама, или на танком слоју воска на таблици, „восколестној“, који се после дао брисати. За тако примитиван начин учења требало је много времена. Јован Рајић, који је тако научио читати вели: „Коме је Бог и природа дала добро паметствовање, тај је из оних дашчица наизуст научио задатке, и задржао их у памети, и толико је знао колико је у памети затврдио.“[2]) Само за учење „науистнице“, свих педесет слова старе азбуке, читање на слогове и везивање слогова у речи, требало је по три године. Доситеј Обрадовић. са својом изузетном даровитошћу, савладао је то за две године: „и тако за две године знао сам на памет не само катихизис но и различне друге рукописне вештине с толкованијем.“ И када једном и науче ђаци лако и брзо заборављају све што су годинама учили.

Формална и механичка настава у тим школама, као што је било у целој Европи у Средњем Веку, била је чисто верска, или боље рећи црквена. (У Средњем Веку реч *psalteratus* означавала је човека који је знао читати.) У једном српском документу из XVIII века вели се: „Школа јесте фундамент цр-

[1]) Гаврило Витковић: *Прошлост, установа и споменици угарских краљевих Шајкаша од 1000 до 1872,* стр. 270.

[2]) *Историја катихизиса православни Србаља у цесарским државама,* стр. 20

квене регуле и красоте, са школом и ученицима црква се краси".[1]) У дисциплинарним правилима за учитеље и ученике српских школа, која је 1734 издао митрополит Вићентије Јовановић, у члану 1 вели се, да је учитељу *пре свега* дужност учити децу „страха Божија благочинију, добронравију, тихости, кротости, смиреномудрију и всјакој добродетели Христианској."[2]) Ђаци су морали ићи посведневно у цркву на јутрење, службу и вечерње, као на све литургије и бденија. Основна школа се сматрала као почетна богословска школа, и у њој се училе црквене књиге. У школи се читао и октоих, и минеј, и молбан, и еванђеље и апостол, предавало се појање, деца се васпитала у „страху господњем", и изгледало је да је школи искључиви циљ да спрема будуће свештенике. Они који нису мислили да буду попови одиста нису имали што много да науче у тим школама, тако одвојени од стварнога живота. Као изузетак има забележено да се у пожаревачкој школи 1733 учило „рехнунгу" (рачуну). И зато су трговци радо давали своју децу у протестантске школе, много боље и савременије уређене.

Такве су српске школе биле све до пред крај XVIII века, до доба школских реформа под Маријом Терезијом и Јосифом II, када су место старих „даскала" и „мештра" дошли „магистри", способнији и спремнији, који су почели учити децу више световним а мање верским стварима, по једном утврђеном и савременом плану, и, што је главно, по штампаним школским књигама.

Прве школске књиге које су се употребљавале међу Србима биле су руске. Још из почетка XVII века, 1602 године, има записа да су у наше крајеве почеле долазити књиге из „московске земље". Рукописни буквар Кипријана Рачанина из 1717 године свакако је израђен по угледу на руске букваре. 1724 године, на молбу митрополита Мојсеја Петровића, руски Синод донео је одлуку да се међу Србе као учитељ пошље синодални преводилац Максим Суворов са 400 буквара и 100 граматика.

---

[1]) Гаврило Витковић: *Споменици из будимског и пештанског архива,* зб, II, стр. 157—158.

[2]) Радосав М. Грујић: *Српске школе (од 1718—1739 г.).* стр. 171.

Буквар који је Суворов донео међу Србе био је *Первое учение отрокомъ,* који је, 1720 године, по наредби Петра Великога, саставио Теофан Прокопович. Србима је донето 400 комада издања од 1723 године, које се није ништа разликовало од првога издања из 1721 године. Петар Велики јако је ценио ту књигу, у којој није била само сува теологија но и практични савети за живот, у духу идеја које је он изводио, и наређивао је да се тај буквар чита у црквама уместо *Соборника* и дела Јефрема Сирина.

400 буквара донетих из Русије нису били довољни за дуго време. Како су аустријске власти забраниле увоз књига из Русије, то је митрополит био принуђен да даде прештампати руски буквар негде у границама аустријске монархије. У то доба биле су у Аустрији две штампарије које су штампале ћирилицом: унијатска у Трнови, у Угарској, и православна у Римнику, у Малој Влашкој. И у Римнику изишло је 1726 године „второе напечатенное“ издање Прокоповичева буквара, под пуним насловом: *Первое ученіе отрокомъ в' нем' же буква и слоги, таже краткое толкованіе законнаго десятословїя молитвы Господня, символа вѣры и девяти блаженствъ.* Како је овај буквар био намењен свима православним који су стајали под црквеном влашћу карловачкога митрополита, то је штампан и на руско-словенском за Србе, и на румунском за Румуне. Ново, треће издање изишло је 1727, опет у Римнику, али само на руско-словенском. Четврто издање дао је приредити митрополит Вићентије Јовановић, 1734 године, такође у Римнику. И то није било просто прештампавање римничкога издања од 1727, но прештампавање једнога од новијих руских издања, која су изишла између 1726 и 1734 године. Тај Прокоповичев буквар био је врло значајан у историји српске писмености. То је била прва штампана књига у српским школама, њиме је у главноме унет руско-словенски правопис и изговор код Срба, према њему су удешавани познији српски буквари, не само буквар Захарије Орфелина но и *Оглед српског буквара* од Вука Караџића из 1827 године.

У добу од 1734 до 1764 служило се у српским школама руским букваровима. Нарочито се спомиње један мањи московски и један већи кијевски буквар. Први буквар који је Србин написао носио је пун наслов: *Первое ученіе хотящымъ*

учитися книгъ писмены Славенскими, называемое Букварь. Съ многими полезными и потребными Наставленіями, по которыми возможно въ краткомъ времени отрока, не токмо церковныя но и Гражданскія Славенскаго языка писанія совершенно читати обучити; и къ прямому богопознанію и богопочитанію наставити и къ понятію разныхъ въ гражданскомъ житіи нуждныхъ вещей привести. Нянѣ первѣе ради употребленія сербскаго юношества изданъ. Буквар је изишао 1767 у Млецима, у штампарији Димитрија Теодосијева, а писац му је био најплоднији српски писац овога времена, Захарија Орфелин. Та је књига значајна не само као први буквар који је Србин написао, но и стога што је то једна од првих српских књига у којој су употребљена грађанска слова. Пишући свој буквар, Орфелин је пред собом имао не само руске, но и немачке и латинске букваре, и у своме раду следовао „самим искуснејшим народом, имјејуштим попеченије из утјехе в науком својего јуношества.“ Он себи ставља за задатак да српску децу научи правилном, то јест руском изговору. Грађанској азбуци, вели он, учи зато да би младићи „способни бити могли к чтенију всјаких политических [световних] книг....“ И то је први буквар по коме се учило у српским школама, у којем је сем молитава и црквенога моралисања било и „гражданских вешчеј,“ података о временима, о историји, о основима географије, и тако даље.

Затим, има неколико буквара од непознатих писаца. 1770 године изишао је у Млецима *Букварь съ литерами греко-славенскими, въ ползу и употребленіе дѣтямъ (греческимъ) учащимъ ся славенскимъ буквамъ*, а 1774 у Бечу, *Начално ученіе человѣкомъ хотящимъ оучится славенскому чтенію.* 1780 године Јован Рајић саставио је један буквар од кога се сачувао бакрорез. 1782 године изишао је *Букварь ради сербскаго юношества въ хунгарскомъ кральевствѣ и присовокупленныхъ єму прѣделахъ.* Нова издања тога буквара, који је остао као школска књига у школама угарских Срба дуго, а у Србији све до 1844, изишла су: 1792, 1793, 1798, 1804, 1819, 1822, 1844 године.

Граматика од које је 1726 године Максим Суворов донео 100 комада међу Србе била је од Мелетија Смотрицког. Прво издање изишло је 1619, а издање које је Суворов до-

нео било је од 1721, са извесним изменама и предговором Теодора Поликарпова. Неких тридесет година та граматика је била главан извор првим граматичким знањима старих српских учитеља, и у половини XVIII века била је постала права реткост. 1755, дао је прештампати у Римнику митрополит Павле Ненадовић, под насловом: *Славенская грамматика.... въ ползу и употребленіе отроковъ сербскихъ желающихъ основателнаго наученія славенскаго діалекта.* То је од речи до речи прештампано са рускога издања од 1721, са том разликом што је свуда *россійскій* замењено са *сербскій.*

Као нека врста граматике могу се узети: *Руководство къ славенскому правочтенію и правописанію за употребленіе національныхъ слав.-серб. училищъ* (Беч, 1792 и 1797), Стефана Вујановског *Руководство къ правоглаголанію и правописанію* (Беч, 1793), Аврама Мразовића *Руководство къ славенскому правочтенію и правописанію* (Будим, 1797), и такође од Мразовића, *Руководство къ славенстѣй грамматицѣ во употребленіе слав.-серб. народныхъ училищъ,* које је, у издању „общества новосадскаго“, изишло прво у Бечу 1794, затим у Будиму 1800, и у трећем издању у Будиму 1821 године.

Немачки језик био је господарећи језик и језик војске, од доба Јосифа II постао је језик и државне администрације, и Срби су га морали учити. Половина књиге *Началное ученіе человѣкомъ хотящимъ учитися славенскому чтенію* (Беч, 1774), или *Началное ученіе немецкому чтенію.* У Бечу 1774, Сава Лазаревић, преводилац код Илирске Депутације, издао је *Начало ученія хотящимъ учити ся книгъ писмены нѣмецкими.* 1772 изишла је у Бечу *Нѣмецкая грамматика* од Стевана Вујановскога, а 1791 Теодора Аврамовића *Нѣмецкій и сербскій словаръ на потребу сербскаго народа въ ц. крал. державахъ,* а 1793 нов немачко-српски *Рѣчникъ малый.*

Латински језик, који је дуго још био званичан језик, као такав непрестано остао у Угарској кроз цео XVIII век, и који се увек сматрао као привилегован језик науке и највећи знак образовања, такође се много учио код Срба. Захарија Орфелин приредио је, са незнатним изменама, две руске школске књиге *Латынскій букварь* (Млетци, 1766) и *Первые начатки латинскаго языка* (Млетци, 1767), са којих се још око 1736 године учило у карловачкој латинској школи.

Уџбенике из црквене историје, у духу учења православне цркве, радили су Стеван Вујановски (*Кратка церковная историа*, превод с руског, Беч, 1794; *Краткая священная історія церкве ветхаго и новаго завѣта*, превод са руског, Беч, 1793, и Јован Рајић *Священная історія ради малолѣтне дѣчице*, превод са руског, Будим, 1797, 1802 и 1828).

Остали школски уџбеници и методичка упутства превођени су са рускога и са немачкога. На крају XVIII века постојала је код Срба цела једна мала школска књижевност, неоригинална али прилично потпуна и удешена за школски рад у савременијем правцу.

Литература:

а) Историја српских школа у XVIII веку.

Никола Ђ. Вукићевић: *Србске школе у XVIII веку. Извештај о јавном учитељско-приправничком заводу србском у Сомбору.* Сомбор, 1863.

Петар Деспотовић: *Школе Срба у Угарској и Хрватској од пресељења под патријархом Чарнојевићем 1690 до почетка овог столећа.* Свеска прва (од 1690 до 1740). Крагујевац, 1888.

Димитрије Руварац: *Позиви и одзиви или радња појединих српских архиепископа у митрополији карловачкој око подизања српских школа и стварања фондова за њихово издржавање.* Прилози к историји српске школе у Аустро-Угарској. Земун, 1892.

Мита Нешковић: *Историја српских школа.* Карловци, 1898.

Antun Cuvaj: *Građa za poviest Školstva kraljevine Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas.* Knj. I. Zagreb, 1907.

Alexa Jvić: *Beiträge zur Kulturgechichte des serbischen Volkes. Arhiv für slavische Philologie*, 1907, XXIX Band.

Радослав М. Грујић: *Српске школе (од 1718—1739 г.).* Прилог културној историји српскога народа. (130 издање Задужбине И. М. Коларца). Београд, 1908.

Димитрије Руварац: *Писма Максима Суворова, руско-српског учитеља и митрополита Мојсија Петровића.* Споменик С. К. Академије, XLIX. 1910.

Димитрије Руварац: *Тужба митрополита Вићентија Јовановића-Видака против регуламента од 2. јануара 1777.* Архив за историју српске православне Карловачке митрополије. I, 1911.

Димитрије Руварац: *Занимљив испит с пештанским српским учитељем Георгијем Владисављевићем 1751.* Архив из историју карловачке митрополије, III, 1913.].

б) Расправе и чланци о школским књигама.

Стојан Новаковић: *Стари српско-словенски буквар с неколиким белешкама за историју буквара у опште. Гласник Српског Ученог Друштва*, 1872, књ. 34.

Стеван Д. Поповић: *Букварска методика у Срба. Гласник Српског Ученог Друштва,* 1873, књ. 38.
Стојан Новаковић: *Буквари за Србе од 1727 и 1734.* Прилог за расправу питања: где су се почеле штампати књиге новије српске књижевности. *Гласник Српског Ученог Друштва,* 1878, књ. 46.
Радован П. Јовановић: *Стари српски буквар штампан са бакрорезом 1780 у Новом Саду. Гласник Српског Ученог Друштва,* 1885, књ. 53.
Димитрије Руварац: *Први печатани буквар за Србе и Влахе,* Прилог историји Српске Књижевности. *Јавор,* 1887.
Димитрије Руварац: *Прва печатана српска граматика за Србе:* Прилог исотрији српске књижевности. *Јавор,* 1888, бр. 1.
Димитрије Руварац: *О првом српском штампаном словенском буквару за српску децу, Годишњица Николе Чупића,* 1893, књ. XIII.
Вељко Миросављевић: *Српске вероучевне књиге у Аустро-Угарској у времену од 1690—1902 год. Богословски Гласник,* 1903, 1904 и 1905.
Димитрије Руварац: *Још нешто о првом штампаном словенском Буквару за српску децу. Бранково Коло,* 1908, бр. 45.
[Димитрије Руварац: *Прилози за историју српске књижевности.* Бранково Коло, XVII, 1911, бр. 43; XIX, 1913, бр. III и IV.
Димитрије Руварац и Радослав М. Грујић: *Наустица.* Бранково Коло, XIX, 1913.].

ГЛАВА VII

Штампарије.

Прве српске штампарије. — Штампарије у Влашкој, Немачкој, Риму и Млетцима. — Напори митрополита и сабора за задобијање штампарије. — Штампарија Димитрија Теодосијева у Млетцима. — Штампарија Јосифа Курцбека у Бечу. — Покушај Емануила Јанковића — Штампарија Стефана Новаковића.

Прва штампана књига изишла је 1456 године. Наскоро затим, већ 1494, изишла је прва штампана књига на српском језику, *Октоих,* који је слагао свештеник Макарије и који је штампан негде у Црној Гори. На крају XV и у току XVI века, па све до 1638, штампане су српске књиге у Млетцима, у Горажди, у манастиру Милешеву, у Београду, код Мркшине Цркве, у данашњем ужичком округу, у Скадру.

Зла судбина српскога народа је хтела да је штампарска вештина код нас дошла у данима пуног политичког ропства под Турцима и пуног духовног ропства под Грцима. У таквим приликама када није било ни политичке ни верске организа-

ције и када је народ имао да води страшну борбу за опстанак, у тим најгорим данима и у највећој тами кроз коју је српски народ прошао, штампарије нису имале услова за живот. За све време када су српске штампарије постојале, од 1494 до 1638 године, оне су могле штампати само црквене, обредне књиге, и то не у великом броју, и то само из почетка доста живо, а после све мање и слабије. Ниједна од тих штампарија није могла да се одржи, чак ни онда када је обновљена пећска патријаршија, када су Срби понова добили своју црквену самоуправу и када су се тако у неколико поправили услови за књижевни и културни рад. „И онда када у западној Европи нестаје писарског заната, српски калуђери понова падају у средњи век, те писањем одржавају писменост и службу божју.“ [1])

У XVI, XVII и XVIII веку штампало се нешто српских књига и у Румунији, где су Срби били пренели штампарску вештину. Око 1547 штампана је једна српска црквена књига у Трговишту, и у томе месту штампало се српских црквених књига све до половине XVII века. У Себешу, у Ердељу, крајем XVI века, такође се штампало нешто српских црквених књига. 1705 године, владика Антим Ивернулу, основао је у Римнику, у Малој Влашкој, једну словенску ћириловску штампарију, где су се из почетка штампале књиге за румунске цркве. Када је 1718 године Мала Влашка припала Аустрији, Римник је постао седиште влахо-заплањске или римничке епархије, која је дошла под власт карловачкога митрополита. И у тој штампарији штампали су карловачки митрополити неколико руско-словенских књига за српске школе, *Первое ученіе отрокомъ* 1726, 1727, и 1734 године, 1755 *Славенскую Грамматику* Мелетија Смотрицкога. 1761 штампао је у Римнику Синесије Живковић *Правила молебная святыхъ сербскихъ просвѣтителей.*

Сем тих штампарија, где се ћирилицом штампале књиге за црквене потребе православних Срба, било је још штампарија где се штампало ћирилицом, али за босанске католике, или за православне у Аустрији у циљу или протестантске или католичке верске пропаганде. Босански фрањевци штампали

---

[1]) Љубомир Стојановић: *Старе српске штампарије.* Београд, 1902. страна 41.

су своје књиге ћирилицом у Риму и у Млецима, у току целог XVII, и нешто и у XVIII веку. У Трнови, у Угарској, била је језуитска штампарија у којој су, од краја XVII па до краја XVIII века штампане ћириловске црквене књиге, којима је био задатак да шире Унију међу православним Србима. У Ураху и у Тибингену, у Немачкој, крајем XVI века, штампано је неколико дела на српском језику и „цирилическими слови“, која су слата међу Србе у намери ширења идеја и учења Реформације.

Но све те књиге или нису никако допирале међу православне Србе, или се нису читале као опасне по православну веру, које се народ чвршће но икада држао у тим временима великих верских гоњења. Поред свих тих штампарија на разним странама, Срби су осећали велику потребу једне своје штампарије, која би била у њиховој средини.

Преселивши се у Угарску, чим су започели своју црквену и школску организацију, Срби су одмах почели тражити једну штампарију. И у колико су језуити били ревноснији у штампању и ширењу књига ћирилицом писаних али католичким духом задахнутих, у толико су српски митрополити и црквени сабори енергичније тражили право да у својој средини подигну српску православну штампарију. Већ 1690, патријарх Арсеније III тражио је да се не чине сметње оснивању српске штампарије.[1]) 16 јула 1706 године исти патријарх обратио се у Беч са молбом да му се, поред осталога, допусти и оснивање српске штампарије. У својој тајној информацији Јосифу I, кардинал Колонић је поводом те молбе ставио: „У случајевима где не би било никакове штете по римску цркву ради такове дозволе може им се допустити. Али ипак мораће се поставити извесни цензори, који ће сва дела, која они буду хтели штампати прво прегледати и одобрити“.[2]) Будимски Срби предложили су Сабору од 1708 у Крушедолу, да се затражи једна српска штампарија, „типографију, школе и остала црквена наљеженија между собом да бихом слободно имати.“ Исте такве молбе понављали су новосадски Сабор од 1722, карловачки од 1726 и београдски од 1730.

---

[1]) Митрополијска Архива у Сремским Карловцима, 1690, бр. 26. Навод Др. Тихомира Остојића, *Летопис Матице Српске*, 1908, књ. 250. страна 76.

[2]) Радослав М. Грујић: *Како се поступало са српским молбама на двору ћесара аустријског последње године живота патријарха Арсенија III Чарнојевића*, стр. 23.

Од старијих српских архијереја нарочито Мојсеј Петровић настојавао је да се дође до једне штампарије. 1721 године, у својој молби Петру Великом, тражећи „духовнују помошч", истицао је како Срби немају књиге ни типографије.[1]) Крајем 1729 обраћао се и Дворском Ратном Савету у Бечу, тражећи да му се да допуст, да о своме трошку оснује штампарију ради штампања црквених и школских књига. „Одавно се вели он у тој молби, све потребне књиге за омладину и цркве доносе из Москве, али како се већ толико време из поменуте Москве ни једна књига више не пушта, у овом народу настала је така оскудица, да се ни омладина нема већ чиме поучавати."[2]) На митрополитову представку, Сабор од 1730 у Београду доноси одлуку: „Јакоже коегожде художество неможет показати се без потребни јему орудија, тако ниже ученије без типографији можно јест бити, и от сего не малују нужду имјејем." Сабор је јасно видео да су школе преко потребне народу „ради веће славе божје и спасенија душе", али исто тако је разумео, да се школе не могу замислити без типографија, која им је „као душа телу".[3]) Као и све раније молбе за подизање српске штампарије, и ова је у Бечу одбачена. Дворски Ратни Савет је нашао да је једна српска штампарија „непотребна и сувишна" (ohnnötig und überflüssig), када већ постоји једна ћириловска штампарија у монархији, језуитска штампарија у Трнови. И не само то, него је понова забрањено митрополиту да набавља књиге из Русије, а наређено му је да књиге мора узимати из трнавске штампарије.

Митрополит Мојсеј Петровић није успео, али то није обесхрабрило Србе. Сабор од 1735 понавља ту исту молбу. Митрополит Вићентије Јовановић, заједно са епископима и народним првацима, обраћа се новгородском епископу да помогне српске молбе код руске царице Ане, и међу осталим народним и верским потребама истиче и штампарију. 1744 и 1749, сабори понова шаљу молбе у Беч, али без икаква ус-

---

[1]) Димитрије Руварац: *Мојсије Петровић, митрополит београдски.* Прилог историји српске цркве, *Споменик Српске Краљевске Академије,* 1898, 34, стр. 121—122.

[2]) Ђорђе Рајковић: *Грађа за историју штампарија у Срба. Летопис Матице Српске,* 1874, књ. 117, стр. 124.

[3]) Гаврило Витковић: *Споменици из будимског и пештанског архива,* зб. II. стр. 51—52.

пеха. 1750 године, митрополит Павле Ненадовић намерава да оснује штампарију за црквене и школске потребе у манастиру Раковцу. 1751 године добива начелну дозволу, али не за Раковац но за Осек. Митрополит том одлуком није био задовољан, и понова је затражио да штампарију може дићи или у Карловцима или у Раковцу. Најзад му се допусти да штампарија може бити у Карловцима, али с тим да дела која се штампају сам прво прегледа и одобри и онда да их шаље на дефинитивну цензуру Илирској Дворској Депутацији у Бечу. Али таква одлука није се свидела католичким бискупима јегарском, мункачком и великоварадском, и они предузму заједничке кораке против Ненадовићеве привилегије. Септембра 1752 донесе се накнадна одлука да се српска штампарија у Карловцима има обавезати и на издавање унијатских књига. Митрополит Ненадовић на то није могао пристати, и цела ствар се разбије. У то време, 1756, са своје стране, на другој крајњој тачци српскога народа, црногорски владика Василије Петровић тражио је безуспешно од руске царице Јелисавете „печатъ книжною“ и томе веште „масторе“.[1])

За све то време толиких безуспешних покушаја, Срби су остали без своје штампарије. Неколико школских књига се штампало у Римнику, а црквене књиге се махом кријумчариле из Русије. Од 1740 до 1748, Христифор Жефаровић штампао је књиге резаним бакарним плочицама које је сам радио. 1758 године, један Грк из Јањине у Епиру, по имену Димитрије Теодосијев, пословођа у једној грчкој штампарији у Млетцима, добије дозволу од млетачке Републике да у Млетцима оснује штампарију за штампање књига за православне Србе. Набавивши слова из Москве, он оснује „нову типографију греко-православну“, у којој су од 1761 до 1810 штампане 72 српске књиге, међу осталима Захарије Орфелина *Плач Сербіи* (1763), Јована Рајића, *Слово о грѣшномъ человѣку* (1764), Павла Јулинца *Краткое введеніе въ історію славенносербскаго народа* (1765), *Славенно-Сербскій Магазинъ* (1768), *Житія и славныя дѣла Государя Импер, Петра Великаго* (1772).[2])

---

[1]) Јован Томић: *О историји Црне Горе црногорског митрополита Василија Петровића. Годишњица Николе Чупића*, 1904, књ. XXIII, стр. 86.

[2]) Каталог књига штампаних у овој штампарији издао је Павле Соларић, 1810 године, под насловом: *Поминакъ книжескій о славено-сербском въ Млеткахъ печатанію.*

Али ова штампарија, кренута у чисто спекулативној намери, у главноме се ограничила на прештампавање руских црквених књига, и многа њена издања носе на насловном листу примедбу да су штампана „на подобіе въ градѣ Москвѣ печатанаго", или „из московскаго на славенно-сербскіи языкъ преведенное". Често, да би књига што боље пролазила, није навођено на насловном листу да је штампана у Млетцима, но је стајало да је штампана у Москви.

И ако је млетачка штампарија била у православним рукама, ипак Срби са њоме нису били задовољни, и нису престајали упорно тражити своју штампарију. Јуна 1766 године буде одбивена у Бечу једна нова српска молба. Али у Бечу се почело увиђати да се Србима једном мора попустити у једној тако оправданој тражњи, да је то најбољи начин да се стане на пут кријумчарењу књига из Русије, да се прекину сталне везе Срба са Русијом, и спречи изношење знатне суме новаца из монархије за куповину штампаних књига на страни. Најзад, школска реформа која се тада спремала није се могла замислити без штампарије где би се штампали уџбеници. Према одлуци Дворске Коморе, гроф Шенборн обрати се универзитетском књижару у Бечу Јосифу фон Курцбеку, да, по споразуму са католичким бискупом у Мункачу, учини припреме за оснивање једне српске штампарије. Курцбек одмах ступи у преговоре са бискупом, и марта 1769 године поднесе готов предлог и предрачун грофу Шенборну. Јула 1769, царски комесар гроф Хадиг, саопшти Српском Сабору у Карловцима да има могућности да се оснује српска штампарија.

Дворска Комора улазила је у преговоре и са другим штампарима, претресала и политичку и верску страну новога предузећа, али ипак ствар остане на Курцбеку. 8 децембра 1769 године изишла је одлука, да се у Бечу, под надзором Дворске Илирске Депутације, оснује штампарија за штампање књига на грчком илирском (linguae illyricae), српском (serbicae), румунском и јерменском језику, и да се привилегија за ту штампарију издаје за двадесет година Јосифу Лоренцу фон Курцбеку, са тим да се забрани сасвим унос књига из Русије.[1]) Све православне књиге имају се штампати

[1]) *Привилегије царице Марије Терезије Јосифу Курцбеку, штампару. Српски Сион,* 1906, стр. 481—486.

код Курцбека, и на свакој од њих има да стоји да је штампана са митрополитовим одобрењем. Само већа дела која Курцбек не би могао штампати могу се уносити са стране, али то тек по нарочитој дозволи, и пошто се Курцбеку плати нарочита такса. Та одлука буде потврђена и угарским декретом од 8 фебруара 1770 године, са додатком да митрополит има да постави нарочитог цензора, којега ће држава плаћати. То цензорско место било је из почетка нуђено Захарији Орфелину и Јовану Рајићу, а око 1785 био је цензор унијат Атанасије Димитријевић Секереш.

Одмах пошто је добио привилегију, Курцбек је почео рад. Идући му на руку, Дворска Комора у мају 1770 године предузме кораке да државне власти објаве народу оснивање српске штампарије и забрану увоза књига са стране, нарочито из Москве, Кијева, Млетака и Влашке. Ускоро стиже и наредба да ће се, у корист државне касе, конфисковати све књиге на страни штампане, које се нађу у области аустријске монархије. Учитељи смеју предавати само по књигама штампаним код Курцбека. Али и ако су књиге конфисковане, и ако су московски трговци са књигама на граници хапшени, ипак кријумчарење књига није престало, и 1775 морала се издати пооштрена наредба. Да би се олакшао посао Курцбеку, сва хартија и књиге које су му долазиле буду ослобођене поштарине.

Под тако повољним условима Курцбек је отпочео штампање српских књига. Тренутак је нарочито стога био повољан што су се у то време реформовале старе и оснивале нове српске школе, за које је требао велики број уџбеника. Све оне доста многобројне школске књиге српске штампане су у Курцбековој штампарији. Од важнијих српских књига онога времена ту су штампане: Јулинчев превод *Велизарій* Г. *Мармонтела* (1776 и 1777), *Вѣчный календаръ* Захарије Орфелина (1783), Алексија Везилића *Краткое написаніе о спокойнои жизны* (1788), Јована Рајића *Бой змая са орлови* (1789) и Јована Мушкатировића *О праздницы* (1786) и *Притче* (1787),

Али Срби нису били задовољни Курцбековом штампаријом. Страх од Уније био је велики, и са крајњим неповерењем гледало се на књиге штампане у туђинским штампаријама, готово на све што је штампано. Јован Рајић прича како му је митрополит Павле Ненадовић одговорио, бојећи

се „ма какове јереси", кад му је понудио да напише један школски катихизис: „Не требам твога катихизиса. Доста је учити децу тропаром и кондаком, јер у томе се састоје вера и закон".[1]) Митрополит Јован Ђорђевић хтео је да постави за цензора при Курцбековој штампарији Јована Рајића, који је знањем језика, и стручном спремом, и као духовно лице био намењен за то место. Али Рајић, плашећи се да се не би „што противно цркви и догматом нашим у печатане књиге увукло", није имао храбрости да се прими тога „преужасна посла".[2]) Срби су стално са крајњим неповерењем гледали на књиге штампане у Бечу. Будимски Срби жале се: „књиги нам се наше од наших једноверних куповати забрањујет" и „сад на неоплакану нашу жалост и совјести наше смуштеније — ми морамо унијатске бечке књиге куповати, и како себе тако и дјети нашја сметеному и лицемерному закону мало по мало да приобучавамо".[3]) Срби из Панчева, 1778 године, исто тако жале се темишварском владици: „намећу нам се и деци нашој од Немаца штампане књиге, катихизис, псалтири и часослови, од чега се ми заиста имамо худом напретку у нашој вери надати".[4]) То српско неповерење према Курцбековој штампарији појачало се нарочито од 1785, када је цар Јосиф II решио, да се ћирилица може употребљавати само за црквене књиге и уџбенике за веронауку а све остале књиге српске морају се штампати латиницом. Срски епископат се узбунио противу тога решења, у народу се јавило велико незадовољство; та је наредба тргнута, али страх је код Срба непрестано остајао.[5])

Курцбековом штампаријом Срби су били незадовољни и из других разлога. Курцбек је гледао да од свега посла извуче што више користи, и књиге је штампао на лошој хартији, са много грешака, и продавао их по скупу цену. Ми-

---

1) *Историја катихизиса православних Србаља у цесарским државама,* стр. 31.

2) Иста књига, стр. 33—34.

3) Гаврило Витковић: *Нови податци за историју српских пресељеника у Угарској. Гласник Српског Ученог Друштва,* 1872, књ. 36, стр. 49.

4) Вељко Миросављевић: *Српске вероучевне књиге у Аустро-Угарској од 1690—1902 год. Богословски Гласник,* 1904, књ. V, стр. 28.

5) Г. Мушицки: *Судбина ћирилскихъ писмена у аустрійской државѝ. Гласник Дружтва Србске Словесности,* 1847, св. I, стр. 136—139.

трополит Вићентије Јовановић Видак 1778 године жалио се царици Марији Терезији на Курцбеков штампарски рад: слова не ваљају, хартија не ваља, све се погрешно и *„сумњиво“* штампа; књига нема довољно, и што их има продају се по скупој цени. Митрополит тражи да се књиге које Курцбек није у стању штампати могу слободно доносити из Русије. Али, најбоље би било, закључивао је митрополит, да се штампарија донесе у средину српскога народа, и тада би књиге биле боље штампане, тачније и јевтиније. Али све незадовољство српскога народа и молбе српскога митрополита остали су без икаква успеха. Шта више, 1783 године, Курцбеку је продужена привилегија још за шест година.

Али у српском народу осећала се велика потреба за једном српском штампаријом, у српским рукама и у српским крајевима. Око 1790 године било је два безуспешна покушаја да се до такве штампарије дође. Један такав покушај био је Емануила Јанковића. Враћајући се 1789 године са наука из Немачке, заустави се он у Прагу, и ту, као ортак, ступи у једну штампарску и књижарску радњу, са намером да изучи занат и да у домовини и сам отвори штампарију и књижару. Набавивши из Лајпцига штампарију, он се марта месеца 1790 врати у Нови Сад, и обрати се са молбом за оснивање једне српске штампарије. Конгрегација бачке жупаније, маја 1790 године, препоручи ту молбу Краљевском Угарском Савету. Још пре но што је упутио своју молбу, Јанковић се нарочитим писмом обратио Курцбеку, да се са њиме на леп начин споразуме. У место свакога одговора, Курцбек упути жалбу Краљевској Угарско-Ердељској Канцеларији, у којој нападне Јанковића и осумњичи цео његов рад. Јанковићу ништа није помогло што се новосадски магистрат за њега заузимао, и што је успео да лично цару у руке преда своју молбу. 20 новембра 1790 године стигла је дефинитивна одлука Краљевског Угарског Савета: да се Курцбеку не може сметати у уживању његове по закону добивене привилегије, и да се Емануилу Јанковићу не допушта оснивање српске штампарије у Новом Саду.[1]) Емануило Јанковић је умро 1792, али је штампарија остала у његовој породици. 1793, Јован Јанковић

[1]) Ђорђе Рајковић: *Манојло Јанковић.* Биографско-књижевна слика. *Летопис Матице Српске*, 1881, књ. 126, стр. 5—8.

понова се обратио Краљевском Угарском Савету са молбом за штампарску дозволу, која му је дата 1796, са тиме да књиге може штампати само на српском језику.[1]) 1795 године, Јован и рођак му Петар Јанковић, потписујући се као „новосадски штампари", жалили су се митрополиту Стефану Стратимировићу, да штампарија Стефана Новаковића у Бечу не штампа довољно српских књига, и што их штампа да су сувише скупе.[2]) Изгледа да је дозвола за штампање књига Јанковићима дата само начелно и формално, јер у току XVIII века њихова штампарија није штампала ниједну српску књигу, и тек 1831 године штампала је прву своју књигу: Јевте Јовановића *Краткое наставленіе, како се ѕваки отъ восточне колере сачувати, и шта при првомъ почетку ове болести предъ пришествія докторова радити има.*

Питање о одузимању привилегије Курцбеку и преношењу у српске руке покренуто је и на Темишварском Сабору од 1790 године. Међу осталим српским стварима, Сабор је молио да се подигне српска штампарија у средини самога народа, и да чист приход од ње иде црквено-школском фонду. Новосадски књижар Дамјан Каулиција и још неколико родољуба понуде се да они изведу само оснивање једне такве штампарије и загарантују известан сталан годишњи приход народном фонду. Царски комесар изјави да у начелу нема ништа против, али да би таква штампарија морала бити под надзором Славонске Генерал-Команде. Краљевско-Угарска Канцеларија даде мишљење да штампарија из политичких разлога треба да остане и даље у Бечу, и тога мишљења били су и Дворски Ратни Савет и Илирска Дворска Канцеларија. Ипак, цар Леополд II, својом одлуком донесеном у Флоренцији 23 априла 1791, реши у корист Срба.

Цела ствар свршила се једном трансакцијом, делимичним српским успехом. Штампарија пређе у српске руке, али и на даље остаде у Бечу. 12 фебруара 1792 године, Стефан Новаковић, бивши секретар митрополије у Карловцима, а тада српски придворни агент у Бечу, закључи са Јосифом Курцбеком уговор о куповини штампарије. Новаковић је за 25.000 форината купио целу штампарију, са свим материјалом, сто-

[1]) Мелхиор Ердујхељи: *Историја Новог Сада.* Нови Сад, 1894, стр. 411.
[2]) Митрополијска Архива у Сремским Карловцима, 1795—1796, Р. 96.

вариштем књига и са привилегијом која је имала да траје још четири године. Априла 1793 године, Новаковић добије продужење привилегије још за петнаест година, са тим да за четири године прилаже 100 форината годишње народном фонду, пошто истеку четири године да даје 400 форината годишње истоме фонду, а поред тога и школских књига за сиротну децу у вредности од 100 форината на годину. Сем тога, у у привилегију је ушло да Новаковић не сме без допуштења Угарске Канцеларије ништа штампати што би критиковало постојеће политичке установе у земљи или рад земаљске владе, или што би могло бити повод ма каквој тужби. Књиге штампане у Новаковићевој штампарији могле су се слободно извозити, не плаћајући никакве извозне таксе. Забрањено је било увозити књиге из страних земаља, и ту се у првом реду мислило на Русију.

Објављујући својим сународницима и једноверницима своју „Славено-Сербску, Валахијску и восточни јазиков типографију“, Стефан Новаковић је овако говорио: „Вси народи, који су на кругу земном велики и славни хотјели бити, или своје име бесмертним учинити, старали су се паче свега у своме собственом језику и у науками напредовати, и изобрјести таква средства, каковим би језик свој знатнији и науке обшчеполезније учинити могли. Између других средств, перво мјесто типографија или књигопечатаније од неколико вјеков у Европи по правди узима, зашто красним овим изобрјетенијем ума человјеческаго најлакше, најболше и најхитрије Језик и Наука код Народа процвјетати, и он по вселени прославитсја може. Истину ову доказују сви европски народи, који имајући свој језик Науками очишћен, накићен и совершен, и, имајући своје книгопечатаније, верху просвјешченија и благополученија сваки дан болше приближавају се; а на против тога, ти народи, који се лишавају оваковe помоћи, колико су натраг у свачему остали, и каквом премјеном јесу своје состојање подвергнути морали? То сваки увидјети може лако, који само на толико многочислени и храбри Народ Славено-Сербски и валахијски посмотри.“

Прелаз штампарије у српске руке радосно је у народу поздрављен. Доситије Обрадовић, 1793 године, у предговору *Собранія разныхъ нравоучителныхъ вещей*, са задовољством бележи да се „наша национална типографија под управ-

љенијем доброжелателнаго и преизрјаднога националиста наоди, који заисто нити трошка штеди, ни труда жали да је у цветуће состојаније и совершенство доведе.“ И Обрадовић се нада да ће „ово общченужно и всеобшчеполезно ђјело, под његовим очима и руководством благополучно напредовати и давно желајеми успјех имати.“ Новаковић је одговорио надама које су у њега полагане, и као штампар и издавач он се, бар првих година свога рада, добро показао. У његовој штампарији, а често и у његовом издању, изашле су многе важније књиге српске онога времена. Поред школских књига које је штампао, изишле су из његове штампарије Доситеја Обрадовића *Собраніе разныхъ нравоучителныхъ вещей* (1793), све четири књиге историје Јована Рајића (1794—1795) и прештампан је Рељковићев *Сатир* (1793). Новаковић је две године 1792—1794, на своју материјалну штету, издавао *Славенно-Сербскія Вѣдомости*.

Али, цело предузеће није добро ишло, и већ 1794 године Новаковић се, у огласу свога листа. обраћао на „ревностне и прељубезне саотечественике наше“, и позивао да се удруже са њиме „како богодарованим имјенијем својим тако и трудом у общчеполезном сему дјелу.“ Како је Новаковић био слаба здравља и зато постојала опасност да после његове смрти штампарија опет не падне у туђинске руке, како је штампарија одиста била једна општенародна ствар, и како Срби нису никако напуштали мисао да је једнога дана преселе у своје крајеве, то се лако склопи једно акционарско друшво да је прими на себе. Између Стефана Новаковића и његова ортака Александра Којића са једне стране, и митрополита Стефана Стратимировића са друге стране, потписан је у Осеку, 1 јуна 1795 године, „контракт содружествени.“ По томе уговору, штампарија је требала да се пренесе у Осек, јер „число акционеров највише в Осецје находит сја, что знаменитих ради торгов и великија торговини са всјех стран торговци и мног народ совокупљајет сја, сљедствено ради продажи и разасланија книг водоју и сухим меншим трошком.“

Али тај добар план није се могао извести, из разлога који данас, и према ономе што се зна, нису довољно јасни. Поводом те продаје водила се велика преписка између Угарске Канцеларије и централних власти у Бечу. Митрополит Стратимировић обећа Новаковићу 3000 форината, темишвар-

ски владика Петровић 1000, Сава Текелија исто тако 1000, а када се штампарија пренесе у Осек, онда ће Новаковићу исплатити цео дуг од 30.000 форината. Али Новаковић учини сасвим другаче. Он натовари штампарију на лађу, однесе је 1796 у Пешту и тамо је прода мађарском примасу Баћањију. Ту се она сједини са штампаријом пештанскога универзитета. У последњим годинама у тој штампарији у Пешти, управо у Будиму, штампане су све српске књиге, међу осталим и први радови Лукијана Мушицкога и Вићентија Ракића и Рајићева прерада Козачинскога дела *Трагедія, сирѣчь пѣчалная повѣсть о смерти последнаго Царя Сербского Уроша Пятаго и о падении сербскаго царства* (1798). Узрок зашто је Новаковић продао штампарију Баћањију није јасан У једноме свом писму Текелији, који га је кореo што је штампарију продао иноверцу и тако издао народ, Новаковић је одговорио да је тако морао учинити, јер је митрополит тргао своју реч натраг и није хтео испунити своја обећања. По другој једној верзији, сам Стратимировић понудио је штампарију угарском примасу. И по једној и по другој верзији, кривица пада на Стратимировића што је штампарија отишла из српских руку, и што су на крају XVIII века, после сто година напора, Срби понова остали без своје штампарије.

Неколико српских књига штампано је у XVIII веку на страни, 1754 године изишла је у Москви *Исторія о Черной Горы* од црногорскога владике Василија Петровића. У Лајпцигу штампарија Јохана Готлиба Брајткопфа имала је и српских слова и ту су штампана три дела Доситеја Обрадовића. *Животъ и приключенія* (1783), *Совѣти здраваго разума* (1784), и Езопове *Басне* (1788). У исто време била је у Лајпцигу и штампарија Тајбела, где су штампане књиге Емануила Јанковића *Терговци* (1787) и *Благодарный Синъ* (1789). По свој прилици ту штампарију купио је Јанковић у Лајпцигу и пренео је у Нови Сад.

Литература:

Ђорђе Рајковић: *Грађа за историју штампарија у Срба. Летопис Матице Српске,* 1874, књ. 117.
Стојан Новаковић: *Буквари за Србе од 1727 и 1734.* Прилог за расправљање питања где су се почеле штампати књиге новије српске књижевности. *Гласник Српског Ученог Друштва.* 1878. књ. 46.
Ђорђе Рајковић: *Писма Стефана Новаковића. Јавор,* 1882, стр. 280—284.
Јован Бошковић: *Српске штампарије у XVIII веку. Браник,* 1893, бр. 82—83.
Стојан Новаковић: *Српски штампари у Румунији. Годишњица XVII,* 1897.
Љубомир Стојановић: *Старе српске штампарије.* (На посе штампано из *Српског Књижевног Гласника,* бр. 41—44). Београд, 1902.
Димитрије Руварац: *Привилегије царице Марије Терезије Курцбеку штампару.* Српски Сион, 1908.
Alexa Jvić: *Beiträge zur Kulturgeschichte des serbischen Volkes. Archiv für slavische Philologie,* 1907, XXIX Band.
[Радослав Грујић: *Покушај за оснивање једне српске штампарије у половини XVIII века С. К. Гласник, XXV, 1910. — Прилошци за историју српских штампарија у Угарској у половини XVIII века.* Споменик, XLII, 1910.
Др. Јован Радонић: *Прилог историји српских штампарија у Аустрији пред крај XVIII века.* Споменик, XLII, 1910.
Властимир Будимовић: *Историја српских штампарија.* Дело, књ. 59—60, 1911, и засебно.
Др. Мита Костић: *Руско-српска књижарска трговина терезијанског доба.* Извештај прав. велике гимназије карловачке за 1911/12. Карловци 1912.].

ГЛАВА VIII

Листови.

Покушај Емануила Јанковића. — „Сербскія Новины“ Маркидеса Пуљо. — „Славенно-сербскія Вѣдомости“ Стефана Новаковића.

Прву идеју о оснивању једнога српскога листа имао је Емануило Јанковић. Када је 1790 купио штампарију у Лајпцигу и донео је у Нови Сад, његова намера је била да, поред осталих штампарских и књижарских послова, покрене и један лист на српском језику, коме би сам био уредник. Покретање листа било је везано са питањем о штампарији, и како он није добио дозволу, коју је тражио, и намера са листом остала је неостварена.[1])

[1]) Ђорђе Рајковић: *Манојло Јанковић.* Биографско-књижевна слика. *Летопис Матице Српске,* 1881, књ. 126, стр. 4—10.

Оно што се није допустило једном Србину у Новом Саду, допустило се једном Грку у Бечу. 1791 године цар Леополд је учинио низ уступака Србима и међу осталим стварима допустио је да се покрене један лист на српском језику. Око 1790 живео је у Бечу грчки штампар, издавач и писац Маркидес Пуљо, велики грчки патриот, коме је 1798 штампарија затворена, а он је заједно са својим братом протеран из Аустрије, зато што су код њега штампани бунтовни прогласи и песме грчкога революционара Риге из Фере. Пуљо је 1791 издавао у Бечу, где је био знатан број грчких и цинцарских трговаца, један грчки лист. Те исте године, заједно са неколико српских трговаца, затражи и добије дозволу за покретање једног српског листа.

У петак 14 марта 1791, изашао је први број листа који се првобитно звао *Сербскія повседневнія новины*, а затим само *Сербскія Новины.* [1]) Лист, штампан на малој четвртини црквеним словима, излазио је два пут, уторником и петком, са претплатном ценом 14 форината годишње. Први наслов „повседневнія" има свакако смисао који се налази на наслову из 1792 године: „повседневныхъ приключеніяхъ". Наслов је једна вињета која представља витеза посред оружја, трофеја и ловорове гране, у десној руци му мач, а у левој штит, на коме стоји српски грб, крст са четири оцила. У току 1792, насловна вињета се неколико пута мењала.

Маркидесу Пуљу, при издавању овога листа, као узор служио је бечки лист *Diarium (Wiener Zeitung).* У „предисловију" првога броја вели се како аустријски монарх својим доброчинством обасипа верни му и славни славено-српски народ, и како је, између осталога, „дозволил он на конец на представленије и променије некојих трудољубивих обшчества вијенскаго (что до сего времена никогда не било) на славенском јазицје новине имјети, что в свјету бивајет знати и разумјети и сам ползовати се мошчи, што на паденије и вред бивајет и от чего обшчеје добро возрастајет и приумно-

---

[1]) Радивоје Врховац: ***Прве српске новине и оснивање карловачке гимназије.*** *Извештај српске вел. гимназије карловачке* за школску годину 1903/4, књ. 54 године 52. Сремски Карловци, 1904, стр. 28—49. Н. М. Петровскій: *Serbica.* II. Кто былъ первымъ публицистомъ у Сербовъ? Извѣстія русскаго языка и словесности Императорской Академій Наукъ. 1906 г. Т XI. књ. 1, стр. 127—130.

жајет сја. Сами изволите знати и без нашего споминанија, что всјаки род свој језик матерњи више љубит нежели чужди и они прослављати стараeт сја. Сего ради всјакаго рода, чина и достојанства предреченаго славнаго Славено-сербскаго Народа господа обоего чина, како духовнага тако равно и мирскаго, сим смјерњејше просјатсја, да би усердњејше соблагоизволили новоначатија на својем јазицје новости примити и ползовати сја....“

У том истом предисловију, где је развијен програм листа, речено је да ће се лист „на просто Славено-Сербском јазицје сачињавати како би всјакаго чина и достојанства лица таковија разумјети могли.“ У ствари то је био руско-словенски, са мањим и већим примесама српскога језика. Садржина листа била је искључиво политичка. Из немачких листова превођене су политичке вести, али без икаквих објашњења и особених погледа. Цензура је била врло строга, либералнији закон о штампи Јосифа II био је укинут и замењен једним дворским декретом од 1 септембра 1790, који је штампу стављао под пуну зависност од полицијске и војне власти. И *Сербскія Новины* су тако, по сили околности, имале безбојан, безличан и чисто информативан карактер. Писало се о односима између Русије и Турске и о догађају Француске Револуције са гледишта аустријских државних интереса. Ређе су излазиле краће вести о просветним и културним приликама у српском народу, и то тако мало да су *Сербскія Новины* у толико биле српски лист што су се штампале на, каквом-таквом, српском језику.

У току 1791 изишло је 84 броја. Али одзив није био повољан и цело предузеће наишло је на сметње. Већ у 20 броју уредништво се жали „да неки из суетнаго свога мњенија“ говоре и раде против издавања листа, позива „господу пренумеранте“ „да би оваковими праздними речми једнога чловека не веровали“, но да буду уверени да ће лист бити савесно и добро уређиван, на највећу корист народну. У 50 броју, уредништво „с немалоју жалости“ објављује да је одзив врло слаб, да Срби куд и камо мање показују интересовање за своју штампу но Мађари и Грци. И уредништво чини апел на српску публику да претплатом помогне лист, а оно је решено не само да га не обуставља но да га и повећа. Лист је одиста излазио и целе 1792 године, али одзив је остао тако слаб, да је морао престати. 30 децембра 1792 изишао

је последњи број *Сербскія Новины*, да начини места једном новом српском листу.

Изгледа да неповерљиви Срби, нарочито они из „доњих крајева“, нису имали много вере у Грка Маркидеса Пуља и да су желели да српски лист буде у српским рукама. 1792 године, док су *Сербскія Новины* још излазиле, митрополит Стефан Стратимировић је писао Стефану Новаковићу да све учини да у Бечу узме Курцбекову штампарију у своје руке, обећавајући му пуну своју потпору и тражећи да покрене један српски лист.[1]) И пошто је Новаковић узео Курцбекову штампарију, он је од краја 1792 године кренуо нов, свој српски лист *Славенно-Сербскія Вѣдомости*, „посвјашчени роду и свјашченству“, изјављујући „пред честним клером и славним народом сербским“, да су му једине побуде у раду „истина љубов к отечеству, ревност ка благочестију и топлое желаније к просвјешченију рода нашего.“

Први број изишао је 28 децембра 1792, на два дана пре но што је изишао последњи број *Сербскія Новины*. Име листа опомиње на руске *Вѣдомости*, које почињу излазити 1703 године. Док су *Сербскія Новины* биле штампане црквеним словима и језиком који је био више црквени но народни, дотле су *Славенно-Сербскія Вѣдомости* штампане грађанском азбуком и писане језиком, који, и ако није сасвим народан, много више примицао се народном. Нови лист био је истога формата и излазио је исто онако као *Сербскія Новины*: два пута недељно, уторником и петком. Годишња претплата била је 10 форината, што није много, када се има на уму да је годишња поштарина за један примерак износила 4 форинте. На насловном листу, испод имена, био је велики двоглави орао, са круном на глави, са телом у облику штита на коме су грбови илирских земаља са мачем у једној, а скиптром у другој канџи. Испод орла стоји написано; „съ цесаро-краљевскимъ благоутробнимъ дозволениемъ.“

Како у спољашњости тако и у садржини *Славенно-Сербскія Вѣдомости* имале су за углед свога претходника *Сербскія Новины*, или тачније рећи: бечке немачке листове сличне врсте. Оне доносе готово искључиво вести о „ино-

---

[1]) Ђорђе Рајковић: *Писма Стефана Новаковића, Јавор*, 1882, стр. 281—283.

страним прикљученијима," о свему што се дешавало у то узрујано време, богато историјским догађајима. То је било доба велике коалиције европских монарха против Француске Револуције, и лист је нарочиту пажњу поклањао томе великом рату, у коме су узели учешћа толики Срби, официри и војници. Уредништво се жали како су вести са бојнога поља на француској граници ретке и несигурне. „О тому что у предјелах наших и при армији бива, мало нам познато. Писма која би что извјестити могла хватајут сја. Что се јавно сказује оно је или неугодно или весма непостојано." Често и нарочито се бележе вести о одласку српских пукова на бојно поље, о храбрости и одликовањима граничарских официра и војника. Исто тако бележе се добровољни прилози које су и међу Србима за ратне циљеве давали архијереји, богати појединци, манастири и црквене општине. Ређе се доносе вести из Јужне Угарске, Славоније и Хрватске, из крајева у којима Срби живе. Каткада лист доноси вести из Београда и београдског пашалука, које су стизале преко Земуна. Остале вести су из Германије, из аустријског и „сједињеног Нидерланда", „Полске", „Бохемије", „Даније", „Швеције", „Швајца", „Англије", „Росије", па чак и из мароканског царства.

Велика пажња била је поклоњена Француској, њеним унутрашњим политичким и социјалним догађајима, свим борбама младе Републике са удруженом феодалном и апсолутистичком Европом. По себи се разуме, да су *Славенно-Сербскія Вѣдомости,* које су излазиле у Бечу, под строгом цензуром, у доба када је Аустрија ратовала са Француском, и које су црпле вести из немачких листова, биле непријатељски расположене према Револуцији. Француска страда одједне „нешчастне болести"; револуционари су „злодјеји" и „мјатежници" који не знају ни за што друго до за „злобу и мерзост". У једном броју (1794, стр. 372), доноси се „пјесн Јоана Јакова Русо, јуже воспје народ при пренесенији мошчеј сего в Пантеон". Ту хвалбену песму певају „старци и чадо родни матери", „полномошченици народни", „младенци и дјеви", „женевци" и „јуноши". После сваке стране „лик" (хор) отпева: „О Русо! Образ мудрих, благодјетелу человјечества, прими похвалу и пјеније от великаго и волнаго народа, и из гроба твоего заштитај равенство."

Славенно-Сербския Вѣдомости биле су готово искључиво лист за политичка и пословна обавештења, и тек по

изузетку доносиле су по који књижевни прилог. Ту је први пут ћирилицом штампана једна Качићева песма, *Pisma od kralja Stipana Nemanje* из *Razgovora ugodnog naroda slovinskoga (Пјесн Стефана Немање, краља Сербскаго)*. Иначе, када се и говорило о књигама, ограничавало се на објављивање нових књига штампаних у штампарији Стефана Нова-ковића. Нарочита пажња била је посвећена великој историји Јована Рајића, том „неоцјеном дјелу неусипнаго народољубиваго списатеља, које ће довољно народом славјанскаго порекла, напаче Сербљам, ползу, славу и чест, а сочинитељу јешче и безсмертну памјат учинити.“

Од издавања листа Новаковић није имао користи. *Славенно-Сербскія Вѣдомости* нису имале довољно успеха, много мање но што је издавалац са правом очекивао и што је један овакав покушај заслуживао. Како је српска публика разумевала један овакав лист, шта је од њега очекивала и како га је прихватила, лепо се види из једног занимљивога дописа из Осека, који је свакако писао Стефан Рајић, учитељ и списатељ.[1]) Дописник пре свега констатује да су са листом сасвим задовољни само образовани људи, „она господа Серби, која даље, да тако рекнем, от носа виде“. Друга „класа људи“, простија и необразованија публика, налази сто мана и замера за пуно ситних и безначајних ствари. Једни замерају ономе орлу на насловном листу: „начто нам онолики орао на новина, та ми знамо что су орлови, и видимо их коекуду доста“. Други примећују: „на что нам шпанске, енглеске и француске ствари, зашто неима что оближе“. Трећи супротно мисле: „что нам се пише за митрополита, епископе, свјашченике и дијаконе, како умивеније ног держе, что ли магистри у школама с децама чине, како их пријежно уче, како се деца о науками паште, како и егзамене держе — какве су то новине, што свако види и зна“. Други су незадовољни што је формат мали, што лист излази на пола табака, што им слог није чист, и тако даље.

У ствари, главна незгода је била што је лист имао да рачуна са једном малобројном публиком, разних духовних потреба, у исто време са образованијим и школованим људима који су знали стране језике и читали боље листове, и

---

1) *Достопамятное писмо*, 1793, бр. 76.

св неуким поповима и полуписменим мајсторима, људима који су читали псалтире, катавасије и календаре. И ако се у последњој десетини XVIII века осетио велики напредак међу Србима, ипак још није било довољно публике за један политички лист. Најзад, лист за Србе одиста није био много занимљив, јер цензура није допустила да се пише о стварима које су се Срба непосредно тицале и онако како су Срби стварно мислили, јер је Новаковић у својој привилегији имао обавезу да несме штампати у својој штампарији ништа што би критиковало постојеће законе и што би могло изазивати тужбу ма са које стране.

Славенно-Сербскія Вѣдомости имале су својих претплатника, нарочито у варошима у Пешти, Будиму, Сент-Андреји, Новоме Саду, Осеку, затим у Трсту, Млетцима, нешто у Црној Гори, Румунији, Русији, па и по подунавским варошима Бугарске. Али одзив је био стално слаб, а број претплатника недовољан и за покривање трошкова. У септембру месецу 1793 није било више од 130 правих, сигурних претплатника, оних који плаћају, и у том броју било је родољуба који су били претплаћени на неколико примерака. Новаковић је морао у честим „објављенијима" да преклиње за уредно плаћање претплате и повећање броја претплатника. Узалуд је он молио и обећавао да ће претплатну цену смањити од 12 на 10 форината годишње, само ако се бар нешто увећа број претплатника. На крају 1793 године, број претплатника „не само да се није увећало число, но ни полак од старих нису се до сад на новине јавили, а нових једва неколико". Са обзиром на „превелике и чудне у Европи промене" које се дешавају, из уважења према оном малом броју ревносних читалаца и тачних претплатника, Новаковић је продужио издавање листа и у 1794 години, смањивши претплату, као што је био обећао. Шта више он је био готов и на нове материјалне жртве, и обећавао је, само ако се јави више претплатника, издавати лист на целоме табаку и као додатак давати „полезне мале књижице", које, преведене с других језика, говоре „о васпитању, домостројитељству, о љубави к отечеству, о географији, историји естественој, о первих просветитељех сербских и прочаја". У јуну 1794 лист је био у мучним приликама. Издавалац јавља да лист нема довољно претплатника, да се и оно мало претплате што се има неуредно прима, да „неће моћи ни новине ове даљше

овако трајати“, да ће излазити само до краја ове године, „и то највише за чест и љубав они неколико господеј, који су за цјелу годину новце напред послати изволели“.

Изгледа да је Новаковић, у септембру 1794 добио обећања са некоје стране и одустаје од већ објављеног престанка листа. „Извесна лица от нашего народа“, вели он, мислећи ту свакако на митрополита Стефана Стратимировића, саветовали су га да не обуставља тако потребан лист, „не би ли колико толико и наш народ о достојнопамјатним прикљученијами, која се наипаче сада между државама европејским сбивају, извјестије имао“. И Новаковић прима тај савет, чини последњи покушај, обећава да ће лист издавати и у току 1795 године, ако се јави бар толико претплатника да се могу покрити бар издавачки трошкови. Но од свега тога ништа није било, и у децембру 1794 Новаковић је овако објавио престанак свога листа: „Се уже два года цела совершусја, от како смо ове вједомости и славено-сербскому роду, са довољним трошком усердно послужити старали сја, но будући да желаеми успјех имјети нисмо могли, за сохранити себе от далше штете принуждени јесмо решили у будушче со всјем престати издавати новине“.

Крајем децембра 1794 изишао је последњи број *Славенно-Сербскія Вѣдомости*. Срби тако остају без свога листа све до 1813 године, кад су у Бечу Димитрије Давидовић и Димитрије Фрушић кренули *Новине Србске изъ царствующаго града Віенне.*

ГЛАВА IX

Руски утицај.

Руско-српски односи до XVIII века. — Обраћања митрополита Мојсеја Петровића Петру Великом. — Максим Суворов и његов рад. — Емануило Козачински и његови другови. — Покушај митрополита Павла Ненадовића. — Руси међу Србима. — Срби у руским школама. — Срби у руској служби.

И ако раздвојени целим земљама и народима, Срби и Руси су још у Средњем Веку имали извесних културних веза. Главна веза била је једна, православна вера. У XII и XIII веку, југославенска писменост, српска и бугарска, била је од утицаја на писменост у Русији, која је тада, у татарском ропству пре-

живљавала тешке дане. У XV и XVI веку везе између српске и руске писмености постају јаче, и руски хронографи тога времена служе се српским житијима као изворима, као што руски свеци улазе у српску цркву, а у српске крајеве почињу долазити руски пролози и минеји. Света Гора, где је било и руских и српских калуђера, било је место где се нарочито вршило то међусобно утицање и развијало не само осећање верске заједнице но и осећање „единоязычія“ и „единноплемености“.[1])

Као што су Срби утицали на Русе за време њихова робовања под Татарима у XIII веку, тако се и руски утицај на Србе нарочито осећа у XVI и XVII веку, у доба када су нестали посљедњи трагови српске државе и када су старе штампарије престале радити. Докле западни и католички део српскога народа долази под западне утицаје, нарочито талијански, дотле велика, православна маса нашега народа, потпада, после византијскога, под руски утицај. Од XVI века руски владари, нарочито велики кнежеви московски, и архијереји шаљу као помоћ у српске крајеве књиге, црквене утвари, па и новац. Српски калуђери, архимандрити, епископи, митрополити, па и сами патријарси одилазе у Русију, траже и добивају помоћ за своје манастире и цркве, а исто тако добивају дозволе да за своје цркве и манастире могу просити од побожних хришћана по свој руској земљи. У XVII веку, на Русију је било нагрнуло толико просјачких калуђера, не само Срба, но и Грка, Бугара, Румуна, па и Арабљана и православних Сираца, да су руске власти морале предузети нарочите кораке да заштите Русију од те калуђерске најезде. За све то време руске књиге су продирале у српске цркве и манастире, поступно потискујући србуље, и на крају XVII века руски утицај на српску цркву и црквену књижевност врло је осетан.

После сеобе у Аустрију, Срби, у новим и тешким приликама, у опасности за своју веру и националну особеност, још више осећају потребу руске помоћи и ослонца. Ратни успеси Петра Великог подигли су углед и славу Русије, и код Срба се све више стало са надом гледати на север. Записи

[1]) Стеван Димитријевић: *Односи пећских патријараха са Русијом у XVII веку. Глас Српске Краљевске Академије,* 1900, LVIII, LX. *Прилози расправи „Односи пећских патријараха са Русијом у XVII веку“, Споменик Српске Краљевске Академије,* 1900, XXXVIII.

славе његове „победе велике и неизречене“, а народне песме величају јунаштва „цара московскога“[1]) Још пре сеобе, патријарх Арсеније III послао је руским царевима Јоану и Петру грамату у којој их је молио да ослободе православни српски народ од неверника, и на то је добио повољан одговор и утешно обећање. 1705 писао је патријарх московском бољару Федору Алексијевићу Головину: „И бежећи дан и ноћ са својим осиротелим народом од места до места, бацан тамо амо као лађа на пучини великога океана, очекујем када ће да гране сунце и покаже се дан, да узмакне тавна ноћ и хладна беда наше несреће. Али ми немамо саветника, који би нас од жалости ослободио, и наша туга удвостручи се, и ја рекох са сузама: докле ћеш нас, Господе, заборављати до краја, докле ће се непријатељ одржавати против твога достојања; устани, Господе, зашто спаваш, зашто своје лице одвраћаш од нас, и опет ускрсни, Господе, помози нам имена твога ради.“[2]) У таквим приликама и у таквим осећањима Срби почињу стално тражити савета и помоћи у Русији. Одмах по сеоби, патријарх је писао руском посланику у Беч и молио га да код аустријског монарха потпомогне праведне молбе српскога народа. Срби почињу сматрати једноверну и једнокрвну Русију као своју земљу и руске цареве не само као своје заштитнике но и као своје стварне владаре. Ракоци је преко Петра Великога покушавао да придобије Србе за мађарски устанак. У једноме рукопису из 1711 године, који се налази у горњој цркви у Карловцима, Петар Велики помиње се као „самодръжацъ *васемъ православнимъ“*, и, поводом његова похода на Турке, узвикује се: „Пособиви господи *цару нашему“*.[3]) Тај култ руских владара био је код Срба у XVIII веку тако јак, да је на Сабору од 1769 године царски комесар тражио изјашњења: да ли је истина да се по српским црквама налази слика руске царице и да ли се у литургији место имена аустријске царице помиње име руске

---

[1]) П. А. Заболотскій: *Очерки русскаго вліянія въ славянскихъ литературахъ новаго времени. I. Русская струя въ литературѣ сербскаго возрожденія*. Кіевъ, 1908, стр. 31—32.

[2]) Јован Радонић: *Прилози за историју Срба у Угарској у XVI, XVII и XVIII веку*, стр. XLIII.

[3]) Љубомир Стојановића: *Стари српски записи и натписи*, књ. II, стр. 26.

царице.[1]) У једној српској рукописној песмарици, писаној око 1778 године, има једна „грађанска“ песма, чији први стихови овако карактеристично гласе:

Сада ваља вино пити,
Једну чашу добра вина,
За цареву светлу круну
Цара Петра Московита,
Господина основита:
Од истока до запада,
Свака му се душа нада...[1])

Везе између угарских Срба и Русије почињу нарочито бивати јаке од заузимљивога и интересима цркве и народа преданога митрополита Мојсеја Петровића. Русија, потиснута са обала Балтичког Мора, окреће своју пажњу на Балкан и прихвата молбе православних Срба. 1718 године, тајно, преко руског посланика у Бечу, српски митрополит обраћа се молбом Петру Великом. Он износи цару у каквој беди и невољи налазе се „сербославенскија нашеја земли“, како је „всеконечно убожество церквеј“, како су божје куће остале разорене и пусте и како је на све стране „служба божија престала“. Он моли Цара да му штедро помогне да у Београду може подићи Саборну Цркву, да му пошаље црквених књига, одежда, утвари, а исто тако средстава за подизање школа и учитеља „ради ученија дјетеј благочестивих.“ Све је то, вели митрополит, у интересу православља код невољних Срба, „Как није взјати под протекцију Цесарского Величества, немало нам стужајут римскије учитељи, спор творјашче и прелшајушче незлобивих и неучених словом о православној вјерје нашој и о исповеданији нашом, јако да преведут их послједовати им ученију и чадом бити римскаго костела“. На то писмо митрополит није добио никаква одговора.

Али он није био човек који се дао лако поколебати, и 1721 године, из Београда, он се, опет тајно и на своју личну одговорност, понова обраћа „Богом даному, Богом вјенчаному и Богом хранимому Государју *нашему* Царју и Великому књазу Петру Александровичу.“ Честитајући цару победу над Шведима, он га преклиње, као јединога после Бога од ко-

---

[3]) Ђорђе Рајковић: *Српски Народни Сабор од 1769 у Карловцима, Српски Летопис.* 1872, књ. 114, стр. 170.

[1]) *Какве су се песме певале пре сто година. Јавор* 1883 стр. 1433—1434.

јега Срби очекују помоћ и утеху, да скрене свој поглед на несрећни српски народ, да испуни оно што је митрополит тражио у своме писму из 1718 и оно што му буде казао митрополитов изасланик, логотет Владисав Малаеску. „Бог посилајет нам в личност Вашего Царскаго Величества, как намјестника својего на земље, что би освободит ети души от неученија; не просим тјелесној но душевној помошчи... помошчи дља просвјешченија, ученија и вооруженија душ наших дља противленија врагом нашим.“ Срби су остављени сами својој злој судби у једној иноверној земљи, а њихова православна вера налази се у озбиљној опасности. Српска села немају свештеника, а Срби се често за своје црквене потребе обраћају католичким свештеницима. „Буд вторим Апостолом Христовим дља нас, просвјети и нас как и своих људеј, чтоб враги наши не сказали: гдје их Бог.“ Поред те молбе, логотет Малаеску донео је и нарочито митрополитово писмо за канцелара грофа Головкина.

Овога пута молба је имала успеха. И ако западњак, сузбијајући свемоћ православне цркве у својој земљи, Петар Велики, из чисто политичких разлога био је заштитник православља ван Русије. 1722 године одлучи он да Синод пошље Србима два учитеља и потребан број књига и утвари. Са књигама је било лако, и послато је више но што је и сам митрополит тражио: комплет за 12 цркава, доста распарених разних књига, одежда и утвари у вредности неколико хиљада рубаља, све то из ризницâ московских цркава, Синода, и бившега смоленског митрополита Варлаама. Али са учитељима је ишло врло тешко, јер је било мучно наћи лица која би се одважила на тако далек пут у једну сасвим непознату земљу. Синод се прво обрати на кијевскога митрополита Варлаама Ванатовича да он нађе погодна лица међу студентима подручних му духовних школа, која би била у стању предавати „све науке од граматике до теологије и философије“, и која би била „вична учитељском позиву“. У Кијеву се није нико хтео да одлучи на тако далек пут, и још у зимње доба, и Синод одлучи да пошље два руска студента који су се били вратили са наука из Париза, Тараса Постникова и Ивана Каргопољског, али и та комбинација није се дала извести. Тако се то тражење учитељâ отегло све до 1724 године. Синод најзад, одлучује да међу Србе пошље свога прѐводиоца

(„синодальнаго переводчика“) Максима Терентјевича Суворова, који је Малеаску изгледао „угоден по обичају сербскаго народа“. Сем тога за школске потребе Срба Синод, из александро-невске штампарије, поклања: 10 комада тројезичнога речника од Поликарпова, 70 комада граматика Мелетија Смотрицког и 400 комада буквара Теофана Прокоповича, све у вредности 150 рубаља.

Максим Суворов, коме је пала у део та тешка дужност, и који ће играти знатну улогу у просветном животу Срба, био је син једнога малога племића из козловског уезда. Учио се у Москви у „славјано-латинској школи“, 1716 дошао је до разреда „поетике“, 1720 године био је у Прагу као сарадник прашкога језуита Јана Либертина у превођењу латинских књига на руски, а у Русији радио је на преводилачким пословама у Синоду. По својој спреми и прошлости, Суворов је био дорастао за посао на који је одређен, и он је своју нову дужност схватио врло озбиљно. Неколико месеци спремао се он за пут, снабдео се књигама и училима, и чак је хтео да понесе и слова за штампарију. Крајем 1725 године, са женом, ћерком и малолетним братом Петром који је такође свршио „славјано-латинску“ школу у Москви, крете се он на своје опредељење, у далек и сасвим непознат крај.

У пролеће 1726 године био је у Бечу, где су га аустријске власти опљачкале при царињењу књига које је собом носио. У лето исте године он је био у Карловцима. Митрополит је нарочитим циркуларом позвао народне старешине и свештенике да пошљу у Карловце у школу ону децу за коју знају „да имјејут добру главу и оштроумије, а наипаче усрдије прилежно ка наученију и котори знајут добро по нашему читати“. Но одзив је био врло слаб, а и остале прилике су биле врло неповољне по школски рад. Суворов се разболео и тек 1 октобра 1727 године, са свега 7 ђака, почела је његова „славянская школа“. По тражењу митрополита Мојсеја Петровића, Суворов пређе у Београд, и тамо од фебруара 1727 године, отпочне рад у школи у којој се више од 50 ђака учило азбуци „десятословію и писанію съ придаткомъ дѣтской ариѳметики“.

О раду и о приликама свога рада Суворов је опширно писао у 56 сачуваних извештаја, не увек тачних у осталом које је слао Синоду. Његов положај у сваком погледу био је

тежак, и поред свих напора није могло бити великих и трајних резултата. Он је дошао у врло незгодно доба, када је српска црква била растрзана унутрашњим борбама и када се није стизало да се мисли на миран просветни рад. Католичка пропаганда је непрестано насртала на православље, и сва народна снага трошила се на обрану вере и привилегија. У Бечу су Срби били осумњичени као непоуздани људи, митрополит је важио као руски човек, и сваки је избегавао да се сувише заложи за руску школу и рускога учитеља, тим пре, што је постојала формалиа забрана да се за учитеље српских школа не смеју постављати страни поданици, при чему се нарочито мислило на Русе. Прости и неписмени калуђери, мизонеисти, заплашени од конкуренције, мрзели су и ометали школу која је имала за задатак да спреми боље и способније свештенство. Сем тога, школа запада у тешке материјалне прилике, остаје готово без икаквих средстава. Митрополит је био обећао 200 форината годишње помоћи, али своје обећање не одржава. Синод нередовно шиље издржавање своме учитељу, 300 рубаља годишње, колико је обећао, Суворов у брзо пада у беду, и цела школа, у самоме почетку рада, наилази на велике те шкоће. 1727 писао је руски учитељ митрополиту Мојсеју о својим невољама „Азъ же до селѣ не вѣрихъ яко есть чистецъ или пургаторій: но нынѣ искуствомъ вѣмъ, гдѣ онъ есть.“[1])

Од децембра 1727 године, Суворов је, по митрополитовој жељи, опет у Карловцима. Митрополит је предузео кораке да што већи број ученика походи новоосновану школу, и 1728 има их на броју 128, међу којима и одраслих младића, 1 митрополијски архиђакон, 2 мирска свештеника, 4 јеромонаха, 5 монаха, 12 јерођакона и ђакона. Број ђака био је велики, школа је имала свега две собе, и многи ученици морали су стајати или седети на земљи. Сви су они „начали отъ начальнаго ученія для исправленія“. 1729 године било је свега 70 ученика, граматиста и десетословаца: остали су били напустили школу.

Школа само животари. Зграде нема, учила нема, сам Суворов врши и фамулску службу. Одрасли ђаци, ненавик-

---

[1]) Писмо у митрополијској Архиви у Карловцима. Радослав М. Грујић: *Срйске школе (од 1718—1739 г.)*, стр. 57.

нути на рад и дисциплину, не походе школу и праве „турбације“. Стари калуђери сплеткаре и на све могуће начине труде се да напакосте „Москаљу“ и затворе школу. На шта, веле они, учити младеж ономе што не знају ни сами стари даскали и владике? И пре није било школе па се ипак налазило у народу људи за митрополите и владике, од којих црква никакве штете није видела. „Шта је то: мој, твој, свој? Ми то и сами знамо без граматике“. Нашто учити десетословије, које и саме владике не знају и које се не чита у цркви? То калуђерско ровење против школа било се тако развило, да су 1729 епископи решили да ће бити кажњен са 100 форината глобе сваки онај који куди школу и учитеља. Обазриви митрополит, ипак, несме да се много лично и отворено заложи за руску школу, и не даје одговора силним и учестаним молбама Суворова.

Поред свега тога школа ради и даје какветакве резултате. Нешто ђака је остало у школи, и Суворов их са извесним успехом поучава. Од јуна 1729 почиње предавати и латински језик, спремајући „деклинисте“ и „конјугисте“. 15 августа 1729 60 ђака свршило је први курс словенске граматике и полагало испит пред митрополитом, који је нарочито ради тога дошао из Београда. Један део од њих отишао је да учитељује по разним местима српским, један део преведен је у виши курс да учи латински, а тројицу најбољих задржи Суворов као своје помоћнике и магистре у школи.

Нова, 1730, година била је кобна по школу. 27 јула умро је митрополит Мојсеј Петровић, који је учитеља довео и подржавао. После његове смрти, годину дана, настаје раздор и расуло у српској цркви и нико и не мисли на јадног руског учитеља. Суворов остаје у беди и потпуно напуштен, болестан, задужен, гладујући са својом породицом. Руски Синод га је исто тако напустио, и на силне молбе које је четири године без престанка слао у Русију не само да није добио помоћи него ни одговора. 1731 године, 18 марта, пише он да је његова латинска школа престала, јер нема ђака, и да је у словенској школи остало само нешто мало азбучника, десетсловаца и осмогласника, који се уче читати и писати по рукописним књигама, јер све штампане књиге донете из Русије нису више употребљиве, а нове се немогу набавити. Он сам, Суворов, „безпищенъ и безодежденъ,“ од „неблаготво-

реннаго воздуха со всѣми непрестанно боленъ“, у љутој је беди, а његова „жена и дѣти нужная ищутъ“. Он се жали како овдашњи људи са њиме рђаво поступају, како му се подсмевају што нигде ничега нема и питају га: „кто есмъ, что есмъ, гдѣ и чій есмъ.“ Видећи како су га, после смрти Мојсеја Петровића, српске духовне старешине сасвим напустиле његовој злој судбини и потпуно дигле руке од његове школе, он се једном представком од 1731 године обраћа Сабору и ставља му питање: да ли је митрополит Мојсеј тражио учитеља из Русије на своју руку и за свој рачун, или по знању и одобрењу епископата и народа; да ли је његов учитељски рад био од користи или штете; и хоће ли се одржати обавеза према њему. Сабор му је одговорио, марта 1731, да народни представници нису ништа знали о митрополитовој молби од 1721 године и о начину како је послан руски учитељ, али сада, пошто то знају, они накнадно примају митрополитову молбу као општенародну, благодаре руском владару на свему што је за Србе учинио, признају да је рад Суворова био користан, и моле га да и даље остане у српској средини.

Али, Суворов није могао дуже остати. Сабор се не одазива његовој молби да се школа премести из Карловаца у друго које здравије место. Његови ђаци, који су од њега довољно научили и сами постали магистри, потискују га. Нови митрополит га не подупире, јер се боји да му у Бечу не пребаце што поред себе држи „рускога агента.“ Брата му Петра, који је био учитељ у Араду, отпуштају, и он сам увиђа да је његово даље бављење међу Србима„ конечно не нужно и не потребно.“ Поврх свега умире му двоје деце, и он са својом „бедном фамилијом“ креће се у Беч, примивши пред сам полазак своју трогодишњу плату из Русије. У Бечу је остао 1732 године, и још до 1735 виђа се у Будиму и Сегедину. Митрополит Вићентије Јовановић није марио за њ и прогонио га је. 1731 тужио га је новгородском архиепископу да је непостојан и небрежљив, да за пет година рада, од 1726 до 1731, и ако је имао зреле људе за ђаке, није имао никаква успеха, да уцењује митрополита и Сабор, како ће показати аустријским властима копије писама којима је доведен из Русије, и тако даље. Уверивши се најзад, да му је положај међу Србима сасвим немогућ, пошто је изгубио и жену и сина, он се 1737, после дванаестогодишњега бављења

међу Србима, врати у Русију, и у Москви постане управник синодске штампарије. Траг о њему иде до 1740 године.

Митрополит Вићентије Јовановић, и ако је лично прогонио Максима Суворова, ипак је био мишљења да руске учитеље треба довести Србима. Када је у Бечу потврђен за митрополита, наређено му је било да прекине сваке везе које је са руским архијерејима и руским послаником у Бечу имао његов претходник. Вићентије Јовановић је обећао, али није учинио. Одмах у почетку свога митрополитовања, још 1731, ступио је он у преписку са новгородским архиепископом и молио га да се заузме код царице Ане да се Србима на место Максима Суворова пошаље други учитељ. 1733 године, преко кијевског архиепископа Рафајла Заборовског, а од стране српског народа и свештенства, тражио је он у кијевској академији магистре који би хтели српску младеж учити проповедању и латинском и словенском језику, а за време распуста и аритметици. За тај посао обећавао је он богословима по 200 форината или 100 рубаља годишње, а филозофима по 180 форината или 90 рубаља; ако би ко хтео да се закалуђери или да буде мирски свештеник, митрополит ће му то бесплатно учинити, а као „учене људе“ ослободио би их од сваких намета и пореза.

На тај позив одазвало се седам лица, шест студената и један монах кијевско-печерског манастира. Студенти су били: Емануел, у калуђерству Михаило Козачински, доцније архимандрит видубецки и слуцки и префект кијевске Академије, Петар Падуновски, Трофим Климовски, Григорије Шумљак, и Иван Мјенацки.[1]) Монах се звао Синесије Залуцки, и раније, за време митрополита Мојсеја Петровића, био је проповедник у Београду. Одмах за њима дошли су и Тимотеј Левандовски, Јован Ластовицки и Петар Михајловски.

1733 сви магистри дођу у Карловце, где је митрополит, како изгледа, довео још наставника и са других страна, међу осталима и два протестанта за световне предмете. Од руских магистара једни остану у Карловцима, а други отиду у Бео-

---

[1]) Радослав М. Грујић, у својој књизи *Српске школе (од 1718—1739 г.)* (стр. 142) исправио је, по архивским подацима, грешке које су се до сада чиниле у читању имена тих руских учитеља. Према томе: не Шумљан но Шумљак, не Минацки но Мјенацки, не Казуновски но Падуновски.

град, Осек и Вуковар да тамо оснивају школе и спремају свештенство. Тимотеј Левандовски отиде у Вуковар, а митрополит нареди да свештеничка деца и сви млађи свештеници и ђакони морају ићи у његову школу.[1])

За ректора латинске школе и главног катедралног проповэдника буде наименован Емануило Козачински, а од 1736 године митрополит му стави у дужност да сваке недеље и о великим празницима проповеда у цркви, све то за 250 форината годишње, црне чоје за један пар одела на годину, бесплатан стан у митрополитовој резиденцији и бесплатну храну заједно са митрополитовим чиновницима. Наставници су предавали по руским школским књигама, или своја предавања диктовали ученицима. Та латинска школа имала је од 1733 до 1734 свега 14 ђака: 3 ђакона који су учили граматику и 11 монаха, од којих су неки били „азбучници“. Неки од њих били су зрели људи од 20 до 40 година. Један од тих ученика био је и Јован Рајић, који прича о раду у тој школи: „са дивним успехом почеше предавати изредно настављење латинске граматике. И за неколико година толико су успели, да је латинска наука приведена била и до саме реторике, којој је професором и свију школа префектом био г. Манојло. И тако старањем и најтежим трудом би јуност доведена и до двери философије.“[2]) И одиста, из молбе коју је Козачински са својим друговиина 1737 упутио београдском Синоду, види се да се његова школа, која се слободно може назвати првом српском гимназијом, овако правилно и поступно развијала: I разред, „Аналогија“, 1731—2; II разред, „Инфими“, 1732—3; III разред, „Граматика“, 1733—4; IV разред, „Синтакса“, 1734—5; V разред, „Пиитика“, 1735—6; и VI разред, „Реторика“, 1736—7.[3])

Ни ова школа није била дуга века. Око 1736 године настао је страшан раздор у српској јерархији, који је укочио сваки црквени и просветни напредак. Руски учитељи се занемарују или отпочињу кињити. 1736 године, Синесије Залуцки враћа се у Русију и постаје игуман минског манастира.

---

[1]) Милутин Јакшић; *О Вићентију Јовановићу*, стр. 221.

[2]) *Историја катихизиса православни Србаља у царским државама*, страна 24.

[3]) Радослав М. Грујић: *Српске школе (од 1718—1739 г.)*, стр. 158.

Козачински, на нов позив епископа Филиповића, одлази у Хрватску да поучава тамошње свештенство, а ректорско место заузима учитељ реторике Падуновски, који и сам ускоро иде за својим пријатељем у Хрватску. Место Синесија Залуцкога за проповедника и магистра латинске школе долази други Рус, Петар Михајловски. Јован Ластовицки иде за учитеља у Пожаревац. После смрти Вићентија Јовановића школа и учитељи остају сасвим напуштени, без икаквих средстава, „лишавани, како вели Јован Рајић, скоро и свакидашње хране." „Но и ту завист отров свој нашапута доброме патријарху, да отпусти учитеље кућама и заведене науке да укине. Ови завистници били су придворни патријаршки духовнога чина, савршени годинама људи, али преке незналице, једва су умели и читати. Тешко и несносно чинило им се, да деца знају правилно читати и писати и боље од њих појати, зато су волели добронадеждну младеж у прво незнање повратити него ли да они малу тобожњу срамоту поднесу."[1]) Школа се закључи и растури, ђаци „с плачем одлазаше кућама својим, а добро устројени српски Парнас расу се и красно цветајући врт би уништен."

Када су се руски учитељи у августу 1737 обратили епископима да им се неисплаћена плата изда, патријаршиски архиђакон им је одговорио: „Идите к ономе ко вас је дозвао и најмио, и од њега иштите плату своју, а нама нисте за потребу". 1738, руски учитељи напусте Карловце и већи део од њих врати се у Русију. Шумљак се био раније вратио, а Иван Мјенацки изгледа да је и даље остао међу Србима.[2]) Козачински, исто тако, није одмах отишао у Русију. Он отиде у Нови Сад, код бачког владике Висариона Павловића, који је основао неку врсту духовне школе, под именом „Collegium Vissarionio-Pavlovicsianum Varadiense", у којој је први префект био Козачински. У тој школи учила су се само она знања која су потребна свештенику и припремали се кандидати за више теолошке студије у духовној академији. На томе положају Козачински са није дуго задржавао, 1739 године био је

[1]) *Историја Катихизиса,* стр. 25—26.

[2]) 1752 био је у Пешти протопоп Јоан Миницки, и вероватно је да је то Иван Мјенацки, бивши руски учитељ у Карловцима. *Протоколон из 1752, Српски Сион,* 1904, стр. 336.

већ у Русији, а његово место заузео је јеромонах Србин Дионисије, питомац кијевске академије, а доцније будимски владика.

После Мојсеја Петровића и Вићентија Јовановића и трећи српски архијереј покушава да доведе руске учитеље у Карловце. 1749 године, Павле Ненадовић, када је изводио реформу српске цркве и школе, обратио се руском посланику у Бечу грофу Бестужеву-Рјумину и молио га да се заузме да му се из Петрограда, поред црквених књига, пошље „для наставленія простихъ людей въ вѣрѣ и обученія другихъ въ латинскомъ языкѣ и богословіи искусныхъ двухъ или трехъ человѣкъ“ Тек 1752 руски Синод донео је одлуку по тој молби српскога митрополита. Синоду је Ненадовић био сумњив што је у Бечу дао писмену обавезу да се неће противити да Срби добровољно прелазе у католичку или унијатску цркву и што је добио допуштење за подизање једне словенске штампарије у којој би се имале штампати и унијатске књиге. Нарочито, Синод није заборављао рђав исход мисија Максима Суворова и Емануила Козачинскога и његових другова. Из свих тих разлога, Синод је прешао преко тражења српскога митрополита „безъ всякаго по нему дѣйствія и исполненія“.[1])

Али и не званичним путем Руси су долазили као учитељи у српске крајеве. Почетком XVIII века помиње се у Карловцима учитељ „Мошковит Василије“,[2]) а у првој половине XVIII века у Шиду магистар „Јоан Рус,“ а у Суботици „Тимотије Рус“[3]) 1729 године брат Максима Суворова, Петар, основао је рускословенску основну школу у Араду, која је радила до 1731. У Мајданпеку 1735 био је „един мешчер Русин, котори имат и деце учеников своих за двaест.“[4]) За време Арсенија IV Шакабенте био је међу Србима и знатну улогу играо неки Симеон Христијан, пореклом од једне богате племићке по-

---

[1]) Е. Е. Голубинскаго: *Очеркъ исторіи православней церквей*, Москва, 1871, стр. 619. Наведено у Н. Петровъ: *Воспитанники Кіевской Академіи изъ Сербовъ съ начала синодальнаго періода и до царствованія Екатерины II (1721—1762 г.) Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ.* СПБ., 1904, Т. IX, књ. IV, стр. 6—7.

[2]) *Извештај Максима Ратковића, егзарха, из 1733. Гласник Српског Ученог Друштва,* књ. 56, стр. 242, 260.

[3]) Димитрије Руварац: *Опис фрушкогорских манастира,* стр. 205. 420

[4]) Д. Руварац: *Митрополија београдска око 1735 године.* По архивским списима. *Споменик Српске Краљевске Академије XLII,* 1905, стр. 116—117.

родице руске, који се учио у Штокхолму, монах реда Св. Василија, који је у исти мах и уживао поверење Марије Терезије и одржавао везе са Русијом, који је код Срба био врло популаран, био председник бачке конзисторије и народни кандидат за будимског владику. Као учен човек и добар „проповедник слова божија" имао је велика гласа међу православним Србима, и 1745 Будимци су њега тражили од руског посланика у Бечу Ламанског, да ради на просвећивању „бједнија и помраченија нацији нашеја".[1]) 1747 године, сентандрејски тачан и биров јављају будимском владици да су у Сент-Андреју приспела три руска учитеља, „латинским, немецким и словенским језиком искусни", и да су они задржали једнога „за школе мештра", „науке ради детишт наших", а другога хоће да узму Пештанци.[2]) Из протокола комисије која је 1753 обилазила фрушкогорске манастире види се да је тада у Фрушкој Гори било неколико калуђера Руса. За време Доситеја, 1758, дошао је у Хопово црквени живописац Малорус Василије Романовић.[3]) 1762 године био је у српској школи у Коморану „руски магистер" Павле Кисилевски. Поред тих људи, чија су имена случајно сачувана, свакако је био још знатан број руских калуђера и учитеља руских, који су долазили и остајали у српским крајевима и ту ширили руску писменост и културу. Скромнију улогу играли су руски трговци са књигама, који су, поред свих сметња и забрана, долазили у српске крајеве и по вашарима продавали московске црквнне књиге.

Но нису Руси само долазили у српске крајеве. Још више Срби су одлазили у Русију, у све школе и на све послове. Кијевска Духовна Академија била је у XVIII веку најчувенија православна велика школа, у коју су притицали ђаци из свију православних земаља, и то у толикој мери, да је „заграничних" ђака била трећина, а каткада и половина од целокупнога броја. Још од 1726 године митрополит Мојсеј Петровић почео је слати Србе и ту Академију. 1736, митрополит Вићентије Јовановић молио је новгородског архиепископа да се заузме

---

1) Гаврило Витковић: *Споменици из будимских и пештанских архива*, зб. II, стр. 347.

2) Гаврило Витковић: *Споменици из будимских и пештанских архива од год. 1749—1780,* зб. V, стр. 81—82.

3) Тихомир Остојић: *Доситеј Обрадовић у Хопову,* стр. 284.

да се Срби примају у војне школе, а нарочито у „училишчнија монастири“. Шта су руске црквене школе биле за српске свештенике и калуђере који су хтели учити, лепо прича Доситеј Обрадовић: „Почнем зачињавати и сачињавати моје плане. Гди би се могао један дијакон учити разве у Кијеву или у Москве. У ово време непрестано би се код нас говорило о славној Великога Петра кћери, императрици Јелисавети. Ја, непрестано у уму и у срцу имајући Кијев, Москву и Росију, владетељницу ти страна непрестано чујући да се помиње, и образ њезин на много места изображен видећи, натурално морао сам кадгод о том и сањати„.[1]) На Кијевској Академији било је и Срба, у добу од 1721 до 1762 њих 28 на броју.[2]) Од Срба из XVIII века чија су имена остала, школовали су се на кијевској академији: Јован Рајић, за кога један његов биограф вели да је у Кијеву „крила добио да к Олимпу летит може, за отјати мраку сербско племе“, (ма да његово име није сачувано у школским протоколима), будимски владика Дионисије Новаковић, Јосиф Витковић, народни мученик у Јегри, далматинац Евстатије Скерлетов, који је 1742 године постао наставник исте Академије, и митрополит Мојсеј Путник, један од важнијих српских архијереја у XVIII веку.

Од тих Срба који долазе у Русију многи и остају, раде и долазе до важних места. Сава Владисављевић „Рагузински“ превео је 1714 на руски дело свога земљака Мавра Орбинија *Il regno degli Slavi.*[3]) Петар Смејић, за кога се држи да је писац *Житія* чудотворца Теодора архиепископа ростовског, умро је 1744 као бјелогородски архиепископ.[4]) Макарије Петровић, родом из Темишвара, постаје 1764 године ректор

---

[1]) *Ж... и и приклученија.* Издање Српске Књижевне Задруге, 1893, стр. 10?

[2]) Н. Петровъ: *Воспитанники Кіевской Академіи изъ Сербовъ съ начала синодальнаго періода и до царствованія Екатерины II (1721—1762). Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Адеміика Наукъ,* 1904. Т. IX, књ. IV. Извод из тога чланка, *Срби питомци кијевске академије у времену од 1721—1762 год., Богословски Гласник,* 1905, књ. VIII.

[3]) [Сава Владисављевић био је пореклом из Фоче, у Херцеговини. О њему: епископ Никодим (Милаш), *Православна црква у Дубровнику у XVIII и почетку XIX вијека.* Сарајево 1913., стр. 8—16].

[4]) *Описаніе 432-ихъ рукописей принадлежащихъ С-Петербургской духовной Академіи. СПБ,* 1893, стр. 280—281.

тверске семинарије, а 1783 изилази у Петрограду, на латинском и руском, његов систем филозофије и теологије.[1]) Софроније Младеновић, родом из Србије, био је плодан црквени писац, и његов превод беседа Јована Златоустог изишао је у Москви 1772 године.

Сем тога било је доста Срба у војној служби руској. Још у почетку XVIII века има руских официра из српских породица Владисављевића, Милорадовића и Лукачевића, а доцније Витковића, Стојана и Текелија, од којих су неки добили племство и одликовали се у ратовима које је Русија водила на свима границама својим. Ти Срби су одржавали везе са својом домовином, слали књиге и новчане прилоге црквама и манастирима, помагали оне који су у Русију долазили. Доситеј Обрадовић када је 1760 намеравао да иде у Русију рачунао је на оно „множество Сербаља официра“ у Русији и на њихову помоћ. Сава Текелија и Герасим Зелић причају у својим аутобиографијама како су још увек српски осећали сви ти Срби у руској војној служби. Кад је генерал Зорић 1788 оснивао војну школу у Шклову, он је за наставнике позвао своје земљаке Доситеја Обрадовића и Емануила Јанковића.

Сем тога Срба има и у цивилним службама. Павле Јулинац је у дипломатској служби и умире као руски консул у Напуљу, Теодор Јанковић Миријевски постаје главни инспектор руских школа, Глигорије Трлајић и Атанасије Стојковић професори су универзитета у Харкову.

Сви ти људи одржавали су везе са својом домовином, и непосредно и посредно утицали на духовни развитак у њој. Нарочито у првој половини XVIII века руски утицај преовлађује у духовном животу српском, и црква и школа српска стоје под руским утицајем, српска књижевност напушта свој народни и прихвата руско-словенски језик, и све до Доситеја Обрадовића ослања се на руску књижевност. Тек у последњим двема десетинама XVIII века Доситеј Обрадовић ослобађа српску књижевност и српски духовни живот од искључивога руског утицаја, везујући их за Европу и западну културу.

---

[1]) *Галерія славны у Русіи Серба. Сербске Лѣтописи* за год. 1829. књ. 19, стр. 8—9.

Литература:

Н. Петровъ: *Историческій взглядъ ни взаймныя отношенія между сербами и русскими въ образованіи и литературѣ*. Кіевъ, 1876.

Нилъ Поповъ: *Къ вопросу о реформѣ Вука Караджича. Журналъ Министерства Нироднаго Просвѣщенія*, април 1882 године.

М. Н. Сперанскій *Дѣленіе исторіи русской литературы на періоды и вліяніе русской литературы на югославянскую*. Варшава, 1896.

Пл. А. Кулаковскій: *Начало русской школы у Сербовъ въ XVIII вѣкѣ*. Очеркъ изъ исторіи русскаго вліянія на югославянскія литературы, Санктпетербургъ, 1903.

П. Н. Заболотскій: *Очерки русскаго вліянія въ славянскихъ литературахъ новаго времена*. I. Русская струя въ литературѣ сербскаго возрожденія. Варшава, 1908.

[Димитрије Руварац: *Писма Максима Суворова, руско-српског учитеља и митрополита Мојсија Петровића*. Споменик С. К. Академије, XLIX, 1910.

Никола Радојчић: *Кијевска Академија и Срби*. С. К. Гласник, књ. XXXI, 1913.

Dr. Mita Kostić: *Geneza nemačke kulturne orijentacije u Srba*. *Zagreb*. 1922.]

ГЛАВА X

Јозефинизам.

Јосиф II и његове реформе. — Срби према његовим реформама. — Култ Јосифа II; јозефинисти и „националисти“ међу Србима. — Јозефинистичке идеје у српској књижевности. — Доситеј Обрадовић, Јован Мушкатировић и Емануило Јанковић.

Српска књижевност на крају XVIII века претрпела је исти утицај и прошла кроз исту фазу развића кроз коју су прошле књижевности свих аустријских народа тога времена. Рационалистичке идеје у цркви и држави, које је одлучно спроводио цар Јосиф II, називају се у аустријској политичкој и књижевној историји *јозефинизмом*. И као у свима другим књижевностима аустријских народа у последње две десетине XVIII века, тако се и у српској књижевности, као и у српском друштву, налазе одјеци јозефинизма.

Јосиф II био је најумнији и највећи владар којега је Аустрија имала, и од свију својих претходника, а и последника, он је највише учинио за духовни напредак и вишу културу своје, иначе тако заостале државе, за коју се увек говорило

да за Европом заостаје за једну идеју. Још за живота своје матере царице Марије Терезије, с којом је иначе имао тако мало заједничког, одмах по смрти свога оца Франца I, он је, као двадесетпетогодишњи младић, постао сувладар, и његов утицај у државним пословима од тада се почео осећати. Царица, биготна и назадна, попушта своме сину, коме ипак не прашта што не иде у цркву, и 1776 године изводи се неколико хуманих реформа, међу осталим укида се мучење криваца и спаљивање осуђених. Али, пуна и права влада Јосифа II почиње од смрти његове матере, 29 новембра 1780 године.

Својом моћном личношћу и крепком вољом он даје ново обележје целоме свом добу, ствара нов живот у старој и зачмалој Аустрији.[1]) Јака духа, одлучан ауторитарац и по својој природи и по идејама, он хоће по својој глави, својом вољом и ауторитетом царске власти да препороди Аустрију, да је ослободи феодалних и црквених окова, да применом филозофских идеја поведе своју државу путем економског, духовног и политичког напретка да унесе у законе и обичаје верску сношљивост, надмоћност државе над црквом, хуманост у судове, просвету у народ, све то у интересу целине и ради опште користи. Он није у толикој мери присталица нових идеја као Фридрих Велики и Катарина II, и њега не треба узети као неку врсту Шилерова Дон-Карлоса на престолу. Али ипак, цео његов рад, у коме има исто толико и његовога урођеног ауторитарства и жеље да буде потпун господар у својој држави, има извесно филозофско обележје. „Од како носим прву круну у свету, говорио је он, ја стварам филозофске законе за своју земљу. Да би се саобразила логици, Аустрија ће узети други облик. Ја презирем празноверце и садукеје, и хоћу да од њих ослободим мој народ.“

Он хоће да у држави буде онако само како он хоће, не трпи друге воље и власти до своје, и зато установљава јаку, централистичку и бирократску државу, *Polizeistaat.* Он је тип просвећенога деспота XVIII века, врло просвећенога, али и врло деспотског. Он држи да су сви грађани само поданици владареви, делићи великога државног механизма, а никако слободне личности које имају своја права и своје по-

---

[1]) П. Митрофановъ: *Политическая дѣятельность Іосифа II, ея сторонники и ея враги* (*1780—1790*). С.-Петербургъ. 1907.

себне интересе, симпатије и уверења. Максима целе његове унутрашње политике јесте: „све за народ, али ништа са народом“, зато, и ако пуно његових реформама имају демократски карактер, његова владавина је скроз антидемократска.

Он пре свега хоће да скрха феодалан систем, као несагласан са духом времена и потребама модерне државе. Он хоће да ослободи сељаке од спахијске тираније и експлоатације, и зато им даје личну слободу и правну особеност. Он укида племићске повластице да би поправио рђаве финансије државне, укида мајорате и фидеји комис, правилније распоређује порезе и намете, све то више у интересу државне касе но ради остварења једне филозофске идеје. 1781 он укида феодални систем у Чешкој, Моравској и Шлеској, 1782 у Штајерској и Крањској, 1785 у Угарској. Да би порези били што правилније распоређени и да би их држава лакше наплаћивала, он уводи катастар. Усвојивши идеје француских физиократа, он делимично остварује реформе које су они предлагали. Он покушава да уведе једну порезу за целу земљу, уништава царине у самој држави, развија трговину и унутра и споља, прави путове и канале, закључује трговинске уговоре отвара пијаце аустријској роби, свим силама унапређује радиност и материјално благостање. У земљи се оснива цео један низ стручних, трговинских, занатских и земљорадничких школа. Цар даје нов кривични законик, у духу хуманих идеја, о на основи природнога права, једнак за све грађане без сталешке и верске разлике. Просвета за његове владе добија невиђен полет: за десет година његове владе број деце у основним школама се удесетеростручио.

Реформе Јосифа II нарочито су биле смеле и значајне на црквеном пољу, тако да оне дају главно обележје целом његовом раду, и да се под Јозефинизмом у првом реду разуме царева акција противу свемоћи и несувремености католичке цркве. Никада католицизам у Аустрији није био у толикој опасности као за десет година владавине Јосифа II. У борби противу католичке цркве, млади цар-реформатор у неколико је настављао политику коју су аустријски владари и раније били принуђени водити противу црквене свемоћи, па ма како да су јака била њихова лична верска осећања, исто онако као што су чинили врло католички француски краљеви у галиканском покрету. Сама Марија Терезија, која је била слепо

побожна и под пуним утицајем језуита, морала је предузимати кораке да се сачува надмоћност и достојанство државе и царске власти и покушаја цркве да се направи држава у држави. 1746, објављено је католичком духовништву у Аустрији да се ниједна папска була не можа објавити без царева одобрења; 1768, забрањује се да се публикује папина була која ограничава власт локалних бискупа; 1771, забрањује се да се за брачне дозволе непосредно обраћа папи. Шта више, пред крај владе Марије Терезије, у Ломбардији и у Угарској, ограничава се број манастира, траже се школске квалификације и навршење 24 година па да се неко може закалуђерити, забрањује се да појединци у тестаментима завештавају у корист манастира, и тако даље.

Јосиф II, наставља ту традицију, одбрану световне државе од цркве и супрематију световне власти над духовном, али ћелој борби даје идеолошки, начелан и општи карактер. Он устаје противу црквене свемоћи, не само као владар који брани надмоћност и интерес државе и као Аустријанац који не трпи постојање и отпор тако моћне и силно организоване католичке цркве, која је увек више циљала на политичку но на духовну власт над људима. Он исто тако устаје противу цркве и као присталица филозофије критицизма и здравог разума, која је узела често антиклерикалан, а каткада и антирелигиозан вид, а ради остварења филозофских идеја слободе мисли и верске сношљивости.

У том, идејном погледу, Јосиф II стајао је под нарочитим утицајем једног савременог немачког црквенога реформатора. 1765 године, немачки историчар и бискуп Ј. Н. Хонтхајм, под псевдонимом Јустина Февронија, издао је дело *De praesenti statu Ecclesiae et legitima potestate Romani Pontificis.* Хонтхајм ставља себи за задатак да преобрази католицизам, тражи да се учини крај папинској свемоћи, да свака држава има своју самосталну и независну цркву, прилагођену приликама и потребама земље. Те галиканске идеје, у којима је било пуно и протестантских схватања, начиниле су буру у католичком свету у Немачкој. Како је то учење одговарало и идејама и личном расположењу Јосифа II, он га је свесрдно прихватио и стао одлучно, безобзирно и потпуно изводити.

Цар ставља себи задатак, како је сам говорио, да одузме „Левијевом племену монопол људскога духа". Од 1780 го-

дине, одмах првих дана по своме доласку на престо, он започиње цео један низ смелих и замашних реформа, уперених противу католичке цркве. У начелу, црква се потчињава држави. Арцибискупи и бискупи при постављењу полажу заклетву цару, не смеју без царске наредбе извршивати ни једну папску наредбу, и своје посланице не смеју објављивати без цензуре и допуштења државних власти. Папина власт све се више ограничава и преноси на бискупе, који се све више сматрају као државни чиновници за духовне ствари. Држава се нарочито стара да образује више и ниже свештенство које би било у тим идејама, и за професоре богословских школа постављају се сигурни људи од нових идеја, који се ревносно труде да место ултрамонтанског и папистичког свештенства створе послушно државно чиновништво.

Цар Јосиф са нарочитом енергијом удара на калуђерство, које је он сматрао као „мртав капитал људски“. Калуђерство се тада у Аустрији било страховито умножило и притисло силне земље и богатство. У Крањској манастири су имали [више од половине] од целокупне земље, а у Моравској и Шлеској најмање $^3/_8$. Јосиф II неће да трпи то стање ствари, опасно и са интелектуалне и са економске тачке гледишта. Калуђери су за њега паразити на народном организму, који држави ништа не дају, па чак ни децу, и чији је нерад и непроизводност у сваком погледу рђав пример за остали свет.

Указом од 29 новембра 1781, цар отпочиње укидање калуђерских редова, као савршено безкорисних за друштво, а према томе неугодних и Богу. За осам година његове владе укинуто је 700 манастира и растерано на 36.000 калуђера и калуђерица. Остали су поштеђени само они редови који су радили у болницама и у школама. Манастирска имања се одузимају и преносе на просветне и добротворне установе. Школи се одузима црквени и даје световни карактер. Јосиф II меша се и у саме унутрашње ствари цркве: од 1786 године наређује да се у литургији место латинскога мора употребљавати немачки језик; забрањује претерано и раскошно украшавање цркава, трговину са иконама и са светитељским моштима. Од 1783 уводи се грађански брак и развод брака.

За све време свога вековнога опстанка, Аустрија није учинила тако огроман духовни напредак као што је било за десет година кратке владе Јосифа II. На страну сваки говор

о правим и интимним побудама Јосифа II за ту велику реформаторску делатност; на страну, исто тако, питање да ли је тај велики посао требало радити тако на пречац и брутално, и да ли је све то оставило великих и трајних резултата, — главно је да је цео тај покушај остварења толиких смелих реформа и извођење толиких модерних идеја, вређање толиких традиција и штећење толиких интереса, из основа потресло цело друштво у Аустрији, уздрмало духове и довело их у тако стање у коме никада дотле нису били. Та духовна грозница била је општа, она се највише осећала код Немаца и Мађара, али се прилично пренела и на српско друштво.

Срби према реформама Јосифа II налазе се у једном изузетном положају. Сав план тих реформа био је изведен у централизаторском духу, код свију народа у аустријској монархији, па према томе и код православних Срба. У српским круговима се онда веровало да цар има неке нарочите симпатије према Србима. Али данас је много вероватније да је Јосиф II чинио уступке Србима и Румунима више из државних разлога и из интереса своје политике, но из неких нарочитих голих симпатија. Немађарске народности у Угарској биле су му врло користан и поуздан ослонац противу Мађара, који су се више но ико бунили противу његове централизаторске и германизаторске политике, и од којих је противу себе имао подједнако огорчено племство и свештенство. Српски народ, писао је цар 1785, показао је верност царском дому, и „пожртвовања која је у последњем рату на себе примио знатна су, а између ови, по сразмери узимајући, много су већа она која су Срби дали него она од Мађара“.[1]) Изводећи економске и фискалне реформе, Јосиф II је мање мислио да ради у корист српског сељаштва колико противу мађарског племства, и озакоњујући верску равноправност он је то мање чинио за српско православље колико противу католичке цркве. Затим, Срби, који су у рату давали храбре и поуздане војнике, чинили добар део целокупне војске аустријске, у миру су били радни и производни трговачки и занатлијски ред, сачињавали солидан део грађанства по угарским варошима, који

---

[1]) *Цара Јосифа II-гъ мнѣніе о Сербима.* Новый Сербскій *Лѣтопись*, 1840, књ. 53, стр. 118.

је лепо и обилно плаћао „цару царево“. У упутствима које је цар Јосиф издао комесарима у Угарској и Хрватској стоји да „Србе несједињенога закона, који у овом округу, особито у Будиму, Јегри и Сент-Андреји и по другим пределима трговине ради живе, особито треба против угњетавања штитити, јер су они одиста од велике користи.“ И не само да је цар желео да се добро поступа са Србима који су већ били у Угарској, но је још желео да се што више храброг и предузимљивог „рацког народа“ из Турске преведе у Аустрију: „њихово умножавање, пише он, свакојако нам је по жељи, и ја мислим да би још више њих из турског краја лако овамо прелазили, кад би с њима добре увете начинили“.

У ствари, из тих материјалних, а ни мало сентименталних разлога, цар се интересовао и заузимао за Србе. У томе смислу, још раније, саставио је барон Бартенштајн свој кратки извештај о српском народу и о користи коју монархија има од њега. 1768 године, цар је долазио међу Србе, испитујући њихов живот и прилике.[1]) Када је дошао на владу прве реформе које је он створио за целу земљу ишле су у корист и српског грађанства и српског сеоског сталежа и српске православне цркве, и Срби су га одмах стали гледати не само као заштитника но као ослободиоца, тако да га је Темишварски Сабор свечано назвао „Марком Аурелијом србским“, а један писац српски на крају XVIII века певао:

Јосиф Цесар бје наш отац
Добра нрава, чудниј творац.[2])

Више но можда ико у монархији, Срби су имали разлога да поздраве антикатоличку, црквену политику младога владара. Познавајући либералне идеје цареве, карловачки Сабор од 1781 године молио га је да „слободно и публично упражненије греческаго неунитскаго закона свих наследних земаљах за законуобразно да се објави и призна“. Цар то и чини. Још од краја 1780 године он стаје на пут насртљивом про-

---

[1]) *Царъ Јосифъ у ман. Бездину 1768 Априліа 10/21 въ четвертакъ по полудне у 3 сата. Седмица,* 1854, бр. 4, стр. 29—31. [О том опширније код *Н.* Радојчића, *Цар Јосиф* II *први пут међу Србима.* С. *К.* Гласник, XXVIII, 1912, стр. 113—122.]

[2]) *Н. Стаматовић: Словено-сербскому Роду и Обществу отъ народолюпца посвященно.* Будим, 1799, стр. 16.

зелитизму католичке цркве. 31. децембра исте године укида религиозне комисије и мисионаре у њиној служби, којима је био задатак превођење „шизматика“ и „јеретика“ у једино-спасавајућу католичку цркву. Срби, који су читавих сто година били верски кињени и гањани и који су непрестано били у страху од насилнога унијаћења са појмљивим одушевљењем су поздравили царев *Toleranz-Patent* од 1781 године, којим им је дата верска равноправност и могућност да слободно врше обреде своје вере.

Не само да су Срби били одушевљени верском политиком царевом, не само да је маса српскога народа, сељаци, трговци и занатлије, имала материјалне користи од његове антифеодалне и привредне унутрашње политике, но им је исто тако годила и његова спољна, антитурска политика, којој је био смер хришћанско ослобођење Балкана. Јосиф II имао је намеру да власт Аустрије пренесе и на Балкан и монархији поврати оно што је била изгубила Карловачким Миром од 1739 године. Он је завидљиво гледао како је Русија поступно узимала област за облашћу од ослабљене Турске, и како је постала и призната за заштитницу православља у Турској. 1781 године, Јосиф II и Катарина II сложили су се да изврше ослобођење Хришћана на Балкану и деобу турскога царства. „Сви су главни људи међу хришћанима у Турској знали коме је који крај Балканског Полуострва одређен и шта кога чека по плановима и по погодбама аустријско-руским. И сви су се спремали да искрено помогну остварење планова царице Катарине и цара Јосифа, јер су у томе налазили побољшање свога властитог националног положаја.[1]) И одиста, 1788, Јосиф II и Катарина II објавили су рат Турској, „да освете човечанство против варвара“.

Србима, тако многобројним у аустријској војсци, све је то изгледало као неки крсташки рат за ослобођење од неверника њихове старе домовине и браће који су остали у турском ропству. Док су Мађари толико били противу рата да су решавали да неће дати ни зрна хлеба, ни гроша новца, ни једнога регрута, Срби су тај рат водили са пуним верским и националним одушевљењем. И то не само да су ратовали

[1]) Стојан Новаковић: *Турско царство пред српски устанак.* 1788—1804. Издање Српске Књижевне Задруге. Београд. 1906, стр. 2.

угарски Срби него су се дигли и Срби у Србији. Алекса Ненадовић прича како му је у манастиру Фенеку 1788 године говорио цар Јосиф: „Мој драги кнеже, ја се од вас и од тога народа уздам и надам да ћете ви помоћи мојој војсци, мога и вашег непријатеља прогнати. Али то што сте сада чинили и бунили се, да сте тек после, кад би моја војска прешла и вас и ваше фамилије себи за леђима оставила. Ја сам спремио 300.000 војске, и хоћу и мислим да ваше отечество од Турчина очистим...[1])“ И одиста, Срби из Србије побунили су се, одигравајући неку врсту предигре своме устанку од 1804 године, и заједно са угарским Србима борили су се у том рату који је цео народ сматрао националним.

И у народу и у књижевности Јосиф II слављен је као ослободилац српскога народа. 1789 године, *Пѣсни о избављнію Сербіе*, Доситеј Обрадовић тражи глас „високог Пиндара“ да прославља:

Јосифа второг, славног Владатеља,
Великога римскога Цесара,
Сербије миле благога спаситеља,
Који силу султанску обара.

Сербија је мила избављена!
Нек вапије и Дунав и Сава;
Сва је жеља наша испуњена
Каква је то Цесарева слава!

И он чује радосне попевке јунака „по верхови високи планина“ и српских девојака „по ливадам весели долина“:

Нека поју и весело кличу,
На похвалу Римскоме Цесару;
Виват *Јосиф втори!* нека вичу
Сербиіе миле, мили *Господару!*

Исто тако певао је и један други знатан српски писац онога времена, Јован Рајић, у своме алегорично-патриотском спеву *Бой змая са орлови* (Беч, 1789). Описујући у III песми како је аустријски војсковођ Лаудон отео Београд од неверника, песник у име целог народа српског, ускликује:

---

[1]) *Мемоари проте Матије Ненадовића.* Издање Српске Књижевне Задруге. Београд, 1893, стр. 15—16.

Боже благи! слава ти на твојему дару,
　　Повратио кад си ми сву свободу стару,
Белград ослободио од поганске руке,
　　И из њега протерао бусурмане Турке.

Поживи ми Јосифа верна роба твога,
　　Цара и Господина драгог милог мога,
Који с руку и ногу синџире ми скида,
　　И од турски бичева ране моје вида.

Јосиф II, популаран својом политиком код Срба у опште, нашао је и присталица својим националистичким идејама у образованијем делу српскога друштва. Као и у целој Аустрији, тако се и српско друштво поделило на два дела: на једне који су одобравали његове рационалистичке идеје и антиклерикалне реформе, и на друге који су били против њих. Српска јерархија, ма колико да је могла бити задовољна антикатоличком политиком царевом и проглашавањем верске равноправности у монархији, ипак је са зебњом гледала на реформе које је цар покушавао да доследно изведе и у православној цркви. Исто тако, и остали конзервативни делови народни, нарочито старији и простији људи, који су се сећали прошлости и нису могли схватити нову политику, сматрали су да се иза тих новина опет крију покушаји за Унију. Неке мере изазвале су узбуђење у црквеним круговима српским. 1782 године, цар је наредио да се установе православне конзисторије, како би ограничио власт и самовољу владика. Исто тако одлучује да у свима црквеним споровима где је реч о приватно-правним односима и где је у питању какав грађански уговор, имају да суде грађански судови. 1783, црквеним судовима одузете су брачне парнице и пренете на грађанске судове. 1785, цар решава да се подигне српска семинарија у Темишвару, а 1786 накнадно решава да се у корист те семинарије укину неколико српских православних манастира. Митрополит Мојсије Путник, врло узнемирен због свих тих радикалних реформа у српској цркви и почетка секуларизације православних манастира, поднесе цару контра-представку, молећи да се манастири не укидају но да се семинарија издржава од сталних годишњих прихода манастирских.

Сва та црквена политика и ти покушаји реформе у православној цркви, против којих је јерархија устајала, налазили су присталица код грађанства које је скоро сто година водило

борбу против теократских склоности и самовоље свештенства, и код образованих и школованих људи који су већ били ушли у идеје века. Око 1785 образовала се у српском друштву доста многобројна и интелектуално јака група присталица реформама Јосифа II, јозефиниста српских, *националиста*, како су се тада звали, противника *сујевераца*, како су они називали своје конзервативне противнике. Митрополит Путник, у својој контра-представци цару, бранећи се од укидања манастира, изјављивао је да је та идеја по свој прилици произашла од српских *националиста*, „који се баве сличним мислима не да унапреде највиши интерес општега добра нације, но да задовоље своје сопствене страсти и своје сопствене интересе.“ Иларион Руварац, код којега је често калуђер био јачи од критичног историчара, писао је о том сукобу између конзервативне јерархије и напредних националиста: „неки људи од народа стали су између г. 1781 и 1787 друкчије гледати на те новине, због којих се је прије десетак година народ српски у Вршцу и около Вршца, у Панчеву и около Панчева, у Вуковару и около Вуковара, у Будиму и около Будима, бунити стао, него што је на те новине народ гледао, да су се ти одлични људи стали лучити од народа и заузимати друго становиште него што је оно на коме је народ са својим владикама и митрополитима чврсто стајао“. Ти људи прихватили су идеје Јосифа II, и они су гутали све оно што је Доситеј писао против цркве и верских традиција.[1])

Други један црквени писац српски, Манојло Грбић[2]), у истоме смислу констатује тај исти важан појав у духовној историји српској онога времена: „Али се већ у деветом десетку осамнајестога вијека (1780 до 1790) опажа јако неугодна струја у црквено-народном животу код српске интелигенције или српски да речемо: код наших писменијих људи.... Овом струјом запливаше од једном и наши ученији људи, који своје науке изучаваху у католичкијем и протестанскијем вишим школама. Не познавајући установа и смјера своје рођене народне цркве, ови људи почеше своју цркву сматрати као и Римску Цркву, која по језуитској науци не имадијаше

[1]) Иларион Руварац: *Шта је и с које се стране досле покушавало да се и код нас оснује семинарија за кандидате свештеничког реда*. Нови Сад, 1887, стр. 1—2, 15.

[2]) *Карловачко Владичанство*, књ. II, стр. 257—259.

пред очима славу Божију, него славу и превласт Рима и његова патријарха ћапе. Ови људи од једном заборавише, да Српска Црква имадијаше још љуто да се бори за сами свој опстанак у свој царевини. Све до владе Јосифа II видимо ми, гдје српске црквене општине и најодличнији српски синови чврсто стоје уз своје владике и митрополите, те бране своје привилегије, своје црквене установе, своје манастире и своје калуђере; а за десетогодишње владе споменутога цара, дижу се одлични и ученији људи из народа и на своје владике и на своје митрополите, и на калуђере и на манастире. И исто као да им је годило, што је државна власт све то већма укидала народне привилегије и скучивала власт нашијех владика и митрополита. За споменутијех десет година струја та толико је набујала да је 1790 на „Темишварском сабору“ избила као одсудна опозиција „националистов“ против своје црквене јерархије...“ Извесно, да би сузбијао ту струју у српском народу, Јован Рајић је превео једну књижицу против слободног зидарства, *„Символъ исповѣданія либертинскаго или фрајмаорскаго“*, која се као рукопис данас чува у Митрополијској Библиотеци у Карловцима.

Ти српски „националисти“ и јозефинисти, „фрајмаори“ и рационалисти у српском друштву, отпочињу у српској књижевности борбу за филозофске и напредне идеје Јосифа II, и на крају XVIII века ствара се код нас цела једна мала јозефинистичка и рационалистичка литература. Она је тако обилна и тако систематска, да изгледа да је са планом стварана, и није немогућно да се у Бечу нарочито радило на књижевној пропаганди реформних идеја међу угарским Србима. Хронолошки прва књига у том реду идеја изишла је у Бечу 1773 године, под насловом *Іωсифъ второый, імператоръ римскій*, коју је са немачког превео „на илирски славено-сербски језик“ и о свом трошку издао Константин Алекс. Филипидес од Гаја, каваљер ордена „светаго и животворјашчаго Гроба Јерусалимскаго“ и „их же Цесаро-кралевскаго Величества Аустријскаго Правителства Совјетник“. Цела ова књижица, са упоредним немачким и славено-српским текстом, јесте апологија Јосифа II, величање свију његових многобројних телесних, душевних и умних врлина. Његов велики дух, вели се ту, има „многоје изрјадство, силу и основателство“. Цар је „расудљиви, разумни, поспјешни, дерзновени, и зато страшен, љу-

бим и почитаем“. Он није горд и неприступачан, он хоће да се обавести, поучи, чује и прими савет. Он не воли ласкање и лаж. Он не тражи забаве и уживања, не мари за „плотскаја сладострастија“. Он држи реч, поштује законе, воли народ. То је владар који иде за духом времена, чији су идеали: мир, правда и љубав народна. „Он јест виши от својих предков, и трудно будет један од наследников јему раван“. 1788 године изишао је у Бечу на српском *Общій законъ на преступленія и њиова наказанія.* То је обимно дело које није могло бити намењено практичној употреби, јер српски језик није био службени, јер је број Срба адвоката био мален, но је вероватније да је тај релативно хуман и напредан закон био преведен ради пропаганде јозефинизма међу Србима.

Ради прослављања Јосифа II изишла је 1794 године у Бечу, а 1799 у другом издању у Будиму, књижица *Кесара Іωсифа молитвена књига,* „с немецкаго језика на просто-сербски преведена“. Циљ ове апокрифне књижице казује се у предговору („уразумленију“): „Из поступања човечески даду се такођер и мисли погодити. Тко дакле с философскими очима Јосифова дјела проматрао јест, ласно себи с духом његовим познање учинити може; но више не треба к тому него само за познати моћи, како овај похвални Цар време тихога расужденија и смиреног благословјенија пред својим Творцем проводио јест“. „Ако баш ово и није прев. Јосифова молитвена књига, то барем јест истиноје изображеније његовог срдечног возвишенија и благовјенија к Богу. Следователно, може се ово делце без дерзости и сваке лаже Јосифова молитвена књига назвати“. У овом згодном облику изложене су све философске идеје онога времена које је требало ширити у што шире слојеве. На свакој страни су алузије на савремене прилике. У јутарњој молитви, цар, поред осталога, моли Бога: „Просвети на последок разум моји епископа и свјашченика, да неби они мојему узакоњеному плану, који ко обшчему добру моји поданика и чести човјечества служи, даље противстали, но да би, по дужности њиовој, много боље руку помоћи к тому подали и мени предузето дело у стање привести помогли“... У „Молитви и мисли пред уведенијем Толеранције“, цар моли Бога, оца свих људи, који је сав љубав и праштање, и који учи да се поштује уверење и свачија вера, и који жели да га сваки слави по својој савести и по

своме закону: „Да раздеру се дакле од сад шкодљиви ланци неравенства у царству моме! Но да сојединi слатка веза терпенија и братске љубави моје поданике на век. Ја знам да много препона преодољети морам, и то све највише од оний истиј происходиће који се твоји свјашченици називају“...

1784 године изишла је на српском језику једна од најзначајнијих књига јозефинистичке литературе Was ist der Papst? Ту књигу, коју је са немачкога превео Михаило Максимовић, тада писар у контумацу у Земуну, доцније канцелист код Илирске Дворске Депутације, био је написао Јосиф Вал. Ејбел, по нарочитој жељи и упутствима Јосифа II. Та књига није толико антиклерикална колико антипапска и антикуријална; у њој се, са тачке гледишта Фебронија, доказује да је папа обичан римски бискуп, и да је римска курија узурписала духовну власт над целим католичким светом. Ова вешто састављена и логички јака књига произвела је буру у католичком свету, папа је бацио анатему на писца, папски нунције у Бечу уложио протест код цара што се у његовој земљи некажњено појавила једна тако безбожна књига, али Јосиф II отворено је узео у заштиту Ејбела и место сваке казне поставио га за земаљског саветника у Доњој Аустрији. Под насловом *Что есть Папа,* у српском преводу, књига се са великим задовољством читала међу Србима, који су имали и сувише разлога да уживају у њој.

Од истога Михаила Максимовића изишла је 1792 у Бечу врло занимљива књижица *Малий букварь за велику децу.* Та књижица, која својом садржином и врстом духа подсећа на *Змаја* и *Стармалог,* духовито и лепо писана, прва хумористичка књижица у српској књижевности, написана је сасвим у духу јозефинистичких идеја, и стално и доследно уперена је противу калуђера и црквених великодостојника. Књига тако одскаче својим начином писања, да постоји мишљење да је њу писао сам Доситеј Обрадовић.[1]) За *„апостоле“ Малий букварь* каже ово: „У том су се променили што первi пешке хождаху, а садашњи на шест коња се возу“. *Светогорци* „искупљују с наши добри новци заробљене християне из турског варварства, да опет под тим именом у кристијанском варварству просити могу“. Код речи *земаљски* има оваква ре-

[1]) P. J. Schafariks: *Geschichte des serbischen Schriftthums.* S. 409.

флексија: „Проповедници све вичу, да ми само за земаљске радости прилепљујемо се. Њина је то кривица. Јер не умеду к небесним да нам бољи апетит направе". Код речи *зејтин:* „Калуђери не једу јела, кроме са зејтином. Ја мислим најбоље би они учинили кад би се тамо преселили где зејтин расте". *„Калуђер.* — Започиње са грчком речју (κάλος) добар. Но како смо до сад видли наши калуђери ову грчку реч не разумевају". *„Милостиња.* — Најсмешније јест, кад се за којег свеца милостиња иште. Та то барем знамо, да свеци свашта на небу имају, и от нас ништа не потребују". *„Чоја.* — Из десет рифа црне чоје, цели калуђер изиђе". Сасвим у духу јозефинизма и реформа Јосифа II, наш писац истиче мирско свештенство над калуђерством: „Мирски свештеници апостолски и достојни клир, којему душевно попеченије самому вручити требало би. Сами они нека у винограду кристианском послују, обаче најпре би требало незване посленике из њега истерати". И најзад, важно је сасвим јозефинистичко поштовање Лутера које писац *Малог Буквара* отворено казује: „Кажу да је от Лутерове реформе много зла произишло. Ја то не верујем, ибо от људи његовог чина ништа друго кроме само добро произити може".

Сербскія Новины за 1791 годину (бр. 68—70) донеле су врло занимљив састав *Разговоръ Потемкиновъ.* То је разговор између Петра Великог, Јосифа II, царице Јелисавете, Марије Терезије, папе Ганганелија, Селима II, Фридриха II, Лутера, Хорација, Волтера, фелдмаршала Лаудона, архиепископа Мојсија Путника, Карла кнеза Лихтенштајна, генерала Турна и Потемкина. Потемкин је дошао у Јелисеј и разговарао са свим овим духовима, и „конфондират" што се нашао у друштву толиких великих људи, даје им обавештења о последњим догађајима на земљи, међу осталим и о „ребелији" Холандије против аустријске власти, којој су на челу „манастирски Reverendissimi". Волтер на то примећује: „Они су много крати и на мене ребелију дигнути хотјели. Али да ми јестество перо из руке није отело, мислим да би им никаковиј сабов с наоштреним маказама капуцен не би лепше подсећи знао, како ја кад би перо с мојим фелдемесером наоштрио". Царица Јелисавета му примећује: „Мани се, Волтере, манастираца, они су људи беспослице, а беспослица је почетак свакога зла"... На послетку Јосиф II ставља питање Потемкину шта је са

свим оним философским реформама које је он у својој земљи почео остваривати: „Зар тако на један крат оно прекрасноје зданије, које сам ја с великим трудом правити и зидати почео, јест се срушило?“ Потемкин му одговара: „У овом случају јесте ваше Величество јаван примјер свима европејским царем поставило. И колико ја примјетио јесам, јесу већ сви от нових зданијах апетит изгубили“...

Јозефинистичке идеје врло јасно су изражене у књизи која је 1800 изишла у Будиму под насловом: *Ода о будущемь заведеніи наукъ филосіфическихъ въ Карловцѣ Сремстѣмъ и о слѣдствіахъ сего заведения, сочинено отъ Д. Ф. А. С.* Песник — Атанасије Стојковић, како тврди П. Ј. Шафарик — пао је у филозофско и патриотско одушевљење. На југу таме и „невјежства срамни тјен“ бежи и јавља се „златозарни ден“; стара слава диже се из гроба, српски орао високо узлеће, и јавља се нови век.

Ашче смотрју ја Државу
        И тајинствениј јеја ход;
Вижу и там вељу славу
        Собирајушч сербски род.

Ти Ришелиј и ти Пите!
        Сокрисја и благиј Тите!

Наста уже други час,
        Круг сја судби обрашчајет,
Сербска мудрост возрашчајет
        И слишитсја јеја глас.

Входја в царство ја вјежества,
        Сретајет мја сербскиј Лок.
Вижу закони јестетства
        И свјетил небесних срок.

Опредљајушча Невтона
        И Лајбница и Платона
Сербска преходјаштва всјех
        Љубомудрец творенија.

Мудрих духов боренија
        Прославивших древниј вјек.

Пошто је изнео тако огроман напредак у наукама и висини људскога духа у данашње доба, песник даје своје схватање цркве:

Церков ја зрју в блистанији,
Сујеверства падши рог,
Свјашченики в тшчанији
Да хвалитсја *Једин Бог.*

Вижу духа Бурдалова,
Флешијева, Суренова,
Вселившасја в сербскиј род,
Благочестје в цвјетје сушче.

И во ониј ден имушче,
Дјеланију сходни плод.

Од нарочитог утицаја биле су реформе Јосифа II на рад нашег највећега писца XVIII века, Доситеја Обрадовића, у којем треба гледати врло карактеристичног јозефиниста српског. Доситеј Обрадовић је почео писати за време владе Јосифа II, у тренутку оног општег духовног врења у Аустрији, и две његове најглавније и најбоље књиге, оне у којима је изнео сву своју филозофију, *Животъ и приключенія* и *Басне* изишле су 1783 и 1788 године. Сам Доситеј је врло изрично казао тај огроман утицај који су реформе Јосифа II учиниле на његов дух и на цео његов књижеван и просветан рад међу Србима. На неколико дана пред смрт, 9 марта 1811, писао је он: „Но ако је што достојно било у мојим начертанијама, *све то приписати ваља оним шчастљивим обстојатељствам и оној великој, јединој души Јосифа втораго, који је у своје време премноге одушевљавао и умове восперјавао без којега многе ствари не би коме на ум пале*“. На неколико места у својим списима, Обрадовић казује своје одушевљење за цара-реформатора. У „закљученију прве чести“ *Живота и приклъученија,* 1783, он вели: „О колико смо дужни и ми благодарити небеском промислу, што се наодимо међу учени и просвештени народи, а наипаче под управленијем праведнејшега, премудрога и богопросвештенога владатеља, којим ничим не дише, разве љубовију и отеческоју милостију к поданим својим, ништа не жели нити иште, разве опште благополучије народа свога. Под сенију крила његова цвета ученије, правда и општа љубав триумфира и победнују пјесан поје, разум, словесност и мудрост царствују. Нико се сад не боји да ће му ко закон дирати. Ником училишта и академије нису затворене. Зраци просвештенија ума и разума на све наше народе изобилно и богато изливају се“.

Исто тако карактеристична је песма у почетку знаменитога писма *Љубезни Хараламӣије*. Доситеј прославља, 1783, „време златно и весело", када

> Евангелска царује свобода
> Збацив јарам с човеческог рода.

Он велича Јосифа II, „сунце света и благодетеља", чији је дух просветлила Минерва, и са којим на престолу Темида седи.

> О век златни, о сладка времена,
> Кад је општа љубов ужежена!

И он се обраћа цару:

> Светла круно, Јосифе велики,
> Простри милост твоју на род србски,
> Ти обрати лица поглед благи,
> На дедова твоји народ драги,
> На Србију бедну и на Босну,
> Који трпе работу несносну...

Тај култ Јосифа II код Доситеја је сасвим појмљив и искрен. Он на престолу види владара који спроводи оне исте идеје у које је и сам дубоко уверен, и под чијом просвећеном и филозофском владом „истина је смела с умереностију но и у исто време и с благородном свободом глас свој воздвигнути" могла. Он без икакве резерве прима и благосиља све његове реформе. 1788, у *Баснама* он пише: „Ни један цар није веће благодјејаније роду человјеческому показао и учинио од онога коме је бог у срце вдохнуо да се чрнци и чрнице, калуђери и калуђерице, од ропства у слободним земљама, и од вечне и без сваке кривице тамнице избаве и освободе. Благословено остаће име његово до века. Колико се више человјечески род буде уразумљавати, од мрачних сујеверија освобождавати и чистим разумом озарјавати и осијавати, толико ће се више његова человјекољубна душа од рода на род ублажавати и памет и име помињати и славити, и све оне иљаде иљада људи, који се не би родили, а за његов узрок родиће се, за сладки дар, божји, за живот и за словесну безсмертну душу, Богу и Јосифу, сину Францишкову и Терезијину, дужни ће бити благодарити". У опште узев, Доситеј је у толикој мери јозефинист, толико је изникао и везан за тај покрет, да изгледа да је целом свом књижевном

раду ставио за циљ да развија јозефинистичке идеје и да код Срба заступа реформе Јосифа II.

Тај јозефинизам опажа се код свију писаца Доситејеве школе. И Јован Мушкатировић, у делу *Краткое размышленіе о праздници* (Беч, 1786) брани црквену политику коју је Јосиф II водио. Смањивање и сувише многобројних празника у православној цркви изазвало је велико незадовољство и противљење код простога српскога света. Мушкатировић узима на себе да својим сународницима и једноверцима докаже, да су те реформе разумне и потребне, ни мало у супротности са православљем, а врло корисне по народ. Говорећи о силном празновању код Срба, он доказује потребу да „цареви землени и началници о сему промотре и ово зло нови закони опровергну", и зато хвали што „мудри законодавци празнике умаљавају и умалити морају". Он позива Србе да „без роптанија повинијутсја" „нарежденијам цесаро-кралевским и синодалним", како онима која су већ издана тако и онима која ће се још издати. Мушкатировић не само да развија идеје о рационалним реформама у цркви у смислу јозефинистичких идеја, но отворено узима у заштиту црквене реформе Јосифа II против којих се јерархија и прост народ српски бунили, тако да његове књиге, као и извесне Доситејеве, изгледају као коментари и апологија тих реформа.[1])

Још код једнога важнијег писца из XVIII века опажа се тај исти култ Јосифа II. Емануило Јанковић издао је 1787 године у Лајпцигу свој превод Голдонијевих *Терговаца*. Превод је посвећен Јосифу II и у посвети, писаној на немачком језику, вели се: „Ако је Ваше Величанство за своје народе ништа мање но нежан отац за своју породицу; ако оно ради све време, са мудрошћу и благошћу, на њиховој истинској срећи, тада срце које има осећања мора бити надахнуто најтоплијим жељама да у своме видику ради исто онако у маломе као што Ваше Величанство ради у својој пространој царевини, са тако неограниченом ревношћу и са правом величином душе". И да би радио на духовној и моралној просвети свога народа, „у топлој жељи да у маломе послужи намерама" царевим, Јанковић преводи ово дело и пушта га међу своје непросвећене сународнике.

---

[1]) Јован Скерлић: *Јован Мушкатировић.* Глас Српске Краљевске Академије, LXXX 1909, стр. 270—273.

Утицај Јосифа II био је велики на српско друштво и српске духове. Првих десетина XVIII века Срби стоје под црквеним руским утицајем, али у двема последњим десетинама XVIII века они долазе под врло јак утицај световних и рационалистичких идеја владавине Јосифа II и смелих реформа које су тада покушаване. Образована класа српскога друштва улази у те идеје, и под њиним утицајем стварају се и код Срба први рационалисти, који су се по потреби назвали *националистима*. Као код свију народа у Аустријској монархији, и код Срба је било јозефинизма, и најважнији писци наши на крају XVIII века, Доситеј Обрадовић, Јован Мушкатировић, Емануило Јанковић, Григорије Трлајић, јесу српски јозефинисти.

ГЛАВА XI

Књижевни језик.

Србуљски језик и писци. — Узроци продирања руско-словенског језика. — „Славјано-сербски“ језик у цркви и књижевности. — Изједначавање са руским језиком. — Појава народног језика у књижевности. — Црквена и грађанска азбука.

У вековима расула и општега назатка, у XVI и XVII, готово била је прекинута већ створена књижевна традиција српска, и као и све и књижевност тада удара у назад. Оно мало књига што се преписује или штампа писано је такозваним србуљским језиком, који је у основу црквени, али са већим или мањим особинама и примесама народнога језика. У колико се стара књижевна традиција губила, у колико је црквена организација и просвета била слабија, у толико је народни језик више улазио у слабо развијену и оскудну књижевност тога времена. На крају XVII и почетком XVIII века наши ретки писци пишу србуљским језиком, као Кипријан и Јеротеј Рачани, као гроф Ђорђе Бранковић, или са србуљским и чистим народним језиком као Гаврило Стефановић Венцловић. Рачани су још под утицајем старијих рукописа, они пишу србуљским језиком у коме је доста црквено-словенскога елемента: Бранковић не зна добро српски, он има гломазну фразу, и

његов несавршен, а често и погрешан србуљски језик сасвим се одваја од народнога, и да је његова књига била штампана, она би како језиком и формом тако и садржином била неразумљива народу. Међу нашим србуљским писцима XVIII века прво место заузима Гаврило Стефановић Венцловић. Он је пре свега добар писац, са лаким, јасним и читким стилом, и онда када пише србуљским језиком, он је много разумљивији но његов учитељ Кипријан Рачанин, а несравњено више но Ђорђе Бранковић. Но што је од особитога значаја то је да је он први српски писац који се служио чисто народним језиком. Он је говорио са проповеднице „добрим слушавцима, кметовима и кметским синовима", и то језиком којим су они међу собом говорили. Он је био ставио себи за правило: када пише обредна и теолошка дела, када говори Богу, да пише божанским, црквеним језиком, али када се разговара са својом паством, простим шајкашима у Комарну и Ђуру, да се служи, „ради разуменија простим чловеком", „простим дијалектом", да пише „на простое, уразумителноје знаније сербскоје за сељане и просте људе." И тај „прости дијалекат" он је врло лепо дотерао и усавршио, оспособио га готово за књижеван језик. Он не само да је одлично знао простонародан језик, но је умео и да за апстрактне појмове и за научно и реторично изражавање нађе врло згодне и тачне речи, које би се и данас могле употребљавати у нашем књижевном језику. И нигде се више не види колика је штета што је устављен природни развитак српскога језика и што је народни језик замењен црквеним језиком но у списима Гаврила Стефановића Венцловића, првога и далеког претходника Вука Ст. Караџића.

Тај природни и срећно започети развитак језика, то стварање књижевнога језика из народнога језика, прекинуто је пре но што се књижевност на народном језику и могла развити. Око 1730 године завлађује код нас у цркви, школи и књижевности руско-словенски језик, познат под обичнијим именом славјано-сербскаго језика. Руске књиге су почеле долазити међу Србе још од краја XVI века, али се старосрпски језик упорно чувао у цркви и писмености. Руске књиге су преписиване, али се поправљало на српско-словенски. 1585 године непознати калуђер Србин преписивао је са руског, у хилендарском пиргу Св. Саве, књигу Јосифа Премудрога, и

за то вели у забелешци свога преписа: „велми тежка бист нашему србскому језику на чтеније, јако мнозем не знати что чтут, руских речеј не разумејушче“, и због тога он, преписач који је био у Русији и тамо научио нешто рускога језика, „многије руские речи в сије книзе“, преписао је „србскими речми“. На једном рукопису из 1616 године преписач вели: „велми бе тежак почто беше рускиј рукопис, а аз невежда језику тому“. 1645, монах Јован Србин из Босне, штампао је у Трговишту у Румунији, један цветни триод, „по обичају благоволному реченију србскаго народа“, очистивши и текст од јусова.[1])

Али кад су Срби прешли у Угарску, и када су се и из националних и верских конзервативних разлога стали чвршће везивати уз Русију, кад су руски учитељи и руске књиге почели стизати међу Србе, српско-словенски језик потиснуо је из цркве и писмености старији српско-словенски. Дошавши у туђинску и иноверну земљу, од првога дана у верској опасности и без престанка изложени великим верским гоњењима, Срби су осећали потребу да се што чвршће привежу уз словенску верску и националну заједницу, и њима је изгледало да је усвајање руско-словенског језика једна велика гарантија за очување њихове угрожене народне и верске особености. И у колико су аустријске власти и католичка пропаганда били насртљивији, од како је, нарочито после аустријског освојења Србије од 1718, опасност од Уније била већа, у толико су Срби већма желели да се свим могућим везама тешње привежу за Русију, једину словенску и једину православну државу, на коју су били уперени сви погледи и све наде православнога Словенства. Поред тога, језуитска пропаганда покушавала је да шири католицизам међу православним Србима и црквеним књигама штампаним ћирилицом и на српском језику. И бојећи се од тих превара, Срби су стали тражити и употребљавати само оне књиге које су синодским допуштењем биле штампане у Русији, и чији је строги православни карактер самим тиме био гарантован. Таква је била политика двојице предузимљивих српских архијереја, Мојсеја Петровића и Вићентија Јовановића, и код Срба је било опште уверење да је у интересу угроженог православља примити руско-словенски језик.

---

[1]) Пл. А. Кулаковскій: *Начало русской школы у Сербовъ въ XVIII вѣкѣ*. Стр. 14—15, 21.

Сем тога главног и одлучујућег верскога разлога да руско-словенски постане језик српске цркве и писмености био је и један и други, прилично важан. Словени су тада врло мало знали своју прошлост, филолошко знање било је слабо развијено, и опште уверење било је да је руско-словенски језик, језик којим се служило у руској цркви старословенски језик, праотац свију словенских језика, оно што је латински за све романске језике. Тако се у опште мислило и тако се и код Срба држало у току целога XVIII века. Јован Рајић, пишући 1795 митрополиту Стефану Стратимировићу о једној књизи чешкога слависта Дуриха („Дурића“), вели: „И колико видим полагано возврашчајутсја к матери језика славенскаго, то је к нашему црковному, да би Бог дао и к символу“.[1])

У „предисловију“ свога *Цвђтника*, Рајић вели за језик којим пише да је то „древни славенски всјем обшчи, називајеми церковни“. Из тих разлога, чак 1848, патријарх Јосиф Рајачић предлагао је, преко Никанора Грујића и Павла Стаматовића, да Славенски Конгрес у Прагу прими старо-словенски, то јест руско-словенски, као општи језик свију словенских књижевности. Доситеј Обрадовић, који је био више западњак но „Славјан“, који је био противу руско-словенског и у свима својим списима служио се народним језиком, исто је тако мислио да је језик руске цркве најстарији словенски језик. „Слава, писао је он, то је всеобшче име: под овим именом узимају се Руси, Пољаци, Боеми, Хорвати, Словаци или Тоти у Мађарској, Серби и Болгари. Ови свију народа мати је *језик славјански*, који је сада у благополучној Русији у всевисочајше совершенство доведен...“[2]) Доцније у XIX веку, један

[1]) *Новыя письма Добровскаго, Копитара и другихъ югозападныхъ Славянъ. Трудъ* Орд. Акад. И. В. Ягича. Санктпетербургъ, 1897, стр. 664. (*Сборникъ отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ*. Том. LXII).

[2]) *Мезимацъ Г. Досіѳеа Обрадовића*, Будим, 1818, стр. 42. — То мишљење није било само код православних Срба но и код католичких Хрвата. Глагољашке књиге штампане у Риму у XVII веку удешаване су према руско-словенском. У XVIII веку, фрацишканац Рафаило Леваковић, „направитељ од књига црквених од језика словинского“, и спљетски свештеник Матеја Караман, који је ради изучавања словенског језика био нарочито слат у Русију, и који је доцније и сам почео писати руско-словенски, уносе у хрватске глагољашке књиге врло много русизама, и у речнику и у азбуци. Ђуро Surmin: *Poviest književnosii hrvatske i srpske*, Загреб, 1898, стр. 60—61; Dr. Mathias Murko: Die slavische Liturgie an der Adria, стр. 172.

од главних разлога што је Вук Караџић у своме реформном раду наишао на толику опозицију био је тај што је пуно Срба држало да напустити руско-словенски језик и азбуку и примити чисто народни говор и „понемчену“ азбуку значи одвајати се од словенске заједнице и губити словенски карактер. „Ја само то исповедам говорио је Његош, да ми што се више удаљавамо од словенства то више пропадамо“.[1])

Из свих тих верско-националних, православних и словенских, разлога, Срби су око 1730 начелно били решени, по готову приморани, да руско-словенски језик усвоје као свој. У једном прогласу из 1727 митрополит Мојсеј Петровић са жаљењем констатује како је због „безкнижнаго ученија“ велика „простота србословенскаго језика ва народе нашем..“ Од пресуднога значаја био је долазак руског учитеља Максима Суворова са руским букварима и граматикама и почетак школског рада на руско-словенском језику. Тим језиком биле су штампане књиге из којих се у цркви служило и у школи учило, и тај језик почео се сматрати као прави, књижевни језик којим је ваљало писати. Он се почео нагло ширити из школе Максима Суворова. Јован Рајић прича како је руски учитељ почео предавати „словенску граматику,“ „по којој поче српска јуност *право* читати и *право* писати„.[2]) Суворов, како је извештавао Синод, морао је читаве две године да употреби да своје ученике научи „славенскомъ книжномъ, яко обоюдномъ языкѣ“, и да сузбија онај „венгро-турецко-нѣмецко-сербскій“ језик којим су Срби говорили. И учитељ се жалио да је то тако тежак посао и да он сам није довољан. 1729, он се понова жали Синоду како му је тешко самоме предавати „правописное книжное чтеніе и писаніе“, и тражи да митрополит употреби принудне мере да ученици „дерзновено всюду би тако читали, яко же учатся, иначе бо рѣшето водою наполняти буду всуе.“[3])

---

[1]) Јован Скерлић: *Омладина и њена књижевност (1848—1871)*. Изучавања о националном и књижевном романтизму код Срба. Београд, 1906, стр. 330—331.

[2]) *Историја катихизма православни Србаља у цесарским државама*, стр. 31.

[3]) Пл. Кулаковскій *Начало русской школы у Сербовъ въ XVIII вѣкѣ*, стр. 112—115.

Митрополити не само да заштићују руско-словенски језик у српској православној цркви и школи, но се и сами почињу служити њиме. Митрополит Мојсеј Петровић, који је толико учинио за уношење руске културе међу Србе, био је последњи српски митрополит у XVIII веку који се служио српско-словенским језиком, али већ са прилично русизама. Али његов наследник Вићентије Јовановић већ пише руско-словенским језиком. По његовој наредби, његов архиђакон Вићентије Стефановић, обилазећи митрополију као егзарх, наређује да цркве и свештенство набавља нове књиге, али „да будут всја московскаја или ашче која кијевопечарскаја, обаче синодалнаја“.[1]) 1733 године митрополит је издао упутство фрушкогорским манастирима, и тачка 2 тих упутстава гласи: „Всја свјашченодјејствија по уставу и типику московскому да бивајут“.[2]) Члан 6 дисциплинарних правила за учитеље и ученике које је 1734 митрополит издао наређује наставницима славено-латинских и учитељима основних школа да ученике поучавају у чистом и правом језику словенском.[3]) Сам митрополит је узео на себе да организује продају руских црквених књига за цркве и свештенство. Дотле су те књиге по вашарима продавали руски трговци, којима су власти чиниле велике сметње, хапсили их и књиге им конфисковале, или владике, који су те књиге по јефтину цену куповале од тих трговаца и продавале их зависноме свештенству по скупу цену, тако да их готово није било могуће куповати.[4]) И за све време свога митрополитовања, Вићентије Јовановић не престаје наређивати да се руске књиге уносе у српске цркве и да литургија буде на руско-словенском језику. То његово настојање је успело, и може се рећи да је за његове управе над српском црквом, од 1731 до 1737, српско-словенски језик сузбивен, а руско-словенски језик усвојен. Исто тако, и Павле

---

[1]) Димитрије Руварац: *Српска Митрополија Карловачка*, стр. 21.

[2]) Димитрије Руварац: *Опис фрушкогорских манастира 1735 г.*, стр. 51.

[3]) Радослав М. Грујић: *Српске Школе (од 1718—1739 г.)*, стр. 172.

[4]) Милутин Јакшић: *О Вићентију Јовановићу*, стр. 68, 217. — Колико су руске књиге скупо продаване даје се видети из овога податка. 1742 год., посланици града Будима купили су у патријаршијској библиотеци у Карловцима („велики саборник с толкованијем“ за 8 дуката) 2 свеске „Обеда и вечери душевне“ за 12 дуката; 3 свеске „Бесђди апостолскія съ толкованіемъ“ за 15 дуката; „Ѳеаѳронь велики“ за 8 дуката, 3 часа „на мало коло“, сваки по три форинта, 30 „десятословія“ по 1 форинту, и т. д.

Ненадовић се старао да се руско-словенски језик потпуно утврди у српској цркви. 1745, у Гомирју, наређивао је подручноме свештенству да мора имати књиге штампане у Кијеву или Москви, и то оне које је Синод одобрио.[1])

Под таквим условима, руско-словенски све више потискује српско-словенски. 1733, егзарх Максим Ратковић, који је обишао Северну Србију, утврђује да по црквама има још много више српских рукописа и штампаних србуља типа „србска ветха" но књига „московскаго типа", и да попови још певају „црквеноје пјеније србскоје" и да знају читати и писати „*простачки*"[2]). Свештенство у београдској митрополији 1735 године зна службу, читање и писање још „по староме", српско-словенском, не зна „по граматическому разуму" и не уме читати „московских книг."[3]) Али руске књиге све више надолазе. Из извештаја српске православне цркве у Будиму од 1 јануара 1745 види се да је на тај дан у цркви било само 8 српских рукописних књига, остале су све биле руске синодалне.[4]) Из протокола комисије која је 1753 године извршила преглед фрушкогорских манастира види се да су српске књиге, рукописне или штампане, биле ретке и „все подеране", и да је велика већина књига била московског, кијевског и лавовског издања. Калуђери су знали читати само московску службу и тек по изузетку за некојег од старијих калуђера вели се „читати и појати знајет по сербски..."[5]) Руско словенски језик постаје не само сасвим језик цркве, но и они ретки писци наши из четврте и пете десетине XУIII века, са изузетком Гаврила Стефановића Венцловића, пишусасвим рускословенским језиком. *Стематографія* Христифора Жефаровића, која је изишла 1741, већ је написана руско-словенским, језиком. Путопис јеромонаха Силвестра из 1745 и 1746 године,

---

[1]) Милутин Јакшић: *О Арсенију IV Јовановићу Шакабенти*, стр. 210.

[2]) *Извештај Максима Радковића, егзарха београдског митрополита 1733. Гласник Српског Ученог Друштва*, 1884, књ. 56.

[3]) Димитрије Руварац: *Митрополија београдска око 1735 године. Споменик Српске Краљевске Академије XLII*, 1905, књ. 37.

[4]) Гаврило Витковић: *Споменици из будимских и пештанских архива*, зб. II, стр. 333—337.

[5]) Димитрије Руварац: *Опис фрушкогорских манастира од 1753 год.* стр. 190.

писан је такође руско-словенским, и можда је први оригиналан рад у световној књижевности на томе језику.[1])

Поред свега тога што су и цркве и школе заједнички радиле на увођењу тога новога језика, он није продирао без тешкоћа и не свуда тако брзо као у митрополијској резиденцији и Фрушкој. Гори. Пре свега, тај језик се знатно разликовао од српскога, био је често неразумљив, и није се лако учио. Поменуто је раније у овој глави како су ђаци Максима Суворова тешко се одвикавали од свога матерњег језика и учили новом „книжном“ језику. У половини ХУIII века, Доситеј Обрадовић учио је у основној школи чаковској из руско-словенских књига, али је „магистер“ тумачио „сваку лекцију на просто српски.“[2]) И на крају ХУIII века, на педесет до шездесет година како је тај језик завладао у цркви и школи, није га било лако учити. Петар Руњанин прича којим се и колико разумљивим. језиком предавало 1794 године у клиричкој школи у Карловцима: „У клирическој школи, наш учитељ г. протосингел Петр от Видак науку нам толкује; ја отворени уши и уста слушам толкованије његово а ни једне речи не разумевам, аки би он француски ими којим другим мени непознатим језиком говорио. Диктира нам, да пишемо што ћемо после за легцију имати, и ја са прочима пишем речи како он изговара, а по несрећи како сам у школу дошо, у перву скамију сео, дакле у моје писмо г. протосингел погледао би, и, смешећи се говорио: ту треба а̑, і, ѿ, ѽ, ѻ, и проч, мене учи. Шта мајко моја! мислим у себи, ту ће бити зло, баш ни корака даље. Кад изиђем из школе и скорбан узмем моју легцију читати, а ни речи не разумевам, помислим у себи каков је то језик. То се никада не научи!... Ово неразуменије моје трајало је само месец дана, док се и ја нисам освестио, а после кад сам освестио се нисам плашио се, мого сам сваки дан легцију пред Екселенцијом говорити, као што се често и случавало.“[3])

---

[1]) Др. Јован Радонић: *Непознати српски путопис у Свету Земљу из прве половине XVIII вијека, Источник,* (Сарајево), 1903, стр. 327.

[2]) *Живот и прикљученија,* Београд, 1893, стр. 22.

[3]) *Одломак из аутобиографије кузминског свештеника Петра Руњанина. Српски Учитељ,* (Загреб), 1908, св. III, стр. 126. [Автобиографија Петра Руњанина, стр. 15—16.]

Не само да се руско-словенски језик тешко учио, него се никада ваљано није ни могао научити. Пре свега и код оних који су га поступно изучили, остајао је увек српски изговор, што му је давало врло чудну физиономију. Из уста руских учитеља тај језик се могао учити само у добу од 1726 до 1738, после се учио из књига, и природно је да је сваки наглашавао по српскоме, исто тако се и читало по српском. У предговору свога буквара Захарија Орфелин констатује да српска деца по школама, и ако губе врло много времена на учење црквенога језика, ипак га ваљано не изуче, и из школе излазе врло мало њих који би „без погрешенија правилно и добро читати могли“. Исто тако, пуно руско-словенских речи читају се по староме, српско-словенски: место „во имја“ чита се „ва име“, „в мјесто“ — „у место“, и тако даље. Правилно читање и писање црквено-словенским језиком сматрало се као једна од главних задаћа српске школе, и морали су се писати нарочити уџбеници да се деца правилно науче. 1797 године Аврам Мразовић издао је у Будиму своју књигу *Руководство къ славенскому правочтенію и простописанію во употребленіе слав.-серб. училища*. Иста књига изишла је 1800, у новом издању, да би се српска деца научила „правоглаголенију, гласоударенију и правописанију“.

Али тако рђаво учен и научен, руско-словенски језик ипак све више осваја у српској књижевности. Он је толико успео, да се у другој половини XVIII века код нас почињу просто прештампавати руске књиге, са нешто мало измена, или чак и без икаквих измена. Жефаровићев посао *Поученіе святителское къ новопоставленому іерею* (Беч, 1742) само је обично прештампавање једног рускога издања. Црквене књиге штампане у Млецима проста су прештампавања московских издања. Тако је 1764 прештампан катихизис кијевскога митрополита Петра Могиле, тако *Латинскій букваръ* од 1766, немачки буквар Саве Лазаревића из 1774. тако *Іөіка іерополітіка или философія нравоучителная символами и преуподобленіи изясненна*, штампана у Бечу 1784, само је прештампано кијевско издање од 1712. Руске књиге читају се као и српске, и у недостатку српских оне се готово искључиво читају. 1804 године изишла је у Будиму књига *Каталогъ разныхъ церковныхъ, молитвенныхъ, историческихъ и школскихъ с.-сербскихъ и славенскихъ книгъ, которыя находятся у г.*

Дамяна Каулиціи, книгопродавца въ Новомъ Садѣ. Од 136 црквених, обредних, догматичних, црквено-полемичних књига и календара које је овај новосадски књижар продавао српској публици, било је свега 5 српских штампаних у Бечу и 12 у Будиму, остало су све биле књиге штампане у Русији.[1])

Исто тако као што су се руске књиге много читале и прештампавале, исто толико се и преводило са рускога. Али појам о превођењу био је тада врло широк, каткада истоветан са појмом пренашања. Има приличан број наших књига у XVIII веку за које се вели да су преведене са рускога, а које нису ништа друго до прештампавања, са незнатним променама, из простога разлога што између два језика није више било битне разлике. 1745 године у бакру је изрезано *Поученіе евангелское, съ московскогъ на сербскій преведено,* а то је у ствари просто прештампавање. 1759 у Млетцима, прештампано је, а не преведено, дело Теодора Прокоповича *Краткое толкованіе законаго десятословія, молитвы Господны, символа вѣры и десяти блаженствъ.* 1764, Захарије Орфелин преводи са рускога *Сѣтованіе наученаго младаго человѣка.* Његов *Славено-Сербскій Магазинъ* (1768) у свему је израђен према руским *Ежемѣсячныя Сочиненія,* и садржи добрим делом прештампане руске чланке. Јован Рајић, исте, 1764 године, даје свој превод са рускогСлово *о грѣшномъ человѣку,* од рускога црквеног беседника Гедеона, а 1787 изилази *Свящeная исторія ради малолѣтне дѣчице краткими вопроси и отвѣти сочинѣна,* његов превод руске књиге која је изишла у Москви 1782 године. У Млетцима 1765 изишла је преведена књига Теофана Прокоповича, најпопуларнијега рускога писца код Срба у XVIII веку, *Краткая сказанія первое о Бозѣ, второе о божіемъ промыслѣ, третіе о законѣ божіи, предлагаемая на пользу не токмо младымъ отрокомъ, но и возмужавшимъ обоего полу особамъ тѣмъ, которымъ неудобно во пространныхъ богословскихъ ученіяхъ наряждяти ся.* 1793, Стефан Вујановски преводи са руског школску књигу *Кратка церковная исторія.* Преводе се не само књиге црквенога но и световнога садржаја. Павле Ђулинац превео је, 1776, Мар-

[1]) Нилъ Поповъ: *Къ вопросу о реформѣ Вука Караджича. Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія,* април 1882. стр. 195—196, Од истога писца: *Замѣтка о торговлѣ русскими книгами между Австрійскими Сербами въ началѣ сего столѣтія. Русскій Архивъ,* 1873, стр. 159—163.

монтелова *Велизарія,* вероватније са руског превода а не са француског оригинала. Глигорије Трлајић издао је 1801 свој превод *Нуме* од Хераскова.

Под таквим и толиким утицајем руске цркве и световне књижевности код Срба се ствара уверење да је црквени језик прави српски језик а народни говор само да је његова корупција. 1793 године, Стефан Рајић, преводи на „просто сербски језик", то јест на руско-словенски, Рељковићева *Сатира,* написана врло чистим народним језиком. Исто тако у почетку XIX века „преведено" је неколико књига далматинских и славонских писаца, писаних народним језиком, на црквени језик, који се у српским књижевним круговима упорно сматрао за аутентични и чисто српски. Наши писци у другој половини XVIII века, са изузетком Доситеја Обрадовића и његових ученика, труде се да се што више одвоје од народнога језика и пишу што чистијим руско-словенским језиком. У предговору свога *Славено-Сербскогъ Магазина* (1768), Захарије Орфелин обећава да ће у часопису доносити ствари писане „на нашем и на росијском" језику; у ствари, већина прилога су на руском, просто прештампавани из руских књига и часописа. Орфелиново *Житіе и славныя дѣла Государя Императора Петра Великаго* (1772) писана су „почти чистымъ русскимъ языкомъ того времена", а Рајићева *Исторія разныхъ славенскихъ народовъ* (1794—1795) написана је „высокимъ стиломъ, почти торжественнымъ съ тѣмъ, который господствовалъ въ русской письменности того времена".[1]) Глигорије Трлајић био је убеђен да је српски језик за књижевност и науку „зјело недостаточен" и писао је готово чистим руским језиком своје књиге намењене Србима.

Црква је ревностан чувар руско-словенског језика. У *Славено-сербскія Вѣдомости,* Стефан Новаковић је објавио да ће у децембру 1794 дати у штампу српски превод Библије, и позвао је на претплату „све благочестиве душе духовнаго и мирскаго чина, који би ради били ову душеполезну и за цели християнски свет темељну књигу имати". И ако је потреба за једном таквом књигом била врло велика, тако да се једна цела библија, било србуљска било московског или кијевскога издања, плаћала по 40, 50 па и 70 форината, ипак овај покушај није нашао одзива. Јавило се нешто мало

---

[1]) Пл. А. Кулаковскій: *Начало русской школы у Сербовъ въ XVIII вѣкѣ*, стр. 169—171.

лица из световног сталежа, официра, „купаца“ и „граждана“, а међу њима и унијатски владика мункачки, који се претплатио на 300 примерака. Српска црква непријатељски се држала према овом покушају, који је сматрала за опасан и јеретички са разлогом више што је унијатски владика тако обилно помогао то издање. Епископи у Пакрацу и Карловцу наредили су нарочитим расписом паросима и црквама у својем подручју, да не примају књиге из руку нецрквених лица: да „книг никакових, ако би где и потребне биле, у садашња ратна времена незактевајут, нити куповат могут“. Изгубивши из тих разлога главну, црквену публику, на коју је у првом реду рачунао, Новаковић није могао издати српски превод Библије. И то је за народни језик у књижевности био велики губитак, који ће се надокнадити тек пола века доцније.

Славено-сербски језик је прешао не само у књижевност, но из цркве, школе и књига стао је прелазити и у народ и образованије становништво, нарочито ученици и школовани људи почели су га употребљавати и као живи говор. Има доста истине у ономе што је 1806 године митрополит Стеван Стратимировић писао Доситеју Обрадовићу: „Јешче другојачије говори просто сербска класа свјашчеников, офицјеров, учених терговцев, художников, рукодјелцев и всјех с култивирани људми смјешаних Сербов, а другојачије класа простих земљеделцев, или возаров, слуг, говедаров, овчаров и прочих подљејших људеј, који нити речи имаду доста, нити их право изговарају, но развраштчавају, нити кадгод књиге читају“.[1]) У Сомбору, на пример, у доба када је Вук Караџић отпочео борбу за народни језик, за говор „подљејших људеј“, руско-словенски био је тако распрострт у тамошњем српском грађанству, да су и жене „славенствовале“. Још 1850 године патријарх Јосиф Рајачић је намеравао да покрене лист на славено-српском језику. И тако је XVIII век српске књижевности као књижевни језик предао XIX веку тај мртви, вештачки и неплодни руско-словенски језик, који се без икаква права назвао „славјано-сербским“, и о коме је Копитар 1821 писао да је plane barbara, nulla, ficta, stulta, ridicula“.[2])

Али и ако се руско-словенски језик сматрао као књижеван језик, ипак је, и то доста рано, било покушаја да се

[1]) *Новый Сербскій Лѣтопись*, 1838, књ. 42, стр. 121—122.

[2]) Ђорђе Рајковић: *Сава Мркаљ*. Биографско-књижевна слика. *Јавор*, 1878, стр. 100.

извојује право народном језику, и да се књиге упућене народу штампају на простом народном језику. У XVIII веку, код Мађара и Немаца народни језик стао се истицати над латинским. (1786 Јосиф II наредио је да се и у цркве уведе немачки место латинског језика), а код Руса од Петра Великог, стари руско-словенски језик остаје језик црквени, а књиге световнога, „гражданског“, садржаја почињу се писати народним језиком. Истоветан појав опажа се и код Срба у другој половини XVIII века.

Први писац који, после прекинуте србуљске традиције, почиње писати народним језиком јесте Захарија Орфелин. 1764 године, издао је он у Млетцима политички спев на црквеном језику: *Горестный Плачь славныя иногда Сербіи, своихъ царей, князей, вождовъ градовъже и земелъ лишенния, и на чужыхъ прѣделехъ въ жалостномъ подданствѣ сѣдящия.* Исти тај спев, исте године такође у Млецима под насловом *Плачъ Сербіи. еяже сыни въ различныя государства разсѣялися,* издао је Орфелин на релативно добром народном језику, и то ће бити прва српска књига штампана народним језиком. Каква је разлика између језика у обе књиге види се када се упореди једна строфа (21) одговарајуће садржине:

славено-сербско издање:

Оружија своја
  Врагом полагајут
Ишчушче покоја
  Но, не обретајут
Завист, Мерзост, Злоба
  Меж ими до гроба
Вожда не имушче.

српско издање:

Шарке пушке и бритке сабље положили
Пред ногами врагов си имати мислили
Каквог тиме покоја илити слободе
Но немајућ свог вожда ништа не находе.

У предговору свога *Славено-Сербскога Магазина,* Орфелин је дао и разлога зашто народни језик постаје књижеван, и како у томе погледу стоје ствари код просвећених европских народа: Велика реформа новога доба јесте што се напушта мртви латински језик, „којега кромје учених или у том особљиво учашчих се, други нитко разумјети не могао что свим љубитељем знаниј не малим било препетствијем, почему и не могли, развје једним само по сав свој живот желанијем наслаждавати се“. Данас се народни језик уводи свуда, сем у Пољској и Угарској, где се задржао латински језик, па тако треба и Срби да чине. И зато он обећава да ће у свом часопису доносити ствари не само „на росијском језику“ но и „на нашем“.

Али писац који је дао све разлоге за писање на народном језику, који је непрестано и доследно тако радио, био је Доситеј Обрадовић. У најранијим својим писмима, из 1771, он пише народним језиком. 1783, када је издао прво своје дело, *Животъ и приключенія*, он је употребио народни језик и дао за то озбиљне и праве разлоге: „Учени људи ваља да на простом језику пишу и тако мало по мало обикнуће се сав народ мислити и расуђивати сврх сваке ствари". У другом делу аутобиографије своје, он пише: „догод један народ на својем матерњем језику књига нејма, принужден је у тамности ума лежати и све на горе успевати". Он воли свој матерњи језик као своју земљу, као свој народ, као једну страну свога унутрашњега бића, као могућност да се потпуно изрази, али он народни језик нарочито цени и тражи га као најпоузданије оруђе општега напретка и просвећивања свију слојева народних. У нарочитом чланку *Јест ли полезно у простом дијалекту за штампу издавати* он даје целу рационалну теорију књижевности на народном језику. „Језик има своју цену од ползе коју узрокује", и ако се хоће да се просвети српски народ, који у огромној већини сачињавају сељаци и прости људи, мора им се писати њиховим језиком, да и они брзо и лако могу научити читати, па да „онда просвештеније разума и цвет ученија не остаје само при онима који разумевају стари књижевни језик, но простире се и достиже до сељака, преподавајућ се најпростијем народу и чобаном..." Учити један мртав језик значи губити драгоцено време и бескорисно мучити људе. „Која је нама корист од једнога језика којега у целом народу од десет хиљада једва један како ваља разуме, и који је туђ матери мојој и сестрама?" Треба писати „обшче народним језиком"; на њему сви који само знаду читати могу „разум свој просветити, срца побољшати и нрави украсити".

Ове здраве идеје усвајају још неколико писаца на крају XVIII века. *Притче* Јована Мушкатировића (1787) писане су народним језиком, и, приказујући их своме сину, писац хвали „многа својства, силе и красноречије нашего сербскаго језика". Аврам Мразовић 1787 преводи *Поучителный Магазинъ за дѣцу,* на „чисто сербском језику", по савету „благоразумног мужа Доситеја Обрадовића". Емануило Јанковић пише „на просто сербски", и у посвети *Терговаца* (1789) он вели да се

служи матерњим а не словенским језиком, јер он није „Славјан него Србин, и не пише за Славјане но за Србе". *Бой змая са орлови* (1789) такође је, по изузетку код Рајића, писан народним језиком, а исто тако и његове *Проповъди на цълы годъ сербскимъ простимъ и валахійскимъ языкомъ"* (Беч, 1793). Поред тих књига важнијих писаца изашло је још неколико књига од анонима и непознатих писаца, које су такође писане народним језиком. Оба издања *Молитвенне книге кесара Іосифа II* (1754 и 1755) писана су добрим српским језиком. Исто тако, врло добрим српским језиком штампао је Михаило Максимовић свој *Малый букварь за велику децу* (Беч, 1792). Исто тако *Чистое огледалце, которое Майкамъ, Ћеркамъ, Стринамъ, Тетамъ, Кумамъ, Приятелицамъ, Снашамъ, Сестрамъ, Нећакинямъ и Милостницамъ, да би една на другу негледала посвященно* (Беч, 1793). Сава Текелија написао је народним језиком своје дело *Еднога Арађанина начертаніе основанія за обученіе сербске дъце у Араду уръдити се имъюща* (Будим, 1798). Димитрије Николајевић Дарвар, и ако Грк по рођењу, дао је на доста добром народном језику свој превод са грчкога *Кевита тивейскаго Ікона или изображеніе человеческаго житія и Епиктита стоическаго Ручница или нравоучителна книжица* (Будим, 1799).

Исто као и у књижевном језику, тако и у погледу правописа јављају се код Срба у другој половини XVIII века јасно реформаторске тежње, на име, место црквене азбуке узима се грађанска азбука. И та реформа је руског порекла.

Руска грађанска азбука, створена по угледу на латиницу, прво се јавила у такозваним амстердамским издањима руских књига. Када је 1697 године Петар Велики био у Холандији, упознао се са браћом Тесинг, трговцима у Амстердаму. По царевој жељи, један од браће Тесинг, оснује у Амстердаму руску типографију, у којој су се имале штампати руске књиге, сем црквених. Та штампарија, у којој је до 1700 изишла 21 руска књига, пренета је 1707 у Русију, и тамо су се почеле штампати књиге „гражданскаго шрифта". 1710, Петар Велики, који је био духовни отац и заштитник нове азбуке, наредио је да се „амстердамском азбуком" имају штампати „историческіе и манифактурниа книги", а у исто време је наредио да се место црквеним стане служити арапским цифрама.

Грађанска азбука код Срба се јавља доста позно. Изгледа да је прва српска књига штампана грађанском азбуком био Орфелинов *Славено-сербскiй Магазинъ* (1768). Захарија Орфелин, у своме млетачком буквару *Первое ученiе хотящимъ учити ся книгъ писмены славенскими*, коме је био задатак научити за кратко време „нетокмо церковнија, но и гражданскија славенскаго јазика писанија“, има састава штампаних и грађанском азбуком. Орфелин објашњава зашто уводи ту новину у један буквар за децу. Географска, историјска, научна, у опште сва световна („политическа“) дела у Русији штампају се данас грађанским словима, која још Срби незнају. „Того ради и в сем писанији поставлено здје наставленије, чтоби сербскије дјети купно с церковним и в сем наставлени и тјем способни бити могли к чтенију всјаких политических книг“.

Али та новина наишла је на велики отпор код Срба, који су тврдо држали да је стара црквена азбука „столп православија“, и као на унијатски покушај гледали су на књиге штампане са помешаним латинским и ћириловским словима. Доситеј Обрадовић прича у *Совѣтима здраваго разума* шта му је у Црној Гори казао један игуман, који му је видео у руци књигу штампану грађанском азбуком: „Каже ми без обиновенија, и као с трипода, да ако се ја таки књига не оканим, да ћу и то мало што имам памети изиграти: не видиш ли, вели ми, да је у њој полак латински слова, и да је свака књига под анатемом, која једно једино словце латинско у себи има: каже, да од кад су такове књиге на свет произишле, да су људи почели спуже јести; ајме, црн вам образ, (подвикне), могаше свет јошт коју стотину година постајати да му ви с таким књигама хака не дођосте!“[1]) 1778 године, Будимци су дигли читаву узбуну против увођења „чивутских слова“ у православну српску азбуку.[2]) То народно неповерење према грађанској азбуци нарочито је било појачано после решења школске комисије у Пожуну 1782, која је, поред све опозиције њеног члана Теодора Јанковића Миријевског, решила да се ћирилица укине у школским и световним књигама српским, а остави само у црквеним. На силан протест народа и јерархије

1) *Совѣти зраваго разума.* Издање Глигорија Возаровића, Крагујевац, 1883, стр. 44.

2) Гаврило Витковић: *Нови подаци за историју српских пресељеника у Угарској. Гласник Српског Ученог Друштва*, књ. 36, стр. 47.

српске, Јосиф II, који је првобитно био потврдио ту одлуку, опозвао је 1784 године, и тако је све остало по старом. Због таквих покушаја, доцније, када је Вук Караџић изводио своју правописну реформу, не само „црквари" но и световњаци и озбиљни људи бојали су се „јоте" као почетка „пошокчавања" азбуке. Још у другој половини XIX века, 1854, један од најкрупнијих људи наше књижевности, Јован Ст. Поповић, штампао је збирку својих стихова *Даворје* црквеним словима, пребацујући Петру Великом што је извршио „стругање и подсецање писмена", створио азбуку која је „нека чудна смеса, нит словенска, нит латинска", што је повредио „благовјеност, коју смо старинама нашим одавати дужни". Интерес је и Српства и Словенства, вели Поповић, одбацити „латинско-словенску" грађанску азбуку и задржати стару црквену азбуку, „нашу рођену, образ свесловенски носећу азбуку".

Но поред све опозиције цркве и простог света, нови писци, поборници нових идеја, почињу се у велико служити грађанском азбуком. Тако су чинили: Доситеј Обрадовић у свима својим књигама, Стефан Новаковић са својим *Славено-сербскія Вѣдомости*, делимично Јован Мушкатировић, а врло радикално Емануило Јанковић, упрошћавајући чак и грађанску азбуку у духу српскога језика, и избацујући непотребна и паразитска слова, као на пример ь, изјављујући да би још нека упрошћавања вршио да се не боји „необичности." У последњој десетини XVIII века све је више књига штампаних грађанском азбуком. Тако Михаила Максимовића *Малый букваръ за велику децу* (Беч 1792), Михаила Владисављевића *Стіхи о недѣли* (Беч, 1792), Саве Текелије *Еднога Арађанина начертаніе основанія за обученіе сербске дѣце у Араду урѣдити се имѣюща* (Будим, 1798), Гаврила Хранисављевића *Стіхі на похвалу преосвященнѣшаго и високодостойнѣшаго господина Стефана отъ Авакумовичъ*... (Будим, 1798).

У последњим годинама XVIII века питање језика и правописа код Срба стоји овако: црквени и конзервативни писци држе се руско-словенског језика и црквене азбуке; световни и напредни писци претпостављају народни језик и грађанску азбуку. И страсно претресање тог спорног питања испуниће целу прву половину XIX века, завршивши се најзад пуном победом народнога језика и грађанске азбуке.

КЊИГА II

ПИСЦИ

I
КИПРИЈАН РАЧАНИН

Крајем XVII и почетком XVIII века, велики број српских писаца, управо калуђера преписача, називају се Рачанима[1]); тако Кипријан Рачанин, Јеротеј Рачанин, Христифор Рачанин, Симеон Рачанин, Ћирјак Рачанин, Теодор Рачанин, а и Гаврило Стефановић Венцловић на једном месту зове себе Рачанином. И то није случајно. Још пре сеобе у Аустрију манастир Рача у Србији крај Дрине био је један од оних ретких заосталих расадника писмености у српском народу и рачански калуђери нарочито су се бавили преписивањем црквених књига. 1688 (?) године Турци су спалили Рачу, и рачански калуђери, уз патријарха Арсенија III, пребегну 1690 у Угарску. У новој отаџбини они су живели расејано, али највећи број био је у Сент-Андреји, где се патријарх настанио, и где су они преписивали обредне књиге за оскудне српске цркве. 1697 године патријарх допусти Рачанима да могу населити опустели манастир Беочин у Фрушкој Гори и „тамо живети без сваке турбације и задржанија"[2]).

Један од најважнијих Рачана био је јеромонах Кипријан, „многогрешни Кипријан јеромонах", „тобоже духовник", како се сам потписивао у својој калуђерској скрушености, један од оних писаца наших који чине постуиан прелаз од чисто црквене књижевности Средњега Века ка релативно напреднијој и све-

[1]) Љубомир Стојановић: *Стари српски записи и натписи,* 1902, књ. I, под бројевима 2008, 2051, 2054, 1710, 1711, 428, 1354, 1975—1977, 2528, 2826, 2853, 1954, 1632, 1636, 1825, 1658.

[2]) Димитрије Руварац: *Манастир Рача и Беочин.* Исторично-критична цртица. *Споменик Српске Краљевске Академије* 1898, XXXIII, стр. 51—63.

товнијој књижевности нашој из прве половине XVIII века. О њему се врло мало зна, јер као прави калуђер није волео да много говори о својој личности, и када је био принуђен да себе помене, називао се „непотребним“, „многогрешним,“ „худим“ и „скудоумним“. Он је крио и своје место и род и писао: „отечество же ми земља, мати же гроб“. Када је писао био је врло стар; на једном рукопису са краја XVII века вели да га је писао „в старости глубоцеј,“ а на једном рукопису са краја XVII века дописује:

Перо се пови
Ум изнеможе
Лист снетева
Старост достиже.

Кипријан је један од најписменијих калуђера рачанских, и прешавши у Угарску понео је са собом велики број рукописа и штампаних књига. Прво се задржао у Срему, и потом је отишао у Сент-Андреју, крај патријарха, где је био „обшти духовник“. Оно рукописа и књига што су и Кипријан и остали калуђери били пренели са собом није било довољно за црквене потребе српскога народа, и велика оскудица у црквеним књигама у брзо се осетила. Кипријан Рачанин тада прикупи око себе извесан број писменијих калуђера, и отпоче са њима „в велицеј бури и метежу,“ како сам вели у једном запису из 1693 године, систематско и обилно преписивање црквених књига. У исто време он је те своје ученике и поучавао при цркви Св. Луке. Од тих његових ученика помињусе архиђакон Данил, из 1693, и неки Михаил, 1704, али најважнији је био Гаврило Стефановић Венцловић, који се потписивао „бившаго в Сент-Андреји општег духовника Кипријана ученик“.

Од свију преписача Рачана Кипријан је био и највештији и највреднији. Од њега је остао приличан број рукописа, преписа минеја, триода, пентикостара, псалтира, часловаца, требника, каноника, акатиста и других обредних и црквених књига. У Београдској Народној Библиотеци чува се рукописна служба и житија светаца, од које је један део, 1652, писао Кипријан Рачанин[1]). У библиотеци Српске Краљевске

[1]) Тај рукопис је описао, а Јефимијину похвалу Кнезу Лазару која се налази у њему издао Ђура Даничић, у IX књизи *Гласника Друштва Српске Словесности* (1857), под насловом *Рукописъ Кипріяновъ*.

Академије у Београду налазе се од Ципријанових рукописа: изабране службе свецима, писане 1692 и 1694 у Сент-Андреји; један требник са сликама, писан на крају XVII или почетком XVIII века. Један псалтир, писан 1693, налази се у манастиру Бођану. Полихроније Сирку[1]) помиње још: један илустрован зборник са краја XVIII века, у коме су слике разних светаца, пасхалне таблице, акатист, канон Богородице, два полуноћника; затим један „Стихариј", који је по свој прилици дело Рачаниново, писан на крају XVII века, српско-руске редакције, са сликама у боји. Најзад, по причању Александра Сандића, у торњу Саборне Цркве у Сент-Андреји „има још неки рукописа Ћипријана Рачанина". За све те рукописе сам Кипријан у једном запису вели: „в чуждој странје и домје хитостију писах, и многими усилијем и незгодијем; того ради и паки мољу да јако погрешителна без злословија исправљајете и писавшаго проштенија сподобите".

Све су то преписачки послови без ичега оригиналнога и без књижевног значаја. Од Кипријана је остао један посао који му обезбеђава место у историји српске књижевности. То је његов *Букварь словен'ских писмен*, писан 1717 године. У опсежном рукопису од 636 страна на дванаестини, буквар не заузима више од 56 страна. Цела ова књига данас се чува у библиотеци Српске Краљевске Академије у Београду. Тај посао, који је писац писао, како сам вели, за своје „спришалце", оне који су са њиме заједно добегли, писан је по угледу на раније руске букваре. Мало је вероватно да му је био познат први српски буквар, штампан у Венецији 1597, а сасвим је извесно да је имао пред собом какав руски буквар из XVII века. Г. Стојан Новаковић, који је Кипријанов буквар нарочито проучавао, налази сличности између њега и рускога буквара од 1675 године.[2])

Буквар се састоји из два дела. У првоме су исписана прво уставна, па затим курзивна слова („буква или писмена"). По том иду слогови, па моралне изреке, поређане по азбуч-

---

[1]) *Подаци из историје старог српског живота. Летопис Матице Српске*, 1898, књ. 195, стр. 98—114.

[2]) Димитрије Руварац утврдио је, да је Рачанинов букварски део рађен по једном у Москви штампаном буквару из 1701. године, који носи наслов: „Букваръ славенскими, греческими, римскими писмени". Бранково Коло, XIX, 1913., стр. 91 и д.]

ном реду, онако као у далматинским буквицама Доситеја Обрадовића. Као примерак, ево неколико од тих изрека:

„Бога бој се. Благочастив буди. Ближњаго љуби јако себје. Благоугодан бити всем твори се“.

„Живота ништа не презирај. Житије стежи благочестно, Желанију ревнуј благому“.

„Очима не завиди. Очи твоји семо и овамо да не помизајут. Оком не намигуј. Очи твоји вину и Господу да будут“.

После тога, без реда, долази обично црквено штиво: разне молитве (богородице дјево, оче наш, царју небесни, вјерују), десет заповести, седам смртних грехова, девет блаженства Исуса Христа, „како християном жити требујет“, исповест православне вере епископа Амвросија и Августина, питања и одговори о вери Атанасија Антиохијског, Ћирила Александријског и Св. Максима, изреке пророка Исаије, Јеремије и Малахије, одломци из Мојсијеве књиге, извод из књиге Исуса Навина, Давидови псалми, Соломунове приче, нешто из *Песме над песмама,* и други одломци из Старога Завета.

Од нарочите важности је што се ту налази први трактат српске версификације, под насловом: *Просодїе врьхнѥе їже требут Словене.* Ту су дата основна правила стихотворства, као и правила акцентуације и интерпункције. Ту се налазе и стихови, редовно морално-побожне садржине, у неправилном дванаестерцу са неправилним женским стиховима, у облику аа, бб, вв. На пример:

Јахати кому по жизни сеј пољу,
Размишљај присно зде божију вољу.
В начелје ли кто иних потребујет
В средствје ли кто или в конци начела взискујет;
В купност Бог свеза уди в телеси.
Распри не бити и писмен в словеси.
В лепоте вздје, човече, буди,
Да взвеселит ти се срдце и груди.

Стихови су врло слаби, али ипак карактеристични, и иду у прве огледе уметничке поезије у српској књижевности.

Од интереса је језик којим је Кипријан Рачанин писао. То је српско-словенски језик, којим су се писале књиге српске редакције у XVI и XVII веку, црквени језик, али са извесним примесама народнога језика. Правопис је такође занимљив. Он је готово фонетички, удешен према гласовним потребама

народнога језика. Кипријан отступа од правописних правила српско-словенске редакције, и место општега ь враћа ъ, али и то ъ на крају речи врло често изоставља. Где је ь некада раздвајало сугласнике, он га изоставља и замењује апострофом.

Буквар Кипријана Рачанина, који је био цео један мали зборник, нештампан но читан у рукопису, није могао имати утицаја на развој српске књижевности. Кипријан остаје од значаја као настављач старије српске књижевне традиције у XVIII веку, као човек који везује нашу стару, србуљску књижевност, пониклу на Балкану, са новом књижевношћу, која се у току XVIII века развија у Угарској, и, најзад, као учитељ најглавнијег писца српско-словенске књижевности у XVIII веку, Гаврила Стефановића Венцловића.

Литература:

Ђуро Даничић: *Рукописъ Кипріяновъ. Гласник Друштва Србске Словесности,* 1857, књ. 9.

Стојан Новаковић: *Старо-српско-словенски буквар.* С неколиким белешкама за историју буквара у опште. *Гласник Српског Ученог Друштва,* 1872, књ. 34.

Гаврило Витковић: *Различна научна грађа. Гласник Српског Ученог Друштва,* 1887, књ. 67.

Љубомир Стојановић: *Каталог рукописа и старих штампаних књига.* Збирка Српске Краљевске Академије, 1901, стр. 1—4.

[Димитрије Руварац: *Рачанинов Буквар. Бранково Коло,* XIX, 1913, св. III и IV].

II
ЈЕРОТЕЈ РАЧАНИН

Поред Ки пријана, од рачанских калуђера и писаца истиче се још и јеромонах Јеротеј Рачанин, о коме се исто тако мало зна. Сва је прилика да је заједно са патријархом Црнојевићем дошао у Угарску и да је, као и остали Рачани, као духовник и преписач црквених књига, живео по разним српским насељима у Угарској. 1698 био је у Фелдварцу, у Бачкој; 1704 је, преко Србије и Бугарске, ишао на хаџилук у Свету Гору, а још 1721 живео је у фрушкогорском манастиру Великој Ремети, где је написао свој путопис у Свету Земљу.

У манастиру Беочину налазе се два његова рукописа, преписи минеја за месец март и април, писани у зиму 1698 године. Као што су обично радили наши старији преписачи, и Јеротије се извињава онима који у његовим радовима буду налазили грешака: „не клните ни ругајте се, не писа ангел но рука бренаја и грешнаја аште же не малое своје скудоумије“.

Што је од особитога значаја по нашу врло оскудну књижевност прве половине XVIII века, од Јеротеја Рачанина је остао путопис: *Путашествіе къ граду Іерусалиму Іеротея іеромонаха рачанинскаго въ лѣто 7212, а отъ рождъ. Христова 1704 мѣсеца Іюліа 7.* Руски славист О. М Бођански нашао га је у Карловцима 1840 у једном зборнику. Прво је штампан 1841 у *Сербской Пчели*, а потом га је 1861 објавио Бођански у *Чтенія при имп. обществѣ истории и древностей россійскихъ*, књ. 4. Оригиналан рукопис није сачуван јер је пропао после једне поплаве. Стојан Новаковић прештампао је из издања Бођанскога три одломка у својим *Прилозима к историји српске књижевности, VI, Јеротија Рачанина пут у Јерусалим 1704 год. (Гласник Српског Ученог Друштва, 1871, књ. 31).*

У том првом путопису српске књижевности XVIII века, Јеротеј описује, у крупним и брзим потезима, како се кренуо из Београда, ударио преко Гроцке, Параћина, Ниша, Лесковца, Врања, затим Македонијом преко Велеса и Солуна, морем поред Родоса и Крита стигао у Јерусалим. Затим, описује и свој повратак преко Цариграда, Пловдива, Софије, Баточине, Смедерева и Београда.

По овом путопису Јеротеј изилази као прост човек, са образовањем врло скученим и уским видиком једног старинског калуђера. Он је лаковеран и празноверан; за реку Нил вели да истиче из раја; пирамиде у Египту су му „хамбари Јосифови“; у Солуну побожно гледа трагове од крви једног хришћанског мученика, које Турци редовно бришу али који се не дају испрати; у Египту је видио греду од Нојева ковчега, а на мору код Цариграда свето миро, које се јавља од када је у њ пропала света трпеза коју су Латини били украли. Као у опште код примитивних људи, њега не занимају природне лепоте земаља кроз које путује, њихова прошлост и живот њиховог становништва. Он гледа и види само оно што је необично и ново. Он пролази кроз најлепше крајеве не забележивши ни речи, а прича како је у врањској клисури видио једнога старца од 120 година, коме су зуби три пута испали и понова израсли, и не може себи да дође од чуда како у Египту за једну пару има 8 сомуна или 64 лимунова, „а вина и ракије да дукат дајеш за једну оку не би нашао“. Тек овд-онде нађе се по које релативно живље место и занимљивији опис, на пример опис буре на мору и напада гусара на брод. Иначе, цео путопис, писан доста добрим народним језиком без књижевне је вредности, и од значаја је у толико што је то први путопис у српској књижевности, и једино забавно дело српско-словенске школе.

III

ГАВРИЛО СТЕФАНОВИЋ ВЕНЦЛОВИЋ

Гаврило Венцловић, „сирјеч Стефанов син,“ „многогрешни и худши в христијанех убоги свјаштени инок Гаврил,“ како се сам називао, био је најбољи и најплоднији ученик Кипријана Рачанина и најкарактеристичнији представник српскословенске књижевности у првој половини XVIII века.

Као и о Кипријану и Јеротеју Рачанину тако се и о њему врло мало зна. И он има ону калуђерску скрушену повученост, и он назива себе „худим,“ „недостојним“ и „скудоумним“, и избегава сваку прилику да говори о себи. Његово порекло није поуздано. На једном запису поред свога имена ставља „из Сент-Андрије“, али то може да означава и место где је живео. По његовом презимену Венцловић, и по неколико пољских реченица уметнутих у његове списе изгледа да је страног, пољског порекла. Али код српских исељеника нарочито у Северној Угарској налазимо у то доба много страних имена. У Пешти, Будиму, Коморану налазимо несумњиве Србе који носе имена: Капошвари Вук, Пал Јанош, Зомборлан Никола, Фејервари Миклош, Ченади Георгије, Ћира Куклендеровић, Форнер Милић, Будаји Габор, и тако даље. Када су људи са таквим страним именима могли бити чисти православни Срби, могао је бити и Гаврило Венцловић. Против претпоставке о његовом страном пореклу говорио би још врло чист и леп српски језик којим су његова дела писана, и којим један странац свакако не би могао писати.

Зна се поуздано да је био јеромонах, да је био у Сент-Андреји, и око 1736 у Ђуру као капелан, и да је 1739 дошао у Коморан, у доба верских гоњења Срба, и ту био пропо-

ведник код српских Шајкаша. Тада је уживао велики глас у народу, и коморански летопис бележи: „Дође јеромонах Гаврило Стефанович, славни проповедник из Сент-Андреје“.[1]) 1735 био је већ стар човек, и у поговору једне своје књиге-*Пресађенице*, извињује се што је писао „хитрописанијем“ (брзописом), а не минејским словима, јер се налази „в чуждих домјех“ и „в старости“. 1745 у поговору *Слова из'бран'на* вели да се налази „в глубоцеј старости“. До 1747 зна се да је био жив, после те године губи се сваки траг о њему.

Изучен у преписачкој школи Кипријана Рачанина, Гаврило Стефановић Венцловић био је врло вешт и вредан преписач црквених књига. Знатан део рукописних књига који се налазе у српским црквама у околини Сент-Андреје и Будима преписан је његовом руком. Сем тога он је био и вешт цртач, и сликао је и бојадисао иницијале и минијатуре у књигама које је преписивао. За њега се мисли да је сликао и иконе, и да су његови радови извесне иконе у православним сент-андрејским црквама. Знао је и руски и пољски, и имао је више црквенога образовања но и један црквени човек међу Србима онога времена.

Његов књижеван рад пада у доба од 1716 до 1747. Од свега тога тридесетогодишњега рада сачувало се тринаест мањих и већих рукописа, који се данас налазе у библиотеци Српске Краљевске Академије у Београду. И то су:

1) Часови и богородичник, писан 1725 године.

2) *Поученіа и слова разлика и пролози нарочитым светым и праздником.* На народном језику писано 1732.

3) *Разглаголникъ*, зборник писан у Коморану и у Ђуру 1734.

4) *Пресађеница,* зборник писан у Ђуру, 1735.

5) Црквени зборник, писан и илустрован између 1730 и 1740. Садржи: живот, тропаре и кондаке српских и руских светаца, тропаре и ирмосе, псалме на бденију, податке о празницима, таблице кругова сунца и месеца, кратак летопис од Адама до крштења Руса, и тако даље.

6) *Мачъ духовный,* дело Лазара Барановича (Кијево, 1666)-у три књиге. Превод писан око 1736. Трећа књига изгубљена.

7) Каноник, са сликама, писан у Ђуру 1739.

---

[1]) Гаврило Витковић: *Српски историјски и књижевни споменици. Гласник Српског Ученог Друштва,* књ. 67, стр. 271.

8) Молитве, акатисти, монашка правила, символ вере, једна беседа Лазара Барановича. Писано 1739 године.

9) Житија, слова и поуке разних светаца. На народном језику писано око 1740 године. На крају додато: „Трубе Лазара Барановича на свете петозорне мученике“.

10) *Великопост'ніикъ.* Беседе и житија. На народном језику писано 1741.

11) *Пен'тикости трїωда поѹченіа съ синаѯари Сказїиваніе из книге зовомыи Ключъ.* Тумачења еванђеља, од цветне недеље до краја Петрова поста. Махом беседе Јована Златоуста, Григорија Богослова, Јована Дамаскина и других отаца. Писано народним језиком 1743.

12) *Слова из'бран'на празником светых отъцъ наших.* Преводи из црквених отаца и „росїскаго архїепископа Лазара Барановича“. Писано на народном језику у Сент-Андреји 1745 године.

13) *Поѹченїе избран'ное ѿ светаго еѵгеліа и ѿ многіих божаствав'ных писанїи.* Превод „от московскаго“. Народним језиком писано 1745 и 1746.

Цео тај рад Гаврила Стефановића Венцловића није оригиналан. Добар део његових књига сачињавају обични калуђерски зборници, у којима је он само преписач, и то су ствари које иду у историју писмености, али не и у историју књижевности. Код њега има прилично и превода, и то нарочито са рускога, а нешто мало са пољског. То су преводи дела богословске учености, „празничних“ и „душеполезних“ књига, из доста обилне руске теологије XVII века. Ти Стефановићеви преводи показују да се код Срба још тада знало за руске теологије и писце, да је руска књижевност код нас вршила утицај још и пре доласка руских учитеља у Карловце. Стефановић нарочито воли и преводи Лазара Барановича, черниговскога архиепископа, који је у другој половини XVII века, у доба великих борби, био сматран за великог беседника и теолога руске цркве. Баранович се нарочито истакао као полемичар са католичким богословима и као теоријски бранитељ православља, и његове беседе и полемички списи тога правца врло су се згодни учинили Гаврилу Стефановићу Венцловићу за српски народ, који је у новој домовини био изложен великим опасностима од Уније и католичкога прозелитизма. Међу преводима Венцловића ваља навести један са пољ-

ског и донекле световног садржаја: то је *Историа Барона Цесара, гар'динала римскаго.* То је један од најранијих световних превода у новој српској књижевности.

Оно што је особито важно и значајно у књижевном раду Гаврила Стефановића Венцловића то је језик којим је писао. Управо, он има два језика којима се служи. Када пише дело само за црквену употребу или преводи дела црквене учености, он пише књижевним српско-словенским језиком, онаквим какав се сачувао у црквеној традицији и како га је научио од свога учитеља Кипријана Рачанина. Али када пише за народ, нарочито када као проповедник саставља беседе, он се служи лепим и чистим народним језиком. У том погледу он се држао правила која је сам поставио у поговору свога превода *Мача духовног* Лазара Барановича: „И се же вједомо буди, јако не вса проста сут, поњеже јаже к богу глагољут се сија по писанију књижном вмјештено јест, а јаже к људем, сија по просту". И сам Бог, говори он, рекао је Мојсеју да сабере људе и да им говори тако да могу разумети и синове своје научити: „а не в маглје и чрез облак учити и глаголати невештије в писмје, но простим јазиком им вјештати, јако да вса разумјејаут људије". И кад год долази у додир са народом, он неће да говори „књижки скривено", но „простим дијалектом", „на србски језик ради разуменија простим чловеком", „на просто уразумителноје знаније србскоје за сељане и просте људе". Неколико његових књига написано је тим „простим језиком", тако: *Поѹченіа и слова разлика, Великопост'ніикъ, Пен'тикости тріωда, Слова из'бран'на и Поѹченіе избран'ное.* Пада у очи да су његова последња дела, писана од 1741 до 1746 године, у доба победе и превласти рускословенскога језика, као нарочито писана народним језиком.

Не само у погледу језичном но и у погледу књижевном и културном, имају значаја његове црквене беседе које је као „славни проповедник" говорио „добрим служавцима, кметовима и кметским синовима". Око 1740 године он је био капелан код српских шајкаша у „славном граду Коморану", и тада је често говорио са црквене проповеднице. Те његове беседе не одликују се само чистим и течним народним језиком, правом народном синтаксом, обилним речником, обртима и фигурама из народнога причања; оне показују стварно и велико познавање народнога живота, разумевање народних по-

треба, озбиљно схватање пастирске дужности, тако да беседе Гаврила Стефановића Венцловића иду у најбоље производе целе српске омилитике. Лингвист који изучава историјски развитак српскога језика, културни историчар који проучава живот српскога народа у појединим тренутцима, као и историк црквенога беседништва у Срба, не могу обићи ове значајне беседе.

У опште узев, Гаврило Стефановић је био спреман и вредан црквени писац, који је за своје доба и за своју средину имао прилично образовање и знатно књижевно интересовање. Својим познавањем и превођењем руских теолошких списа, он везује већ створену руску књижевност за српску књижевност која се у скромном облику почела стварати. А у интелигентној љубави за прост народ, у рационалној идеји да за народ треба писати народним језиком, он је претеча Доситеја Обрадовића и Вука Караџића, и за читаво пола века он стоји пред својим мрачним добом. Како његова дела нису била штампана, то нису могла бити од утицаја на даљи књижевни развитак, али она нам показују „како би се према староме српско-словенском књижевном језику (да није било прекида) *српски народни* књижевни језик развијао“.[1]) И када се чита његова лепа и јасна проза, писана на живом, природном и чистом језику, осећа се колики је велики назадак био узимање мртвога и хибридног руско-словенског језика за књижевни језик српски.

Литература:

Гаврило Витковић: *О књижевном раду Јеромонаха Гаврила Стефановића. Гласник Српског Ученог Друштва, 1872, књ. XXXIV.*

Гаврило Витковић: *Српски историјски и књижевни споменици. Гласник Српског Ученог Друштва, 1887, књ.* LXVII.

Љубомир Стојановић: *Каталог рукописа и старих штампаних књига,* Збирка Српске Краљевске Академије. Београд 1901, стр. 19—21, 34—36. 38—39, 42—51, 84—171.

Стојан Новаковић: *Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога.* Треће прегледано и поправљено издање. Београд, 1904, страна 180—203.

Владан Јовановић: *Језик Гаврила Стефановића.* Дијалектолошки Зборник С. К. Академије, II, 1911.

---

[1]) Стојан Новаковић: *Примери књижевности и језика старога и српско-словенског.* Београд, 1904, стр. 180.

IV
ЂОРЂЕ БРАНКОВИЋ

Као и Кипријан Рачанин, као и Гаврило Стефановић Венцловић, Ђорђе Бранковић припада српско-словенскоме периоду српске књижевности XVIII века, и као и они он је оставио своје дело у рукопису. Али над њима он стоји у толико што је играо врло знатну улогу у политичком животу српскога народа и што је написао прву историју српскога народа, која је била од великога значаја у развитку српске историографије.

О Ђорђу Бранковићу је постајала читава једна легенда, коју је он с нарочитим планом створио. Он се издавао за потомка владара̂ Бранковића̂, и народ га је идеализовао као свога „последњег деспота" и као инкарнацију српске народне мисли и своје судбине у аустријској монархији. Данас, после истраживања Илариона Руварца и Д-ра Јована Радонића, то питање је тако решено да више не може бити речи. Ђорђе Бранковић није потомак деспота Ђурђа Бранковића, своје дипломе он је преваром изнудио и оно што је он радио, као Димитрије Лажни, као Цар Јован, као Шћепан Мали, у најбољем и за њега најповољнијем случају је патриотска *pia fraus*.

Ђорђе Бранковић је потомак оних Срба, који су се из Херцеговине, још пре велике сеобе под патријархом Арсенијем III, доселили у Угарску. Његова породица била је угледна и богата, и из ње су изишле три владике, Сава I, Лонгин и Сава II. У тој већ славној породици, 1645 године, док је темишварски крај био под Турцима, у арадској жупанији, родио се и Ђорђе Бранковић. Кнез Ђорђе Ракоци II поставио је његова брата Саву за православног владику „Грка, Раца и

Влаха“ у Ердељу. Тај брат је био учен и способан човек, и он је васпитао Ђорђа, и улио му идеју да је рођен за велике ствари. Поред брата Ђорђе се упознао са ердељским, влашким и молдавским великашима и племићима, и из тих веза доцније је извукао користи. 1663, као „ђак“, то јест као нека врста тумача и секретара, налази се он у посланству које је у Једрене послао ердељски кнез Михаило Апафи, да однесе данак Турцима. Сам Ђорђе је доцније причао да се том приликом састао у Једрену са пећским патријархом Максимом, који се враћао са хаџилука у Јерусалим, да је патријарх тада у њему упознао законитог потомка деспота Ђурђа Бранковића, и да га је тада тајно, са знањем аустријског посланика и са пристанком „трачких, македонских и других побожних старих бољара“, који су се тада десили у Једрену, миропомазао за српскога деспота. У Турској, Ђорђе је остао три године, увек у дипломатској служби ердељског кнеза. После пет (1668) година, Ђорђе и брат му владика Сава ишли су у Москву и тамо тражили помоћ за српске православне цркве.

По повратку из Русије Бранковић је опет ступио на стару дужност. 1675, вршио је дужност ердељског капућехаје (посланика) у Цариграду. Пошто му је брат, ради завере против Апафија, свргнут са епископске столице и бачен у затвор, он изгуби место, напусти и Ердељ и отиде 1680 у службу влашком војводи Шербану Кантакузену, у Букурешт.

У Влашкој је чинио великих услуга Аустрији, и због тих услуга, као и због рада међу Србима, после ослобођења Беча од 1683 године, добије од Леополда I титулу угарског барона, а 1689 назив грофа римске империје. У исто доба добије писмо пећскога патријарха Арсенија III, у којем се признаје за потомка старих владара српских. У Бечу је успео да помоћу тога и фалсификованих повеља увери да је потомак деспота Ђурђа Бранковића, и да му се даде титула Ђорђа II и нарочита диплома, „трајна сведоџба о славним делима“, у којој му се признаје право на насљедство земаља Херцеговине, Срема, Јенопоља, Баната и Бачке. Бечу је Бранковић са својим плановима био добро дошао, и зато су бечки званични кругови радо прихватили његове понуде и потврдили његове дипломе. 1688 он је поднео у Бечу пројекат о успостављању српске деспотовине, од прилике у онаком виду као што је била ердељска кнежевина, којој би он, као законити

потомак старих српских владара, био на челу. Тај његов пројект би усвојен. Када је аустријска војска ударила на Турску, Бранковић, сасвим у духу онога примљеног програма, појави се међу Србима и прогласи „Illirici ac Rascianorum Misiae *electus* Despos", и из Оршаве, 1689 године, изда проглас на целокупни народ српски. Ту он, „Георгије втори, божијеју милостију всем илирическим, тракијским и иним восточним бластем прадеднаго отечества наследни деспот". „Ради избављенија народа нашего Сербо-босанско и бугаро-славенскаго језика", позива он „војинство рода нашего" и цео народ да се прикупи око њега и удари на „врага крсту господњу". Један део народа одиста се диже, и неколико стотина људи већ је сматрало Бранковића као правога владара.

Али како је аустријска војска напредовала лако и брзо, то је бечкој влади Бранковић изгледао даље непотребан, у толико пре што је изгледао већ сумњив због својих веза са Москвом и влашким војводом, и због тог манифеста о стварању једне велике илирске државе. Маркграф Лудвик Баденски, убеђен да га „ради цареве користи" не може даље трпети, позове га у Кладово, затвори, и са оружаном пратњом пошље у Сибињ. Из Сибиња буде послан у Беч, а одатле 1703, кад је букнуо мађарски устанак и настало врење у целој земљи, у чешки град Хеб (Егер).

У заточењу је провео двадесет и две године, пишући своју историју и многобројне молбе и жалбе дворовима руском и аустријском, тражећи увек своју „златолепну слободу". Патријарх Арсеније III и народни сабори сматрали су га за световног поглавара српског и неколико пута су, посредно и непосредно, тражили да се „деспот" пусти на слободу. Но све те молбе и представке ништа нису помогле. *Nihil male fecit, sed sic ratio status exposcit*, како је гласио одговор из Беча. И на питање шта је то „државни разлог", овако је један царски министар одговорио Бранковићу: „Разлог државни, то је свештеник што не прашта ни оцу ни матери, ни синовима ни кћерима, нит браћи нит сестрама, шта више и не уме праштати, а нит пази закон божји нит светски; присваја себи све и сва лукавством и преваром, лагаријом и насиљем, пак и сва права како својих тако и потчињених гази, презире, руши, изврће их у крајњу невољу и пропест, себи пак на

врат навлачи и изазива каштигу у Бога".[1]) Бранковић је умро као заточеник, у Хебу 19 децембра 1711 године и сахрањен, како вели једна хебска кроника, *„foris templo, quia schismaticus"*. 1743 тело му је пренето у манастир Крушедол.

Ђорђе Бранковић није занимљив само као историјска личност, он је значајан и као историчар. Његово дело, и ако није штампано, ширило се и читало у неколико преписа, и служило као извор познијим српским историчарима. Када је био у Влашкој друговао је са румунским историчаром Константином Кантакузеном, који је био брат владајућег кнеза Шербана Кантакузена. Константин Кантакузен био је учен човек, имао је велику библиотеку, писао је историју Румуна, и његов пример утицао је на Бранковића. Још тада у Букурешту овај је наумио да сам пише српску историју и написао на румунском језику једну кратку кронику, која је тек 1893 штампана у румунском стручном листу, у *Revista critica literarâ.* И после тога он је читао старе летописе, кронике и историје и стално прибирао материјал. Када је допао заточења, Бранковић се користио доколицом и стао писати своју историју, чија је тенденција била потпуно практичка: хтео је да докаже да он проистиче од старих српских деспота, и да има право на њихов престо и на земље којима су они некада владали. Он је своју историју схватио и израдио као неку врсту врло опширне и документоване потврде својих молби и жалби, које је на све стране слао. Оригинал тога његовог рукописа налази се у Митрополијској Библиотеци у Карловцима; исто тако сачувало се и неколико преписа, од којих је најтачнији студеничког игумана Константина. Књига није издавана из политичких обзира. Митрополит Стратимировић у једном писму Атанасију Стојковићу из 1815 вели да „в нєј некија противу политики државі сеја обретајут сја".[2])

Рукопис има пет књига, али без једног општег наслова. Прва књига носи наслов „Хроникам књига прваја"; друга „Хроникам књига втора Славено-српска сиреч", а затим редом остале три књиге. Иларион Руварац вели да је сам Бранковић своју књигу називао *Славено-Србска Кроника,* а Г. Тихомир

---

[1]) *Деспот Ђурђе Бранковић сужањ у Хебу.* — Превео с немачког Александар Сандић. Прештампано из „Омладинског Календара" за год. 1872. Нови Сад, 1871, стр. 9.

[2]) *Вукова преписка.* Београд, 1909. Књига III. стр. 712.

Остојић предлаже назив *Славено-Србске Хронике.* Бранковић је своју књигу наменио „деспотским и великим књазовом славено-сербскога Илирика и Мисијам, бивајемим наследником“, и то је у вези са његовом основном намером да докаже своје деспотско порекло и оправда своју политику.

У првој књизи је општи говор о хронологији код старих и источних народа, о рачунању времена у православној цркви. У истој књизи писац тражи порекло Словена, тврди да проистичу од Јафета, сина Нојева, излаже историју Словена до крштења и историју прва три васељенска сабора. У другој књизи, пошто је у кратко говорио о српским народним обичајима и митологији, тражи порекло Срба код Сармата и износи историју Стевана Немање. У трећој књизи износи историју Немањића, од Стевана Првовенчаног до Уроша, сина Душанова, затим говори о битци на Марици и првој навали Турака. У четвртој књизи реч је о кнезу Лазару, битци на Косову, о Бранковићима, паду Цариграда, и угарским владарима краљу Матији и Сибињанину Јанку и јунацима и о српским последњим деспотима у Угарској. У петој књизи је генеалогија дома Бранковића, о догађајима у Ердељу, Влашкој и Молдавској, о самом писцу ове књиге. Уз ову књигу иду и исправе које се тичу ових последњих догађаја, на латинском и мађарском језику, са упоредним преводом на словенски. Књига, према том, иде од створења света и сиже до 1705.

Главни извори Бранковићу били су Архиепископ Данило, Мавро Орбини, талијански историчар хуманист Антоније Бонфини и мађарски историчар Иштфанфи, а у тексту се помиње врло велики број грчких, латинских, немачких, угарских, чешких и пољских историјских писаца. Бранковић је био начитан и учен човек, и свакако је више читао и знао но и један Србин његова времена. Његова кроника чини прелаз између средњевековних кроника и модерних историја. Бранковић пише по узору средњевековних кроничара, почињући од стварања света, уноси и црквену историју, даје много места „прсту божјем“, групише сав историјски живот око владалаца, не анализује материјал но га просто преноси из других књига, ради без критике, без одабирања и без расуђивања. Што му изгледа незгодно, он напросто изоставља; када му се укаже потреба, он измишљава. Али у његовој историји има и из-

весних модернијих историјских схватања; он се документује, служи се страним историјама, мађарским, пољским, талијанским, грчким, као и старим родословима и биографијама, српским и домаћим документима; даје ширу основицу, излажући упоредо са историјом Срба историју околних Румуна, Мађара и осталих народа југоисточне Европе. За своје доба он је врло много дао; историјски део о Србима у Банату и Ердељу врло је добар, и ни један од наших историчара XVIII века није га превазишао. Павле Ђулинац је направио само један извод из његове кронике, а Јован Рајић је по читаве странице из ње исписивао.

Бранковићева историја слабо је написана. Рођен на периферији разбацаног српског народа, од матере, како изгледа, родом Мађарице, пошто је провео највећи део свога живота међу туђинцима, он није добро владао српским језиком. У ропству у Хебу дивили су се његовом „китњастом латинском језику“, али српски је врло слабо писао. Трудећи се да буде на висини свога предмета и да изгледа свечано учен, он је писао у развученом, плеонастичном и врло често неразумљивом језику. И сувопаран предмет, и велика опширност, и мутан начин изражавања одбијали су читаоце од ових хроника, које су, поред свега тога, ипак могле утицати да су биле штампане.

Литература:

Иларион Руварац: *Нешто о кроници Ђорђа Бранковића. Србски Летопис*, 1867, књ. 111.

Антоније Фринд: *Десиот Ђорђе Бранковић, сужањ у Хебу.* Превео с немачког Александар Сандић. Прештампано из „Омладинског Календара“ за год 1872. Нови Сад, 1871.

Стојан Новаковић: *Из хронике Десиота Ђурђа Бранковића. Гласник Сриског Ученог Друштва*, књ. XXXIII.

Иларион Руварац: *Одломци о грофу Ђорђу Бранковићу.* Београд, 1896.

Љубомир Јовановић: *Ђорђе Бранковић, лажни потомак старих српских деспота.* Црте из прошлости српске с краја XVII века. *Дело*, 1896, књ. XI—XII.

Тихомир Остојић: *Српска књижевност од Велике Сеобе до Доситеја Обрадовића.* Карловци, 1905, стр. 46—54.

[Др. Јован Радонић: *Гроф Ђорђе Бранковић и његово време.* Издање С. К. Академије, Београд, 1911.

Димитрије Руварац: *О покушајима да се штампа кроника деспота Ђорђа Бранковића.* Бранково Коло, XVII, 1911.].

V.
ХРИСТИФОР ЖЕФАРОВИЋ

Први српски писац у XVIII веку који на свет издаје своје дело јесте Христифор Жефаровић, а прва српска књига која је изишла у Аустрији јесте његова *Стематографіа*.

Као и о ранијим српским писцима и о њему се мало зна. У једној, њему посвећеној песми, која је изишла у *Стематографіи*, вели се да је „ревнитељ отечества богарскаго“, и из тога се извело, и може се извести, да је бугарскога порекла. Бугарски књижевни историчар А. Теодоров, а по њему свакако и руски писац М. Г. Попруженко,[1]) тврде да је родом из западне Бугарске, што остаје само као вероватна претпоставка. Ћустендилска околина крајем XVII века припадала је пећској патријаршији, и приликом Велике Сеобе могло се кренути и људи из тих крајева. Што се тиче његова прези-

---

[1]) А. Теодоровъ: *Българска литература*. Пловдивъ, 1896, стр. 150. М. Г. Попруженко: *Очерки по исторіи возрожденія болгарскаго народа. III. Журналъ Министерства Народнаго Просвещенія*, октобар 1903, стр. 328.

Порекло Х. Жефаровића истраживао је А. Ђукић у *Бранкову Колу* за 1905 (стр. 565—568). У бечким архивама нашао је помена о Ђорђу Жефаровићу, који је као молер умро у Бечу 23 децембра 1752 године. Данило Жефаровић, рачунарски саветник камералног главног књиговодства, добио је 1783 аустријско племство. У његовој дипломи племићској стоји да је потомак једне старе *грчке* породице (по породичној традицији канда из Солуна) и да је од 1755 радио да се у Аустрију преселе преко 500 турских (?) и грчких породица, и тиме помогао земаљској индустрији и трговини. Потомак тога Данила Жефаровића, који је био православни па се доцније покатоличио, био је Виктор Леополд Жефаровић, који је 1850 умро у Прагу, а био професор минералогије на университетима у Кракову, Грацу и Прагу. Веза између тих бечких Жефаровића и Христифора Жефаровића није доказана, али није невероватна.

мена, вероватније је да се звао Џефаровић, а не Жефаровић. Иначе се потписивао и Зефаровић и Зефаров и Зефар. Али, у ствари, он је радио као Србин, осећао се као Србин и на једном месту пише: „отечество сербско наше.“ Услед несавршене ортографије тога доба многа имена су се друкчије писала но што су се изговарала: тако се писало Мажари место Мађари или Маџари, Арсеније Чарнојевић место Црнојевић, Исаије Дијаковић место Ђаковић; Павле Јулинац место Ђулинац, Алексије Везилић место Везиљић, Герасим Зелић место Зељић, Викентије Лустина место Љуштина, Терлајић место Трлајић.

О Жефаровићу се зна да је био јеромонах, да је 1741 године био у Бечу, да се 1745 у Београду придружио неким фрушкогорским калуђерима и са њима преко Солуна и Јафе ишао на хаџилук у Јерусалим, и да се одатле вратио 1746, године, када се зауставио у Београду.[1]) 1750 као штампарски стручњак радио је у Бечу да се набави српска штампарија. Умро је 18 септембра 1753 у Москви, у богојављенском манастиру.[2]) Из онога што је радио види се да је био један од ретких ученијих калуђера, да је знао латински и био вешт цртач и резач.

1741 године изишло је у Бечу његово дело *Стематографіа юже въ вѣчнȣю памятъ благополучнагѡ потвержденіа святѣйшему и блаженнѣйшемȣ Гднȣ. Гднȣ. Арсенію Четвертомȣ Архіепископȣ Пекскомȣ всѣхъ Сербѡвъ, Болгарѡвъ, западнагѡ Поморіа, Далмаціи, Босны и Обои пол Дȣная и цѣлагѡ Иллѵріка Патріархȣ, Гднȣ Гднȣ милостивѣйшемȣ Христофоръ Жефаровичъ иллѵріко-рассіанскій общій зѡграфъ всепокорнѡ приписȣетъ и въ залогъ сыновскаго Благоговѣніа даруетъ.* После 1741 — не зна се тачно које године, — изи-

[1]) О том његовом путовању има два трага. У Митрополијској Архиви у Сремским Карловцима (1745 године. Е/497) налази се концепт писма на немачком језику, којим се тражи пасош за Јерусалим за ђакона Жефаровића. Његов пут се описује и у *Непознатом српском путопису у Свету Земљу са прве половине XVIII вијека*, који је Д-р Јован Радонић саопштио у *Источнику* за 1903, стр. 21—22.

[2]) У записнику комисије која је 1753 обилазила фрушкогорске манастире помиње се како је хоповски архимандрит Хаџи-Захарија дуговао Христифору Жефаровићу 40 флорината за набедреник. Тихомир Остојић: *Доситеј Обрадовић у Хопову*, стр. 39.

шло је и друго издање исте књиге. Између два издања нема велике разлике; по свој прилици то је једно исто издање пуштено у свет у два маха. Цела књига рађена је у бакру, по писању и нацртима Жефаровића резао је у бакру у Бечу „Тома Месмер, сечец".[1])

Пред текстом су ликови Методија архиепископа моравског, и српских и бугарских владалаца и архијереја: Стевана Немање, Стевана Првовенчаног, Св. Саве, краља Владислава, краља Милутина, Стевана Дечанског, „младог цара Уроша", кнеза Лазара, деспота Стевана Штиљановића, Св. Давида, Св. Наума охридског, итд. Како је књига посвећена патријарху Арсенију IV Шакабенти, то долази и његова слика, грб и стихована посвета, где писац назива патријарха „народа вождем верним и постојаним", и велича „Илирик велики наш" и „отечество сербско наше", што може да поколеба претпоставку о његовом бугарском пореклу. Затим се налази велика слика цара Душана. „Стефан Силни" је на коњу, а над трофејима, око њега, грбови илирских земаља, као и грбови осталих земаља где Словени живе или где су некада живели. После ове слике, на свакој страни по један, са стиховима који објашњавају, долазе редом ти грбови. Грб Босне, на пример, описује и објашњава овако:

Червлен, но крст чворноват в штитје имат Босна,
Сребро земља издајет поља златоносна,
Крст народу чворноват, мјатеж, скорби родит.
Но Бог, крст мње давиј, крстом да свободит.

Испод грба Србије стоји:

Крст, оцила, Серблији стојат написани,
Ради креста во отечествје многи пријат брани.
Није крсту простерту, паки ујазвљајут
Тако дјелом Серблију право нарицајут.

Пошто је тако изређао и описао све грбове, Жефаровић даје општа хералдичка разматрања (о „арму") и ближа објашњења појединих грбова. После тога иду слике св. Параскеве, св. Ђурђа и св. матере Ангелине, св. Максима и св. Стевана Рапавога. На крају књиге, у другом издању, Жефаровићу је упућена похвална песма од Павла Ненадовића,

---

[1]) 1858 нађене су у Варадину бакарне матице *Стематографије,* где су се употребљавале као тепсије. *Седмица,* 1858, стр. 110.

„школ иногда карловачких Козачинског ученика“ и потоњега народнога секретара.

Стематографіа није оригинално дело. Сам писац вели за своју књигу да је „изображеније оружиј илирических автором Павлом Ритером в диалектје латинском изданоје на свјет и по јего урјажденију на славено-сербски јазик преведеноје“. То је одиста превод дела Павла Ритера-Витезовића (1650—1713), које је изишло 1701, под насловом Stemmatographia sive armorum illiricorum delineatio, descriptio et restitutio, auctore Equite Paulo Ritter. Ни само Ритерово дело није оригинално. Оно је само објашњење грбова који се налазе у делу историчара Дубровчанина Мавра Орбинија, Jl regno degli Slavi, за које је доказано да су просте хералдичке фикције. Само, Ритер је додао, измисливши их, још неколико грбова, и свим дао своје објашњење.

Стематографіа, са својим грбовима, дуго време је била главни извор српске хералдике. Г. Стојан Новаковић тврди да је Арсеније IV направио свој грб према Жефаровићевој књизи. Никола Стаматовић, у својој књизи *Славено-сербскоме роду и обществу* (1798 и 1806) даје на првој страни слику Душана Силног из *Стематографіе*. Из Жефаровићеве књиге узети су грбови обновљене Србије. Печат Карађорђев из 1806 носи грбове Србије, Босне и Немањина царства; заставе у Првом Устанку носиле су те Жефаровићеве грбове; печат кнеза Милоша, пре 1835 године, има грб Србије, Трибалије и Раме, све по Жефаровићу.[1]) Данашњи грб Србије је из *Стематографіе*. *Стематографіа*, као споменик старе и славне прошлости, имала је утицаја на развијање националног и српског државног осећања код Срба и за време Првог Устанка била је забрањена у Аустрији. Код Бугара је био исти случај. Пајсијева историја *Царственикъ*, која је изишла у Будиму 1844 године, украшена је грбовима Жефаровићеве књиге. Између 1841 и 1844, Иван Богојев штампао је, делом по *Стематографіи*, *Лики на болгарските царье Іоанна Асена і Іоана Шишмана и Болгарскія левъ.* Грб данашње Бугарске узет је из Жефаровићеве књиге.

Стематографіа је важна још и с тога што се у њој налазе први штампани обрасци уметничке српске версификације

---

[1]) Димитрије Руварац: *Грб Трибалије—Браничева—Шумадије*. Оштампано из *Новог Времена*, Земун, 1893, стр. 31.

у XVIII веку. Стихови који објашњавају грбове само су преводи из Павла Ритера. Они су сасвим слаби, тврди и неправилни, смисао им није увек јасан, али они су ипак, као почетак, карактеристични. Они су у такозваном „пољском тринаестерцу,“ којим ће се најрадије служити наши песници XVIII века. То је стих од тринаест слогова, са цесуром после седмога слога, и са строфама од два стиха са сликовима. Тај стих је дошао у руску књижевност још у XVI веку из пољске књижевности, и њиме су врло радо писали руски реторичари и школски песници. Од Жефаровића је остала још једна песма, коју је Г. Димитрије Руварац 1888 године нашао у Земуну, изрезана на бакру, на једној икони из 1741 године. То је патриотска и пригодна поезија у славу ступања на престо царице Марије Терезије. Каква је да је, та поезија Христифора Жефаровића у оно доба, када по готову и није било друге, била је нека поезија и налазила је својих читалаца. Доситеј Обрадовић пише: „Жефарович с неколико стихова своји који овако почињу:

> Јеже словом угодити блаженој свјатини.
> Ишту краснорјечија самија богини...

обасјавао ме је у детинству мојему, и чинио ме је чезнути жељом за знати која је и каква је то красноречива Богиња“.[1])

Жефаровићев је посао и црквена књижица *Поученіе святителское къ новопоставленному іерею,* посвећена карловачком епископу и потоњем митрополиту Павлу Ненадовићу, која је у бакру резана, изишла у Бечу априла месеца 1742 године. Свакако, то је само прештампавање руске књиге истога имена, која је први пут изишла у Москви 1679 године, и прештампавала се у Русији кроз цео XVIII век (Москва, 1682; Москва, 1726; Москва, 1740; Москва, 1745; Чернигов, 1750; Кијево, 1767, Москва, 1799).

Жефаровић, вешт бакрорезац, радио је на још неколико српских књига онога времена. Он је у бакру резао књигу Павла Ненадовића, народнога секретара, *Привилегіи чрезъ блаженыя Імпер. Леополда, Іосифа и Карола Шестаго, такожде нынѣ царст. Величество Марію Терезію славному народу Іллирско-рассіанскому благоутробнѣйше дарованныя и потвержденния.... дне 24 априліа, лѣта 1743,* која је изишла

---

[1]) *Етика,* Млетци, 1803, стр. 8.

у Бечу 1744 (?) Жефаровић је ту написао и пригодан предговор упућен члановима српскога Сабора. 1748 изишло је у Бечу, у бакру резано, дело *Описаніе святаго божія града Іерусалима,* које је доживело још два издања, 1772 и 1781 у Бечу. За то дело се вели да је изишло „настојаніем јеродиакона Хр. Жефаровича, ил. рас. общч. зоографа“, и вероватно је да је он ту био само резач. То је извод или прештампавање некога од многобројних описа Јерусалима, каквих је много било у XVII и XVIII веку у руској побожној књижевности. Занимљиво је да је ова књига, коју је Жефаровић опремио 1748 године, изишла прво 1836, а потом и 1854, 1857 и 1859, и у модерном руском преводу таворског архиепископа Јеротеја.[1])

Још за једну књигу црквенога садржаја везује се име Христифора Жефаровића. 1765 изишла су у Венецији, а не у Москви као што на насловном листу стоји, *Правила молебная святыхъ сербскихъ просвѣтителей.* На једном листу великога формата има слика српских светаца, испод које стоји написано: „Настојател Христифор Жефарович, Тома Месмер сечец“.[2])

Литература:

Стојан Новаковић: *Хералдички обичаји у Срба.* Прештампано из *Годишњице Николе Чупића.* књ. VI. Београд. 1884.

Димитрије Руварац: *Први књижевни песници у српскога народа. Стражилово,* 1888, стр. 110—122.

Nikola Andrić: *Prijevodna beletristika u Srba od god. 1777—1847.* Загреб, 1892, стр. 14.

Радивој Врховац: *Из историје српске књижевности.* Белешке, исправци и додаци. I. *Бранково Коло,* 1895, стр. 237—245.

А. Ђукић: *Жефаровићи. Бранково Коло, 1905,* стр. 565—568.

Димитрије Руварац: *Још нешто о Стематографији Христифора Жефаровића. Бранково Коло,* 1908. бр. 46—52.

Н. Петровскій: *Serbica* III. *Къ біографіи Х. Жефаровича.* Извѣстія отд. русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ, 1910, XI, кн. 3.

[Д. Руварац: *Прилози са историју српске књижевности.* Бранково Коло, XIX, 1913, бр. VI.]

---

1) Сборникъ отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ. 1877, Томъ XVII, № 2, С. И. Пономаревъ: *Іерусалимъ и Палестина въ русской литературѣ, наукѣ, живописи и переводахъ* стр. 49—50.

2) [О том поново супротно мишљење Д. Руварца: *Ка изучавању Х. Жефаровића.* Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, II, 1, 1922.]

VI

ВАСИЛИЈЕ ПЕТРОВИЋ

Василије Петровић Његош, син Радула Петровића, рођен је 1709 године, у селу Његошима у Црној Гори. Син рођенога брата владике Данила, он је био предодређен за владичански чин. Митрополит Сава Петровић узме га за свога помоћника, а ускоро и за свога наследника. Већ 1749 године он је био архимандрит цетињски. 1745, пећски патријарх Атанасије II Гавриловић пошље га у Карловце да поврати пећској патријаршији ствари и утвари које је са собом понео патријарх Арсеније IV Шакабента. По истоме послу долазио је он у Карловце 1750 године, и неко време провео је по фрушкогорским манастирима. Августа 1750 године, пећски патријарх Атанасије II произведе га у Београду за владику епархије „скендериске и приморске и егсарха сјатејшаго трона сербскаго". Исте године, црногорски митрополит пренесе грађанску власт у земљи на њега. Добивши један део патријаршијских ствари из епископских дворова у Араду и Карансебешу, не врати се натраг у Црну Гору. Од покупљене милостиње за пећску патријаршију међу угарским Србима, навикнут на добар живот по фрушкогорским манастирима, он настави прошњу по Угарској, и почетком 1751 дође у Беч. Ту је као „веран поданик" (fidelis vassalus) поднео жалбу царици Марији Терезији на митрополита Павла Ненадовића што му није вратио све патријаршијске ствари. У исто време поднео је молбу да може просити по аустријским земљама и један меморандум, у коме су се истицале „важне услуге" које је црногорски народ учинио царском аустријском дому, где се патријарх Арсеније III Црнојевић представљао као Црно-

горац, „због чега су Турци чешће нападали Црну Гору“, и где се изјављује да ће се јуначки народ црногорски „у свако доба с оружјем ставити на расположење и у службу Њеног Царског Величанства“. Павле Ненадовић оптужи га Синоду, одузме му пуномоћство и патријаршијске ствари, и неко време задржи га у притвору у манастиру Крушедолу.

Вративши се на Цетиње, он прочита списе о ранијим односима Русије и Црне Горе, и науми да у Русији покуша операције које му нису испале у Бечу. Маја 1752, митрополит Сава Петровић са главарима да му препоруку за Русију. Отишавши у Русију, задржао се тамо од августа 1752 до маја 1754. При враћању за Црну Гору заустави се у Бечу и поднесе царици жалбу на митрополита Ненадовића што му је одузео ствари и лишио га слободе, тражећи себи задовољење, како би се црногорски народ „тиме подстрекао, да и надаље пресветлом аустриском двору, у свима приликама, вољно и радо послужи, као што је и пре чинио“. Његова жалба буде одбивена и нареди му се да одмах иде из Аустрије, иначе ће бити протеран. Пошто се вратио у Црну Гору, изазове нов сукоб са Турцима, и у тренутку опасности понова напусти земљу и 1756 отиде у Русију. 1758 опет се враћао у Црну Гору. Као црногорски владика запопио је Доситеја Обрадовића, на врло брз и оригиналан начин. Приликом свога трећега путовања у Русију, умро је у Петрограду 10 марта 1766, и тамо свечано погребен о државном трошку.

Василије Петровић, приликом свога првога бављења у Русији, 1754 године, штампао је у Москви књижицу *Исторія о Черной Горы*. Ова најстарија штампана историја српскога народа за дуго време сматрала се као једна од најважнијих и најстаријих ствари српске историографије, и као таква често је прештампавана, превођена и навођена. *Голубица* за 1841 (књига III) донела је прилог од М. С. (по свој прилици Милоша Светића — Јована Хаџића) *Старый рукописъ о Црной Гори*, и то није ништа друго до један одломак из књиге Василија Петровића. У целини је прештампавана три пута. Први пут је то учинио Јован Суботић у 68 књизи *Сербскогъ Лѣтописа* за 1845; други пут Бођански у *Чтенія въ императорскомъ Обществѣ исторіи и древностей россійскихъ* за 1860 годину (књ. II); трећи пут је, преведену на данашњи српски језик, као прилог, дао Марко Драговић, уз своју књигу *Митрополит*

црногорски Василије Петровић Његош или историја Црне Горе од 1750 до 1766. На француски је књига Василија Петровића преведена у два маха, у *la Revue du Nord* за 1837 (t. III) и у *la Revue de l'Orient, de l'Algérie et des colonies* за 1862 (свеска за новембар).

Ова мала књига, која је имала толика успеха и која је много значила до последњих критичких изучавања Илариона Руварца и Г. Јована Томића, била је посвећена Михаилу Иларионовићу Воронцову, вице-канцелару руском, „јако трудољубивому и о страних народах љубопитному министру". *Исторія о Черной Горы* састоји се из два дела: у првоме се излажу догађаји до 1711 године, а у другоме од 1711 па закључно до 1750. Пошто је изнео топографију Црне Горе, Доње Зете и Брда, писац почиње своје историјско излагање са Белим Урошем, оцем Стевана Немање, чије порекло изводи од римскога цара Константина. Затим прелази брзо владаре из дома Немањића, релативно опширно прича о косовској битци, и даје историју зетских и црногорских владара, Балшића и Црнојевића. Задржавајући се мало и сасвим недовољно на, по наслову, главном предмету своје књиге, на историји саме Црне Горе, Василије Петровић прелази на оно што је њему у ствари било главно и чему је све друго служило као увод: на излагање односа између Русије и Црне Горе и на доказивање да Русија треба Црну Гору морално и материјално да подупире. Уз дело иду и четири прилога: списак српских архијереја у турској царевини, списак српских архијереја у аустријској царевини, једна белешка о Дубровнику, и, најзад, једна белешка о Црној Гори, њеном имену и њеном политичком значају.

У писању овог свог „кратког историческог објавленија", које са правом историјом нема никакве везе, Василије Петровић се служио некритичном и непотпуном грађом, без икаква разумевања посла којега се прихватио. Њему су познате „историји древније", старији родослови и приче о боју косовском који се налазе у Атонској Гори, у лаври Студеници, у Дечанима, у српској патријаршији пећској, у митрополији цетињској. И он је своју историју, како сам вели, саставио „из многих вишеречених историјах сербских", и има места која су прости преписи из тих старијих извора историјских. Владика зна и за Мавра Орбинија, вероватно по руском пре-

воду из 1717, али га помиње само да га осуди што је онолико истицао Дубровник и што је тврдио да је Немања био родом из Херцеговине. Иначе, служио се и усменим предањима, која је по својој вољи и потреби мењао и допуњавао.

У осталом, владика Василије Петровић није ни имао намеру да пише какво озбиљно историјско дело. То је требао да буде пропратни документ, историјски меморандум уз његове многобројне молбе које је упућивао руској царици, министрима, колегији иностраних дела, и свима људима од утицаја у Русији. И пре 1754 године он је намеравао да нешто слично напише, и у једном писму из 1746 помиње да је саставио две кратке историје и послао их у Русију да се штампају. Дошавши у Русију и поплавивши руске државнике својим молбама, он је хтео и шире руске кругове да заинтересује о далеким и незнаним рођацима на Југо-Западу, да убеди свакога да Русија треба да помаже Црну Гору, а у првом реду њенога владику.

Као у свима његовим молбама и меморандумима, од којих је сачуван приличан број, тако и у овој својој „историји“, он води рачуна о практичном успеху својих планова и интереса. Њему је потребно да ствари буду представљене не онако какве јесу, него удешене и улепшане, и њему није ништа лакше но да поређа цео један низ великих неистина. Он је славољубив, али много више среброљубив балкански калуђер, лаком на добит, смутљивац без много и духовних и моралних скрупула, и те његове моралне особине огледају се и у његовој књизи. Руски бригадир и саветник Пучков, који је 1760 носио новчану помоћ у Црну Гору, вели о владици Василију Петровићу: „Васілій отъ естества человѣкъ неспокойный, честолюбивый, сребролюбивый, возмутителный и клеветникъ“. Захарија Орфелин, у свом *Житію* Петра Великог, прича како је владика у Млетцима дао за свој рачун салити злато и сребро са поклона које је руски цар учинио црногорским црквама. И у својим молбама, и у својој књизи он стално говори неистине о Црној Гори и о себи. Он се потписује „митрополит черногорски, скендеријски и приморски и трона србскаго егзарх“, што није био. 1750 године, када је ишао у Карловце, фалсификовао је сведоџбу, којом је себе огласио за митрополита. 1756 тражио је од руске царице Јелисавете за себе лично 50.000 дуката, артиљерију и

штампарију, савез са напуљским краљем, пристаниште Ријеку (Фијуму), и добра места за Црногорце који дођу у Русију. У својој књизи Црну Гору представља као велику земљу, придаје јој крајеве који јој никако не припадају, даје јој многобројно, напредно и богато становништво, од убогих села прави велике градове, од нахија провинције, а од племенских главара племиће и кнежеве. Он тврди да у Црној Гори има златних и соних рудника. Црногорци су, по његовом причању, тако „оштроумни", да се Млечићи грдно плаше да они не добију школе и просвете се, јер онда отиде латинско господство на Јадранском Мору, а синови римске цркве прећи ће у православље. Он је љубоморан на Србе из осталих крајева што добијају помоћ из Русије, и један од главних узрока што је написао ову књигу, био је, како сам каже, да не да другим Србима да се наплаћују за црногорске заслуге и да вуку корист која по свему припада Црногорцима и њиховим владарима.

Исторія о Черной Горы Василија Петровића као историјско дело је скроз некритично, нетачно, *неправедно*, како је казао један владичин друг и сапутник, јеромах Теодосије Петровић. То није историјско дело на које се може ослонити, и не вреди као извор не само за ранију прошлост но ни за прву половину XVIII века. Та књига је унела доста забуне и грешака у проучавање прошлости Црне Горе, од којих се тек у последње време, после критичних проучавања, успело ослободити. Писана слабо, више руским но српским језиком, да би је Руси могли што лакше разумети, са чисто практичним циљем и са провидном себичношћу, ова књига је без икакве књижевне вредности. Штампана у Русији, као један проширен меморандум, намењена не опште-народном но једном чисто практичном личном циљу, она је мало позната код Срба у Јужној Угарској и није имала никаква утицаја на развитак српске историографије у XVIII веку.[1])

---

[1]) Од Василија Петровића спомиње се још један рад. А. Александров, у својој књижици *Матеріалъ и нѣкоторыя изслѣдованія по исторіи Черногорья* (Казан, 1857) помиње један рукопис Василија Петровића, у коме он описује своје бављење у Карловцима, сукобе са митрополитом Ненадовићем и путовање из Беча у Кијево. (Д. Руварац: *Василије Петровић, Споменик Српске Краљевске Академије*, XXXII, стр. 46—47).

Без историјске и књижевне вредности, *Исторія о Черной Горы* је занимљива као прилог за проучавање мистификаторске и авантуристичке личности Василија Петровића. У неколико, и ако погрешно, она је упознала руску публику са једним делом српскога народа, а хронолошки је остала прва штампана историја српска.

Литература:

Марко Драговичъ: *Митрополчтъ Черногорскій Василій Петровичъ и его сношенія съ Россіей* С. Петербургъ, 1882.

Марко Драговић: *Митрополит црногорски Василије Петровић Његош или Историја Црне Горе од 1750 до 1766.* Цетиње, 1884.

Марко Драговић: *Материјали за историју Црне Горе митрополита Данила, Саве и Василија Петровића.* Из московских и петроградских архива Министарства иностраних дјела. *Споменик Српске Краљевске Академије,* 1895, књ. XXV.

Димитрије Руварац: *Василије Петровић, владика црногорски и помоћник патријарха пећског Атанасија II Гавриловића у Ћесарији због ствари и утвари пећске цркве, изнесених овамо Арсенијем IV Јовановићем Шакабентом.* Исторично-критична црта, *Споменик Српске Краљевске Академије,* 1898, XXXII.

Јован Томић: *О историји Црне Горе, црногорскога митрополита Василија Петровића. Годишњица Николе Чупића,* 1904, књ. XXIII.

[Јован Томић: *Митрополит Василије Петровић и мисија пуковника Пучкова у Црној Гори 1759. године.* Глас С. К. Академије XCIV, 1914.

Јован Томић: *Црногорски митрополит Василије Петровић и покушаји емиграције Црногораца у Русију 1754—1757 године.* Глас С. К. Академије XCVI. 1921.]

VII.

ЗАХАРИЈА СТЕФАНОВИЋ ОРФЕЛИН

1) Биографија

Захарија Орфелин један је од најкрупнијих људи и најактивнијих књижевних радника српских у XVIII веку. Доситеј Обрадовић, Јован Рајић и Захарија Орфелин три су најважнија српска писца тога века. Што нарочито истиче Орфелина то је да је он своје врло разноструке способности и неуморну радљивост примењивао на разним пољима народне просвете, и да је неколико послова први започео радити у целом српском народу. Живописац, бакрорезац, калиграф, картограф, писац богословских, школских, историјских и пригодних књига, физичар, виноградар, песник, издавач, увек пуки сиромах, он је све то био неких тридесет година наше књижевности, коју је готово сам неко време представљао и носио. Његов рад је тако обилан и разнолик, његове заслуге тако несумњиво велике, да је Доситеј Обрадовић, коме је био непосредни претходник, могао писати да се „Захарије Орфелина име неће међу родом заборавити“, да га је Вук Караџић 1847, у погледу увођења народнога језика у књижевности, истицао и над Доситејем, и да је Добровски писао да „нова српска књижевност почиње од Захарије Орфелина“.

Захарија Стефановић Орфелин родио се 1726 године у Вуковару, у Срему. Право презиме му је било Стефановић. За његово презиме Орфелин има објашњења: да је састављено из имена Орфеја и Лина, два митолошка певача и да је узето из францусног orphelin. Орфелин се није редовно школовао, и још више но Доситеј Обрадовић он је био самоук, У „пре-

дисловију“ *Житія* Петра Великог, он вели да је у школском образовању „веома недостаточен“: „Одно толко чтеније книг било мње Академијеју и самоју главноју наукоју“. У својој младости био је учитељ, али како се од учитељевања није дало живети, он напусти ту службу. 1757 био је у чиновничкој служби код Митрополита Павла Ненадовића у Карловцима, и тада се потписује као „архијепископско-митрополитски илир. канцелист“. У једном запису из 1760 помиње се као митрополитов секретар.[1]) Две године, око 1763, провео је као благајник темишварског владике Вићентија Јовановића Видака. То су биле рђаве године његова живота, и он их је сачувао у рђавој успомени. 1772 године, он пише у једноме писму, да се, и ако болестан и сиромах боље осећа „него ли у Темишвару при трпезу и хлебу владикином. Дух мој от свуда спокојан, кад хоћу устанем и благодарим Бога, што ме је извео из дома развраштенога и безспокојнога, и ослободио ме је онаковог благодјејанија“. Две године био је домаћи учитељ код банатског племића Јована Сапланцајија од Мече, две године у манастиру Беочину, по године у манастиру Гргетегу, и по године у Великој Ремети. Неко време бавио се у Млетцима, тамо надгледао штампање неколико својих књига, и изучио се сликарској уметности и резању у бакру, тако да се у томе послу врло усавршио и оставио радове од стварне вредности. Он се потписивао „цесаро-кралевских виенских академиј художества член“, али у списку ни чланова ни ученика бечке академије уметности тога времена нема његова имена.

1771 године било му је предлагано да отиде за коректора за српске књиге при новооснованој штампарији Јосифа Курцбека у Бечу, али се тада он тога посла није хтео примити. Он проводи своје време у владичанским дворовима код владике Мојсеја Путника у Новом Саду и код Јосифа Шакабенте у Пакрацу, као нека врста писара, али увек марљиво радећи на књижевности, пишући и издавајући знатан број књига које имају више но обичну библиографску вредност. Последњих година његов живот био је врло несигуран и јадан. Орфелин је био вредан писац, али је у карактеру имао нечега несталнога и чергашкога. Изгледа да се на једном месту није

---

[1]) Тихомир Остојић, *Доситеј Обрадовић у Хопову,* стр. 191—192.

могао скрасити и да није био за једно стално занимање. Књиге су му доносиле слабо прихода, мала помоћ коју је добио за своју *Калиграфију* од царице Марије Терезије била је незнатна, помоћ коју су му овда-онда пружали митрополити, владике и имућни појединци, била је мала и недовољна, и стари писац, који је целога живота писао и живео од данас до сутра, запао је у велику сиротињу. Сасвим болестан од грудне болести, [пред крај живота, 1783, прима место у Курцбековој штампарији и иде у Беч, али га због болести после мало времена оставља.][1]) Најзад добије уточишта на Исаилову, добру бачкога владике близу Новога Сада, и ту, напуштен и бедан, умре. Јован Рајић бележи његову смрт у своме дневнику: „1785, 19 јануарија, умре љубезни брат мој Захарија Орфелин в. Н. Садје, в епископском мајурје, пребједно". Лукијан Мушицки опевао је у *Судби србски књижника,* зао удес Захарије Орфелина и Павла Соларића:

> Двојици ах! бијаху при смрти другови плачни:
> Беда и туга и глад...[2])

Исто тако и Јован Ст. Поповић опевао је бедан живот Орфелинов:

> Сред Српства хладна Орфелин пишти,
> Глад му је мазда за труд![3])

2) Библиографија

Орфелин је штампао ове своје послове:

I. Краткое о богоподобающемъ тѣлу и крови Христовой поклоненій и времени того наставленіе. 1757. Бакрорез.

II. Ортодѯос,' омологія сирѣчь Православное исповѣданіе католическія и апостолскія цркве восточныя. 1758. Бакрорез. Друго издање у Млетцима, 1777. Извод из катихизиса кијевског митрополита Петра Могиле.

III. Краткое да простое о седмихь таинствахъ учителское наставленіе ради всѣхъ обоего полу и возраста право-

[1]) [Овај став унесен је по М. Костићу, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. I, 1921., стр. 90—91.].

[2]) *Надписи Лукіана Мушицкогъ* (Из непечатаног рукописа извађени) (год. 1822). *Голубица*, 1839, стр. 204.

[3]) *Димитрију Исајловићу, преминувшем 30 маја 1853. Даворје.* Издање Српске Књижевне Задруге. Београд, 1893, стр. 95.

славныхъ Хрістіанъ, найпачеже для пресвѵтеровъ, діаконовъ, и къ священству готовящихся лицъ, и въ школахъ учащихся дѣтей по вопросамъ и ѿвѣтамъ устроенное. 1760, друго издање 1763. Бакрорез рађен у Бечу. [Ова три дела нису његова, него је он за њих правио бакрорез].

IV. Плачъ Сербіи, еяже сыны в' различныа государства расзѣялися, обявленный отъ С. С. С. Млетци, 1761.

V. Горестный плачъ славныя иногда Сербіи, своихъ царей князей, вождовъ, градовъже и земелъ лишенныя, и на чужыхъ предѣлехъ въ жалостномъ подданствѣ сѣдящыя. Чрезъ собственнаго сына ея обявленый. Млетци, 1761.*)

VI. Ода на воспоминаніе втораго Христова пришествія. Стихован превод. Млетци, 1763.

VII. Сѣтованіе наученаго младаго человѣка. Превод са руског. Млетци, 1764.

VIII. Мелодія къ пролетью. Млетци, 1765.

IX. Первые начатки латинскаго языка, то есть М. Іоанна Ренія Донатъ v Христофора Целларія меньшій лексиконъ. Превод. Млетци, 1767.

X. Славено-сербскій Магазинъ, то есть: собраніе разныхъ сочиненій и преводовъ, къ пользѣ и увеселенію служащихъ. Млетци, 1768.

XI. Житіе и славныя дѣла Государя Импер. Петра Великаго, самодержца всероссійскаго съ предположеніемъ краткой географической и политической исторіи о россійскомъ царствѣ. Млетци, 1772.

У ову књигу иду а засебно су издане 1774 године четири географске карте: 1) општа карта целе руске царевине; 2) карта покрајине Лифландије, Естландије, Финландије, Карелије, Ингрије, Курландије и других; 3) карта Мале Татарије; 4) карта Германије, Холандије, Данске, Пољске и других земаља.

XII. Первое ученіе хотящимъ учитися книгъ писмены славенскими, называемое букваръ. Млетци, 1776.

XIII. Новѣйшыя славенскія прописи. Карловци, 1776.

XIV. Славенская и валахійская калиграфія. 1778.

---

*) [Потпис Орфелинов под том књигом има С. С. С. што Н. Петровски вероватно тумачи као „Собственный Сынъ Сербіи"].

XV. Вѣчный, т. е. отъ начала до конца мира трающій календаръ, Беч, 1783. Друго издање 1789, такође у Бечу; треће у Будиму 1817.

XVI. Искусный подрумаръ. Беч, 1783. Нова издања: 1808, 1817, 1874 и 1885 (ова два последња издања прерађена).

У рукопису остала су ова Орфелинова дела:

I. Апостолское млеко, т. е. кратчайшее христіанское ученіе, чрезъ вопроси и отвѣти на просто сербскомъ матернѣмъ языку. Катихизис, писан у Темишвару 1763.

II. Правовѣріе святыя греческыя церкве. Превод немачког дела Данила Хенриха Пурголда. Превод рађен у Карловцима, 1776.

III. Слово о мирѣ съ Росиіею. Од истога писца од којега и горње дело. Преведено са немачкога у Карловцима 1777.

IV. Мађарски биограф Алексије Хорањи, који је податке имао по својој прилици по обавештењу од самога Орфелина, вели да „славни писац" има готова за штампу два дела. И то: *Православнія, Саборнія, Апостолскія и Іерусалимскія Греческаго Закона Церкве Исповѣданіа,* и

V. Трактатъ о іединствѣ церквей.

VI. В. Неринг нашао је у универзитетској библиотеци у Бреслави један Орфелинов рукопис под насловом: *Маловажное привѣствіе в' денъ возшествія на престолъ Мойсея Путниковича.* (Ein slaveno-serbisches Festgedicht von Zacharias Orphelin, Archiv für slavische Philologie, 1885, VIII Band, S. 537—547.)

3.) Књижеван рад

На свима пољима на којима је радио, Орфелин је имао успеха. Његови радови у бакру показују вешта цртача и резача. Бакрорези у *Житію* Петра Великог, најбоље штампаној и по спољашњости најлепшој српској књизи у XVIII веку, не показују само вешта мајстора но и једнога уметника, тако да бољих послова те врсте код нас до сада није било. Његови картографски и калиграфски радови исто тако му чине част, и не уступају много пред радовима те врсте код западних народа.

Али у књижевности се нарочито показује вредност Захарије Орфелина. Цео његов рад даје се поделити у две групе: у богословске и историјско-књижевне послове. По броју, он је највише радио на богословији. Али су то послови

13*

обичне врсте, какви су се онда радили у руској популарној богословији, и какви су се код Срба тражили и читали у доба када су свештеници и калуђери још сачињавали готово целу читалачку публику српску. Орфелин те послове није ни радио из неког особитог осећања и уверења, него за то што су то биле књиге које су највише тражене и продаване на ондашњој књижевној пијаци српској, а њему је, као човеку сиромашном, у првоме реду требало живети. Његове богословске књиге су обични преводи са рускога, каткада једва нешто измењена руска издања. Он их је давао без икаквих књижевних амбиција, и она немају никакве књижевне вредности. Једини његов бољи и оригиналнији богословски посао јесте рукопис *Айостолское млеко*, који је у исто време једна од најраније написаних књига на народноме језику. Тај катихизис Орфелин је нарочито спремио за свога сина јединца којега је јако волео, „младолетнаго отрока Петра Орфелина". Књига има нечега интимног и топлога, садржи извесну родитељску нежност и искрено осећану и казивану побожност, и речита молитва коју је Орфелин и нарочито саставио за свога сина иде у најбоље производе наше оригиналне побожне књижевности.

Захарија Орфелин један је и од првих књижевних песника српских. 1761 изишла је у Млетцима књижица *Плачъ Сербіи, еяже сыны въ различныя государства разсѣялися.* На књизи је стајало као име писца С. С. С., и дуго време у српској књижевности није се знало која се личност крије иза те шифре. П. Ј. Шафарик је у својој *Geschichte des serbischen Schriftthums,* тврдио да је писао „некакав поп из Турске родом, који се 1759 врзао по Бечу, пишући погрдне списе на митрополита", и да је штампар уништио све примерке чим је чуо шта књига садржи. На ово мишљење је навело Шафарика једна политичка примедба у књизи Павла Јулинца *Краткое введеніе въ исторію происхожденія славено-сербскаго народа.* Тек у најновије доба, Димитрије Руварац утврдио је да је прави писац тога дела Захарија Орфелин. Паралелно са том књижицом, у истој штампарији, и исте године, изишла је књижица *Горестный плачъ славныя иногда Сербіи, своіихъ царей, князей, вождовъ, градовъже и земелъ лишенныя, и на чужыхъ предѣлехъ въ жалостномъ подданствѣ сѣдящыя.* И ова друга књига има исти садржај као прва, сва је разлика

у томе што је прва испевана на народном језику, а друга на црквеном, руско словенском.

Српска песма има 26 строфа, у свакој по четири тринаестерца; руско-словенска песма има исто толико строфа, свака од седам стихова. Садржај строфа је један исти, само у српској верзији има много више слободе, јасности и гипкости. Од интереса је тринаестерац који је Орфелин употребио, такозвани пољски тринаестерац са цесуром после седмога слога, који се у српској књижевности јавља под утицајем руских учитеља, и који се налази у нашој поезији XVII века, почев од Емануила Козачинског и Христифора Жефаровића па све до Јована Рајића.

Садржај обе песме је политички и патриотски. Орфелин жали над трагичном судбином српскога народа, не само у прошлости, зато што су изгубили сву славу и слободу које су некада имали, него и у садашњости, што су потпали под вероломно туђинско господарство, и што они који би требали да буду одбрана народних интереса, његове црквене старешине, иду на руку туђину. То је прва штампана српска књига у којој има анти-аустријског духа и где су изнесене тежње српскога народа за пун и свој слободан живот. Сасвим отворено ту је нападнута аустријска монархија, и због новога ропства у које је бацила српски народ, и због неправде коју је учинила „сербском књазу“ „деспоту Государу Георгију Бранковичу.“ И када се има на уму да је Орфелин, када је писао ову књигу, где су подједнако нападнути и аустријска монархија и српски црквени великодостојници, био само мали чиновник у двору карловачкога митрополита, сасвим се објашњава зашто се није потписао.

Налик на *Плачъ Сербіи* је још један спев, такође патриотског садржаја, штампан у Млецима идуће, 1762 године. То је *Пѣснь историческая, како су Сербли съ Турци на Косовомъ полю побили се, на коемъ полю сербска майка княза Лазара съ многими сынми сербскими изгубивши и државе сербске конечно лишивши се, горке сузе пролива*. Наслов, Србија која лишена земаља и својих владара горке сузе пролива, већ помиње на раније спевове Орфелинове. Место и време штампања упућује опет на Орфелина. Најзад, у целој српској књижевности тога времена не види се ко би могао испевати један овакав спев, и сва је вероватност да се и

овај рани производ српске поезије има приписати Захарији Орфелину.

Важно дело Захарије Орфелина, које у српској књижевности чини датум, јесте *Славено-сербскій Магазинъ, то есть: собраніе разныхъ сочиненій и преводовъ, къ пользѣ и увеселенію служащихъ.* 1768 године појавио се у Млетцима тај први не само српски него и југословенски часопис. Име уредника, писаца и издавача нигде се не помиње. На неколико места, уредништво се неодређено помиње са „ми.“ У „предисловију“ се вели да су људи око овога часописа скупили се „у весма маленком и трећег не превосходјашчем числу“, да су „таков устав измежду себе положили“, да приређују и штампају „сочиненија и преводе о разних материјах“, који ће српском народу бити корисни.

Као и у најважнијим радовима својим, Орфелин се овде крије, чак и измишља још два помагача, да се не би на њега мислило. Г. Др. Тихомир Остојић том Орфелиновом анонимату даје овај вероватан разлог: „Ако је слободно нагађати, ја бих рекао, да се Орфелин у својим књижевним радовима крио због сиротиње. Као јадник и бедник, он се осећао зависним на све стране, а врло добро је осећао и знао, да средина у којој је живео није марила за људе који се истичу, а камо ли људе његових идеја. Он је био рацијоналист, знао је цену световној науци, истицао је шта више, вредност природних наука. Он је био у своје доба оно и онакав, као што вели пок. архимандрит Руварац, „да би га данас, кад би нешто оживео, звали и називали народњаком, антиклерикалцем, или простије радикалом.“[1]) Средина, пак, у којој се он кретао (а то су биле епископске резиденције и манастири) и од које је, као сиромашан човек, зависио, била је одлучно противна слободнијим мислима. У српском друштву доминирало је онда калуђерство, и то калуђерство балканскога типа, дакле без науке и конзервативно до крајности, калуђерство које је своју владу над духовима оснивало на незнању,... калуђерство онако како га је приказао Доситеј Обрадовић у својој аутобиографији 1783 године. У таквој средини је Орфелин, који и иначе није имао много грађанске храбрости, смео да се декларира за аутора само у својим богословским делима.“[2])

[1]) *Montenegrina,* I издање, стр. 15.

[2]) *О аутору и узору Славено-сербског Магазина од 1768 год.* Zbornik u slavu Vatroslava Jagića. Отисак, стр. 4—5.

Што је од нарочитога значаја у *Славено-сербскомъ Магазину* то је предговор, који је захватио целих тринаест страна, и у коме су изнети разлози зашто је часопис покренут и назначено у коме ће се духу уређивати. То није само програм књижевнога рада Захарије Орфелина, то је један манифест историјскога значаја, у коме су први пут на српском језику изнете рационалистичке и просветитељске доктрине XVIII века, и у коме се први пут у српској књижевности развила мисао световне културе, рада на „обшчу ползу" и на „шчастију человеческог рода", писања на народном језику, просвете за све сталеже, — све оно што је Доситеј Обрадовић доцније развијао и проповедао. Да Захарија Орфелин ништа друго није написао до овај напредни и разумни предговор, заслуживао би часно место у историји српске књижевности и духовнога развитка српског.

Прва реченица је прослављање XVIII века, радног, мисленог, напредног, богатог филозофима и човекољубитељима, века који је „толико миого мудрих мужеј у Европи произвео, что до овога сви прочије једва ли толиким числом снадбени били." Људи од науке, која тражи „шчастије садашњему человјеческому роду", труде се да и друге људе науче корисним и лепим стварима које сами знају, да и друге људе подигну на висину своје ослобођене мисли и облагорођене душе. Настаје ново доба човечанства: „шчастљива Европа" прекрилила са многобројним академијама и научним установама, и свакога дана је све више „безчисленоје множество премудро сочињених и на печат издајемих книг."

Не може се рећи да и у прећашњим вековима није било великих школа, мудрих људи и учених књига. Али наука је тада била ограничена само на један узак и затворен круг одабраних и посвећених, имала известан кастински карактер. Данас, напротив, општа тежња је да знање постане заједничко благо свих људи, да се сви народи и сви сталежи грeју на сунцу знања и просвете. Не задовољава се више само стварањем великих школа и обделавањем високих а апстрактних наука, данас се хоће да се науком подигну и облагороде и они који нису среће да могу походити велике школе и који морају да отпочну сасвим од почетка. Из тих разлога, напушта се латински језик, којим су говорили само научени људи, и у целом просвећеном свету почиње се служити на-

родним језиком, језиком целога народа, на којем сваки може читати и најлакше и најбрже просвећивати се и усавршавати се.

Важна новина „вјека настојашчега“ јесте што су учени људи дошли до схватања своје дужности према друштвеној целини, према својој браћи и ближњима. Некада се писала велика, сувише специјална и скупа дела чисте и апстрактне учености, где је научењак писао ради своје славе и задовољства, а намењивао их уском кругу учењака, специјалиста и имућних. Данас пак, када се свуда стало на гледиште опште користи, „мудрије мужи не сматрајут на собственују славу и похвалу, коју первије от пространих и глубоких својих сочиненијах толико жадно себи ожидавали, но старајут сја что би похвала њиова состојала у ползи ближњаго, и на тај конец полажут они крајнеје своје пријљежаније у кратких колико возможно, и простих сочиненијах, что би свакому охотнику књиге њиове имати, и читајући не трудно разумевати возможно било.“ Место великих књига које говоре о стручним и посебним питањима, почели су се издавати часописи и повремена издања, који излазе у малим свескама, где се, са погледом на разноликост публике, говори и о разноликим предметима, и то увек просто и свакоме разумљиво. На тако „преполезнаја дјела“ одају се цела удружења, а и „другије некористољубивије људи и патријоте“ „који љубет ближњега како собственују своју ползу.“

Када се тако ради код оних народа, где има толико великих школа и учених завода, где се толико људи одало народној просвети, каква је потреба таквога просветитељскога рада код једног тако заосталог и културно запуштеног народа као што је српски! А српски народ није без способности, он је „из оног числа народов, који по природи најспособнејши к сваким наукам.“ Школе подигнуте у Карловцима и Новом Саду нису довољне; труд Митрополита на народној просвети исто тако није задовољавајући. Потребно је да се у српскоме друштву јави веће „число ревнителеј и љубителеј не своје но обшче ползе, јербо где самољубије первоје мјесто имаде, или собственују само ползу наблудавајут, тамо обшчество не великому добру, да и никакому благостојању надјејати се может.“

Из свих тих разлога, Орфелин и његова два измишљена сарадника одлучили су се да покрену један српски *магазин*, „не смотрећи на наше самољубце, презирајући гаждатеље,

којих настојашчеје дјело не малоје число без сумненија породит, и не внимајући ни мало онима, који по својој злој природи охуждавајут труди, која к ползи обшчој клонет се...“ Лист ће доносити преводе који ће користити читаоцима, и то из географије, етике, економије, о трговини, привреди, музици, сликарству, архитектури; исто тако биће и забаве, ствари „које служити могут к честним и позволеним забавам и увеселенијам, како то увеселителнија сонети, нравоучителне притче, снове, повјести и другија стихотворческаја питическија на нашем и росијском језику сочиненија.“ Издавачи и уредници знају добро да они сами нису довољни за један тако велики посао и моле све оне „дражајше наше патриоте“, који се разумеју у наукама, уметностима и корисним знањима да их потпомогну у овом општенародном предузећу. Нарочито моле да им се шаљу чланци из српске историје и о српским старинама, било оригинални или преведени,

Часопис ће водити строго рачуна о „благопристојности“, избегаваће свађе и увреде и све што је личне природе, и поштоваће „законе“, „владајуште государство и благонравије“. Он ће носити име *Славено-сербскій Магазинъ,* „јербо како у Магазин вешчествени собирајут из разних мјестах земне плоде ради удовољствија у време нужди народа, тако и о овом разумјети моножно из тога, что ми више говорили“. На послетку, издавачи и уредници се извињују за смелост што улазе у једно овако продузеће, надјејушче се что бзагорааумни читатељ, когда расудит скудост сербског народа у својих училишчах, погрешенија наша извинит, и что прочих љубезнејших патриотов, који у овом више искуства имаду, дјела и труди дополнет наша недостатечества“. И најзад, на завршетку: „Ради чега хотјели би ми сад сперва свакому ову смјелост подати, сочињавати и преводити на својем језику, како тко может и знајет, не смотрећи ни мало на оних, који по самољубију својему то что знају сакривајут а дјелам других ману находет и поричут. Сваки имај на уму пословицу ову: Погрешностију научајем сја“.

У првој, у исти мах и јединој, свесци *Славено-сербског Магазина* има девет прилога: 1) *Мнѣніе преосвященнаго Теофана Прокоповича, архиепископа новгородскаго, каковымъ образомъ и порядкомъ надлежитъ багрянороднаго отрока наставляти въ Хрїстїанскомъ законѣ;* 2) *Отеческое настав-*

леніе къ сыну желающему опредѣлится въ военную службу, 3) *Письмо о важности женъ, то есть, колико кощуетъ жена;* 4) *Отвѣтъ на письмо о важности женъ*, у виду сонета, и то је први сонет који је изишао у српској књижевности; 5) *Письмо Ахмета сына Солиманова къ младому Али, сыну Ибраимову,* недовршена источњачка прича, у роду источњачких прича XVIII века; 6) *Писмо Кесаря Діоклитіана къ далматійскому народу*; 7) *Добродѣтели смоквы;* 8) *Епиграмы,* опет о женама, и то су први епиграми који се налазе у српској књижевности; 9) *Извѣстія о ученыхъ дѣлахъ*, преглед књига и листова, страних и српских, нарочито о последњим школским књигама српским, затим једна дужа и похвална биографско-библиографска белешка о Теофану Прокоповичу. Та „извѣстіа“ могу се узети као прва појава српске књижевне критике.

Г. Др. Тихомир Остојић нашао је и утврдио образац према којем је Орфелин израдио свој *Славено-Сербскій Магазинъ.* То су *Ежемѣсячныя Сочиненія,* која је 1755 кренуо и уређивао руски академичар и историчар Федор Иванович Милер, и која су прва периодична књижевно-научна публикација на руском језику. Од 1755 до 1764 изишло је од овога часописа двадесет књига, са оригиналним радовима и преводима свију важнијих руских писаца. У Орфелиновој библиотеци нађен је приличан број књига овога руског часописа. Његов *Славено-Сербскій Магазинъ*, и идејама, и форматом, и распоредом материјала, и терминологијом, па чак и хартијом и штампом сасвим личи на *Ежемѣсячныя Сочиненія.* Г. Остојић није имао све свеске руског часописа при руци и није могао утврдити шта је све од чланака у *Славено-Сербскомъ Магазину* пренесено одатле. Једну ствар је утврдио: биографија Теофана Прокоповича пренесена је из октобарске свеске за 1761. Г. Павле Поповић нашао је оригинал и прилогу *Письмо Ахмета сына Солиманова къ младому Алы, сыну Ибраимову:* то је А. Нартова *Письмо Ахмета сына Солиманова къ молодому Алы сыну Ибрахимову,* из 1758 године, „које подсећа на Монтескијева „Персиска писма“ и друга оријентална писма француске књижевности“.[1]) За прилог под 7),

[1]) *Српски Књижевни Гласник,* 1905, књ. XIV, стр. 553—554. [Нове изворе за *Магазин* објавио је Г. П. Поповић у *Просветном Гласнику,* I, 3, 1912.].

Добродѣтели смоквы, сам Орфелин вели да је „из Флоринова Економије“. По свој прилици то је превод из дела Ф. Флоринија *Der allgemeine kluge und rechtsverständige Hausvater*, које је 1730 и 1751 изишло у Нирнбергу. Чак и само *Предисловіе* није ништа друго до предговор у првом броју руског часописа. Орфелин је одатле узео главне идеје, негде је просто преводио, одбацивши што је било за руске прилике, и удесио према српским потребама.

Славено-Сербскій Магазинъ има у свему изглед једног часописа: ту су песме, приповетке, чланци, поука, књижевна кроника. Прилози који су изишли у њему нису од вредности, али оно што је карактеристично то је сама замисао о издавању једног таквог часописа и идеје први пут изложене у споменутом предговору. И данас је ван сваке сумње оно што је Вук Караџић уочио још 1845: „Млетачки магазин“ је „врло важан за историју наше књижевности“.[1])

Треће важно дело Захарије Орфелина јесте *Житіе и славныя дѣла Государя императора Петра Великаго, самодержца всероссійскаго, съ предположеніемъ краткой географической и политической исторіи о россійскомь царствѣ*. Дело је изишло у Млетцима 1772 године, у две велике свеске, од којих је једна у 400, а друга у 368 страна. Као и на *Плачу Сербіи* и на *Славено-Сербскомъ Магазину*, Орфелин се ни на овом делу није потписао. Прилично дуго време није се знало ко је писац ове велике књиге. Павле Соларић у своме делу *Поминакъ књижескій о славено-сербскомъ въ Млеткахъ печатанію*, 1810 године, још не зна ко је писац *Житіа*. Шафарик у својој *Geschichte des Serbischen Schriftthums* наводи мишљење немачкога писца Таубеа, да је писац тога дела Орфелин, али сам у то не верује. Тек у најновије доба, Г. Димитрије Руварац утврдио је да је дело несумњиво Орфелиново.

Из разлога из којих није потписао *Плачъ Сербіи*, Орфелин није потписао ни *Житіа* Петра Великог. Он је био угарски грађанин, поданик аустријске царице, мали чиновник у кан-

---

[1]) *Вука Стеф. Караџића и Саве Текелије писма високопреосвештеном господину Платону Атанацковићу православном владици будимскоме о српскоме правопису са особитијем додацима о српском језику.* Беч, 1845, стр. 57.

целаријама зависних српских архијереја, новчано потпомаган од стране Марије Терезије, која му је дала 100 дуката за израђивања српских прописа, и као такав није смео отворено казивати своје дивљење за великога рускога монарха. У Аустрији се никада нису повољно гледале велике симпатије Срба према Русији, и на неколико година пре но што ће изићи Орфелинова књига, 1769, царски комесар истраживао је да ли је истина да се по српским црквама налази слика руске царице, и да ли се у служби место имена аустријске помиње име руске царице.

Тим пре се Орфелин морао крити, што је боље издање своје књиге посветио руској царици Катарини II. То и није неко ново издање, но исто које и обично, али на финој хартији, са врло лепо израђеним насловним листом у бакрорезу, са неколико добрих цртежа, са картама, са посветом и са потписом. У дужој и занимљивој посвети „всепресветлејшеј, самодержављејшеј, непобедимјејшеј, великој государиње“ Катарини II, он велича Петра Великог, „онаго великог императора, који бил образцом лучших Государеј и удивленијем политиков“.

Док су у то доба једни Петра Великога проглашавали за антихриста, Орфелин је у групи његових обожавалаца, и сматра га за „преславног Императора“, „несравњеног Героја“, „беспримерног Монарха“. Он Петра Великог јако воли као великог и јединог словенског владара, а према својим философским идејама велича га као „ Просветитеља“, филозофа на престолу и реформатора, који „науке и художества начал всељатисја в тје земли, в которих глупост и самаја дикост превасходство имјели“. Он је узео да изради велики животопис Петра Великог, и из дивљења према своме јунаку, и зато што му је била згодна прилика да развије своје реформаторске идеје. И он је тај посао радио дуго и савесно. Посредством својих пријатеља из Русије он је набавио целу библиотеку књига о Петру Великом, и руских и страних. „Писатељи, вели Орфелин у предговору, из которих ја историческија повјествованија собрал, сут отчасти иностраније, отчастиже росијскије“. И на завршетку II књиге Орфелин додаје „Записку писателеј, с которих сија Историја на Славенски јазик списана и сочинена“. Од руских дела он наводи Петроградске Академије *Ежемѣсячныя Сочіненія* (20 томова),

9 томова професора Милера „Собраніе разныхъ извѣстій, до Россійской Исторіи принадлежащихъ“ (на немачком), М. Ломоносова *Россійскій Лѣтописецъ,* Емина *Новая Россійская история*, Курасова „Сокращенная универсалная История съ Россійскаго“, затим специјална дела из историје и географије, монографије о појединим ратовима и појединим руским провинцијама, атласе руске империје, указе и законе Петра Великога. Од страних писаца служио се Пуфендорфом, Гавеном, Волтером, Хершелманом, Рабенером, Гордоном, Шмаусом, и тако даље. Важно је да је Орфелин, у овом свом систематском раду, дао и оригиналних података о вези Петра Великога са Србима. „О черногорских и других Сербах, которие в сеј Историји, мјесто имјели, вспомошчествовали разнија, с тих времен в сербских земљах находјашчајасја писма и записки, и извјестија иновјерних особ“. Цео посао, на коме је писац пет година без прекида радио, врло широко је схваћен и савесно изведен. *Житіе* Петра Великог је најбољи историјски рад у српској књижевности XVIII века. А и у руској књижевности једна таква књига пристојно је изгледала, и 1774 године кнез М. Шчербатов и В. Тројепољски приредили су у Петрограду друго и поправљено издање велике Орфелинове монографије.[1])

Делатност Захарије Орфелина у српској књижевности је разнострана и плодна, и он је готово испуњавао три деценије наше тадашње књижевности. Многострук, обилан и плодан таленат, он се огледао на неколико поља, задовољавајући тако многобројне и разнородне духовне потребе српскога друштва онога времена. Он је посредан писац између старије богословске и нове просветитељске књижевности. И ако је, бројно узев, више радио на богословској и обредној књижевности, ипак је његов рад на световној и просветној књижевности много важнији. Он је први српски писац који се почиње служити и грађанском азбуком. На неких петнаест година пре Доситеја Обрадовића, онда када се овај још ломио по свету и тек учио, Орфелин је почео, и ако скривен анониматом, проповедати нове рационалистичке идеје. И исто онако као што је Обрадовић прослављао напредне реформе

---

[1]) *П. А. Заболотскій Очерки русскаго вліянія въ славянскихъ литературахъ новаго времени.* I. 1, стр. 44.

Јосифа II, тако је и Орфелин величао западњаштво и европљанство Петра Великога. Он први код Срба почиње проповедање карактеристичних идеја XVIII века, и може се рећи да XVIII век, узет као цео један идејни покрет, почиње од 1768, од Орфелинова предговора-манифеста у *Славено-Сербскомъ Магазину*.

Још Доситеј Обрадовић је јасно увиђао и јако истакао велики значај „блажене памети и достохвалног мужа“ Захарије Орфелина. У једном писму из 1786 године, вели: прими ли се Соломонова реч да је љубав према отаџбини достојнија поштовања него безбројно злато и сребро, „наш је покојни господин Орфелин блаженији и благополучнији од свију његовога времена сродни. Нека се дакле радује његова бесмртна и благополучна душа. Нека прими из вечног небесног оца обиталишта овај тамјан и жртву наше благодарности. Гоњеније силнији и ситији од њега није њега могло уплашити! Гвоздене вериге сиромаштва и скудости нису кадре биле свезати руке његове, да он за опште добро што не пише. Нек посвећено буде пречасно име његово вечном воспоминанију и високом почитанију чувствителни, благодарни и добродетелни срдаца српски синова.“ И сва данашња истраживања као да потврђују оно што је пре скоро сто година писао први биограф српских писаца Лазар Бојић: „Ново [књижевство] пак начало своје узима от Орфелина“.[1])

Литература:

Alexius Horányi: *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum.* Viennae, 1776. Pars II, p. 706—708.

Paul J. Šafarik's: *Geschichte des serbischen Schriftthums,* S. 308.

Nikola Andrić: *Prijevodna beletristika u Srba od god. 1777—1847,* str. 14—15.

Димитрије Руварац: *Захарија Орфелин.* Животописно-књижевна црта. *Споменик Српске Краљевске Академије,* 1891, X.

Димитрије Руварац: *Ко је писац књиге „Житіе и славныя дѣла государя императора Петра Великаго...“ ? Гласник Српског Ученог Друштва,* 1891, књ. 72.

Тихомир Остојић: *Српска Књижевност од велике сеобе до Доситеја Обрадовића,* Сремски Карловци, 1905, стр. 69—70, 83—100.

[1]) *Памятникъ мужемъ у славено-сербскомъ книжевству славнымъ.* Будим, 1815, стр. 17.

Тихомир Остојић: *О аутору и узору Славено-Сербског Магазина од 1768. Zbornik i slavi Vatroslava Jagića,* Berlin, 1908.

T. Ostojić: *Zaharija Orfelin als Philolog. Archiv für slavische Philologie.* XXX, drittes Heft. Berlin, 1909.

Павле Поповић: *О изворима, Славено-Србског Магазина од 1768. Просветни Гласник,* 1912.

[Mita Kostić: *Zacharias Orfelins Kalligraphie. Archiv für slavishe Philologie.* XXXVI. 1914.

Мита Костић: *Непозната дела Захарије Орфелина. Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор.* I, 1921.]

VIII
ПАВЛЕ ЂУЛИНАЦ

О Павлу Ђулинцу, који је један од важнијих књижевних радника српских у XVIII веку, мало се зна. Чак није утврђено ни како се звао. Он се потписивао *Јулинац*, и тако му је име до данас остало. Али, Доситеј Обрадовић, његов савременик, назива га „мајорем *Ђулинцем*“, а у XVIII веку био је цео један низ српских официра који су се звали Ђулинац.[1])

Павле Ђулинац био је руски официр, supremus apud Russos Protribunus“, вели мађарски биограф Хорањи и дипломат, такође у руској служби. У руско-турском рату служио је као курир. Дуго време био је чиновник у руском посланству у Бечу, код посланика кнеза Димитрија Михаиловича Голицина. Изгледа да је и на томе месту имао нарочиту политичку мисију, и да је био нека врста споне између руске владе и угарских Срба. У Митрополијској Архиви у Карловцима чува се писмо митрополита Павла Ненадовића, упућено 1763 године председнику Илирске Дворске Депутације барону Бартенштајну, у коме митрополит извештава да је наредио владикама да заустављају у народу покрет за исељавање у Русију, али да Србе у емиграцију врбују три руска официра која се находе у Бечу под заштитом руског посланика, и то Андрија Булчо, Иван Павловић и Павле Ђулинац.[2]) Сачувано је и једно Ђулинчево писмо из 1767, упућено из Беча будимским Србима, из којега се види да су преко њега, свакако тајом, долазиле црквене књиге које је руска влада слала за

---

[1]) „Мајор Ђулинац неће се од наше благодарности сакрити“. *Етика.* Млетци, 1803, стр. 6. На Сабору од 1732 био је као посланик капетан Василије Ђулинац из Потисја, а на Сабору од 1743, Петар од Ђулинац, такође из Потисја.

[2]) Митрополијска Архива, 1763, Е/493.

православне Србе у Угарској.[1]) 1781 године постао је руски консул у Напољу, са рангом потпуковника. Одмах наскоро затим, приликом једног службенога путовања из Напуља, умро је у Бечу. [2])

Главни књижевни посао Павла Ђулинца јесте његова мала историја српског народа, која је 1765 године изишла у Млетцима под именом *Краткое введеніе въ історію произхожденія славено-сербскаго народа, бывшихъ въ ономъ Владѣтелевъ, Царевъ, Деспотовъ или владѣтелнихъ Князевъ Сербскихъ до времене Георгія Бранковича, послѣдняго Деспота сербскаго.* Дело је посвећено Симеону „Чернојевићу" од Маче, капетану у исмаиловском пуку руске царске гарде, и зато пред делом стоји грб породице Црнојевића. У посвети, писаној у Бечу 3 августа 1765 године, Ђулинац се обраћа капетану Чернојевићу као човеку који произилази из једне велике породице српске, као великом љубитељу наука и књига, и на послетку као своме личном добротвору, и посвећује му своје дело у знак високопоштовања, захвалности и преданости.

Као и сва дела оскудне и тек стварајуће се српске књижевности онога времена, тако и ова књижица има патриотску тенденцију. Писац је ни сам не држи за оригиналну и научну; он је пише да се Срби упознаду са својом славном прошлошћу; „...ја настојашчују историју закључају, желаја чтоб всевишнеје сушчество благоволило всјех Сербов освободит ига Варварскаго", и дало им тако милостиве господаре као што су аустријски владари. По распореду материјала Ђулинчева историја је врло примитивна; то је кратко и брзо причање биографија српских владара. У првом делу — „перви рјад Сербских владјетелеј, или Королев" — говори се о 11 најстаријих српских владара, закључно са Чаславом. У другом делу су биографије „сербо-далматијских владјетелев", 46 њих на броју, од којих је последњи Радослав. У трећем делу су животи „сербских краљев Немањскија линији", и ту се говори не само о Немањићима од Стевана Немање до Уроша, сина Душанова, но и о Вукашину, Кнезу Лазару, Деспоту Стевану, Вуку и Ђорђу Бранковићу. Највећи део књиге

[1]) Гаврило Витковић: *Споменици из будимског и пештанског архива од год. 1745—1780.* Књ. V, стр. 250—251.

[2]) Напомене митрополита Стефана Стратимировића на Енгелову Историју Србије. Рукопис код Г. Др. Јована Радонића.

заузимају биографије последњих Бранковића, нарочито грофа Ђорђа, лажног Бранковића. На крају књиге су изводи из српских привилегија, 1690, 1691 и 1695, укази дворске канцеларије од 1743, и потврђење народних привилегија од царице Марије Терезије.

Ђулинчево дело није оригинално; оно је, како сам каже, „из разних авторов нотами изјасњено". У посвети сам вели да је књигу радио по историји „стараго и новаго Илирика" *(Illiricum novum et vetus)* од „историка Карола Дуфрена" (Charles Dufresne, француског византолога). За целу прву главу вели „взјато из Дуфрена". У ствари, цела књига израђена је на основу кронике крофа Ђорђа Бранковића, и то објашњује што се несразмерно много говори о последњим Бранковићима, а нарочито о самом Ђорђу Бранковићу. Ђулинчевога је врло мало у целој тој књизи: предговор, један полемички екскурс против Орфелинова антиаустријског спева *Плачъ Сербіи* (1761), неколико страница о сеоби под Арсенијем Црнојевићем, и оно додавање основних привилегија српских. Како Бранковићеве кронике нису штампане, није могућно закључити колико је позајмљивао из њих, али несумњиво је да се служио много.

Сам Ђулинац није имао великих претенсија са својом књигом и скромно је назвао „кратким уводом." Он није имао ни спреме, нити је био образован за један тежак, готово немогућ посао: израдити прегледну историју српског народа по готово никаквим подацима онога времена. Ако његова књига има каквога значаја то је само у толико, што је она била први штампан покушај те врсте на српском језику, „что она ниње в первоје на нашем јазикје на свјет вишла," како вели сам Ђулинац. Одиста, то је била прва штампана историја српскога народа, пошто Бранковићева није штампана, пошто је владика Василије Петровић писао само о Црној Гори, и пошто је Рајићева историја изишла тек тридесет година доцније. Ма како да је била слаба и некритична, Ђулинчева историја је била корисна новина у српској књижевности и одговарала је једној потреби која се јако осећала.[1])

---

[1]) *Сербскія Новины* 1792 године, од бр. 12, прештампавају Ђулинчеву историју, не казавши откуда је узимају. Гимназијска библиотека у Дубровнику има један рукопис са краја XVIII века, под насловом Regum Slavorom et Bosnensium Ducum Brevis Historia. Писац тога дела је Михаило Марија Милишић, учени дубровачки свештеник, који се ревносно бавио словенском

Као чиновник у дипломатској служби, Ђулинац је, што се по себи разуме, знао стране језике, а у првом реду језик међународних односа, француски језик. Говорећи о његовом књижевном раду, А. Хорањи, 1776 године, вели: „variasque e Gallico idiomate versiones in patrium sermonem prelo subiicere parat“. И одиста, он те, 1776 године, излази са својим преводом Мармонтелова *Велизара.*

Књига је изишла на славено-српском језику и штампана је црквеном азбуком, под насловом: *Велізарій гдна Мармонтеля Академій французскаго языка члена. Изъ французскаго на славенскій языкъ переведенъ.* Сем тога издања од 1776 постоји још једно издање од 1777 године. У ствари то је једно исто издање; између оба издања постоје незнатне типографске разлике на насловном листу.

Bélisaire, роман плоднога и у своје време чувенога француског писца Мармонтела (Jean François Marmontel, 1723—1799), био је један од најпознатијих и највише читаних и превођених писаца у ондашњој европској књижевности. 1763 Мармонтел је написао, а 1767 је издао свој филозофско-историјски роман *Bélisaire,* у коме је изнео трагичну судбину Велизара, Јустинијановог војсковође из VI века после Христа. Тај роман је, поред општих античко-моралних рефлексија, у духу дидактике онога времена, имао целу једну, XV, главу посвећену идеји верске сношљивости. Те слободоумне идеје изгледале су опасне званичним представницима цркве, и париски архиепископ Кристоф де Бомон и теолошки факултет на Сорбони баце анатему на књигу. Без те анатеме, Мармонтелов роман имао би осредњи успех и брзо би био заборављен, али после анатеме дело узе у заштиту Тирго — а нарочито Волтер, и питања која су се тим поводом изродила створише му европски глас. За неколико година, врло брзо, ово дело преведено је на све важније језике европске. У Карлсруе 1769 појавио се немачки превод, а у Бечу 1772 латински. На руски је преведен још 1768 године, по жељи и под надзором Катарине II. Сама царица је превела једну, IX,

---

и српском историјом. Поменуто дело израдио је он по делима Сара Цријевића и по Ђулинчевом *Краткомъ введенію.* То је врло редак случај утицања наше источне ћириловске књижевности на нашу западну и католичку књижевност. Петар М. Колендић. *Rukopisi gimnazijske biblioteke u Dubrovniku. Srgj,* 1907, бр. 21.

главу, и наредила да се цео превод посвети петроградском митрополиту Гаврилу, који је имао шире идеје и показивао извесну сношљивост у црквеним стварима.[1])

Тај општи успех, а нарочито превођење царице Катарине II, нагнало је и Ђулинца да прослављено дело преведе и на „словенски", славено-српски језик. Преводилац, који се није потписао, у занимљивом предговору даје разлоге зашто је превео ову „всјем добро извјестнују книгу". Она је поучна и морална, служиће „к просвјешченију људеј", и због тога се усудио да је изда „на собственом нашем матерном јазикје". Од значаја је што у своме преводу Ђулинац изоставља анатемисану XV главу. Свакако је то учинио с тога што му је изгледало да ће њоме вређати религиозна осећања својих читалаца, а нарочито с тога што то није била допустила превентивна аустријска цензура, која је раније била забранила целокупан немачки превод *Bélisaire-a.*

Својим знањем и француског и српскога језика, Павле Ђулинац није био дорастао за један овакав посао. Он признаје и сам свој „недостаток" „в јазицје", предвиђа своје грешке, и зна да ће му се учени људи подсмевути, узвикнувши: „се книгописец"! Он, вероватно, није преводио са француског оригинала но са руског превода, имајући при руци и оригинал. Он готово редовно изоставља сва тежа места, шири све оно што му изгледа сувише концизно, заплеће се у дуге описне и периодичне реченице којима врло невешто рукује, потпуно се губи у једном туђем и скрпљеном језику, који није ни руски ни српски. И у овом преводу, као и у својој историји, Ђулинац се показује и као рђав зналац језикâ и као слаб писац.

И ако тако слабо преведен, *Велизарій* је имао великог успеха код Срба, и био једна од најчитанијих књига. Између 1800 и 1802, Лукијан Мушицки, као наставник у карловачкој гимназији чита је својим ученицима.[1]) 1812 године изишло је у Будиму друго издање, а 1832, Марко Јелисејић, учитељ у Великом Бечкереку, штампао је „всадническо позоришче у

---

[1]) *Исторія русской словесности.* Составилъ И. Порфирьевъ. Частъ II. Новый періодъ. Отдѣлъ 1. Отъ Петра в. до Екатерины II. Казанъ, 1886, стр. 246.

[1]) Ђорђе Рајковић: *Лукијан Мушицки и његов књижевни рад. Летопис Матице Српске,* 1879, књ. 120, стр. 105.

три дејствија" *Велизаріи, или Добродѣтелному токмо Добродѣтель мзда есть*, и то није ништа друго до драматизован Мармонтелов роман по Ђулинчеву преводу. 1847, изишао је у Београду *Велизарій* у трећем издању, али овога пута „са словенског на србски језик преведен".

Ђулинчев превод *Велизара* од значаја је у српској преводној књижевности. То је прва чисто белетристичка књига у српској књижевности, и један од првих превода са француског језика на српски (први је био Роленов *Путь къ постояннѣй славѣ*, који је изишао у Бечу 1775 године). И тим преводом, и својом првом штампаном историјом целокупног српскога народа, Павле Ђулинац, не као књижевник но као иницијатор, заузима једно од важнијих места у српској књижевноси XVIII века. Он је један од оних скромних књижевних радника наших, који су делали, како су знали и умели, ни из чега стварали целу једну књижевност, уверени да „пријатни и слатки сут устим нашим плоди на собственој нашој њивје произрастши".[1])

Литература:

Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum quam excitat Alexius Horanyi, Pars II. Viennae, 1766, P. 265—266.

Paul Jos. Šafarik's *Geschichte des serbischen Schriftthums,* Prag, 1865, S. 309.

Nikola Andrić: *Prijevodna beletristika u Srba od god. 1777—1847.* Загреб, 1892, стр. 10—13.

Михаило Милинковић: *Мармонтелов „Belisaire" у српском преводу од 1776 године. Српски Књижевни Гласник,* 1907, књ. XIX.

[Др. Мита Костић.: *О првом француском роману у српском преводу.* Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, II, 1].

---

[1]) Има још неколико дела која се приписују Павлу Ђулинцу. Павле Ј. Шафарик: у *Geschichte des serbischen Schriftthums (S. 464)* помиње да је Ђулинац прерадио и у Бечу 1784 штампао дело које су 1712 кијево-печерски монаси штампали у Кијеву: *Итика ієрополитика или філософіа нравоучителна символами и приуподоблении изъясненна* — Милан Кујунџић приписује Ђулинцу и дело *Руководство къ честности и нравости,* школску књигу штампану у Бечу 1777 године *(Филозофија у Срба, Гласник Српског Ученог Друштва,* 1868, књ. XXIII, стр. 173). *Магазин за художество и моду* за 1838, стр. 283, као његово дело наводи *Сербскіи стіховиштампано* у Будиму 1802.

Најзад, има помена да је Ђулинац скупљао народне песме, и да је за собом оставио целу једну песмарицу. Јован Хаџић пише *(Дѣла Іована Хаџића, у књижеству названога Милоша Светића.* Књига II, Карловци, 1858, стр. 88): „Шта више говори се и то, (за које ја не стојим добар), да је *Јулинац* једно собраније песама народних у рукопису некој приватној библиотеци у Русији поклонио".

IX

ЈОВАН РАЈИЋ

1) Биографија

Јован Рајић је један од оних ређих писаца наших XVIII века, чији је живот прилично познат. Његова биографија је од интереса не само лично због њега, но и зато што показује како се школовао и како је живео и радио један учен Србин онога времена.

Рајић се родио у Карловцима 11 новембра 1726 године. Отац му се звао Радослав, а обично су га звали Рајом, и по њему је и син узео презиме Рајић. Раја је био из Видина, и по једној традицији био је општински говедар. Рајићева мати била је Српкиња, родом из Карловаца. Када му је било шест година родитељи Јована даду у основну школу, у којој се одликовао својом вредноћом и бистрином. Када му је било једанаест година, учитељ га узме за свога помоћника, и на томе месту остао је седам година. За све то време своје полуучитељске службе, он је походио и латинско-словенску школу, у којој су тада предавали Емануило Козачински и другови, и то учење било је од великога утицаја на његов даљи рад.

Када му је било осамнаест година, 1744, он остави Карловце. „Отидох в странствиј ради наук и јазиков", вели он у својој краткој аутобиографији. У Коморану уђе у латинску гимназију, где су професори били калуђери језуитскога реда, и ту пробави четири године. Да би се спасао од језуита који су хтели да га покатоличе, отиде у протестанску гимназију у Шопрон, где за четири године сврши „човјечества науке" (humaniora). За све време тога школовања, издржавао се из почетка малом помоћу коју су му слали добротвори из Карловаца, а доцније од свога рада, поучавајући ђаке.

Русија се тада просветно дизала, и у половини XVIII века много се о њој међу Србима мислило и говорило. Рајић, ђак руских учитеља, лако се реши да настави науке у Русији. Немајући новаца, без ичије помоћи, он се пешице крене на велики пут, и преко Беча и Бреславе, прешавши преко хиљаду километара, 1753 године стигне у Кијево. У Кијеву је остао све до 1756, изучавајући теологију, коју су тада проповедали чувени црквени учитељи: Георгије Конијски, Манасије Максимович и Давид Нашчински. Ту је вредно преписивао богословска дела, али неуписан на Духовну Академију, јер његова имена нема у сачуваним школским протоколима. Крајем 1756, он је у Москви, па у Смоленску. 1757 године, путујући пуну годину дана, преко Пољске и Угарске, он се врати у Карловце, после дугога странствовања и учења. Уверен да ће у домовини бити леба за једног човека његове спреме и способности, он затражи место за наставника „Покровобогородичине школе", основане од 1750 године. Придворно калуђерство попреко је гледало овог ученог младог човека, који је са гомилом рукописа и књига дошао из Русије, и све учини да тај опасан такмац не добије места. Увређен и разочаран, Рајић остави Карловце и већ септембра 1757 опет се нашао у Кијеву.

У Кијеву се овога пута није дуго задржао. Добивши са муком путну исправу, он се исте, 1757 године, крене преко Пољске, Влашке и Молдавске и стигне у Јаш. Ту остане све до лета 1758, и тада, преко Галца и морем, отиде у Цариград. Како је тада у Цариграду владала куга, он се после неколико дана крене у Свету Гору. Два месеца пробавио је у Хилендару. Како је писао у једном писму из 1791 године он је тај пут био предузео да би набавио документа за своју „будушчу историју". У Хилендару је, како сам прича, имао прилике да види пуне ковчеге старих рукописа и старина, али му калуђери нису дали да их прегледа, тако да је тајом могао преписати само некоје од њих и доцније их употребити. То његово бављење у Хилендару било је од особита значаја по бугарски национални покрет и књижевност. Проигуман Хилендара био је тада Бугарин Пајсије, који је доцније постао „родоначалник" бугарске књижевности. Од свију хилендарских калуђера, једини је Пајсије разумео Рајића и био му на руци, оставши „тронут благородством и ревношћу

српског историчара“ како вели бугарски књижевни историчар А. Теодоров-Балан.[1]) Пајсије је пошао његовим путем, и сам написао *Историю славѣноболгарскую* која је била од одлучнога значаја по национално буђење бугарског народа и по стварање нове бугарске књижевности.

У Хилендару Рајић је остао до октобра 1758. Тада, преко Сереза, Ниша и Београда стиже у Карловце. Тако се свршило његово друго седамнаестомесечно путовање, које је било од значаја за његово историјско образовање, као што је прво путовање било од одсуднога значаја по његово богословско образовање. Када је стигао у Карловце, није био боље среће са службом но 1757 године. Стари противници били су опет ту, чинећи му све могуће сметње, и тек у јесен 1759 године буде постављен за наставника „Покровобогородичине школе“, с тим да предаје географију и реторику. На том месту остао је три године, написавши уџбенике предмета које је предавао и срећујући прикупљени материјал за своју велику историју Јужних Словена. 1762 дође у сукоб са завидљивом и сплеткашком митрополитовом околином, и напусти своје место.

Из Карловаца отиде у Темишвар, код владике Вићентија Јовановића-Видака, где је остао пола године, „оболшчен и празден“, пишући своју историју и неколико теолошких расправа. Одатле, на позив владике Мојсеја Путника, отиде у Нови Сад, где је четири године предавао „науку богосознанија“ младим свештеницима и ђацима раније основане „Духовне Колегије“. После тих пет година, он се опет нађе *празден*, на улици. 1770, митрополит му је нудио да га постави за коректора и цензора при новооснованој Курцбековој штампарији, али Рајић није имао храбрости да прими то, пуно одговорности место. После толикогодишњега мучнога потуцања по туђини и непрестано у тешкој зависности од владика, без сигурног ослонца у животу, Рајић се реши да се покалуђери и обезбеди себи миран живот и самоћу у којима би могао слободно радити своје започете послове. 12 маја 1772 године буде пострижен у манастиру Ковиљу, братство га одмах изабере за игумана, а у скоро буде постављен и за архимандрита.

Живот Јована Рајића од тада па до смрти има две стране. Он је чувен богословски писац, важи као најученији Србин својега времена, и почасти му долазе са свију страна. У то

---

[1]) *Българска литература*, Пловдивъ, 1896, стр. 151.

доба, он српској православној цркви чини једну велику услугу, коју наши црквени историчари не могу довољно да истакну. 1774 године, успе он да увери Синод да је катихизис, који им је за српске школе послат из Беча, сасвим католичког садржаја, и да је то један подмукао напад на православље. Синод се даде уверити, и одбије тај језуитски катихизис Петра Канизија. Царски комесар коме је много било стало да тај катихизис протури, изјави да прима одбијање, али са тиме да му се у року од двадесет и два дана поднесе други, уверен да нико међу Србима неће бити у стању за то време написати га. У последњем часу, Синод тај посао повери Рајићу, и он га сврши за седамнаест дана. Тај његов катихизис буде примљен, преведен и на румунски, и све до 1870 по њему се предавала веронаука по српским школама у аустријској монархији.

1788 године, Синод повери Рајићу други један важан посао: да са рускога преведе на српски беседе за недељне и празничне дане, што је било особито потребно за просто и неуко српско свештенство онога времена. За осамдесет и осам дана преведе он то дело, које је 1793 изишло у Бечу, и митрополит нареди да оно има важити за све православне цркве у свима владичанствима карловачке митрополије. Исто тако, по наредби Синода, Рајић је саставио православну догматику, црквено право, предлог за устројство конзисторије, правилник калуђерскога реда.

За сав тај рад на теолошкој књижевности и одбрани православља Рајић је био више одликован но и један Србин његова времена. Од 1777 године био је члан митрополијске апелаторије; неколико пута нуђено му је да буде владика; од 1790, за своје рукописе, које је предао Митрополијској Библиотеци, имао је сталну годишњу помоћ, од народних фондова 250, а од митрополита 150 форината; на темишварском Сабору од 1790, где је он био као посланик манастира Ковиља, царски комесар му је свечано предао од стране цара скупоцен архимандритски крст на златноме ланцу; 1795 године, царица Катарина II послала му је, по своме нарочитом изасланику, златан медаљон са својом сликом.

То је био његов јаван живот и рад. Приватан живот и његов карактер сасвим другојачи изгледају. Рајић је, пре свега, целога свога живота био слаба здравља, и то се јако види и

на његову карактеру. По једним биографима, он је патио од хипохондрије, по другима од стомачних болести. Било једно или друго, али последица је била једна иста: он је био болесно осетљив, силно раздражљив човек, који ничим није био задовољан и који је са целим светом долазио у сукоб. Неких тридесет година његова живота у манастиру, то су тридесет година свађања и прогоњења са манастирском братијом и црквеном јерархијом. 1785 један калуђер га је оптужио Конзисторији да презире каноне и светитеље, и да са непоштовањем говори о религији. Истрага је била наређена, и не само да оптужба није доказана, но је Рајићу призната побожност и моралност. 1787 године, по свој прилици из редова братије манастира Ковиља, против Рајића упућена је једна тужба Дворском Ратном Савету у Бечу, који је наредио поверљиву истрагу команданту славонско банатске границе. И из ове тајне истраге Рајић је чист изишао.[1]) 1789 пише он у једноме писму. „Се уже седмонадесјат љет мимотече от вступленија мојего в монастир сеј, и в нем постриженија. Всја же сија љета исполнена биша горести и печали, гоненији и озлобленији, ово от високих предстателеј церкве нашеј, и от домашних мојих....“ Ван сваке сумње да је било кривице и до незналица владика и простих, грабљивих и сурових калуђера, и да су сви они попреко гледали ученога и славнога архимандрита, који је толико знањем и угледом стајао над њима. Али извесно је да Рајић није имао административних способности потребних за управљање једним манастиром, као ни Лукијан Мушицки доцније у Шишатовцу. Са својим калуђерима дошао је у велики сукоб, какав се само у манастирима може видети, и он се жали не само како га вређају но да покушавају и да га отрују. У једноме писму из 1799 жали се он митрополиту Стефану Стратимировићу на своје непријатеље, и тражи од њега савет како да се спасе „зломислени делатеља“.[2]) Са Синодом је непрестано у спору око неисплаћених хонорара, и са владикама парничи се до саме смрти, са очевидним уживањем да води парнице. При томе, штеди и даје новац под интерес.

Последњих година болест узима маха, и он постаје све незадовољнији и раздражљивији. 1793 он одбија један посао

---

[1]) Др. Алекса Ивић: *Прилози за биографију Јована Рајића. Летопис Матице Српске*, 1909, књ. 256, стр. 53—60.

[2]) *Вукова преписка*, књ. Ш, стр. 721.

који му је нудио митрополит Стратимировић, његов некадашњи ђак, пријатељ и добротвор, један од ретких људи са којим се није свађао. Он одбија рад са речима: „Свему томе време је прошло, ваља ми и очи чувати и здравље". Од 1795 године његово здравље је сасвим порушено и стално му је све горе. У јесен 1801 осетио је да му је крај ту. Пошто је написао тестаменат, опростио се са братијом, умро је у Ковиљу, 11 децембра 1801 године, у седамдесет петој години живота.

Његова смрт била је као национална жалост. Митрополит Стратимировић је огласио: „Церков свјатаја наша изгуби в нем ученаго и заслужнаго свјашченика, обшчество добродјетелнаго человјека, аз же и вси љубјашчи јего изрјаднаго и ненакнадимаго друга". Нарочитом митрополитском окружницом његова смрт је објављена целом српском народу. Лукијан Мушицки, тада манастирски искушеник, у *Оди блаженой сѣни Іоанна Раича* (Будим, 1801), узвикнуо је:

Удалисја на вјеки от наших глаз
Жив добродјетелеј и чист образ!
Лист жалостна вижу кипреса!

Атанасије Стојковић, тада свршени филозоф универзитета у Гетингену, испевао је „плач": *На смерть безсмертнаго Іоанна Раича* (Будим, 1802), где је величао „дивнаго мужа" и „мудраца", чије ће име Србима остати „свјашчено от днес и свјатоје . . . во вјеки".

2). Библиографија

Јован Рајић био је необично вредан човек, и у погледу плодности и обилности књижевнога рада он стоји над свима српским писцима XVIII века. Његово начело је било оно што је рекао у предговору *Цвѣтника:* „Во ујединенији убо мојем живушч, и времене имиј доволно, неправедно, паче же и грјешно бити возмнјех, јеже провести тое тшчетно и безполезно". По тврђењу савременика Рајић је дневно радио по 16 до 17 часова, 2 до 3 часа молио се Богу, а свега 4 до 5 спавао.

Од њега је, пре свега, остало врло много преписа и списа. Исписивао је из кронике Ђорђа Бранковића и из старих српских летописа, а преписивао је многобројне руске богословске списе, нарочито дела Теофана Прокоповича, сатире кнеза Кантемира, и друго.

Његови *штампани радови,* оригинални и преведени, ово су:

I) Слово о грѣшномъ человѣку. Дело придворног исповедника руског Гедеона. Превод са руског. Млетци, 1764.

II) Проповѣдь или слово о осуждениі. Дело истога проповедника Гедеона. Преведено са руског у Новом Саду. Млетци, 1764.

III) Краткій катихизисъ ради изобученія малыхъ дѣтей православному хрістіянскому закону. Дело руског јеромонаха Платона Левшина, доцније московског митрополита. Превод са руског. Беч, 1773.

IV) Катихисисъ Малый, или сокращенное православное исповѣданіе греческаго неуніатскаго закона. Од Синода примљен и за православне школе одређен катихизис. Беч, 1774. Нова издања: 1785, 1787, 1797, 1805, 1824, 1828, 1841, 1845, 1847, 1850, 1855, 1863.

V) Начало словесъ, еже есть кратчайше изложеніе православнаго восточнаго исповѣданія. Беч, 1776.

VI) Буквар, израђен у бакрорезу у Новом Саду 1780 године. Оригинални примерци нису сачувани. Штампан у *Гласнику Српског Ученог Друштва,* 1885, књ. 63.

VII) Бой змая съ орловы. Беч, 1791; друго издање у Београду 1839; треће, у Панчеву 1883, код Браће Јовановића.

VIII) Исторія бібліческая или повѣсти ветхаго и новаго завѣта. Беч, 1792; друго издање, Будим, 1805.

IX) Священная исторія ради малолѣтне дѣчице. Превод руске књиге која је изишла у Москви 1782. Беч, 1793. Нова издања: 1797, 1802, 1807, 1826, 1828, 1835, 1840, 1846, — све у Будиму.

X) Краткая Сербліи, Рассіи, Босны и Рамы кралевствъ исторіа. Превод с немачкога. Беч, 1793.

XI) Собраніе разныхъ недѣлныхъ и праздничныхъ нравоучителныхъ поученій. У три дела. Превод са руског. Беч, 1793.

XII) Исторія разныхъ славенскихъ народовъ, наипаче Болгаръ, Хорватовъ и Сербовъ I—III књига у Бечу, 1794, IV такође у Бечу 1795 године. 1795 године прештампана је I књига у Петрограду, а прештампавање остале три књиге забранила је цензура. Друго издање целокупне историје изишло је у Будиму 1823 године.

XIII) Трагедія, сирѣчь печалная повѣсть о смерти последнаго Царя Сербскаго Уроша Пятаго, и о падениі сербскаго царства, сочинена и произведена год. 1733. въ Карловцѣ

сремстѣмъ, а нынѣ пречищена и исправлѣна. Прерађена драма Емануила Козачинског, Будим, 1798.

XIV) Цвѣтникъ въ двѣстѣ и двадесять и четыре избранныхъ исторіяхъ насажденный... Будим, 1802.

XV) Стихи о воспоминаніи смерти, соч. 1766 (Кантъ о воспоминаніи смерти). Издао Стефан Гавриловић, Будим, 1814.

XVI) Точное изображеніе катихизма. Први извод из овога дела штампао је др. Јован Хаџић 1840. у II књизи *Голубице,* а затим у *Бачкој Вили* за 1841. Српско Учено Друштво хтело је 1854 штампати то дело у целини, али се црквена власт томе успротивила. Цело дело преведено је на данашњи српски и штампано у библиотеци браће Јовановића под насловом: *Историја катихизма православни Србаља у цесарским државама* Превод са црквенословенског рукописа. Панчево, 1883.

XVII) Велики синодални катихизис из 1774. Прештампано из *Српскога Сиона* за 1904. Карловци, 1904.

Јован Рајић, поред тога што је штампао, оставио је за собом велики број *рукописа.* Остављајући на страну ситније чланке и стихове, ово су његови већи радови који су остали у рукопису:

I) Каменъ вѣры, въ коемъ содержатся исповѣданіе святыя восточныя католическыя церкве. Полемичко дело против папства и протестантизма, састављено „из различитих книг", и писано у Шопрону 1751. Налази се у Библиотеци Српске Краљевске Академије у Београду.

II) Краткое руководство въ познаніе земноводнаго круга. Уџбеник, теоријски и практични, састављен „из латинских и немецких aукторов", ради „обученија јуношества славеносербскаго". Писан у Карловцима 1762. Налази се у Митрополијској Библиотеци у Карловцима.

III) Исправленіе грѣшниковъ духомъ кротости. Писано у Темишвару 1763. Налази се у Митрополијској Библиотеци у Карловцима.

IV) Краткое святыхъ и вселенскихъ помѣстныхъ отъ восточныя церкве приемленихъ соборовъ описаніе. Писано у Новом Саду, 1766.

V) Астрологическое писаніе о кометахъ и свойствахъ тѣхже. Писано у Новом Саду, 1769.

VI) Словесное и нелестное млеко православнаго восточнаго благочестія... Писано у манастиру Ковиљу, 1774.

VII) Начало Словесъ Божіихъ еже есть кратчайшее изложеніе православнаго восточнаго исповѣданія. Писано 1774.

VIII) Восточныя церкве отвѣтъ. Писан 1776, као одговор поунијаћеном Атанасију Димитријевићу Секерешу.

IX) Реторика на латинском језику: *Jn nomine Jesu brevis et succina manuductio in universam oratoriam exhibens praecepta.*

X) Катихизисъ священиковъ и діаконовъ новопоставленныхъ. Писан у Ковиљу 1794. Налази се у Митрополијској Библиотеци у Карловцима.

XI) Безпристрасная историческая повѣсть о раздѣленій восточныя и западныя церквей. Писано 1766.

XII) Символъ исповѣданія и житіа либертинскаго или фраймаорскаго. Писано 1799. Налази се у Митрополијској Библиотеци у Карловцима.

XIII) Теологическо тѣло. Цео систем теологије, у пет великих томова, 2304 стране in-fol. Извод, махом превод из Теофана Прокоповича.

XIV) „Една свеска от 10 мочала, која у себи содержава разне сатире, такожде реч једину и епиграме. Ова хранитсја в ручној библиотеци бл. Гд. Михаила Витковића, фишкала.[1])

XV) Једна кратка историја „жизни Грофа Бранковића“.[2])

3). Рад на теологији

Јован Рајић у опште није оригиналан писац, и оно што је најмање оригинално у целом његовом раду то су његова теолошка дела. Он је знао, и говорио и писао, четири језика: поред српског, латински, немачки и мађарски.[3]) Ван сваке сумње да је он био најученији српски богослов онога времена, или боље рећи једини право образован богослов у српској цркви. Какво су богословско образовање имали они који су тада били на челу српске цркве најбоље се види из тога што је Синод 1774 године био готов да прими подметнути језуитски катихизис за православне Србе, не видећи његов сасвим католички карактер. Међу таким неуким људима Рајић је одмах по своме доласку из Русије и Свете Горе дошао

[1]) Лазар Боичъ: *Памятникъ мужемъ у славено-сербскомъ књижевству славнымъ.* Перва честь. Будим, 1815, стр. 14.

[2]) *Славенно-сербскія Вѣдомости,* 1793, бр. 56, стр. 183.

[3]) Др. Алекса Ивић: *Прилози за биографију Јована Рајића. Летопис Матице Српске,* 1909, књ. 256, стр. 53.

до велика угледа у српској цркви. Хоповски игуман Теодор Милутиновић, како прича Доситеј Обрадовић у своме *Животу и приключеніями* говорио је: „колико сам ја прост и неучен, мени је милије видити ученог младог Рајића, него четири васељенска патријарха, који би били без науке као ја. Видио си га како је млад и без браде али, кад стане беседити, ми сви с великим брадама гледамо га, као да смо из дивијег вилајета дошли". Глас Јована Рајића био је тако велики, да су га називали „Српским Златоустом", да се у велико говорило „учен као Рајић", и да га је Лукијан Мушицки, у својој оди проглашавао „учитељем духовним" целог српскога народа.

Ученост Јована Рајића, и ако је он знао и латински и немачки, сасвим је рускога извора, и сва се састоји у руској сколастици. Та руска теологија развила се у току XVI и XVII века у Југозападној Русији, у крајевима који су били у непосредној борби са католичком Пољском. Западно европска цивилизација, школе, типографије, установе, обичаји, долазе из Пољске у Јужну Русију и одатле се простиру на остале крајеве велике царевине.[1]) Од XVI века католичка пропаганда из Пољске почиње бивати врло насртљива према православљу у Јужној Русији, и православни богослови морају озбиљно да се боре против те навале. Они су осетили духовну надмоћност својих противника, и за најбољи начин одбране нашли су да се треба послужити противниковим оружјем. И они усвајају сколастички метод католичке цркве, теолошку ученост Средњега Века са извесним примесама хуманизма. По угледу на католичке семинарије оснивају се и руске православне школе, и на супрот католичкој сколастици и догматици истаља се православна сколастика и догматика. Нарочито Кијевска Академија постала је средиште православне теологије не само за Русију но за сав православни свет, нарочито за Србе и Бугаре.

Ту школу и ту сколастичку теологију учио је Јован Рајић. У Кијеву се упознао са свом том полемично-догматичном црквеном књижевношћу, која је била поставила себи за задатак да истим философским и дијалектичарским методима којима се служила католичка теологија доказује чистоту учења православне цркве, њену пуну сагласност са суштином Христове

---

[1]) Алексѣй Веселовскій: *Западное вліяніе въ русской литературѣ.* Третье преработено изданіе, Москва, 1906, стр. 18—19.

науке, исправност и ваљаност догмата и обреда православља. Та руска теологија имала је необичну привлачну моћ за Рајића. С једне стране ту је био онај велики морални углед који је Русија, једина слободна и моћна словенска држава имала за политички и верски подјармљене Србе; с друге стране та полемичка, у првом реду антикатоличка и антиунијатска теологија одговарала је непосредним потребама православнога српскога народа у аустријској монархији, чијој вери су претиле опасности са исте стране. Најзад, та руска теологија, поред свега средњовековног догматичног и сколастичкога, ипак је имала нечег новог, модерног, релативно научног. У њој се гајила философија, радила се историја, обделавала основна хуманистичка знања, чинили се неки уступци духу времена. То је био један далек одблесак западне световне науке, и Рајићу се чинило и импоновало као наука, као сама мудрост.

Највећи писац те руске теологије, човек који је највећма утицао на духовни развитак Срба у XVIII веку, био је Теофан Прокопович.[1]) Рођен у Кијеву 1681, син малог трговца, Елеазар Прокопович је свршио кијевске школе, поунијатио се и покалуђерио добив име Елизеј, учио се у Риму, вратио се из Рима, прешао поново у православље, у калуђерству добио име Теофан, и постао учитељ поезије у кијевској Академији. Петар Велики обрати пажњу на тог младог и спремног богослова и узме га под своју заштиту. Прокопович постане ректор Академије, и, поред све опозиције вишег духовништва које га је окривљавало да је потајни протестант, он постане 1718 митрополит псковски, а 1724 архиепископ новгородски. Он је био сасвим у реформаторским идејама царевим, и био му је десна рука при извођењу његових планова у цркви. Теофан Прокопович био је просвећен човек и либералан дух. Он је знао философију Бекона и Декарта, имао библиотеку од 30.000 свезака, узимао у заштиту списе Галилеја и Коперника, и одлични историк руске књижевности А. Н. Пипин га назива „најобразованијим човеком тадашњег руског друштва.“ Као плодан писац он је оставио дела у којима је покушао да у православље унесе модернога духа, и његова дела су најсавршенији радови целе раније руске теологије.

---

[1]) Порфирьевъ: *Исторія русской словесности*. Часть II. Новый періодъ. Изданіе 2-е, исправленное и дополненное. Казанъ 1886, стр. 28—36. — А. Н. Пыпинъ: *Исторія русской литературы*. Томъ III. Изданіе 2-е, пересмотрѣнное и дополненное. С. Петербургъ, 1902, стр. 195—211.

Рајић је био одушевљен поштовалац тога великога архијереја руског. Сва његова дела, како тврди Стеван Стратимировић у својој окружници, Јован Рајић је својом руком преписао. Још нису чињена специјална изучавања теолошких радова Рајићевих, али може се у напред са извесношћу рећи да и у његовим оригиналним богословским саставима има веома много идеја Теофана Прокоповича. Сем тога, на њега су утицали и остали старији и сувремени теолози руски. Његово прво дело *Камѣнъ вѣры*, писано још 1751, није ништа друго него извод из дела рјазанског митрополита Стефана Јаворског, које носи исто име.

У целом своме богословском раду Јован Рајић није оригиналан. Он је асимиловао руску сколастику, и њоме је вешто руковао. Али у целом том свом послу. он је непрестано имао на уму практичан значај. Он није и не жели да изгледа неки оригиналан црквени филозоф; он је борац за „саборнују и апостолскују церкву восточнују“, њему је главно одбрана православља, и он се без икаквих обзира служи свим полемичним и догматичним списима руске теологије, сматра их као општу духовну својину свега православља, и не наводи своје позајмице које су врло велике. Све је то могло изгледати врло учено и бити корисно у оно време, али богословски списи Јована Рајића, преводи, компилације, обредне књиге, данас могу имати значај само за онога који специјално изучава историју српске православне цркве у XVIII веку. Научног и књижевног интереса ти списи немају.

4). Рад на лепој књижевности

Јован Рајић је за живота био слављен као теолог и црквени беседник, у историји књижевности остао је нарочито као историчар, али он се бавио и лепом књижевношћу, и од њега је остао један пригодан патриотски спев, једна прерађена драма у стиховима, једна збирка преведених причица и приличан број пригодних и побожних мањих песама, оригиналних и преведених.

Као песник, Рајић има своје место у историји наше уметничке поезије. Он је један од првих писаца наших који су писали стихове. Наша поезија XVIII века постала је угледом на побожну руску поезију с краја XVII и с почетка XVIII века. У рукописним песмарицама тога времена налазе се просто пре-

писане песме из штампаних руских песмарица Први српски уметнички стихови налазе се у буквару Кипријана Рачанина из 1717 године,[1]) и ти рђави и кљастави александринци, поучно-побожне садржине, немају ничег заједничког са правом поезијом. Стихови у пољском тринаестерцу које је писао Христифор Жефаровић нешто су бољи, а Захарија Орфелин, који се прилично бавио поезијом, у *Плачу Сербіи,* већ има пристојних стихова, који почињу личити на поезију.

Јован Рајић, наставља тај започети посао. Као руски ђак, он зна за целу побожну поезију руску, коју ће ревносно подражавати. Он зна и за учену псевдо-класичку поезију, и од њега ће остати цео један уџбеник реторике на латинском језику. Од њега је у рукопису остао приличан број песама, тако *Стихи о побѣдѣ Россовъ надъ Турками бывшей в' лѣто 1770. и 1771.* 1814, Стеван Гавриловић издао је његове *Стихи о воспоминаніи смерти*, писане још 1766. Сва је вероватноћа да су *Пѣсни различни на господскія праздники,* који су изишли у Бечу 1790, његово дело. Зна се за један epitaphicum у 30 стихова за гроб грофа Ђорђа Бранковића, писан 1764 године. Исто тако остало је од њега побожних песама о Божићу, св. Николи, Митров-дану, стихова упућених пријатељима и појединцима.

Али најглавније његово песничко дело јесте *Бой змая са орлови*, које је изишло 1791 године. Рајић је себи ставио за задатак да опева рат сједињене Аустрије и Русије противу Турске, који је трајао од 1788 до 1790 године. У једноме писму, шаљући неколико примерака књига своме пријатељу фенечком духовнику Самуилу Лазаревићу да их разда Србима официрима, Рајић овако говори: „Подајте им нека се разговарају, и мене старца не забораваљају, и нека знаду, да и ми старци праву историју у шали писати можемо и умемо".[2])

Бой змая са орлови је алегорично-историјски спев; змај је Турска, а орлови Аустрија и Русија. Кроз пет песама песник стално меша историјске догађаје и митолошке алегорије. То је дело једног патриоте који се радује победи хришћанскога

[1]) [Први стихови новије наше књижевности налазе се у трговишком *Пентикостару* из 1649, а састављени су у пољском тринаестерцу. Ср. П. Поповић, Годишњица XXIX, 1910, стр. 333—7. Други један српски *Стихослов* из 1717. приказао је Тих. Остојић, Јужнословенски Филолог, II, 1921, стр. 126-9.]

[2]) *Јавор,* 1882, стр. 87—88.

оружја и ослобођењу свога народа, и учена човека са класичним образовањем, који на своје доба гледа кроз античну митологију и историју. Песник пева славна дела руске и аустријске војске, ратовања Потемкина и Лаудона, победе код Оцакова и Београда, мудрост и славу Катарине II и Јосифа II, турски пораз и зору слободе Србима и свему Хришћанству под Турском, — и то све у поређењима и сценама у којима се стално спомињу Јупитер, Марс, Вулкан, Плутон, Меркур, сва митолошка декорација псевдокласичне поезије,

Под Улисем што Троја, што Рим под Нероном,
Тако букти Белиград сад под Лаудоном.

У спеву има детаљних, па чак и сасвим техничких појединости о бојевима, о распореду војске при јуришима, о броју пукова и батерија, али то у усиљеним алегоријама, које нису свакад јасне и које заплећу радњу у спеву.

Иначе, спев није без извесних добрих особина, и иде у релативно боља песничка дела наше оскудне и слабе поезије XVIII века. Стихови су доста лаки и течни, местимично у причању има покрета и живота. Најзад, има искрено осећање једног Хришћанина и српског родољуба што су неверници побеђени и што је срећно започето ослобођавање српскога народа од турскога јарма. Тако када описује тренутак турске предаје Београда:

Јасну светлост сунчану Јосифа другога.
Белград прима у себи милог оца свога,
Већ змај љути одлети, нити кога бије,
Јербо ор'о двоглави над градом се вије,
Старе тиће све своје под крило позива.
Које је змај гњавио с милошћу зазива.
Ход'те к мени, ја ћу вас под крило узети
Гдино више љути змај допрет' неће смети.
Све речице и реке рукама пљескајте,
Хвалу Богу и цару од срца подајте.

Од интереса је метрика којом се Рајић служио у своме спеву. *Бой змая са орлови* испеван је карактеристичним и готово редовним метром наше поезије у XVIII веку, такозваним пољским тринаестерцем. То је стих од тринаест слогова, са цесуром после седмога слога и са строфама од два стиха са сликовима. Порекла је пољског, и одатле је ушао у руску књижевност XVI века, и звао се „силабическим." Реторичари су одомаћили овај стих и њим су се готово редовно писале

посвете и предговори, и он је владао све до Третјаковскога, када је дошла версификација која је више одговарала природи руског језика. Тај стих унели су у српску књижевност руски учитељи; њиме су писали Жефаровић и Орфелин, и исто тако и Јован Рајић.[1]) Рајић се њиме доста вешто служио, и показао ако не песнички таленат, а оно извесно разумевање заната. Најзад, овај спев је испеван доста добрим народним језиком, што је изузетак у књижевном раду Јована Рајића.

1798 године, Рајић је штампао у Будиму дело *Трагедіа, сирѣчь печалная повѣсть о смерти послѣдняго Царя Сербскаго Уроша Пятаго, и о паденіи сербскаго царства сочинена и произведена год. 1733 въ Карловцѣ сремстѣмъ, а нынѣ пречищена и исправлѣна*. Како се из самог наслова види, ова „печалнаја повјест“ није оригинално дело, него прерада. Оригинал је драма Емануила Козачинског, коју је овај написао као ректор карловачке латинско-словенске школе, и коју су његови ученици играли у јуну 1736 године у Карловцима. Ово драмско дело, које се првобитно просто звало *Трагикомедія, содержащая въ себѣ тринадесятъ дѣйствій*, и које је поново издао А. И. Соболевски 1901[2]), рађено је према руским узорима те врсте. Средњевековни моралитети и мистерије прешли су преко немачке и пољске књижевности и у руску књижевност XVII века. У кијевској Духовној Академији тај књижевни род се нарочито радо обделавао, професори су такве комаде састављали а ђаци играли. Сам Теофан Прокопович написао је „трагикомедију“ *Владимиръ*, коју су први пут представљали студенти кијевске Академије 3 јула 1705 године. У почетку XVIII века, трагикомедија је честа и прилично развијена у руској књижевности. У њој се није пазило на обавезна три јединства класичне и псевдокласичне драме; лица су сасвим апстрактна и оличавају поједине мане и врлине. Цела ова морална и алегоријска драма представља чудну мешавину хришћанске религије и античне митологије.

Емануило Козачински је радио према том општем моделу. „Емануил Александров, син Козачински“ родио се 1699 или 1700 године, у једној пољској племићској породици у

---

[1]) Тихомир Остојић: *Српска књижевност од велике сеобе до Доситеја Обрадовића*, стр. 63—67.

[2]) *Неизвѣстная драма М. Козачинскаго.* Текстъ съ предисловіемъ А. И. Соболевскаго. Кіевъ 1901.

Јамполу. Он је свршио духовну академију, и као млад човек дошао међу Србе. Оно што је и сам научио и видео у школи, наумио је да изради и за Србе; писање „трагикомедија“ је улазило у његов наставни план. Као што је Теофан Прокопович узео за свога *Владимира* предмет из руске народне историје, исто тако је Козачински узео предмет из српске народне прошлости. У тринаест слабо повезаних чинова он је изнео како су Немањићи стварали српску државу и организовали српску цркву, како је на Урошу остало царство, како га је Вукашин убио, како је Арсеније III са Србима прешао у земљу ћесара Леополда, и како просвета долази међу Србе. Драма свршује хвалбеном песмом у част митрополита Вићентија Јовановића, љубитеља просвете и науке:

> Викентиј Јованович, за толики твоји труди,
> Многа љета буди.

Просветна тенденција је у целом овом реду тако јака да изгледа доста основано мишљење једнога испитиваоца српске прошлости у XVIII веку: да трагедија о Цару Урошу није само апстракција, но пригодан и тенденциозан спис, и да се Козачински послужио и драмом да међу Србима развије љубав за просвету у опште, а за своју школу на посе, да је отуда оно често наглашавање о потреби просвете, и да се под Марсом и Белоном подразумевају представници војнога сталежа међу Србима, а под Завишћу српски калуђери и свештеници, противници руске школе, којој је писац био префект.[1]) Неколико „дјејствија“ су засебне диалогисане библијске приче, без везе са садржином драме. Сем историских и митолошких личности (Марс, Палада, Белона, и тако даље), има и алегоричких личности и персонификација (Србија, Славољубије, Сластољубије, Завист, Совјест, Вражда, Очајаније, и тако даље). У драми нема никакве радње, и личности долазе, кажу што им је писац ставио у уста, и свршивши свој посао одлазе. Козачински се у писању ове драме служио обичним пољским тринаестерцем.

Таква је била првобитна „трагикомедија“ магистра Емануила Козачинског, коју је Јован Рајић као мали ђак видео у Карловцима око 1736, а не 1733 како он прича.[2]) „От того

[1]) Радослав М. Грујић: *Српске Школе (од 1718—1739 г.)*, стр. 150-152.

[2]) По сачуваним комадима оригинала, који се налазе у Митрополиској Архиви у Карловцима, Г. Радослав М. Грујић (горе наведена књига, стр. 152-153) изводи да је трагедија сачињена с пролећа 1736 године.

времене, вели Рајић у предговору својој преради, в забвенији погрбена остала до позњејших времен наших, тују аз јешче в јуности мојеј преписав частократно увеселенија ради прочитавах.“ И он издаје ову трагедију после своје историје зато што између њих има везе: „јако трагедија сија из Историји, тако Историја из Трагедије взајмни свјет восприимут.“ 1794 године Рајић је узео и „пречистио“ и „исправио“ од грешака које је у младићском препису могао учинити, и таку је посветио Петру Петровићу, темишварском епископу. Стару драму Козачинскога он је удесио „по нињејшему вкусу“, то јест скратио, избацио уметке („интермедије“), излишне чинове и епизоде, све оно што је било пригодно око 1736 године. Затим, целу драму поделио је у пет чинова, а сваки чин („дјествије“) у две или три сцене („јавленије“). Свуда, да би се знало шта је од Козачинскога а шта од њега, он је нарочито обележавао: што је остало по старом оригиналу, означено је са „К“ (Козачински), што је измењено означено је са „Р“ (Рајић). Најважније су измене у погледу историјске садржине. Козачински није добро знао српску историју, тако да је код њега Стеван Првовенчани брат Немањин а Св. Сава Стеванов синовац. Рајић, који се српском историјом нарочито бавио, исправио је те грубе грешке, оставивши главну грешку: Вукашиново убиство Уроша. Пролог Козачинског је задржао, али је други епилог написао. Тај епилог је од значаја, јер су у њему главне просветно-моралне идеје самога писца. Рајић је сасвим у идејама свога учитеља Теофана Прокоповича, и позива српску младеж да се школом просвети и изиђе из мрака незнања:

Смогрите ви, мољу вас, прочија народи,
Колики сабирају т от учениј плоди...

Наука није само лепа, већ је и корисна:

Јако же птици без крил не могут летети,
Тако сиј без наук не могут живети.

Али наука не треба да иде без „нравахъ честних и благих“, које су науци оно што је сô храни.

Трагикомедија Козачинског није по себи много вредела, и Рајић јој својим поправкама и прерадом није много помогао, Шта више под руком дидактичнога Рајића, постала је још сувља

и укочениja додавањем разних „ободрителних наставленијах." Од интереса је да је то једини моралитет у српској књижевности, прва драма играна пред Србима.[1])

1802 изашла је у Будиму Рајићева књига, коју је још 1793 написао: *Цвѣтникъ въ двѣстѣ и двадесятъ и четыре избранныхъ исторіяхъ насажденный, и изъ источниковъ израилевыхъ напоенный, въ немъже крины удолныя добродѣтелей посредѣ терній пороковъ растутъ и цвѣтутъ*. Дело је посвећено митрополиту Стевану Стратимировићу.

И ово Рајићево дело није оригинално. Оно је превод немачке књиге *Acerra philologica, auserlesene, nützliche, lustige und denkwürdige Historien und Discursen aus den berühmtesten Griechischen und Lateinischen Scribenten zusammengetragen.* Ова немачка збирка кратких прича и анегдота постала је у XVII веку (1687), а у XVIII веку често је била прештампавана. У Штетину је 1754 изишло једно издање у којем је било на 700 тих разних прича, и то издање Рајић је имао при руци када је писао свој *Цвѣтникъ*. У предговору вели како је ту књигу одавно имао, како је често читао ради свога „увеселенија," и држао је да би, преведена на „словенски дијалект наш", била на „не малују ползу и увеселеније", како и његовим „отечественикомъ", „тако и прочим охотником", тим пре што је у српској књижевности велика „скудост" у тако „полезним книгам". Мисли се да је он ову књигу превео по жељи митрополита Стратимировића, који је хтео да књигом сличнога забавнога садржаја паралише велики утицај „неблагочестивих" *Басана* Доситеја Обрадовића.

Acerra philologica, као оригинал има више забаван карактер. Јован Рајић је дао више поучан значај, израдио је „в ползу и украшеније всјех љубителеј честности", да би се пороци сузбијали а врлине расле, да би се подигло „истиноје благонравије, добро гражданство", „обшчества благостојаније и благополучије." Из немачке збирке превео је 224 причице и анегдоте, махом поучно-побожног садржаја, и поделио их у два дела, на први део „о добродетељех", и други део „о пороках." Анегдотама је додавао и еванђеоске поуке, велике

---

[1]) Изгледа да је ова драма ипак имала својих читалаца. Јован Суботић бележи да се још 1846 у српским друштвима певала песма из *Уроша Пјатаго* „Ти создавај око" (*Сербскій Лѣтописъ*, књ. 75, стр. 105).

цитате из Библије, у побожном смислу оно што је Доситеј у филозофском смислу давао својим „наравоученијима“ после басана.

Цвѣтникъ је из српске књижевности прешао у словеначку. Познати словеначки писац и католички свештеник Урбан Јарник издао је 1814 године у Целовцу дело: *Zbér lépih ukov za slovensko mladino. Iz nèmskiga ino latinskiga prestavlenih, iz Staro-Slavenskiga ino Remskiga preravnanih, nikotèrih pa novo zloženih.* И то дело, које је прва словеначка књига за омладину, није ништа друго до делимичан превод из Рајићева *Цвѣтника.* Преводилац у тој књизи, који је први превод у словеначкој књижевности са кога словенскога језика, развијао је мисао да је српски црквени језик прави језик првих словенских апостола Ћирила и Методија, и да Словенци треба да удешавају свој књижевни језик према томе идеалном словенском језику.

5). Рад на народној историји

Још у својим млеђим годинама, Рајић се бавио питањима која се тичу српске историје. Када се 1758 године бавио у Хиландару, тражио је старе српске летописе и повеље, и, колико је могао, исписивао из њих. У његовим хартијама нађени су велики исписи из кронике Ђорђа Бранковића рађени још 1759. године. 1790 превео је, а 1793 издао у Бечу књигу *Краткая Сербліи, Рассіи, Босны и Рамы кралевствъ исторія*, превод дела немачког историка Лудвика Албрехта Гебхардиа.

Још као наставник у Карловцима почео је писати своје велико историјско дело. 1768 године дело је било готово, и првобитни наслов му је гласио: *Роду и обществу храбрихъ славенских народовъ, а наипаче Болгаръ, Сербовъ и Хорватовъ, Исторія из тми забвенія изятая и матерним діалектомъ въ свѣтъ историческій произведенная.* Тај рад стајао је у рукопису све до 1793 године. Када је Стефан Новаковић преузео у своје руке Курцбекову штампарију, старајући се да нађе послова, замоли, преко митрополита Стратимировића, Рајића за рукопис његове историје У занимљивом писму којим је дао пристанак за штампање своје историје, Рајић вели: „Што се мене тиче, мени је свеједно, где видила свет

да видила, знам да без страшне цензуре и сита и решета проћи неће, ништа мање ја се тим утјешавати буду што ћу дати људма повод више тражити по книгама, главу лупати и чело трти, мени крижати и распињати, то ће моја слава бити. Ја признајем сам, да дјело то јест недостаточно и непуно. За то молио би свакога да с љубовију прими овај, а не с гажденијем и порицанијем“.

Већ 1793, Новаковић је издао неку врсту књижевног огласа и проспекта, у коме је сав наслов Рајићеве историје, главни садржај, опис како ће споља и изнутра изгледати, и, на једној страни, „примјер слога или стила в историји употребленаго“. На прву свеску јавило се претплатника за 612 књига, што за оно време није био незнатан број. (Сам Стратимировић уписао је 50 књига, а неколико владика по 10; остали претплатници били су свештеници, игумани грађани, официри, општине, цркве и манастири: све што је тада било одличније међу Србима и што је у опште читало сматрало је за патриотску дужност да се јави као претплатник). 1794 изишле су прве три, а 1795 четврта свеска, све у 2000 страна, под другачим насловом: *Исторія разныхъ славенскихъ народовъ наипаче Болгаръ, Хорватовъ, и Сербовъ, изъ тми забвенія изятая и во свѣтъ историческій произведенная Іоанномъ Раичемъ.* У првој књизибила је и слика Јована Рајића, коју је био израдио живописац Арса Теодоровић.

Овим издањем Рајић није никако био задовољан. У књизи су чињени извесни уметци против којих се он бунио. У београдској Богословији има један примерак Историје, на чијим странама има оваквих примедаба писаних Рајићевом руком: „Вас параграф се њест сочиненије моје и в оригиналу мојем необретајет сја, того ради и непризнају за моје сочиненије...“; „До здје Рајић...“; „чужи подметак, а не моје...“ У једноме писму из 1796 он све те уметке назива „копиладима.“ Затим, у књизи је било много штампарских грешака, против којих се Рајић нарочито љутио. Да би га утишао, Стратимировић се заузима да у Петрограду изиђе ново издање историје. И прва свеска одиста се појавила у Петрограду 1795, штампана „въ Типографіи корпуса Чужестранныхъ Единовѣрцовъ,“ али излажење осталих свезака забранила је руска цензура. И тим издањем Рајић није био нимало задовољан. 1795 године пише

он Стратимировићу: „Да би Бог дао да нигда света а камоли Русије видела није, онако ћорава и неочишћена.“ [1])

Главни извор Рајићу при састављању његове историје била је хроника Ђорђа Бранковића, којом се врло много служио, уносећи из ње не само велике изводе но и читаве стране. Из „каталога ауторов достовјерних“ види се да је знао за дела приличнога броја историка, али ипак му то није изгледало довољно, и он види како му је дело остало „недостаточно и непуно.“ Њему су делимично били познати и наши средњевековни историјски споменици. 1758, у Хилендару, имао је у рукама и преписао неколико старих српских рукописа. О томе своме истраживању старих рукописа сам он прича: „С великим трудом и опасностију живота чрез турештину пројдох, изискиваја в тамошних стран манастиреј наших древностеј рукописи, јеже и случилосја мње неколико такових достати, из којих и екстракте учинити за будушчују моју историју.“ Он зна за житија владалаца српских од архиепископа Данила, али му никако нису познати наши најважнији стари споменици, дела Стефана Првовенчанога, Св. Саве Доментијана, Теодосија, Константина Филозофа, Цамблака, Пајсија. Душанов законик, тако драгоцен споменик за нашу средњевековну историју, он је врло површно читао, и то у једном млађем препису у некој крмчији.[2])

Јован Рајић помиње и стране писце, Грке: Константина Порфирогенита, Јована Зонару, Кедрина, Кинама, Халкокондила, Пахимера, Теофилакта Симокату и дубровчане Долчиа и Мавра Орбинија, Француза Шарла Дифрена, Мађаре Бакшајија, Иштванфија, Русе Теофана Прокоповича и Ломоносова, и тако даље. Али његово знање тих страних историчара је непоуздано. Он говори као о двојици писаца: о Орбину и Мавру Орбинију, и ако је то једна личност, и није на чисто на којем језику је писао тај писац, на латинском, талијанском или словенском. Он често наводи познатога француског визан-

---

[1]) *Новыя письма Добровскаго, Копитара и другихъ югозападныхъ Славянъ. Санкт-Петербургъ,* 1897, стр. 690. И Григорије Трлајић радио је преко руског посланика кнеза Голицина у Бечу да се Рајићева Историја прештампа у Русији. „Се једино дјело јест, јеже аз при књазје мојем в пользу Рода нашего учинити могох.“ Писмо Јакову Чокрљану, *Подунавка,* 1844, стр. 120.

[2]) *Письма Добровскаго и Копитара.* Санкт-Петербургъ, 1885, стр. 535—536. Писмо Копитара Добровском.

тиолога Шарла Дифрена, господара ди Канжа (Charles Dufresne, sieur du Cange), али га стално назива Дуфресном, и држи да је био далматински историчар.

Пишући своју историју, Рајић је имао да савлађује велике тешкоће. Непосредних података није имао; туђа мишљења која је прибирао била су непотпуна, разнолика, често и противречна; он сам није имао поуздану основицу, сигурно знање и критичан метод, и налази се у немогућности да пронађе праву историјску истину. С једне стране он је имао стране историчаре, нарочито грчке и латинске, који су били непријатељски расположени према Словенима и Србима и о њима рђаво писали; с друге стране, имао је свој главни извор, Ђорђа Бранковића, који је Србе само хвалио. И Рајић је остајао тако неизвестан, колебљив, у недоумици, и најзад остављао, — што је било најлакше, али не и најнаучније — „благоразумном читатељу." да се сам одлучи с киме ће се сложити.

Има доста ствари које он обилази. Када му се нешто чинило опасно за претресање, каква државна тајна или дипломатска интрига, он преко ње прелази: „не наше јест дјело испитивати, ниже к тому полезно о подобних вешчеј љубопитствовати и в царскија скровишча и тајни мјешатисја." У спорним питањима историјске хронологије, он се извлачи на један особити начин. Између две спорне године, он узима средњи број, да помири оба гледишта!

Али поред свих тих непотпуности и некритичности, његова историја има заслуга. То је велико систематско дело у којем је обухваћена цела прошлост не само српскога народа но и суседних словенских народа. Према оскудним податцима онога времена и према свему стању српске историографије, то је био смео, готово неизводљив посао, који би се и данас могао тешко извести. Рајић је први српском народу дао опширан и, у колико је тада било могуће, потпун преглед његове прошлости. Оно што се дотле врло мало знало по оскудним родословима и сувим летописима, по ретким преписима Бранковићеве хронике и површним књигама Василија Петровића и Павла Ђулинца, овде се изнело у великом обиму и у прегледној целини.

Затим, била је сасвим добра идеја не представљати српску прошлост као једну апстракцију, одвојену од истор је најближих словенских народа. Срби и Хрвати, и ако су имали

две различите историје, представљају једну народну целину, коју је тешко разлучавати; Срби и Бугари представљају словенски блок на Балкану, њихова историја тече паралелно, и није могуће проучавати једну без друге. У том погледу Рајић је стајао над својим добом, и назирао какво треба да је научно проучавање српске прошлости.

Најзад добра је ствар код Рајића што има „историческихъ идеја," извесних модернијих схватања историје, њенога метода и задатака. Свакако, има код њега још апсурдних и калуђерских средњевековних идеја. Он прича: како је Свети Сава васкрсао из мртвих Стевана Првовенчанога; он напада једнога грчкога историчара и брани краља Милутина тиме што се његово нераспаднуто тело још чува и поштује у Софији; број погинулих Срба за време сеобе под патријархом Арсенијем IV даје према сну патријарховом, колико је Бог овоме у сну казао. Али, свакако, под утицајем руских писаца, он зна и за новија историјска схватања. И ако побожан и теолог, он не објашњава догађаје вољом Провиђења, „прстом божјим," но као последице извесних сталних закона, одређених спољним и унутрашњим узроцима. Он има органско схватање људскога друштва, и труди се колико му је могуће да својој историји да што научнији карактер.

Пишући своју историју, Рајић је на првоме месту био родољуб који жали своје „запустјелоје отечество," и искрено жели да му помогне. Он види колико је штете што је српски народ остао тако у тами општега заборава, што ни сам не познаје своју прошлост, које се одиста нема стидети, а која му може стећи поштовање осталих образованих народа и дати снаге и подстрека за рад у будућности. Невоља је била за Србе што су им победиоци писали историју, и гледали свим начинима да их понизе и увреде. Српску историју треба да пишу сами Срби, да побију неистине и злонамерна клеветања туђинских „ненавидника," и да народу пруже лепу, утешну и охрабрујућу слику његове прошлости. И тај посао он прима на себе. Он хоће да из српске прошлости извуче лекције за садашњост, да створи добре Србе, добре хришћане, добре људе. Његова историја имала је за задатак да буде „учитељица живота" запуштеном српском народу, и да га *прослави* и „из тми забвенија во свјет исторически" приведе.

Тако схваћена и написана, Рајићева историја је имала врло велики утицај на српске духове. И ако у њој има доста старинског и преживелога, и ако није ни мало оригинална и поуздана, и ако је више нестручњачки зборник и слаба критика историјске грађе, и ако је написана тешким заплетеним и често неразумљивим руско-словенским језиком, — његова историја је постала код Срба главни извор историјског осећања и знања на крају XVIII и у целој првој половини XIX века. Политичари су код њега тражили идеје и разлоге, а песници и драматичари мотиве и предмете. Сви старији историчари наши радили су по њему. Димитрије Давидовић и Д-р Данило Медаковић у својим популарним историјама у многоме су се ослањали на њега. Колико је Рајићева историја ушла у српски живот и у српске духове најбоље се видело по узбуни коју је учинила неумитна Руварчева критика главних Рајићевих идеја и тврђења.

Његова историја имала је читалаца и у широким слојевима. 1823 године изишло је у Будиму друго издање целокупне историје. У изводима она се још више популаризовала. 1801 изишла је у Будиму *Исторіа славенно-болгарскогъ народа, изъ Г. Раича исторіе и нѣкихъ историчесскихъ книгъ составленна и простимъ языкомъ списана за синове отечества.* Писац овога извода био је Атанасије Нешковић, који је доцније био учитељ немачког језика у Пешти,[1]) Иста та књига изашла је 1844 у Букурешту, њу је „отъ славяно-сербскія“ на бугарски превео Петар Сапунов. 1833 године, Милован Видаковић је издао књигу: *Исторія Славено-сербскаго народа изъ разнихъ ауктора по Раичу и другимъ некимъ собрана, и на простый діалекатъ сербскій отъ начела народа до силнога Стефана, Первога Царя Сербскаго списана.* Други и трећи део те књиге изашао је у Београду 1835 године. 1847, такође у Београду, Ђорђе М. Никшић и Ерсеновац издали су *Кратку*

[1]) А. Теодоров, у својој бугарској библиографији *Български книгописъ* у *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина,* 1893, (књ. 9, стр. 54) тврди: да „авторътъ на историята може и да е билъ Българинъ, но самата книга е сърбска“. Међутим Атанасије Нешковић био је Србин, родом из Јаска у Срему, који се школовао у Пешти, Ђуру, Пожуну и Оденбургу (P. J. Šafarik's: Geschichte des serbischen Schriftthums, S. 331–332). — На поменутом месту, А. Теодоров помиње да су професори трговачке школе у Велесу, Георги Икономов и Јован Нешовић објавили да су превели Нешковићеву историју и траже издавача за њу.

ерцеговачки-босанскій кралѣва повѣсницу Іоаномъ Раићем, архимандритомъ, съ немецкога на славенски 1793, а 1847 са словенскога на србскій преведена. Око 1850, када се у српском друштву, под утицајем романтизма, развило оно што је Јаков Игњатовић називао „отоком к истраживању старина и историчном писању,“ осећао се јако недостатак једне популарне српске историје, и озбиљно се мислило да се на народни језик преведе Рајићева историја. *Седмица* је, поводом тога, 1853 (стр. 90), писала: „То би значило вратити се на годину 1790. Сам трудољубиви Рајић морао би се заплакати, кад би устао и видио, да његови потомци за сто година нису даље одмакли него да преводе његове историје, које је он писао кад није било Матице, ни друштва србске словесности, нити обласног и политичког живота србског.“ Све до шездесетих година прошлога века Рајић је остајао као велики и главни историчар српски.

Јован Рајић, и у своје доба, и још за дуго после своје смрти, остао је прецењен. Још за живота он је слављен као ниједан од српских писаца. Алексије Везилић га је славио као „мужа чувена.“ Никола Стаматовић га је називао „високомудрим архимандритом,“ код кога се све мора хвалити што напише. После смрти, то је био низ крупних дитирамба. Атанасије Стојковић га је проглашавао „безсмертним,“ чије ће име Србима вечито свето остати; Доситеј Обрадовић је 1803 писао: „Наш Рајић, предраго и пречасно име.“ За Глигорија Трлајића он је „божествени Раич, дјејеписац презјадни.“ Павле Соларић га је 1809 називао „началним писатељем нашим.“ Од старијих писаца наших њега је тачно, и ако врло кратко, оценио паметни Јован Ст. Поповић у оди *Миловану Видаковићу*:

Дух славе српске учмао беше давно
Зависним бесом чупан меродавно,
Устаде Рајић, ал’ су одвећ крила
Виспрена била.[1])

У ствари, Јован Рајић био је један врло трудољубив, врло вредан и плодан писац, који је корисно радио на неколико поља, али свуда без оригиналности, без дубине и без књижевног таланта, не оставивши за собом ниједно дело од трајне вредности.

---

[1]) *Даворје.* Издање Српске Књижевне Задруге. Београд, 1893, стр. 135.

Литература:

Лазаръ Боичъ: *Памятникъ мужемъ у славено-сербскомъ книжевству славнымъ.* Прва честь. Будим, 1815, стр. 3—25.

Изъ оригиналногъ рукописа почившагo Гд Раича, Архимандріта Ковильскогъ, Сербскій Лѣтописъ, 1831, књ. 24.

Черти жизни Іоанна Раича, архимандріта, одъ Стефана Стратимировича, митрополита, явлены *Г. Епископу Будимскому. Новый Сербскій Лѣтописъ,* 1840, књ. 50.

Родословъ Архимандріта Раича, њимъ истимъ писанъ. Гласник Друштва Србске Словесности, 1847, св. I.

Душан Кнежевић: *Нешто о Јовану Рајићу, оцу наше историје. Јавор,* 1878, бр. 20.

Д-р Ђорђе Мушицки: *Податци за животопис архимандрита Јована Рајића. Летопис Матице Српске,* 1879, књ 120.

Александар Сандић: *Архимандрита Јована Рајића четири знаменита дана за живота, и смрт и погреб му.* Две белешке из записника манастирског. *Јавор,* 1885, бр. 48—49.

А. Ђукић: *Извори за животопис Јована Рајића. Истина* (у Задру), 1885, број 7—10,

Бранко Мушицки: *Мало грађе за биографију Рајићеву и Мушицкову. Летопис Матице Српске,* 1885, кањ. 141.

Љуб. И Гавриловић: *Јован Рајић, историк српски.* Кратак преглед његова живота и рада на српској историји. *Просветни Гласник* 1895, стр. 595—602.

Јован Живановић: *Српски језик у Катихизису Јована Рајића. Бранково Коло,* 1895, бр. 10.

Д-р Каменко Суботић: *Цртице из лепе књижевности, науке и уметности.* „Главна карактеристика историографије Рајићеве." 1898.

Д-р Јован Радонић: *Прилошци историји словенског препорођаја крајем прошлога и почетком овога века. Летопис Матице Српске,* књ. 201—203. 1900.

U oči stogodišnjice Rajićeve smrti, Narodne Novine (Загреб), 1901. бр. 169.

Љубомир Јовановић: *Јован Рајић, историк српски. Српски Књижевни Гласник,* 1901, књ. III.

Јован Живановић: *Језик Јована Рајића у књижицама за дјецу. Коло,* 1901, бр. 8.

Стеван Сремац: *Стогодишњица Јована Рајића, оца српске историје. Српска Застава,* 1901, бр. 14—15.

Димитрије Руварац: *Архимандрит Јован Рајић (1726—1801).* Карловци, 1902.

Оцена, исправке и допуне тој књизи од Др. Јована Радонића, *Летопис Матице Српске,* 1902, књ. 216.

Ђорђе Магарашевић: *Доситеј Обрадовић и Јован Рајић. Бранково Коло,* 1903, број 22—23.

Владимир Голошин [Николић]: *Архимандрит Јован Рајић (1726—1801).* Земун, 1904. Раније у *Колу,* 1903.

Димитрије Руварац: *Катихизис — Синодални — Рајићев за клерикалне школе.* Карловци, 1904. (Оштампано из *Српског Сиона* за 1904).

Димитрије Руварац: *Мнење архимандрита Никанора Грујића о синодалном Рајићевом Катихизису.* *Српски Сион*, 1905, стр. 311.

Dr. Fran Ilešić: *Srbski pisatelj Jovan Rajić in Urban Jarnik (1802—1814).* Љубљана, 1907. Оштампано из Zbornika Slov. Matice VIII.

Д-р Алекса Ивић: *Прилози за биографију Јована Рајића. Летопис Матице Српске* 1909, књ. 256.

Димитрије Руварац: *О историји Катихизма архимандрита Јована Рајића. Архив за историју српске православне карловачке митрополије* II, 1912 и засебно.

[D-r Nikola Radojčić: *Rajićeva Hrvatska istorija. Rad Jugoslovenske Akademije* књ. 222, 1920.

Д-р Никола Радојчић: *Подлога Рајићеве Историје. Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. I, 2. 1921.*

Д-р Мита Костић: *Проповеди Јована Рајића. Карловци, 1922.*]

X
ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ

Доситеј Обрадовић је централна личност српске књижевности XVIII века, једини прави књижевник тога времена, писац чија дела имају трајне вредности, и један од најзнаменитијих људи целокупне српске књижевности. Он високо стоји над својим добом, везује XVIII век са XIX, и својим идејама и утицајем преноси се не само на цео XIX век но и на данашњицу. Овај стари писац, који је прави оснивач српске књижевности, један је од најмодернијих писаца наших, један од оних који се временом само подмлађују, и зато заслужује ближе и детаљније проучавање.

1) Биографија

Димитрије, у калуђерству названи Доситеј, Обрадовић родио се у Чакову, српско-румунском месту у Тамишком Банату, 1742 или 1743 године.[1]) Отац му се звао Ђурађ, или Ђука, по занимању био је ћурчија и трговчић, умро је 1748 или 1749, и после смрти оставио је удовицу и четворо мале деце, три сина и једну кћер. Мати, Круна, родом из Семартона, од породице Паункића, јоште млада, преуда се 1750 или 1751 године, и умре наскоро, 1752 или 1753. По њеној смрти два Доситејева брата, старији Илија и млађи Лука отиду стрицу Грујици, а сестра Јулијана, коју је Доситеј много волео, и коју никада није могао без суза да помене, наскоро умре у дединој кући у Семартону.

На тај начин, десетогодишњи Доситеј остао је сироче, без оца и без матере, у породици која се растурила под

[1]) Јован Скерлић: *Година рођења Доситеја Обрадовића. Глас Српске Краљевске Академије, LXXVIII* Београд, 1908, стр. 165—177.

ударима судбине. Он је то јако осећао, и то неће остати без утицаја на стварање његове унутрашње природе: „У деветој или десетој години возраста, без оца, без матере, без сестре рођене почео сам себе као страна и пришелца у истом месту рожденија мога сматрати, и моје срце почело ми је као прорицати да ћу странствовати."

Још за живота своје матере, он је почео ићи у школу код сеоског учитеља, старога „мештра" Добре. Тих, бојажљив, повучен у себе, трудољубив, он је у школи добар ђак. После смрти матере, његов тетак Никола Парчанин узме га к себи, са намером да га спреми за попа, када му већ књига иде тако добро за руком. После старога „мештра," дошао је нов „магистер," Стефан Микашиновић, код којега је Доситеј изучио псалтир и катихизис. Од природе бистар и жива духа, он је на памет научио не само катихизис но и све рукописе који су му до руке долазили. Жудан читања, одлазио је у цркву, крио се у олтар, и тамо по читаве часове, нетремице и без даха, читао „влашка казанија или поученија," прологе и друге дебеле књиге црквене. Дете је живело тако две или три године, вазда нагнуто над књигом и пуне главе чуда и фантазија из црквене романтике, казивајући својим знанцима, мајсторима и занатлијским момцима чудесна житија светаца. И врло живе маште, са природом наклоњеном сањарењу и мистицизму, он се занео свим тим легендама и верским штивом, и као дечко од дванаест-тринаест година дошао је до намере да и сам отпочне живети животом светаца о којима је читао, да напусти родбину и свет, одбегне у неку далеку пустињу, и постом и молитвом да се посвети, као његови узори. И првом приликом која му се указала покушао је да са једним просјачким калуђером из Дечана одбегне у Турску.

Трезвени тетак Никола Парчанин, видећи болесно стање детиње маште и опасност којом се могу свршити све те верске фантазије, предузме енергичне кораке, одвоји га од тих књига, дâ на занат у Темишвар, уведе у реалан живот који разбија књишке сањарије. Из почетка на капамаџијском занату, Доситеја је још неко време држао верски занос и док су његови другови из радионице ишли недељом после подне у шетњу и у проводњу, он је остајао дома, грозничаво читајући црквене књиге. Али нови, варошки живот, дневни послови, општења са светом, нису били без утицаја, и стара верска грозница

стала је попуштати. Али то је трајало само до прве прилике, када се мало утишани пламен понова и свом силином разбуктао. У оближњи дућан дође један калфа из Срема, који отпоче причати о чудесима и лепоти фрушкогорских манастира. Доситеју више није требало. Он остави занат, родбину, сав свет, и 31 јула 1757 закуца на врата манастира Хопова у Фрушкој Гори.

Игуману Теодору Милутиновићу, родом Ваљевцу, допадне се бистри дечко и његово читање и узме га за ђака. Још исте вечери, Доситеј се са новим заносом баци на читање житија и пролога. И прве дане у манастиру испуњују та опојна читања: „С каквим усердијем и топлотом срца сам читао и све од речи до речи упамтио!... Житија читати, таке књиге велике! Нигде тога на свету нејма!“ Те јесени, 1757 године, био је врхунац његовог аскетског заноса. Он се био озбиљно решио да се посвети, и узалуд га је разборити игуман због тога исмевао, називао „дивљим свецем,“ узалуд му се са свих страна говорило да се „још нико није у Опову близу Ирига посветио,“ ништа није њега могло одвратити од фанатичке воље да постане калуђер, и то богоугодник и светитељ.

17 фебруара 1758, на дан манастирске славе, шеснаестогодишњи манастирски ђак примио је монашки чин и ново име Доситеј. Своје ново калуђерско име сам је изабрао, сећајући се свеца Доситеја, који је као младић из богате родитељске куће отишао у свету земљу, и тамо се постом и молитвама посветио. И, једном пострижен, Доситеј се свим силама трудио да достигне своје узоре из житија и пролога. „Како сам тај пост провео, вели он о пролећу 1758, мучно ће ко веровати.“ Он по три дана остаје ништа не окусивши, докле га ноге не издаду и док страшни болови не захвате стомак. Он бежи од људи, склања се на таван, и дотле метанише, главом о под, док му се мозак не заврти и док свест не изгуби.

16 априла, заједно са својим игуманом, Доситеј отиде у Карловце, где га митрополит Павле Ненадовић рукоположи за ђакона. Том приликом, митрополит извештен о чудном младом монаху, који дан и ноћ чита и који се решио да се посвети, рекао је: „Но ви сви упамтите моју реч: како је њему одвећ мило много читати, он задуго у Опову места неће згрејати.“ Када се „мали дијакон“ вратио у свој манастир, његова аскетска ревност више се појачала. „Ако би за вером стајало, мене у то доба

нико жив није могао надверовати; јер ја сам све што кажу пролози, житија и отачници слепо, без никаква двојеумија и размишљенија, веровао. Мени би се у то време смртни грех видио, сврх чега либо најмање и расуждавати, а некамо ли сумњати. Био сам као најпростији и најревнивији Турчин, који све, што год пишу и кажу дервиши, верује... Читајући, шта су неки радили, који су се Христа ради будале чинили (нека свак ово забележи: Христа ради будала) долазио би у искушеније; а како би било, кад би се и ја будалом учинио, па да људи не знаду да сам ја светац него да мисле да сам јуродив... Ја сам све то онда веровао и ко би се најмање што против речи усудио, био би пред мојим очима еретикос и хулитељ!!...“ И побожност, постови и молитве хоповског „малог дијакона“ тако су се разгласили широм целе Фрушке Горе и Срема, да су и болесници долазили да им он чита молитве, а сам игуман Теодор Милутиновић почео је веровати у „дар чудотворенија“ свога ђакона, али увек са бојазни да „неће та светиња за дуго трајати.“

И одиста, није дуго трајала. Пре свега стално подсмевање целога света утицало је на Доситеја, који је почео лагано да долази к себи. „Из почетка сам мислио да они све то из зависти раде: не будући свети, не би ради ни да се ко други посвети; но мало по мало чрез дуго време, лепо ти ми учинише, те изгуби вољу к светињичењу“. Манастирска братија, са својим плотским животом који је водила, није мало допринела да се разбију илузије о светитељству калуђерства код младога аскета. Његов верски занос почиње се растеривати, и он стаје ведрије гледати на ствари. Он, који је тако слепо веровао у свете књиге, почиње налазити нелогичности и недоследности у њима. Сумња почиње захватати његов дух, који је већ „волновао кад на једну кад на другу страну“, и почиње вршити свој благотворни утицај.

Затим, његов духовни видик се проширује. Он почиње читати и „гражданске књиге“, и стаје мислити о науци. Игуман му доноси световне књиге на читање и побуђује га непрестано на читање и самообразовање. Његов друг јеромонах Василије Осечанин отвара му вољу на латински језик. „Баш као да су се договорили били, да ме подстрекавају нова некаква желанија у мени поджижући. Падне ти истом моја гордост, аки би и ја нешто знао. Латински језик, то је језик; а ја, бедни дурак,

ни речи не знам! „Квис, квид, квомодо, уби, убивис, убикункве“, то је звечало у мојим ушима слађе него сиринско пјеније; а ништа од свега тога не знати! Боље би било, да се нисам на свет ни родио! Изгубе ти моја житија, лавсаик и отачник све поштење. Од тога часа, — с Богом, Опово, и сва твоја красото; гди ученија нејма ни латинског језика, ту нејма ни живота“.

И као што се некада сав био усредсредио у идеју: посветити се, тако сада има једну мисао: просветити се. Он све чини да нешто научи. У зиму 1759, Теодор Милутиновић га одводи у Ириг да приватно учи латински, али злобна и незналачка братија се побуни, и нареди да се Доситеј врати у манастир. Када је у пролеће 1760 умро Теодор Милутиновић, његов „милостиви отац и благодјејатељ“, којега је оплакао „као мајку своју“, Доситеј је изгубио последњу везу која га је држала за манастир. Њему је био на уму последњи савет његова „поочима“: „извади из главе то своје светњичење; ја ти задајем моју српску веру, да из тога неће ништа бити; тражи науку, и гладујући и жеднећи, и наготујући...“

У манастиру опстанак је био немогућ. Груби и прости калуђери мрзели су младога ђакона који је више знао и чистије живео но они; он им је изгледао као бела врана, као жив протест против њихова живота, и они су налазили и сувише начина да му то покажу. 24 октобра 1760, Доситеј је од братије укорен за „суровоје и неприличноје обхожденије и старшим братијам никаковија достојнија missing чести невдавајушчија“. После тога јавнога укора Доситеј није остао ни неколико дана. Изгледа да су му неки старији калуђери претили батинама, и то је само убрзало његову раније сазрелу одлуку. 1 новембра 1760 набави он из Ирига „доламу плаветну и чакшире и црвене ајдучке опанке.“ Сутра дан њега није било више у манастиру, после више од три године боравлења у њему. Манастирски протоколист забележио је код његова имена просто и кратко: „месеца Новембрија 2-го 1760-го љета отшел у Хорвацку.“

У друштву са ђаконом Атанасијем, Доситеј се кренуо преко Славоније, и дође у Загреб. Тада је био аустро-пруски рат, и Доситеј је имао намеру да као војнички капелан отиде у Немачку, а одатле, по прилици, са којим Србином официром у Русију. У Загребу проведе зиму, учећи нешто латински, и

1 марта отиде у Петрињу, где остане до Ускрса, 15 априла 1761 године. Чувши да епископ Данило Јакшић полази у Беч, 18 априла крене се у Плашки, и замоли епископа да га собом поведе. Епископ га задржи код себе два-три дана, и да му савет да прво отиде у Далмацију, да тамо учитељујући заштеди коју стотину форината, и са том уштедом отиде у Русију. Доситеј послуша савет, и, пешачећи пет дана кроз личке и крбавске планине, дође у манастир Крупу, и ту се подуже задржи. Изгледа да је ту радио и физичке послове, јер уз „наравоученије“ 90 басне помиње како је у Крупи ћускијом камење крчио. Око половине маја 1761, смести се у Кнежеву Пољу, при цркви светога Георгија. Ту је отпочео учити децу читању, писању и катихизму; од свакога детета, како сам прича, добивао је по две мерице пшенице, две оке масла и један велики сирац, а сем тога и неку малу новчану награду. Људи су били добри, и Доситеј је ту провео три године, научивши нешто и талијански, а заштедивши око стотину венецијанских дуката. „Три године, вели он, по погодби мојеј, проведем с оним божијим људима, три миле године, које всегда с услажденијем срца спомињем, и које сам за основаније свему следујућему мојему живљењу положио; зашто сам у њима не само опитом познао и научио него и у јестетство себи претворио како човек у ниском састојанију може с малим задовољан, добар и благополучан бити.“

У септембру 1763 године, чувши за славног грчког црквеног учитеља Евгенија, крене се њему у Свету Гору. Али га у Котору ухвати грозница и док се не излечи, остане у манастиру св. Петке у Маинама, поучавајући четворо деце. Целу јесен и зиму провео је ту, патећи од опаких грозница. На Ускрс, 11 априла 1764, служио је литургију у Стањевићима заједно са црногорским владиком Василијем Петровићем. „Не имајући, прича Доситеј, на таки славни празник нигде никога да запопи, оћеш да те запопим, рече ми, барем да знаш да си у Црној Гори био. Што вам драго, одговори ја, мени је све једно, те сад, те после. Једва то изречем, он учини знак старому архидијакону Стефану, а ови ти са мном „Повели!“ На тако оригиналан начин одбегли хоповски ђакон запопљен је.

Како болест никако није попуштала, Доситеј остави тај крај који му здрављу није пријао, и врати се у Далмацију,

за учитеља у селу Голубићима близу Книна. За месец дана потпуно оздрави, „при здравој и целитељној води“, и ту остане све до 1765 године, док се није јавила куга. Тад се склони у Косово, код попа Аврама Симића, и ту пробави месец дана. То његово кратко боравлљење у Косову било је од великога значаја по српску књижевност. Ту, за љубав најстарије попове кћери Јелене, почео је писати. Она га је замолила да јој нешто „просто српски“ напише из беседа Јована Златоустог које је тада „с прилежанијем“ читао. „Тада ја све оно, што сам већ био за се преписао, преведем на просто, и, за учинити да оној прекрасној девици читање тога буде пријатније расположим то на главе, почињући сваку по азбуки. Она је то тако радо читала и томе се тако радовала, колико да је сву мудрост Соломонову у она два три табака имала. То су други с великом молбом од ње просили и преписивали; и тако се разнесе и расплоди по свој Далмацији под именом Доситеове буквице. Ово је први повод и узрок, да се у мени велика жеља зачне и роди да ми само дотле Бог дарује живот док што српски на штампу издам и прекрасним кћерма и синовом рода мојега саопштим.“

Из Косова пређе у манастир Драговић и ту остане два месеца чекајући да прође куга па да сиђе у Приморје. По ускрсу отиде у оближњи Трогир, одатле у Сплит, и ту се укрца у један брод за Крф.

На Крфу је остао свега месец и по дана, учећи грчки и служећи неки пут у цркви за официре Далматинце и Црногорце у млетачкој служби. Одатле отиде у Мореју, и задржи се у њој пуна два месеца, „ходајући по различни неисказане красоте мести.“ У Навплеону укрца се у брод за Свету Гору, која је била циљ његова путовања. У Хилендару га известе да је „учитељ Евгеније, не могући трпити ту калуђерске кабале, пре четири месеца то чудновато место оставио и ученици се сви разишли“.[1])

Јесен и зиму 1765 године, проведе Доситеј у Хилендару, а у пролеће 1766 године крене се за Смирну, код другог чувеног црквеног учитеља, „новог грчког Сократа“, Јеротеја

[1]) Доситеј, који има добро памћење и који је иначе тачан у причању, овде је погрешио. Школа „Атонијадска Академија“, учитеља Евгенија, која је била отворена 1753, услед сметња које су калуђери чинили, растурена је још 1758 године. По Доситејевом причању изилази да је то било 1765 године.

Дендрина. Дошавши у Смирну, Доситеј је знао нешто мало простога грчког, и зато прво прионе да добро научи књижевни грчки, и за годину дана га савлада. У тој богословској школи провео је три године „слатко минајемаго пребиванија“, изневши из ње добре успомене. Доцније, у *Буквици*, је писао: „Блажена аира и благословен зефир, који су духали у бесна крила древнога коња, којим сам прејездио адријатску пучину, Архипелаг, Средиземно море и дојездио к златној мојој Смирни, и у њезини набрао сам недара свакојако цвеће којим сам напунио ум и срце моје. Из једне сисе сисао сам слатко млеко атино-јелинског красноречија, а из друге мед омиро-поетског слаткословија“. У Смирни он би још и дуже остао, да тада не дође до рата између Русије и Турске. За њега, којега су звали „папа Московитом“ било је опасно боравлење у једном турском месту. Он се опрости са својим „оцем милостивим, благодјетељем и учитељем“ Јеротејем и са својим „љубимим саученицима“, и велике недеље 1768 године, укрца се у брод за Грчку, и на сам дан Ускрса дође у Патру.

Из Патре крене се за Крф, а уз пут, у Санти Каранти, намери се на неке Арнауте из Хормова, и са њима пође у њихове планине. Са једним арнаутским свештеником путовао је по Епиру, и ту се дуже задржи но што је мислио. Научивши доста добро арнаутски, остане ту све до краја 1768. Оставивши најзад Епир, пређе на Крф, и ту, учећи код једнога грчкога учитеља „изјасненија филологически ритора и поета греческих“, остане до јануара 1769, и тада се крене за Млетке. У Млетцима није дуго остао, но отиде у Задар, а одатле у православна села Северне Далмације, где је имао толико пријатеља и успомена. Јуна 1769 постане учитељ у Плавном. У *Баснама* („наравоученије“ 146 басне) он прича зашто се понова вратио у Далмацију: „прво, за то што сам остао био без крајцаре и новца, дођем у Далмацију за учити гди децу и стећи то; друго, дати себи времена, пре него што друго почнем, за утврдити се боље у прекрасном јелинском језику“.

Научен на бољи и угоднији живот и блажу климу, он се рђаво осећао у овом убогом планинском месту, где су подједнако опаки били зимњи мразови и летње жеге. У *Ижици* се жали како „у студеноме Плавну не има ништа ван да би прге од кукуруза или пуленте, а бели се гра штеди за праз-

нике“. Ту зиму провео је читајући „славјанске, греческе и италијске књиге“, које је донео са својих путовања, и пишући своју другу буквицу. Из Плавна је чешће одлазио у околне православне манастире, Крку, Крупу и Драговић, и као учен човек и већ познат црквени беседник позиван је у оближња села и вароши да о великим празницима држи беседе у цркви. Како је с пролећа 1770 дошао у сукоб са поповима у Плавном, Срби у Скрадину доведу га за свога проповедника. У Скрадину, чекајући из Млетака потврду свога наименовања, писао је поучне списе за младеж, а у јуну довршио је *Христоітію* и *Венацъ отъ Алфавита*. За то време, како дозвола никако није долазила, ишао је лично у Млетке и у Задар. У Задру су га задржавали официри Црногорци и трговци Сарајевци, често је беседио у цркви, и те се беседе његове толико разгласиле да су долазили и сами католици да их чују. „Знам како је, прича сам, било драго нашим Србљом официром и прочим грађаном, чујући да ме латински предикатори фале“.

У Задру је тако остао до 1771, када отиде у Трст, да се никада више не врати у Далмацију. Бављење у Далмацији било је врло важно по даљи његов рад. Ту, живећи у чистој народној средини, имао је прилике да изближа позна народ, проучи све његове потребе, измери све зло које долази од незнања и беде. Ту је, учећи децу, почео писати буквице, ижице, христоитије, и то све на народном језику, и то на језику једнога краја где се врло лепо и чисто српски говори. У маломе, његова књижевна делатност почиње од бављења у Далмацији.

Прешавши из Трста у Беч, Доситеј није ништа знао немачки, и у великој вароши није никога познавао. Његово знање грчкога језика помогло му је да се нађе. Преко грчкога капелана добије за учитеља код једног имућног грчког трговца, и у брзо стече дванаест ученика. У исто време, и сам је учио латински и француски, у коме је тако успео да је почео давати часове из француског као и талијанског. Он се доцније нарочито хвалио својим учитељем француског језика, који је био „човек преизрјаднаго у чтенију књига вкуса и познанства“, и који га је упознао не само са француском но и са енглеском књижевношћу. За то време код учитеља латинског језика учио је логику и метафизику. „Од тога времена чтеније књига стало ми је бивати и много пријатније и полезније

будући у состојанију о предмети чтенија мојега судити, нити свашто тако како је написано примати“. Тако учећи себе и друге, походећи библиотеке, музеје и позоришта, пробавио је он у Бечу од 1771 до 1776 године. „Шест полезни и радосни година прођу ми у Бечу како шест дана... По мојему сложенију и начину мишљења морао сам у таквом прекрасном граду као што је Беч благополучан бити; дела моја и дужности радо испољавајући, чинило ми се да сам у совершењејшеј независимости и свободи...“.

Пошто је довољно научио немачки, седме године свога бављења у Бечу, почне и сам давати часове из немачког језика. Он прими понуду архиепископа Вићентија Јовановића Видака да за годину дана његовим синовцима у Модри даје лекције из француског и талијанског језика, а после са њима отиде на неки универзитет у Француску, Енглеску или Италију. „Кад ја чујем за Германију и прочаја, обешчао би се служити му не годину или две, но толико година, колико је свети патријарх Јаков за прекрасну Рахилу Лавану тасту своме служио“. У Модри је поучавао митрополитове синовце и друге његове питомце, слушајући са њима заједно „Баумајстерову философију“. После навршене године дана у Модри, отиде са својим ученицима митрополиту у Карловце. Те, 1777 године, пође у своје родно место које није видео двадесет година, „посетити сродннке моје, поклонити се гробовом родитеља моји, и целивати мени свету земљу, у којој њиове почивају кости“.

Из Чакова врати се у Карловце, очекујући да архиепископ испуни дато обећање и пошље их у Немачку. Али због немира који су тада били у Немачкој око наслеђа баварскога престола, остане у Карловцима. У јесен 1778 отиде са митрополитовим синовцима у Пожун, где остане до средине лета 1779. За то време ред у Немачкој био је повраћен, и он понова подсети митрополита на обећање. Али, на своје писмо не доби ни одговора; „Чудна је вешч кад слаби има са јаким погодбу. Зашт један чини што хоће, а други принужден је трпити“. То доба очекивања и неизвесности остало му је у рђавој успомени: „ове три године биле су ми најнепријатније у животу“.

Увидевши сасвим да се од митрополита нема чему надати, он својим заштеђеним новцем отиде у јесен 1779 у

Трст, где се погоди са ондашњим српским трговцима, да им за 500 форината годишње поучава децу. Али та се погодба поквари. У Трсту се упозна са једним богатим руским путником, архимандритом Варлаамом, који га узеде за учитеља талијанског и поведе са собом у Италију. Последњих дана 1779 отиду у Млетке, ту проведу месо еће, затим у пролеће 1780 стигну у Ферару, где остану до Ускрса, потом у Болоњу, Флоренцију, Пистоју, Луку и Пизу, преко Апенина отпутују у Ливорно, где се задрже три недеље.

У Ливорну се опросте, и Доситеј се укрца у брод, и, поред Корзике и Сицилије, отиде на острво Хијос, где се задржи једанаест месеца, до марта 1780. Ондашњи Грци били су „љубитељи муса и страних језика", и он у једној приватној школи постане учитељ талијанског језика. Са уштеђених 60 дуката, он пође у Цариград, са намером да и ту остане неко време као учитељ језика. Како се тада у „Константиновом граду" појавила куга, он одмах напусти варош и првим бродом пође Црним Морем, не знајући ни сам камо ће. После велике буре, стигне срећно у Галац, а одатле у Фокшане, у дом једног молдавскога бојера за домаћега учитеља. Са својим новим ученицима отиде у Јаш, где остане годину дана. Ту се упозна са просвећеним епископом Леоном Ћиуком, који је био велики љубитељ књижевности и наука.

У јесен 1782 године, Доситеј је имао заштеђених неких 300 дуката, и био увек пун воље за нова путовања и учења. Са неким трговцима, који су ишли за Лајпциг, крене се и он за Немачку. Преко Пољске, Шлеске, Бреславе и Лајпцига, стигне у Хале. Тек овде скине своје свештеничко одело, обуче се у „светске грешне хаљине", упише се на универзитет, и почне слушати филозофију, естетику и „натуралну теологију" у „славнејшега у Германији философа, професора Еберхарда". У каталогу универзитета стоји да се 17 октобра 1782 записао „Demetrius Obradovics aus Serbien."

Немачка је одавно била идеал Доситеју, и бављење у њој било је од врло великог утицаја на даљи правац његова рада. „Сматрајући у овом муса и сваки божанствени наука седалишту: како се више од хиљаде млади људи уче, како непрестано из једнога у други колегиум трче, како се сва прекрасна и благородна душевна способствија размршавају и распростиру", он је са тугом у срцу помишљао на своју до-

мовину, сравњивао срећну, просвећену и напредну Немачку, „с колико дражим и милијим, толико већег сажаљенија достојнијим земљама, Сербијом, Босном и Ерцеговином“, уздисао и горке сузе пролевао, сам са собом говорећи: „Кад ће у оним прекрасним земљама овака училишта бити? Кад ће се и она младеж с оваким наукама настојавати“. Исто тако, то боравлење у Немачкој учинило је да је и сам почео писати и штампати. „Гледајући какве се овде књиге сваки дан састављају, пишу и на свет издају, жалост нападаше на мене, кад би год помислио како код нас вичу: „Дај нам књиге из Русије“...“

Одлучивши се да и сам пише и издаје књиге, он остави Хале, и у пролеће 1783 дође у Лајпциг, велико штампарско и књижарско тржиште Немачке. Ту се упише на универзитет, почне слушати физику код професора Борна, и, у штампарији Брајткопфа, која је имала ћириловских слова, изда прво своје дело *Животъ и приключенія Димитріа Обрадовича, нареченога у калуђерству Досиѳеа*. Идуће, 1784, изда, такође у Лајпцигу, две своје нове књиге: *Совѣти здраваго разума* и превод *Слово поучително Господина Георгіа Іоакима Цоликофера при реформатовъ обществу немецкога предікатора*.

За све то време, док је походио универзитет и штампао своје књиге, он је био као нека врста васпитача и надзорника младих Румуна, питомаца епископа Леона Ћијука. Али како је иначе био слабо плаћен, како је штампање књига однело већи део његове скромне уштеђевине, он на брзо оста са свега 12 дуката у кеси, а не остваривши своју давнашњу и велику жељу да види Париз и Лондон. Епископ му пошље на дар 35 дуката, и он са тим новцем пође из Лајпцига. У „дивном граду Франкфурту“ задржи се четири дана. Прешавши у Француску, задржавши се у Штрасбургу, преко Меца, Нансија и Линевила стигне у Париз. У Паризу је остао свега три недеље. „Да сам се могао у кесу поуздати би три пута три месеца. И ово је ништа: триста година да живиш, имаш туда шта гледати“. Одлазио је и у Версаљ, видео је Луја XVI и „предивну краљицу“ Марију Антоанету. „Како ми је мучно било из Париза поћи! Али шта ћу? Нужда је тврђа од челика. Какви би прекрасни књига ту могао накуповати! Чини ми се да сам ту први ред за живота, на оне књиге гледајући зажалио што нејмам новаца“.

Требало се журити и видети још и Лондон. Из Париза са неким трговцем пође у Кале. У Камбреу походио је гроб „блаженога и светога архиепископа Фенелона, Телемахова списатеља“. Почетком децембра 1784 пређе у Довер, и тада је могао ускликнути: „Ево ме већ, фала Богу, у одавно чувеној и задуго пожељеној Инглитери.“ У друштву са једним ирским католичким свештеником, задржавши се у Кантербери, најзад стигне у „краснејши и славнејши на свету град Лондон“. Свештеник Ирац упозна га са једним ученим Енглезом. мистер-Лâрдом, и код њега отпочне учити енглески. Гибак и љубазан, Доситеј је умео да нађе пријатеља и заштитника у Енглеској, да уђе и у енглеске породице, и да корисно употреби своје време. У друштву и у кућама неколико просвећених и љубазних Енглеза он се врло добро осећао, али се није хтео дуго задржавати у Енглеској. „Моја је жеља у ово време сва у том состојала се, да јошт који лист на мојем матерњем језику издам... С Богом дакле нек остане не само Лондон и Париз, него које му драго на свету место где ја ову верховњејшу жељу исполнити не би могао“. После шест месеци у Енглеској, крајем маја 1785, Доситеј, срдачно испраћен и лепо обдарен од својих енглеских пријатеља, остави Лондон.

У првим данима јуна месеца, он је у Хамбургу, а одатле одлази у Лајпциг. Ту га затече позив Симеуна Зорића, руског генерала и Србина по рођењу, који га је позивао себи у Шклов, у Белу Русију, свакако, — и ако Доситеј то не помиње, — за наставника племићске војне школе коју је хтео основати, исто онако, као што је позвао и Емануила Јанковића. Немајући новац за тај пут Доситеј је оно мало новаца што му је остало трошио шетајући се по саксонским варошима, Дрезди, Алтенбургу и Цајцу. Када је остао без новаца, у јесен отиде у Беч, где се врати свом старом занату, давању часова из језика.

У Бечу је остао две године, од јесени 1785 до краја 1787, непрестано дајући часове из талијанског и француског језика. Али и ту није могао дуже остати. „Неопредељена жеља, да јоште што за живота на штампу издам све је победила; зашто у Бечу и лекције предавати и о овом делу радити није ми могуће било.“ Он се сети позива генерала Зорића, и крајем 1787 био је већ у Шклову. Зорић му је

обећао да ће донети штампарију у којој ће и његова дела моћи штампати. Чекајући штампарију шест месеца, и не дочекавши је, Доситеј остави Шклов. У јуну 1788 он је у Лифландији, у Сесвегену, на једном генераловом добру; 3 августа био је у Риги, а 28 августа у Класену, у Курландији. Зорић му је дао 400 рубаља у новцу и једну скупу лисичју бунду, а сем тога откупио му је и нешто књига. Са приличном сумом новаца у џепу, Доситеј пређе у Немачку. 14 септембра био је у Кенигсбергу, 30 у Берлину, 8 октобра у Витембергу, а 20 је у Лајпцигу где се задржава неколико месеца, штампајући *Басне* и пригодну *Пљсну на взятіе Бљлграда.*

Доситеј је сам описао свој живот до тога тренутка, и отуда је тај део његова живота много познатији но познији. Године 1789 он се понова враћа у Беч, где остаје све до 1802, живећи од часова које је давао и пишући и растурајући своје књиге. 1790 имао је намеру да изда једну практичну граматику за учење грчког, енглеског, талијанског и француског језика. 1793 излази у Бечу његово *Собраніе разнихъ нравоучителнихъ вещей*, 1796 изилази у Млетцима његов превод *Толкованіе воскреснихъ евангелій,* које је митрополит Стратимировић забранио.[1]) Његове материјалне прилике су неповољне, горе но икада што су биле. Од књижевности се тада код Срба није могло живети, и Михаило Максимовић писао је 1792 године у свом *Маломъ буквару за велику децу*: „От сербске литературе живити јест толико колико од капуцина чорбу носити". У издавању књига Доситеј се задужио, а новац од растурених књига тако је слабо долазио да 1799 године није могао од *Басана* ни толико да наплати да покрије трошкове око повеза. У једном писму, из 1791 године, Стефану Рајићу, осечком учитељу, он се жали на тешке прилике у које је запао, тако да по десет часова дневно мора да даје лекције и да своје здравље и живот доводи у питање.

Био је већ остарео, ствари му нису повољно ишле, Новаковићева штампарија била је пренета у Будим, и он је изгубио вољу да остане у Бечу. У лето 1802 он се пресели у Трст, где је имао пријатеља и добротвора међу тамошњим

---

[1] [Н. Петровскиј држи, да није било штампаног тог Обрадовићевог превода, а то тим пре, што је његов оригинал Κυριακοδρόμιον вероватно објављен тек 1796. у Москви].

трговцима српским.[1]) Они му обећају 2.000 форината годишње потпоре, са тим да пише књиге на народном језику. У Млетцима 1803 године штампа он *Етику,* оставши ту од јесени 1803 до априла 1804 године.

То је било у почетку устанка у Србији. Родољубиви Доситеј развија велику и лепу делатност у корист побуњене Србије, скупља новчане прилоге код богатих трговаца српских, и од своје сиротиње даје половину свега што је имао, 400 форината. „Благодареније Богу, вели тада он, који нам је и живот и све што имамо даровао, и целом роду и имену србском праву љубав показати". У јесен исте године штампао је он у Млетцима патриотску *Пѣсну на инсуррекцію Сербіаномъ, Сербіи и храбримъ ея витезовомъ и чадомъ и богопомагаемому ихъ воеводи Г. Георгію Петровичу посвѣштена.* Он, који је целога свога живота радио за духовно ослобођење целокупнога српскога народа, са одушевљењем поздравља почетак његовог политичког ослобођења:

Устани, Сербијо, мати наша мила!
И постани опет што си прије била!
Сербска теби вапију искрена чада,
Која храбро војују за тебе сада.

Устани Сербијо
Давно си заспала
У мраку лежала
Сада се пробуди
И Сербље узбуди.

Њему изгледа то почетак ослобођења целога народа српског, и с почетка локалном устанку раје у београдском пашалуку он од првога тренутка даје општенародни значај:

Босна сестра твоја, на тебе гледа,...
Херцегова земља и Црна Гора
Далеке државе и острова мора,
Сви теби помоћ небеску желе
Све добре душе теби се веселе.

[1]) О томе његовом преласку у Трст занимљиво је, и ако нетачно, оно што прича Сава Текелија у својој аутобиографији (*Летопис Матице Српске,* 1879, књ. 120, стр. 19, 22, 39). Текелија прича како је, незадовољан неправдом која му се учинила у државној служби, 1798 године намеравао да пређе у Србију и тамо подигне народни устанак. Ради тога учио је у Бечу грчки код Доситеја (или како он вели *Теодосија*) Обрадовића. Он наговори Доситеја да пређе у Србију и види шта се тамо

Почетком 1805 године, Доситеј ступа у везу и са црногорским владиком Петром I, који се још раније интересовао за њ. У једном писму саопштава му свој план, да отиде у који српски крај, како би „сладким, слободним миле матере наше Србије ваздухом гди нибуд дисати почео“, међу „сродне миле људе“ где би се „једно лепо училишче воздвигнути могло, и ако и малена штампарија за потребу школе и целе нације установила.“ И он чини предлог владици да то буде у Црној Гори. Владика му је љубазно одговорио, али без позитивна пристанка, и цео тај план се разбио. Сва нада Доситеја била се окренула на „сербску инсурекцију,“ и од њенога исхода зависио је његов даљи живот. У мају 1805, писао је он једноме пријатељу: „Не могу се исказати, у каквом смо великом благонадеждију о на боље љубиме наше Србије премењенију“. Ако се Србија осободи „о, тада ћу ти ја постати прави Титирус et non modo lentus, sed etiam hilaris ac laetus, hominumque omnium longe beatissimus in umbra et sub tegmine липице formosas resonare docebo Serviae sylvas.“

13 јуна 1806 он оставља Трст, са намером да отиде у бању. Павле Соларић нам је описао његов растанак с тршћанским ученицима и пријатељима. Састали су се на заједничку вечеру, у „предградском једном вертићу на само, у летњег вечера тихости и благовоној зеленини...“ Сви су били у „преускипјевшим чувствованијама свакога умиленија“, и „у дружеском колу с наставником“ осетише да је то „права нека тајна вечера била...“[1]) Из Трста Доситеј оде прво у Љубљану, после сиђе у Сисак, а одатле се Савом спусти до Земуна. По свој прилици тада је дошао у додир са вођама Устанка и стао у службу Србије. Септембра месеца ишао је до Смедерева, и тада је први пут ступио на обалу слободне земље српске. „Хе моја браћо! Како ми се цели живот кратак чини, док смедеревске нисам видио планине.“ У децембру месецу био је у Чакову и обишао своју родбину. Исте је зиме, по нарочитој мисији Правитељствујушчег Совјета, ишао у Букурешт, у стан руске војске. У марту 1807 находи се у Земуну,

може с тим људима учинити. У исто време, он, Доситеј и Петар Чардаклија уговоре 1802 да дигну устанак у Србији. Али у Србију пређу само Чардаклија и Доситеј, који извести Текелију да је радио за њега и говорио свима Србима да од Тееклије не могу имати бољег „начелника“.

[1]) *Мезимацъ*, стр. 3.

као српски агенат. Забележено је да је тада ишао да види Хопово и Ириг. Ту је остао све до почетка августа 1807 године. Између 1 и 13 августа 1807, како изгледа на Преображење, 6 августа, он је прешао у Србију, да дефинитивно остане и умре у њој.[1])

„Како сам дошао у овај воздух, пише он 13 августа једном пријатељу, почео сам се обновљати, и у мало дана збити ће се са мном оно што се пише о Неману, кнезу асирском: „И обрати сја кожа јего јако кожа отрочата млада.“ Првих петнаест дана провео је у великом пашином конаку, а одатле се пресели у стан свога пријатеља капетана Петра Чардаклије. Када Чардаклија умре почетком 1808, он пређе у стан код руског агента Родофиникина. И ако слабога здравља он отпочиње свој рад на просвећивању Србије. У Београду купује кућу, са намером да што пре створи штампарију, чим се Србија смири. Он предлаже Совјету да се, за уређење судова и администрације у новоослобођеној Србији, доведе што већи број школованих и писмених Срба из Угарске, да се ради тога пошаље нарочити поуздан човек који би у Бечу, Будиму и другим местима где има виших школа врбовао младе Србе за прелаз у Србију.[2]) Он оснива, и септембра 1808 отвара Велику Школу, где су међу првим ђицима били Вук Караџић и Карађорђев син Алексије, којем је и засебне часове давао. 1810 добије он на поклон једну од већих турских кућа више Видин-капије, и у њој отвара богословију, где је поред њега наставник био и Вићентије Ракић. Те исте, 1810, године, он постаје члан Правитељствујушчег Совјета, „Совета Народнаго Соседатељ“. Још почетком јануара 1811 помиње се он, у једном совјетском акту, као „попечитељ просвештенија народња.“[3]) 18 јануара 1811, „комендент Сербије“, Карађорђе Петровић, издао му је ову попечитељску диплому:

---

[1]) [Ср. Н. Радојчића, *Доситејево писмо о уређењу и просвећењу Србије. Летопис Матице Српске*, књ. 300, 1920, стр. 352—377. Примедбе П. Поповића *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, I, 1921, стр. 134—5.]

[2]) Драгутин Костић: *Иван Југовић*. Напомена потоњем биографу његовом. *Дневни Лист*, 1908, бр. 351.

[3]) У једном писму од 6 фебруара 1809, Копитар помиње Доситеја Обрадовића као сенатора, министра просвете и Карађорђевог „хофмајстера“ у Београду... *Писма Добровскаго и Копитара*, Санктпетербургъ, 1885. стр. 35.

„Труди Ваши отечеству жертвовани, истинаја ревност, довољно нам показана, и свим познато високобченије Ваше, братило је моје и целог Народњег Собранија вниманије на Вас: всего воспоминаније возбудило нашу признателност. В знак наше признателности и Вашег отличија и награжденија общесогласно избирамо, именујемо, и постављамо вас членом Совјета и попечитељем Просвјешченија Народњег. Уверителну надежду имам, да ћете Ви охотно приликом овом ползовати се: с којим небројене ваше заслуге за отечество у новом важњејшем дјелу јошт умножити, и тако бесмертно име у вјечитим отечества књигама оставити доиста можете."[1])

Доситеј је учествовао у државним пословима, и у децембру 1810 био је у нарочитој мисији у Букурешту.[2]) Ради усрдно, да се Србије учврсти и изради као самостална национална држава и због тог његовог српског родољубља аустријске војне власти добијају наредбу да га убију чим пређе границу.

Своје време у Србији провео је Доситеј мирно, задовољно и плодно. Он је „уважаван не само од Карађорђа, него и од свију других старешина народних", како вели један савременик, Лазар Арсенијевић Баталака. Здравље му се поправља, и у једном писму из 1808 пише у шали:

---

[1]) *Сербске Лѣтописи* за год. 1826, књ. 6, стр. 223.

[2]) По једном документу, који је Г. Андра Гавриловић имао у рукама, али га из близа не описује, Обрадовић је крајем децембра 1810 у Букурешту потписао инвентар ствари умрлога Милана Обреновића. (Андра Гавриловић: *Последње путовање Доситијево, Коло,* 1901, књ. I, стр. 6—9). И Сима Милутиновић, у *Сербијанци* (Лајпциг, 1826, част втора, страна 150) тврди да је Доситеј био у Влашкој:

> Зар прозебо тог пута из Влашке,
> Зимом иш'о посла истог ради;
> Разболе се…

Вук Караџић, у својим *Примјечанијима на предговор Г. Павла Соларића к Мезимцу Доситија Обрадовића* ([illegible]*љени граматички и полемички списи*, књ. IV, у штампи, стр. 23—[illegible]), такође вели: „1810 те године умијешао се у политичке послове и послали су га у Влашку у Руски главни квартир још са другим српским депутатима", а одатле се вратио „у почетку 1811-те године...." пре Петра Добрњца и Миленка Стојковића, и „протолковао Црноме Ђорђу њиове интриге, и помогао и прођерати из Србије..." [О тим детаљно код Мих. Вукићевића. *„Последњих пет година живота и рада Доситеја Обрадоoића. Спомееица Д. Обрадовића.* Издање С. К. Задруге 1911.]

Веле мени да сам остарио,
А ја старост јоште не осећам!
А што сам ти мало отешчао,
Није чудо јер сам одебљао.
Ноге су ми тако оздравиле,
Да би стиг'о у горици виле,
Квд год не би од мене бежале
Ил' под растом на трави заспале!

Он води живот једног епикурејског философа. Подигао је виноград, засадио липе и руже, напунио подрум, добавио краву, теле и јагањце. „Да сам у Пољској, пише он, звао би се „моц пан доброцеј"; около Пожуна звали би ме „штренгер хер", а у Влашкој викали би ме „домнуле боеруле!" Чудо што човек у дугом животу дочекати неће!..."

Али старац има и један узрок потајног незадовољства. Откако је дошао у Србију и упао у послове, готово сасвим је престао писати и штампати. Средина у коју је запао и време у којем је живео било је далеко од књижевних преокупација. „Откад сам прешао овде, пише он из Београда 1810 године, ни једна географија није се продала, нити се овде за књиге мари..."[1]) Сем другога издања *Собранія* (1808) и једне пригодне песме *Стыхы на новыи годъ 1808,* он ништа није издао. А „чрезвичајан је сврабеж књигоиздавања, пише он 1810. Хоће да штампа, било како било, и да би право знао, да ће му се у наштампаној хартији сир у бакалницама замотавати. Признати ваља, да је и штампарија од многога ограисала! Све ја то знам, не тајим, слободно кажем, често сам себи преко носа бацам, ал' све то не помаже: типоманија је необуздана." Он намерава да у Београду оснује штампарију, ради тога пише Трлајићу у Петроград, и стално гаји жељу да друга књига његових *Собранія* буде прва књига штампана у ослобођеној Србији. Али то је била само неостварена лепа жеља.[2]) Штампање књига долази му и на сан, и он је готов да за љубав тога мења свој задовољни живот: „Втора чест мојн „Собранија вешти" ваља да се изда, да би знао у Камчатку поћи! — Ако се овде наскоро каква уредба не уведе, и ако се штампарија не намести — с Богом моји бели двори! Топи се, мој великолепни подруме са бурадима напу-

[1]) Навод из једног Обрадовићевог писма у *Мезимцу Г. Доситеа Обрадовича,* издање Павла Соларића, Будим, 1818, стр. 5.

[2]) *Мезимацъ,* предговор Павла Соларића, стр. 4.

њеним вином! Ишчезнуће од очију моји покрај зидова насађене липе; прегорећу и шарену краву и шарено теле, што ми је војвода Молер поклонио. Свему ћу томе окренути леђа и гди му драго штампарији поћи...“

Али та намера вечитога путника и страснога „типомана“ није се остварила. Крајем марта 1811 године он је умро у Београду, ожаљен онако како је својим радом и заслужио.[1])

2) Карактер

Код Доситеја Обрадовића је занимљив појав како се његова интимна природа, његов карактер, поклапа са идејама које је проповедао и са књигама које је писао. Као ретко у ком случају, између писца и дела постоји пуна сагласност.

Он је био тих, кротак, добродушан човек, са јаким унутрашњим животом. Његов најмилији ученик Павле Соларић описује га као „ниског“ и „покрупног“, „кротке нарави“, који говори „нешто помуклом тихе беседе гласом.“[2]) Причајући о себи у младости, он вели како је био „одвећ бојажљив“ и „природно страшљив и стидљив“: „Ја сам од јестества из детињства био страшљив и по вишој части другима покоран...“ Као дете које је рано остало без родитеља, као сироче у туђој кући, он се из рана стао повлачити у сама себе. И то повучено, страшљиво и стидљиво дете, живе маште, у толико је у себи живело живље и јаче, у колико се склањало од спољњега света. Са таквим склоностима дете гута побожне књиге, пада у мистицизам, и бежи у манастир.

Али у колико му се дух више развијао, од када је дошао у додир са разумним нецрквеним књигама и са стварним жи-

---

[1]) У једном писму из 1817, сликар Арса Теодоровић давао је Михаилу Витковићу податке о тестаменту Доситеја Обрадовића, онако како је чуо од лица која су тај тестаменат видела. Доситеј је своме синовцу Григорију Обрадовићу оставио 100 дуката, а 200 дуката је оставио да се у његовом месту рођења Чакову подигне основна школа и да се, по имену његове матере, назове *Кунича Школа.* Изгледа да Григорије Обрадовић ту жељу свога стрица није испунио, и зато склонио тестаменат. *Вукова Преписка,* Београд, 1909, књ. III, стр. 704. Његова библиотека припала је „Народному Бјелградскому Училишчу“, да то буде као почетак Народне Библиотеке. 1813 године „све његове књиге читателне“ биле су код Виђентија Ракића. Доситеј је „својом руком на свакој књиги, где је бело све пописао, свакојаким језиком...“ *Мезимацъ,* предговор Павла Соларића, стр. 6, 10, 14.

[2] *Мезимацъ Г. Доситеа Обрадовича.* Будим, 1818, стр. 21.

вотом, у толико се његов унутрашњи живот и урођени идеализам стао окретати на другу страну, у толико је мистичка тмина у његовој души уступала пред светлошћу здравога разума и слободне мисли. Он ће и на даље остати сентименталан, нежан и сажаљив, пун „чувствителности и человекољубија“; он ће увек чувати на дну свога увек топлога срца нежан спомен на своје родитеље, нарочито на матер и умрлу сестрицу; он ће увек волети децу, просте и чистосрдачне људе, „блажен сеоски живот“, животиње, цвеће. Али с друге стране, његов дух ће бивати све критичнији и његов рационализам све снажнији. И та врло складна мешавина с једне стране сузне осетљивости и старинске „чувствителности“, а с друге стране један врло ведар и крепак дух, култ за „богодану свободу ума“, чини од Доситеја једну од најсређенијих и најуједначенијих природа које се могу замислити. Својим карактером Доситеј је чинио врло јак утисак на све који су га познавали. Оно силно поштовање које су му Срби указивали даје се објаснити великом духовном надмоћношћу његовом над њима, али и на стране људе он је чинио утисак једног изузетнога човека. 1805, руски писац Андреј Кајсаров који га је видео у Трсту пише Лукијану Мушицком: „у Триесту смо били код нашега Обрадовича, он је подаровао нам нека од книг својих и верло био радостан да смо јего посетили. *То није обикновен човек.*“[1])

Извесно је да код Доситеја има више но што би требало попустљивости, готово понизности путујућег калуђера и претеране љубазности једнога домаћег учитеља који је често живео од туђе дарежљивости. Али ипак у тој својој социјалној гипкости он има моралне и духовне чврстине, и у томе погледу за њега се може рећи оно што је Гете говорио за Виланда: „то је трска коју ветар савија и на једну и на другу страну, али која се својим кореном чврсто држи за земљу.“ И ако је исповедао јеретичке идеје и ударао на толике предрасуде, традиције и интересе, Доситеј је доста добро прошао кроз живот, захваљујући својој питомој и кроткој души, јер је био љубазан, приступачан и прилагодљив човек, створен да живи међу људима и да им се допадне. Јован Суботић му је певао у једном „надпису“ 1858 године:

---

[1] *Новыя письма Добровскаго, Копитара и другихъ югозападныхъ Славянъ*, стр. 697.

Цео ти је живот безлобно и сладко детињство...[1]

Он има ретку људску врлину да буде захвалан за учињена му доброчинства. Он прича како је још од детињства почео све људе који су му добро учинили сматрати „за сродне и пријатеље,“ а на све жене, које би га само љубазно погледале гледао је као на „сестре и сроднице.“ Он се разнежава када говори о својим добротворима и учитељима: владика Ђорђе Поповић је „правдољубив и чистосрдачан архијереј,“ Теодор Милутиновић је „благонараван и пречасни игуман,„ Јеротеј Дендрин је „велики и чудни учитељ“. Живот и искуство научили су га да не буде строг према људима, да „ниско и смирено“ о себи мисли, и да друге људе трпи и сноси. Тако љубазан и сладак, са једном тако филозофском благошћу према људима, он ће проћи толики свет, провести готово седамдесет година, живети у једном бурном добу, а неће срести рђавих људи и великих непријатеља. Он се исповеда: „По вишој чести савршен узрок сам имао с људима с којима сам живио, задовољан бити“, приписујући то скромно „њиховој доброти“, док је узрок био његова лична доброта, његово јако развијено социјално осећање и човекољубивост. Један такав човек био је предодређен за оптимистичку, алтруистичку и филантропску моралну филозофију XVIII века, која је веровала у урођену доброту људску, осетљивости нежност сматрала као прву врлину, поставила за правило да је циљ човека што већа срећа што већега броја људи. Доситеј Обрадовић је типски човек XVIII века, по обрасцу савојскога викара Жан-Жâка Русоа и Лесингова Натана Мудрог.

Друга главна црта Доситијева јесте његова велика и неуморна „љубознателност“, ретка отвореност и духовна радозналост, жеља да што више и што боље научи, високо развијена „словесна, разумна и свободна љубав ко истини“. Доситеј је аутодидакт, као Франклин, са којим има пуно заједничких моралних црта. У својој аутобиографији прича како га је силна „жеља к ученију“ извукла из вароши у манастир, из манастира у бели свет, како га је вукла из Хрватске у Далмацију, из Далмације у Грчку, у Беч, у Немачку, у Париз, у Лондон. „Какво је твоје љубопитство, вели му његов саговорник Зилотије знам да како добру прилику намериш, поћи ћеш у Америку“.

---

[1] *Дѣла Јована Субботића.* Књига I. Пѣсне лирске. Карловци 1858, стр. 369.

Он је увек у глави носио оно што је као ђакон у Хопову сневао: „од тада ни у јави ни у сну ништа ми већ није било на уму и на срцу, развје велике библиотеке, академије, школе, учитељи где различне науке предају, и трудољубиви, пчелам подобни, мед мудрости собирајушти ученици“. Оно што се рекло за Волтера могло би се потпуно и за њега рећи: „радо-зналост је била његова муза“. Као врло стар човек, са репутацијом најученијега живога Србина, „србскога Сократа“, он је ставио себи за девизу: „старим учећи се“, и на двадесет дана пред саму смрт писао је: „дневи се и године покраћују, тело изнеможе, а душа би јоште нешто хтела“.

Али Доситеј није човек од апстракције, и свој живот није провео у свом интелектуализму. Он је много путовао, много света видео, много искусио, и живот га је научио једној практичној и ведрој философији која циљ човеков ставља на земљу а не на небу, и која учи да је сав проблем у животу провести што боље и угоднији живот, не само не чинећи зла но чинећи и добра другима. Као и цео XVIII век, Доситеј је присталица разумне епикурејске философије, стављене на супрот мрачном хришћанском аскетизму и мржњи на живот. Он воли физички живот, и ако је требало и морало, као што је то било док је учитељовао у Северној Далмацији, он се знао скучавати. Он је увек био апостол, али није марио да буде мученик, и проповедајући увек духовну храну и душевни живот, увек је волео и тражио угодности у радости свакодневице и земаљскога царства.

У његовим успоменама има сваки час забележено како је волео добро појести и попити. Он без икаквог лицемерства прича како је у Енглеској добро ручавао, и како је за себе написао: „Praesertim, ubi de prandio sumendo agitur, nemini cedo, (навластито гди је о ручању посао, никоме не уступам)“. Последње године свога живота епикурејски је удесио и проводио. Пријатељи му са свију страна шаљу бермета, шилера, ракије, „на исцеленије и на увеселеније“. Из његових писама види се колико је држао на пун подрум и добро постављен сто, и то своје човечанско осећање он никада није крио.

У опште, и то је његова врлина, он није човек који изиграва, он је врло природан, и показује се увек онакав какав у ствари јесте. Ако је било човека који је у то време могао играти неку улогу, то је овај човек, који је више видео

и више знао но и један живи Србин, и који је имао поштовалаца који су ишли до обожавања. 1808, војвода Петар Молер му ласкаво пише да би волео да га види лично, а Доситеј му сасвим трезвено одговара „с моје стране ја би паметнији био, да се чувам и не дам да ме гди видите, зашто ја кроз то не само не би ништа добио, него би много штетовао и изгубио. А како то? Ево како. Док ме не видите, Бог зна шта о мени мислите, да сам некакав велики човек, да ми се на челу, на носу, на свем телу и на самим хаљинама неки знаци науке и мудрости виде и познају, и кад би ме видели, могли би ласно, као и многи други рећи: хо! међер то ли је онај о коме сам ја чудеса мечтао и себи представљао.“ Он не прима ласкања, и 1790 пише једном свом великом поштоваоцу: „А што ми велите да су вам моја писма милија него сви царски ерариуми, то су речи у ветар, и морао би ко пуну главу ветра имати, па да им верује“.

Један такав природан човек, рационалист без позе, није се могао допасти познијим романтичарима нашим који су у књижевности нарочито волели став, гест и реч, у писцу гледали биће вишег реда, неизбежно друкче од осталих смртних људи, ван њих, ако не и над њима. Зато је Доситејев карактер и живот без икаквог обзира осудио један наш писац који је имао у себи много романтизма, Светислав Вуловић.[1] У оцени комада Косте Трифковића *Младост Доситија Обрадовића*, он вели: „Жао ми је доброг Доситија, али морам исти у рећи. Ја га штујем и волим више него ико; дивим се његовом уму; али његово срце не ценим много“. Доситеј, као разборит и сређен човек у првом реду, као дете једнога објективног и интелектуалног века, није у лирским строфама говорио о својим љубавима и везама са женама, — а Вуловић га због те дискретности и доброг укуса назива човеком без срца који никад није волео! Доситеј који је дао тако лепе и стварне доказе о своме истинском родољубљу, чији је сав књижевни рад имао један задатак: добро „миле нације“ и корист „србскога рода“, који је положио темељ широком национализму српском, који је оставио миран и удобан живот у Трсту и дошао у полудивљу Србију, коју су Турци сваки час могли опет прегазити и ту речју и делом организовао народну просвету, — тај,

[1]) *Из Позоришта*, Београд, 1879, стр. 29 и 32.

такав Доситеј проглашен је од Вуловића за „саможивога старца“, коме је „до његова живота а не до слободе народне“, само зато што не фразира о „бедној раји“, и „тужном Косову“, и што није своје стâрачке кости оставио негде у делиградским шанчевима! Вуловић му замера што је водио рачуна о своме подруму и стану, као да је Доситеј икада проповедао аскетизам и тартифски играо херувима на земљи; замера му што му је више човек од разума а мање од срца, као да је разум нека мана, и као да се осећања огледају на језику и у романтичарским фразама: замера му што је као седамдесетогодишњи старац мислио на штампу својих књига, као да то није врлина код једног писца; замера му, најзад, у своме романтичарском гневу против паметнога рационализма, чак и то што је доживео скоро седамдесет година, јер — „људи од срца не живе дуго“!...

Такве романтичарске критике данас нико не би чинио. Доситеј Обрадовић као духовни тип и карактер све више добива у колико се више проучава. Не само у оскудној српској књижевности, но и у општој европској књижевности XVIII века, он представља врло леп тип човека тога времена. Он има сву духовну радозналост и ведрину, сву љубав према истини, сав култ науке, који је био у његову добу. Са својим урођеним врлинама, са честитошћу, кроткошћу и питомином једног благог и душевног човека, он је сјединио крепки оптимизам, жарки идеализам и племениту филантропију свога доба. И то све у складној мери, са потпуном духовном равнотежом, са разборитом скромношћу једног истински вишег човека. Као тип и карактер, Доситеј Обрадовић, какав је био у своме обичном животу и какав се види кроз своје књиге, несумњиво је једна од најлепших и најразвијенијих личности које је српска раса и до данас дала.

3) Библиографија

За живота Диситеја Обрадовића изишли су ови његови списи.

I) *Животъ и приключенія Димитріа Обрадовича, нареченога у калуђерству Досиѳеа: нимъ истимъ списатъ и издатъ.* Прва частъ, Лајпциг, 1783.

II) *Совѣти здраваго разума Досіѳеемь Обрадовичемъ сложени.* Прва частъ. Лајпциг, 1784. Друго издање у Пешти, 1806.

III) Слово поучително Господина Георгіа Іоакима Цоликофера при Реформатовъ обществу немецкога предикатора, съ немецкогъ езика преведено. Лајпциг, 1784.

IV) Езопове и про чихъ разнихъ баснотворцевъ съ различни эзика па славено-сербски эзикъ преведене, садъ први редъ съ нравоучителними полезними изяснъніами и наставлъніами издате сербскои юности посвећене Басне. Лајпциг, 1788. Басне заузимају 310 стр. од 311 до 425 иду писма, која сачињавају други део аутобиографије, од 426 до 451 су енглеске изреке и две приче преведене са енглескога. — 1800 године, у Будиму, изишао је избор из ових басана, за који се држи да га је саставио Лукијан Мушицки, под насловом: *Избранне басне, съ различны эзыка на сербскій эзыкъ преведене и съ нравоучителными изложеніями и наставленіями обогатьене.* [1])

V) Пѣсна на взятіе Бѣлграда. Лајпциг, 1789.

VI) Пѣсна о избавлѣнію Сербіе. Беч 1789.

VII) Собраніе разныхъ нравоучителныхъ вещей въ ползу и увеселеніе. Беч, 1793. Друго издање у Будиму, 1808.

VIII) Κυριακοδρόμιον *или толкованіе воскресныхъ евангелій.* Млетци, 1796.

IX) Етика или Філософія нравоучителна по сvстеми Г. Профессора Соави Досіѳеемъ Обрадовичемъ издата Млетци, 1803.

X) Пѣсна на инсурекцію Сербіоновъ, Сербіи и храбрымъ ея витезовомъ и чадомъ и богопомагаему ихъ воеводи Г. Георгію Петровичу посветѣна. Млетци, 1804.

XI) Стихы на новыи годъ 1808, сочинени въ Бѣлградѣ отъ Сербовъ. Великому государю царю и самодержцу всероссійскому Александру Павловичу, Уз ову песму иде и *Иніи стихы Високо Превосходителнѣйшему Господину Генералу Родофиникину.* Млетци, 1808.

После смрти Доситеја Обрадовића штампани су ови његови списи:

I) Мезимацъ Г. Досиѳеа Обрадовича. Частъ втора *Собранія разныхъ нравоучителныхъ вещей въ ползу и увеселеніе.* По подлинному рукопису Паvломъ Соларичемъ изданъ. Будим, 1818.

---

[1]) [Басне је доиста спремио Мушицки. Ср. В. Ћоровић, Летопис, књ. 279, 1911, стр. 23].

II) Христоиѳіа сирѣчь благи обычаи и Вѣнацъ отъ Алфавита, списана Досіѳеемъ Обрадовићемъ, издана иждивеніемъ Іосифа Миловѹка и Гавріила Бозитовца, терговаца пештански. Юности сербской посвећена дѣлца. Будим, 1826.

III) Писма. Скупіо и на свѣтъ издао. Г. М. (Ђорђе Магарашевић). Трошком Матице Сербске. Будим, 1829.

IV) Првенацъ, Vжица, или Досіѳеєва Буквица Прибавіо и на свѣтъ по подлинномь рукопису издао Севаст іанъ Илійћъ. Карловац, 1830.

V) Буквица Доситеа Обрадовича. На сохраненію бивше до данасъ код Господина Георгиа Кіріяковића, купца Новосадскога и особитогъ родолюбца, издана пакъ на типъ трошком г. Константина Каулиціе, кньигопродавца у Новомъ Саду. Беч, 1830.

К. Радченко у *Извѣстія Историско-филологическаго Института князя Безбородко в Нѣжинѣ* (1902, Томъ XX) у чланку *Новооткрытая Буквица Доситея Обрадовича*, описао је једну непознату „буквицу“ Доситејеву, писану како изгледа почетком XIX века која се чува у библиотеци манастира Хопова.

Сем свих тих штампаних књига Доситејевих зна се још да је сарађивао на *Новомъ гражданскомъ землеописанію* Павла Соларића (1804),[1] да је 1804 написао један полемичан

[1]) Писмо Копитара Добровском. *Письма Добровскаго и Копитара* 1885 стр. 64. У писму Павлу Соларићу, од 18. децембра 1804, Обрадовић вели: „Читајући прије уведеније всеопште *вашего* земљеописанија...“ *(Домаћа писма Доситеја Обрадовића*, Издање Српске Књижевне Задруге, Београд — Загреб, 1899, стр. 78). Међутим, у осталој преписци Обрадовићевој има места по којима би се дало закључити да он није био без учешћа у писању и издавању *Новогъ гражданског землеописаніа.* 1805 пише он владици Петру I: „Ја једва чекам, да се *наше* преизрјадно Всопште земљеописаније у Венецији соверши...“ (стр. 84). Исте, 1805, године шаље Павлу Лазаревићу, трговцу у Темишвару, извесан број „нови Географија,“ атласа и „Кључића,“ и вели: „Сав приход ових књига опредељен је њеној општеполезној фундацији. Зато ако желите саучесници бити општега добра, сјоедините се у једно дружество и пошљите цену за коју стотину ови *наши* сочиненија...“ (стр. 100). Исте године писао је Григорију Трлајићу: „Примићеш од њега једну српску „Географију,“ ако ниси пређе послано примио. Соларић наш, населеног је Србије чедо, о њој се трудио, *а ја сам се ње ради далеко од прсију матере наше јоште за ову зиму до пролећа задржао“*, (стр. 103). 1808, у писму Илији Христићу, новосадском трговцу, вели за растурање Географије; „кад би се распродале *а нам* би цена у њиове руке дошла, лакше би се и усрдније јоште о чем општеполезном постарали“ (стр. 153). 1810 пише из Бео-

одговор Ивану Југовићу, даје као тестаменат написао *Јастук гроба мога.* Оба последња списа су изгубљена. Сачуване су двадесет и две приповеди које је око 1819 прикупљао у Далмацији архимандрит Кирило Цветковић[1]) и нешто ситнијих стихова.

О једном рукопису Доситеја Обрадовића има извесних података у *Вуковој преписци* књига III, стр. 685, 700. 26. јула 1817, Павле Соларић, који је нарочито прибирао рукописе свога учитеља, пише Михаилу Витковићу у Пешту: „могу ли ја не писати вама, дознавши, *да ви сохрањавате везану собственоручну једну Доситејеву књигу* колик мали часословац, ситно преситно писану, содржећу разне стихе и разне проповеди, које је он у Далмацији негда у церквама проповедао“. 15 августа 1817 сликар Арсеније Теодоровић из Великог Бечкерека пише Михаилу Витковићу: „писах у Венецију радосну вест Г-ну Соларичу објавих, да сам среће имао при вами бити, и собственоручну Г. Доситијеву књигу, коју сте ми љубко показали, видити; и да сте с благородним срцем и вашом природном добротом, дати преписати обешчали, и да ћете њему с благоволенијем послати. Он пак написа вам једно писмо и посла к мени, да га вама отправим, које ми прилику даје и дрзновеније, вами како мојему високопочитатељњејшему Г-ну куму писати, всепокорњејше молећи вас, да бисте ваше благородно објешчаније на радост целом Србском народу, что скорије исполнили. Ја сам ови дана у числу 23 оригинална писма Доситејева преписао и данас у Венецију реченом Г-ну Соларичу пошиљам.... Сва писма његова јесу лепа и красна, радостно сам се потрудио и преписао, желећи што скорије, вкупје с' тим списанијам која су у вас, штампане да видим“. По ближим појединостима и једном цитату види се да су то била писма која је Ђорђе Магарашевић издао 1829. Али она друга књига коју је Витковић чувао и коју је Соларић тражио извесно није била *Мезимацъ*, којега је Соларић издао 1818. Г. Андра Гавриловић мисли да је тај рукопис, који је Витковић у једном

града Јовану Димићу: „Откад сам прешао овде, ни једна „Географија“ није се продала...“ (стр. 161). У једном писму из 1811 он се стара о растурању мапа из Трста. *Писма Доситеја Обрадовића.* Издање Браће Јовановића (страна 92—93).

[1]) *Вукова преписка*, књ. III, стр. 685, 700.

писму Павлу Соларићу називао *Первенцем*, у ствари *Ижица*, издана 1830, али ствар није сигурна.[1])

Дела Доситеја Обрадовића су била често прештампавана, као мало ког српског писца. Читан кроз цео XIX век, он је имао три целокупна издања својих списа. Григорије Возаровић их је издао у Београду и Крагујевцу, у 10 свезака, у добу од 1833 до 1845 године. Друго издање издао је Др. Данило Медаковић у Земуну, 1850 такође у свескама. *Даница* од 1860 године тврди да је Данило Медаковић 1860 године издао поново три свеске Доситејевих дела. Треће издање, произвољно распоређено и са дотериваним језиком, дала су Браћа Јовановићи у Панчеву. [Најзад, 1911, о стогодишњици његове смрти, изишло је велико државно издање *Дела Доситеја Обрадовића,* у редакцији Јована Скерлића, Милутина Драгутиновића и Милоша Ивковића].

Али сем та четири издања целокупних дела има издања и појединих књига. У Београду, 1851, у збирци *Добротворъ за младежъ и одрастле,* изишла је *Христоитія*. 1870, у Београду, Аксентије Мијатовић почео је издавати *Целокупна дела Димитрија Обрадовића, названог у калуђерству Доситија,* и ту су изишле обе књиге аутобиографије. 1884, у Новом Саду, изишле су *Басне,* „прерађене и приређене". Исто тако, у Вараждину изишле су латиницом *Басне*, „priudešene za hrvatsku mladež". Српска Књижевна Задруга је са разлогом отворила серију својих издања *Животом и приключенијама* (I свеска, Београд, 1892), и затим је још издала и другу свеску аутобиографије 1893, *Басне* у две књиге, 1895 и 1896, *Домаћа писма* 1899, и *Избор поучних састава*, 1904.

Не само код Срба но и код осталих Јужних Словена Доситеј је био радо читан и издаван. За време илирскога покрета, он је често прештампаван по хрватским часописима и листовима, јер су се његове широке верске идеје врло добро поклапале са илирским програмом. Од илирских писаца нарочито су били под његовим утицајем Вјекослав Бабукић и Антун Нијемчић.

На бугарски Доситеј је много превођен и био један од најчитанијих писаца у доба бугарскога препорођаја. 1853 изишао је у Београду превод Станке Николице: *Две при-*

[1]) *Доситије Обрадовић*, стр. 204—210.

казки за *славните жени и за Аза човѣкомрзеца.* У Београду, 1857, изишла је *Аделаида, алпійската пастирка*, исплатена отъ Крьстю Стоянъ Пишурка. *Ижица* је превођена три пута: 1852, превод Косте А. Сахатчијског, који је остао у рукопису; свиштовски учитељ Теодор Т. Хрулев штампао је у Букурешту *Ижицу Доситея Обрадовича 1858*, од које је друго издање изишло у Букурешту 1864, а треће у Рушчуку (Русе) 1868. Нов превод, под насловом *Ижица или азбуквица отъ Доситея Обрадовича*, од Н. К. Грнчарова, штампан је у Рушчуку 1867. *Изводь оть Совѣтитѣ на здравыи разумь* изишао је у Цариграду 1863. П. В. Оџаков превео је и у Рушчуку 1865 издао *Цуй или философъ.* П. Крантовски превео је осамдесетих година „отъ сьрбскій іазыкъ изъ Доситея“ *Повѣсть смешна на едни обуща. Разговорь оть Доситеа Обрадовича* штампан је у Бечу 1867.

1793 изишао је румунски превод *Басана.* Шафарик мисли да је преводилац Доситејев синовац Григорије Обрадовић; Јован Ст. Поповић означује као преводиоца Цикандјана, румунског пароха у Малом Бечкереку. [1]) Доситеј Обрадовић је први српски писац чије књиге прелазе границе српског народа. Може се рећи да ниједан од старијих српских писаца није био толико познат код суседних народа и толико утицао на њихов духовни развитак. [1])

У погледу издавања, Доситеј је био један од првих српских писаца који су систематски издавали своја књижевна дела. Он је био и писац и издавач и растуривач својих дела. и једно време, 1803, намеравао је чак да почне издавати дела и других српских писаца. И он је то чинио са великим личним жртвама, одиста из најчистијега родољуба и оданости општем добру. Као учитељ језика он би заштедео по коју стотину форината, и чим би осетио нешто новаца у џепу, отпочињао је штампање које своје књиге. 1790 пише он како је новац добра сила, којом се много може добра учинити, „кад се уме и жели“ на што добро употребити.

[1]) *Гласник Друштва Србске Словесности*, 1847, књ. I, стр. 31.

[2]) [О тим утицајима ср. поближе ове чланке: Д-р Ђ. Шурмин, *Доситије и Хрвати*; Бојан Пејев, *Доситеј Обрадовић код Бугара*; Д-р Тих. Ђорђевић, *Доситеј Обрадовић и Румуни;* све у *Срп. Књиж. Гласнику.* књ. XXVI, 1911. Д-р Ф. Илешић, *Доситеј Обрадовић и Словенци, Бранково Коло,* 1911, бр. 12—3.]

Ја већ имам неколико. Јошт ћу ако Бог да имати, јер узалуд не стојим, а како видим да имам толико колико потребујем, гди год буде добра штампарија, ето ме ту...“ Величина дела зависила је од новца који је имао: ако је био при новцу додавао је још по који табак; није ли имао новац, он је дела скраћивао.

Издајући своје књиге, Доситеј ни за један тренутак није мислио на спекулације и личну зараду. Он је себи ставио за животни задатак: рад на добро „наше миле нације“, просвећивање „љубезне српске јуности“. Цео свој живот удешавао је он према штампању својих књига: он иде у Беч, у Лајпциг, Трст, да би могао штампати своја дела, и то увек на своју личну штету. Јер, његове књиге нису тако добро пролазиле. Прва свеска *Живота и Приключенія* штампана је у 300 комада, и прве, 1783, године, није се растурило више од 50 комада. Моћни противници су чинили сметње ширењу и продаји његове књиге. Зна се да су прву његову књигу калуђери прогонили и спаљивали. Његов превод Κυριακοδρόμιον *или толкованіе воскресних҄ъ евангелій* забранио је митрополит Стратимировић, као што је Синод у Карловцима 1850 године тражио од државне власти да се забрани продаја његових књига. Зато што је српска публика била слаба и малобројна, Доситејеве књиге нису ни толико добро ишле да бар покрију издавачке трошкове. Готово све књиге донеле су му штету. За *Басне*, које су му изишле 1778 и *Собраниіе вещей*, које је изишло 1793, Доситеј 1799 године није наплатио ни толико да исплати повез књига!

Оно што га је још колико толико извлачило, то је што је имао мецената међу имућним трговцима српским, нарочито у Трсту. Он се обраћао на „роду доброжелатеље“, „Сарајлије, Требињане, Новосађане и Осечане“, да новчано помогну његово издање, и тако је обично и бивало. Они су обично слали у напред по неколико дуката, Доситеј им је затим слао штампане књиге у вредности послатог новца, а они су их после распродавали или поклањали. Било је родољуба који су од штампаних књига узимали од једном за готов новац, по 100 до 200 комада, и тако смањивали велики новчани терет Доситеју и омогућавали му да своја дела даље издаје.

4) Интелектуални утицај

У основној школи чаковској, код „мештра“ Добре и агистра Микашиновића, Доситеј се прво упознао са црквеним

књигама у школској употреби, часловцем, псалтиром, катихизисом, извесно у руским издањима. Трудољубив и жудан читања, он, пошто је прогутао школске књиге, бацио се на „различне друге рукописне вешти с толкованијем", по својој прилици на рукописне зборнике разних састава побожно-моралног садржаја, каквих је било у XVIII веку. У предговору *Етике*, Доситеј помиње да је као дете читао *Стематографію* Христофора Жефаровића. У наступу верског заноса, он је читао прологе и житија светаца „казанија илити поученија", на словенском и румунском језику, и под утицајем те црквене романтике и аскетске мистике, он и одлази у калуђере.

За свога трогодишњега бављења у Хопову, где се налазио приличан број црквених списа, он је врло много читао. У манастиру се сав заронио у побожну књижевност и срећно испливао из ње. У манастиру је почео читати прве књиге световнога садржаја и улазити у савремену науку. За неколико месеца он је *„прогутао и прождрао"*, по сопственом казивању, сва житија која му се у руци нашла. После житија, која су лепа књижевност црквена, прешао је на црквену теорију и науку, на дебеле фолијанте теологије, нарочито руске сколастике. У хоповској манастирској библиотеци и данас се налазе „душеполезне" књиге, на којима је Доситеј, „недостојни дијакон" и „многогрјешни чернц" записао да их је прочитао. Од половине јуна 1759 почео је он читати та дјела догматичке теологије, редом, *Каменъ вѣры* рјазанског митрополита и ортодокснога теолога Стефана Јаворског, беседе ученог руског црквеног беседника Симеона Полоцког *Обѣдъ душевный*, говоре и теорију црквене речитости Јоаникија Гољатовског, *Алфавитъ духовный* Исаије Копинског, руске беседнике и црквене полемичаре XVII века, затим *Лествицу*, аскетско дело, Јована Климакса или Сколастика, аскетске поуке Јефрема Сирјанина, беседе Јована Златоустога, и тако даље. Од свих тих читања на њега су нарочити и трајан утисак оставиле беседе Јована Златоустога. Из његових дела он је 1767 године саставио своју *Буквицу*, и доцније га је радо и често наводио као неисцрпан источник мудрости.

У току 1759 године Доситеј се почео трезнити од верског заноса и читати друге књиге сем житија светаца и аскетских поука. У рукописном зборнику хоповскога јеромонаха Спиридона Јовановића, он је 1759 читао поред црквених прилично

и световних ствари, историја пада Цариграда у турске руке, преглед прошлости српскога народа, по кроници Ђорђа Бранковића, извод из историчара Баронија, историјске анегдоте и причице, одломке из трагедије Емануила Козачинског о Урошу V, известан број Езопових басана и Езопову биографију, две мале географије, изводе из закона Цара Јустинијана и Душана Тај разнолики зборник био је мост којим је Доситеј прешао из искључиво црквене у световну књижевност. У том погледу утицао је на њ и његов садруг Василије Осечанин, манастирски протоколист, један од ретких писмених калуђера, који је „весма љубио читати." По његову савету почео је читати Баронија, којега читајући, прича Доситеј, усладих се у историји". Разборити игуман Теодор Милутиновић, који није волео светитељске фантазије код свога љубимца, помагао је тај срећан преокрет, и где год је налазио „гражданских российских историческихь књига" доносио му их је на „прочитаније" „На ови начин почне се возбуђавати у мени жеља и другојачији књига осим црковни". Духовни видик био му се отворио, и његово научно и световно образовање почиње.

За две од тих „гражданских књига" које је тада читао зна се које су. Прво је дело кардинала Цезара Баронија, које је изишло у Риму, од 1588 до 1607 године, под именом *Annales ecclesiastici*. То је дело католичке учености, католички одговор на многобројне антипапске и антикатоличке публикације протестаната у XVI и XVII веку. То дело, коме је главна тежња била доказати да је католицизам увек био веран израз Хришћанства, и да папство у Риму почиње од апостола Петра, превео је на пољски језуит Скарга. Петар Велики наредио је да се тај пољски превод преведе на руски, с тим да се избаци све оно што је супротно учењима православне цркве. Тај руски превод са превода, под насловом *Дѣянія церковная и гражданская*, имао је Доситеј у рукама, и оно му је, како сам вели, отворило вољу на историју. — Друга „гражданска књига" коју је у Хопову читао био је руски превод дела Вилхелма Стратемана *Ѳеатронъ или Позоръ историческій*. Вилхелм Стратеман био је протестантски бискуп у Оснабрику, и његова књига *Theatrum historicum* (1680), написана је у протестантском духу. По наредби Петра Великога, то је дело 1724 године превео на руски Гаврило Бужински, епископ рјазански, и у руској историографији

тај превод био је од значаја као образац модерно схваћене и израђене историје. Бужински је додао своме преводу и предговор, у коме је проповедао верску трпљивост и слободу савести, и због тих слободоумних идеја, књига је 1745 била забрањена у Русији. То је прва „јеретичка" и цензурисана књига коју је Доситеј прочитао, и то је прво дело у којем се упознао са протестантском доктрином, која ће на њега доцније знатно утицати.

Та прва читања у Хопову од великога су утицаја по духовни развитак Доситејев. Ту се опио и занео црквеним легендама и мистиком; ту се упознао са руском сколастичком теологијом, која је поред свега свога догматизма и средњевековног духа имала извесних примеса европске учености; ту је први пут читао Златоустога и Езопа, које ће доцније преводити; ту се први пут, у „гражданским књигама", упознао са модерном и световном науком чији ће апостол доцније постати.

У томе тренутку духовнога развитка Доситејева, идеја о просвети и науци била је тесно везана са идејом о Русији. Његов добротвор Теодор Милутиновић саветовао га је да пошто пото иде у Кијево, и сам Доситеј озбиљно је помишљао да у Кијеву или Москви изучава богословију. Када је дошао у Загреб, он је тражио прилике да отиде у Русију, али у томе није успео, и свој план био је принуђен мењати. После три године проведене у Далмацији, пошто је имао новаца у џепу и могао задовољити своју силну „жељу к учењију", он и не помишља више на Русију, но на Свету Гору, на школу чувевог црквеног учитеља Евгенија.

Евгеније Вулгарис (1716—1806), учен и плодан грчки писац, био је душа просветитељскога покрета у Грчкој у XVIII веку. Школовао се прво у Падови, где је изучио талијански, латински, француски и јеврејски са књижевностима и математику. Затим је, као зрео човек, у Лајпцигу учио Лајбницову и Волфову филозофију. Написао је неколико уџбеника, који су се дуго употребљавали по грчким школама, и због којих је назван „први педагог обновљене Грче". Неко време био је грчки проповедник у Млетцима и наставник у патријаршијској школи у Цариграду. 1753 године основао је Атонијадску Академију, у којој је сам предавао филозофију, теологију, математику и физику. Школа се брзо прочула, и

прикупила велики број ученика са свију страна. Али ученост и модерне идеје Евгенија Вулгариса нису су свиделе грчким архијерејима и калуђерима, и 1758 године школа буде растурена, и када је 1765 године Доситеј дошао у Свету Гору ње више није било.

Ако се Доситеју није дало да слуша Евгенија Вулгариса, он је учио код једног сличног грчкога учитеља Јеротеја Дендрина, у Смирни, кога он назива „божественим мужем" и „новим греческим Сократом". У XVIII веку код Грка се опазио доста жив духовни покрет, чији су главни носиоци били неколико учених црквених учитеља који су се били упознали са западно-европском културом и науком и покушавали да их пренесу у Грчку. Један од најчувенијих радника те грчке духовне обнове био је и Јеротеј Дендрин, родом са острва Итаке, кога његов захвални ученик Доситеј описује као „заклета непријатеља и изобличитеља монашески злоупотребленија, лажа, просијачења и измишљени икона и моштију и за новце чудотворенија", и који због те своје „философическе и управ благочастиве љубоистиности" био омрзнут и гањан од свију калуђера. У тој „греческој великој школи" у Смирни Доситеј је учио, поред језика и теологије, и „млијеко атино-јелинског красноречија" и „мед омиро-поетског слаткословија", свакако реторику и поетику старогрчку.[1])

Још један од тих грчких учитеља, Никифор Теоток, утицао је на Доситеја. Никифор Теоток се, поред Евгенија Вулгариса, сматра за „најславнијега Јелина" XVIII века и једнога од обновилаца грчке просвете. То је био учен теолог, либералнијих погледа, који је писао на старо-грчком, преводио са латинског и бавио се физиком и математиком. Његово чувено дело *Толкованіе воскреснихъ евангелій* изишло је 1796 године у Москви. Доситеј, који као да је Теотока лично познавао[2]), преведе то дело на српски и штампа 1796

---

[1]) Доситеј је о истој школи и учитељу Јеротеју говорио са великим поштовањем. Обратно о свему томе говори велики грчки просветитељ XVIII века Адамантиос Кораис (1748—1833), који је учио исту школу, готово и можда у исто време. Он вели да се у њој добивало „сиромашно образовање с богатим батинама". „Тукли су нас тако обилато, да мој брат напусти школу против воље наших родитеља. Ја остах и издржах у школи из два разлога: из љубави према науци и из частољубља". Др. Владан Ђорђевић: *Грчка и српска просвета.* Београд, 1896. стр. 132.

[2]) *Письма Добровскаго, Копитара и другихъ югозападныхъ Славянъ,* стр. 643.

године у Млетцима. Како је дело имало слободнијих идеја, митрополит Стратимировић забранио је да се растура у његовој митрополији.[1])

Тај грчки утицај на Доситеја био је врло велики. Он је добро научио грчки, користио се њиме, преводио и обилато наводио из јелинскога. Што је особито значајно, ту се први пут упознао са слободнијим идејама и покушајима за реформу савремене хришћанске цркве. Сви ти грчки учитељи, васпитани у извесном рационалистичком и модерном духу, имали су либералнијих погледа о цркви, и проповедали потребу реформама у православљу. Оно што су они писали и проповедали за грчко православље потпуно је важило за његов дериват, српско православље, и све оно што је Доситеј код њих чуо о празноверју и злоупотребама у грчкој проповедао је и сам за српску цркву. У Грчкој је он видео прве покушаје да се црква моралише и да се стане на пут калуђерским злоупотребама. У „закљученију прве части" своје аутобиографије, Доситеј прича један занимљив разговор са Грком Зилотијем. Зилотије вели: „И код нас у Грецији наоди се правдољубиви епископа и свештеника, који уздишу и жале се на злоупотребленија, која бивају; а наипаче зли и опаки обичаји, да калуђери носе по вароши, по сели, по кућа и по пазари пуне сандучиће костију ручни, ножни, леђни и свега тела, а наипаче множество зуба, Бог и вишња знао, чије ли су, какве ли су!.. Што мислиш, како је разумним Греком тај покор и срамоту гледати, а наипаче архијерејем?" И Зилотије, као једини лек од тога великог зла види у науци и у слободи, „и тако шат се кад сујеверије и злоупотребљенија истребе и искорене". Доситеј, од своје стране, говори у истоме смислу, и помиње да је познавао и сам „једног учитеља, именом Партенија, у Триполици, који би горко жалио против ови бедни обичаја, против који је и књигу једну на простом греческом језику издао био", и који мало што није са својом књигом као јеретик спаљен. И тако је после утицаја руске сколастике дошао утицај грчких црквених реформатора, код којих је Доситеј нашао прве идеје и први пример за свој даљи рад на пољу црквенога преображаја.

---

[1]) Никифор Теоток био је 1767 свештеник грчке општине у Бечу, и као такав стоји у преписци са српским црквеним властима у Карловцима Митрополијска Архива у Карловцима, 1767, Е/607, 613.

Дошавши по други пут на Крф, Доситеј је понова почео учити латински језик, који је раније у два маха започињао, у Хопову 1759 и у Загребу 1760. Када се по други пут вратио у Далмацију, почео је писати своје буквице и проповеди. Тај посао, како сам вели, био му је лак: „јер сам довољно на то потребни књига, како на греческом, тако и на талијанским језику имао“. И на његовом стилу из тога времена огледа се потпуно утицај грчкога језика и читања. *Буквица* је састављена из одломака из Јована Златоустог, као што има навода из Омира, Езопа и Теокрита и још из „неких елено-греческих књига“. У црквеним беседама осећају се трагови из Јована Златоустог. *Вѣнацъ одъ Алфавита* преведен је са грчкога; *Христоитія* исто тако. Такође у списима писаним око 1770 године и у Далмâцији где се много говорило талијански осећа се утицај талијанскога језика. У стилу има целих речи и реченица талијанских, а од „италијских“ књига које помиње да је тада читао навео је само једну: „књигу звану Илустрација“, по свој прилици *China illustrata* од језуита А. Кирхера, која је изишла у Амстердаму 1667 године.

Све то, и читање руских теолога и грчких црквених реформатора, било је тек посредно упознавање са савременом, западном мишљу, црпење модерних идеја из извора друге руке. Тек 1771 године, по одласку у Беч, Доситеј долази у непосредни додир са западном културом и савременим духовним покретом европским.

Доситејево дуго бављење у Бечу једна је од најдужих и најважнијих етапа у његовом духовном развитку. Он је у Бечу проживео дуже но и у једном другом месту, неких двадесет и две године, скоро трећи део свога живота: од краја 1771 до 1776, шест „полезни и радосни година“; затим од јесени 1785 до краја 1787, дакле две године, и најзад од 1789 до лета 1802, беспрекидно четрнаест година. Што је најважније, Доситеј је био у Бечу за време док је Јосиф II, уз матер и самостално, владао Аустријом, у доба оног великог духовног покрета, који је из основа задрмао целу стару и заспалу Аустрију, и који је познат под именом *јозефинизма*[1]). Доситеј је био и из раније у тим идејама; и

[1]) В. ову књигу, глава X, *Јозефинизам*, стр. 122—141.

цела акција цара-реформатора нашла је у њему одушевљена присталицу и браниоца. И као Србин и као рационалист он је са заносом поздравио „праведнејшега, премудрога и богопросвештенога владатеља“. Он у својим књигама развија и код Срба брани цареве реформе. Цео утицај Јосифа II на њега је био такав, он је у толикој мери био *јозефинист*, каквих је било код свих аустријских народа тога времена, да је 1811, на петнаестак дана пред смрт, писао: „Но ако је што достојно било у мојим начертанијама, све то приписати ваља оним шчастљивим опстојателствима и оној великој, јединој души блаженога Јосифа втораго, који је у своје време премноге одушевљавао и умове воспервавао, без којега многе ствари не би ни коме на ум пале.“ [1])

У Бечу и у Немачкој долази под врло јак утицај немачке културе и немачкога рационализма. У Бечу он потпуно напушта све што је са Балкана донео, улази у западну културу, учи немачки и француски. Он тада учи логику и метафизику. Од немачких писаца нањ утиче Ф. Баумајстер, писац филозофских списа Волфова правца, чију је филозофију слушао у Модри. У Хале слушао је естетику и „натуралну теологију“, „славнејшега у Германији професора“ Еберхарда (1739—1805), лајбницовца и слободнога мислиоца. Еберхардов рад којим се прочуо био је *Neue Apologie des Sokrates oder Untersuchung der Lehre von der Seligkeit des Heiden*, где је не само узео у одбрану Сократа од хришћанских теолога, но и у име здравога разума ударио на извесне основе догме хришћанства: првородни грех, искупљење грехова, вечност мука у паклу, и тако даље. Професор универзитета у Хале од 1778, Еберхард је са своје катедре проповедао критичке идеје слободних мислилаца енглеских, и утицао је и на свога ђака „из Србије“, већ раније упућена у те идеје.

Од немачких писаца на Доситеја јако утиче Лесинг, чијега је *Дамона* превео на српски. Лесинг, којега он често помиње, нарочито у *Баснама*, где га је преводио, за њега је „остроумни и премудри Лесинг“, „велики премудрејши у нацији својој“, „просвештене Германије велики просветитељ“, и стављa га напоредо са Сократом и Христом. Од немачких писаца које је читао Доситеј помиње Христијана Волфа (1679—1754), „Германије просветитеља“, главнога филозофа

[1]) В. ову књигу, глава X, *Јозефинизам*, стр. 138

немачког из прве половине XVIII века, који је због својих слободних идеја био гоњан, који је био у добрим односима са Петром Великим, давао му савете како да организује просвету у Русији и чија је лајбничко-картезијанска философија владала у Немачкој све до Канта. Даље, Доситеј помиње да је читао Георга Христијана Рафа († 1788), популаризатора природних наука, Ј. Г. Сулцера и његова *Размишлѣнія о чудодѣствіяхъ божїихъ у натури (Versuche moralischer Gedanken über die Werke der Natur*, 1745*)*; „премудрог Халера", једнога од најважнијих немачких писаца пре Клопштока и Лесинга, чије је свестрано знање било на особитом гласу; Цоликофера (1730—1788), протестантског пастора у Лајпцигу, који је, са Мосхајмом и Шпалдингом, био један од најглавнијих проповедника немачких у XVIII веку. То су немачки писци које је Доситеј знао, преводио или наводио, али има извесно још цео један низ мањих писаца које је морао знати и на које се угледао. То су нарочито били популарни рационалистички просветитељи, којих је тада у Немачкој био врло велики број, и који су у својим популарним списима ширили нове идеје у широке слојеве народне.

Мање од немачке утицала је француска књижевност на Доситеја. Још између 1771 и 1776 он је у Бечу научио француски и отпочео читати дела из француске књжиевности.

Али од три велике европске књижевности које је знао, од немачке, енглеске и француске, он је најмање упућен у француску. Од француских писаца он нарочито воли и цени Фенелона „блаженога и светог архијепископа Фенелона", „оног премудрог и добродетељног камбрејског архиепископа", чијем се гробу у Камбреу поклонио. Он зна за оног идеализованог Фенелона, какав се у XVIII веку замишљао, и какав је мало одговарао стварности. Он хвали његове „премудре разговоре", усваја и развија његове идеје о васпитању жена и неколико пута наглашава велику потребу да се Телемах преведе на „просто чисто србски", јер је то књига која „може многима полезна бити". Доситеј воли Мармонтела, и преводи његову *Аделаиду пастирку на Алпима* и „моралну повјест" *Лавза* и *Лидију* из *Contes moraux*. [Он чита Лабриера и узима из његових дела.] Он хвали и често наводи Ле Сажова Жила Блаза, Молиера и његове „остроумне и благонаравне комедије", *Тартифа*, *Мизантропа*, *Твр-*

дицу и вели да та „премда измишљена сочиненија представљају образ и разне човеческе нарави, изоштравају ум, и забављајући и увесељавајући разумне читатеље, дају им предивна и преполезна нравоученија". У његовим *Баснама* има извесан број и Лафонтенових, али вероватно је да их је узимао из какве немачке збирке басана. Карактеристично је да Доситеј никако не наводи главног филозофског писца XУIII века у француској књижевности, Волтера, и [врло мало] Русоа, са којим је имао доста заједничких моралних и интелектуалних црта.

Много више од француских утицали су на Доситеја енглески писци. Као и сви просвотитељи XVIII века на континенту, и он је англоман, и у Енглеској види класичну земљу слободне мисли и уставне слободе. Сан његова живота био је отићи у „задуго жељену Инглитеру"; Лондон је за њега „краснејши и славњејши на свету град", а Енглези „премудри Инглези", „најпросвештенији у Европи народ". „Познато је, вели он, да Инглези од свију народа европејски најслободније мисле, но на велику славу и дику и благополучије человјеческаго рода и најразумније". И као свој књижевни програм ставља: „с помоћу премудри божествени инглески књига сами десетак врста што полезно и разумно после себе оставити". Он зна и за Бекона. Попа, Сфифта, лорда Честерфилда, Дифоа и његова Робинсона, Ричардсона, чију *Памелу* жели да види на српски преведену. Али он нарочито цени и воли озбиљног и благог Адисона, и стоји под утицајем његова *Spectator-a*, из којега је често преводио и врло много копирао.

Развијан под тако многим и различитим утицајима, Доситеј Обрадовић није оригиналан писац. Он нема ни дубљих ни својих идеја, сав његов рад је чисто практичан и нимало теоретичан; у њему не треба тражити некаква самостална мислиоца и творца системе, но једног практичног просветног и књижевног радника, чији је сав значај што је опште примљене идеје сувременог рационализма преносио у српски народ и примењивао на његов живот. У осталом, сва просветитељска философија XVIII века нема велики теоријски значај и вредност, она није тражила нове законе и метафизичне узроке, но је разрађивала разумне и тачне идеје, идући не у дубину но и ширину, из ускога круга посвећених у широке слојеве народне.

Доситеј Обрадовић је остао један разборит и трудољубив самоук, који се целога свога века ревносно трудио да надокнади оно што редовним школовањем није у младости постигао. Он пролази кроз најразличитије средине, и од сваке му остаје по нешто, од манастирскога „светињичења“ као од великоварошког европског живота. У разним променама свога живота он је претрпео неколико разних, па и супротних интелектуалних утицаја, и од свакога је задржао по нешто: и од хришћанске мистике, и од руске теологије, и од грчкога реформаторства, и од аустријскога језефинизма. и од немачкога протестантизма, и од француске филантропије, и од енглескога рационализма.

Он никад није ни помишљао да се одаје на неке специјалне филозофске студије и улази у дубину појединих доктрина.

Превелика мудрост нек на небу стоји,
Истребити с света злобу, то су труди моји,

како Доситеј преводи један француски стих „премудрог и храброг краља“ Фридриха I, ато би се дало узети као оцена целе његове филозофске и књижевне делатности. Он је добро знао шта премаша и његову спрему и његове способности, и он се задовољио једним осредњим еклектизмом, непрестано имајући на уму прилике и практичне потребе свога народа. Он никада није истраживао крајње узроке, правио оштроумне дедукције и стварао ингениозне системе: он је полазио од конкретних случајева, говорио о постојећим стварностима, давао упутства и савете. Његов задатак је врло прост: „словесни будући, имам богодану и природну власт другима мисли моје приобшчавати, и што сам добро и паметно од други чуо и научио другоме казивати“.

Из прегледа садржине његова дела јасно се виде несамосталност као мислиоца, неоригиналност и несистематичност његове филозофије. Добар део његова рада то су преводи: буквице су из Јована Златоустог; *Христоитія* је превод са „елино-греческаго“, једног популарног грчког дела из XVIII века; „с немецког“ је преведено *Слово поучително* из Г. Ј. Цоликофера; *Басне* су из реда преведене, из Езопа, Федра, Лесинга и Лафонтена; *Совѣти здраваго разума* садрже „најизбраније мисли и саветовања учени људи, с разни језика преведене“. *Један пар папуча* је превод *De duo pantofle* тали-

јанскога новелиста Гаспара Гоци; *Дамон* је преведен из Лесинга, *Лавзусъ и Лидія* и *Аделаида* из Мармонтела, неколико чланака из Адисонова *Spectator*-а; *Толкованіе воскресныхъ евангелій* је превод са грчкога из Никофора Теотока; *Етика* је превод из талијанског филозофа Соави. Готово за све мање чланке нашло се и наћи ће се да су преводи из немачких и енглеских моралних и рационалистичких писаца XVIII века.

Онакав какав је, у својој интелектуалној формацији и књижевном раду, Доситеј Обрадовић је еклектични и практични филозоф, просветитељски популарни писац, који на свој народ примењује опште идеје ондашњега рационализма.

5) Рационализам и педагошки погледи

Основно осећање код Доситеја Обрадовића била је љубав ка истини, потреба да живи у истини и да удеси и свој и туђ живот према њој. Истина, или бар оно што је он тврдо држао за истину, за њега постаје као друга вера: „Чудна је ствар, Серафиме мој, свободно мислити и сврх сваке вешчи расуждавати и говорити! И кад душа наша ову богодану и себи природну свободу позна и окуси, никако се и нипошто поработити не може. Тело се да принудити, и у жељеза сапети, а свободни дух нипошто“. Он јасно види колико зла долази од заблуде и празноверица, од незнања и скривања истине, и сматра да је сав проблем унети истину и у душу појединца и у душу народа, цео живот удесити „по правилам“ здравога разума и целога свога живота он ће својој „предрагој нацији“ давати паметне „савете здравога разума“.

Истина је прва морална дужност једног „разумног и правдољубивог чловека“, и она се никада ничему не сме жртвовати: „Ништа ми на свету није милије и љубазније од мојега рода; но колико га више љубим, толико сам му више дужан правду и истину представљати и говорити. Рад сам срцем и душом, после Бога који ме је саздао, мојему милом роду угодити, обаче не лажући и истину светлу као сунце под ноге бацајући, претворно и лицемерно за атар пишући.“ Нашто човеку разум и словесност, ако не да својом памећу мисли, својом главом расуђује, и не да остане у заблудама и лажама, „као бесловеснаја животнаја“? Слобода човекова зависи од тога како употребљава своју „богодану свободу ума“: „Зато, о словесни чловече, мисли, суди, расуждавај и

познај. Сав свет да ти рече да си слеп, ти, имајући очи и чисто видећи, не веруј свему свету. Сав свет да ти рекне да два и два не чине четири, немој му веровати; то је против искуства".

Један од главних задатака, најпречи који је Доситеј себи поставио, јесте научити Србе да смеју слободно мислити: „да моји јединоплемени усуде са сверх сваке ствари свободно мислити и све што чују да суде и расуждавају". Од слободе ума зависе све друге слободе. Народи који су остали у ропству „мрачног невјежества", „који само по старим мњенијем и обикновенијем остају, морају како год остали азијатически и африкански народи у вечој очајној тами и неразумију лежати. Не мислећи, не расуждавајући и не чинећи никакова употребленија богоданога ума и словесности, нити примајући никакав приклад од други учени и просвештени народа, остају за увек у всеконечном и плача достојном бесловесију".

Човек, народ, друштво и човечанство могу живети и развијати се само на основу здравога разума, ако се отресу старих заблуда и усвоје нове истине. Али до истине се не долази само голим умовањем. Здрав разум је само средство, метод, а циљ је просвета, наука, искуство векова и културних народа. Наука је прави лек од свих духовних и друштвених зала, прави искупитељ, нови Месија човечанства. И Доситеј неће никад имати довољно лепих речи да слави науку, „свету науку, Божји дар, небесни свет": наука и књиге премудри и просвештени људи, учени људи, дале су ми способ проћи и достигнути до најпостојанији заплетака срца мојега; просветиле су ме и дале су ми више познанства, него што би могао придобити искуством хиљадугодишњег живота на земљи". Београдску Велику Школу он је отворио свечаном беседом „о дужном почитанију к наукам", у којој је изнео сав морални и културни значај ослободилачке науке, која је Србима потребнија но икоме.

Доситеју ништа не изгледа важније но ширење научних истина. „Боље је много једну паметну и полезну књигу, с коликим му драго трошком, дати се да се на наш језик преведе и наштампа, него дванаест звонара сазидати, и у сви њи велика звона поизвешати: зрно памети неће се нашој деци придодати, ако ће им довека звона лупати. Књига, браћо моја, књига! а не звона и прапораца! Књиге, предраги и непрецени

небески дар, просвећени умова поносите кћери! Оне сад на земљи и на миру царствују и премудре законе дају, оне војују и побеждавају, оне славу благополучни народа до сами звезда подижу и преузвишавају".

У очима Доситејевим, наука не вреди сама по себи, но по својој примени, од практичне користи коју пружа људима. Он осуђује оне који раде науку ради личне користи и славе. Такви људи га опомињу на орлове који само зато излећу у висину да боље виде плен и да га зграбе. Његов идеал то је Сократ, који није хтео да се губи у тамним метафизичким теоријама, од којих људски род нема никакве користи, но је, по Цицероновим речима, свукао философију са неба, довео међу људе да постану разумни, праведни и добродетељни. Наука је само једно средство, а циљ је њен подићи људе до духовне слободе и моралног савршенства. Наука је Доситеју основа и средство етике, а сав његов посао, како сам вели, био је „морализирање и резонирање," сав задатак његов био је: „познати какви су људи, из којих узрока бивају таки или другојачи; какви би ваљали да су и чрез која средствија могли би таки постати. Притом, будући да, какви смо год, морамо један с другим проводити, како ваља дакле да поступамо и да се опходимо, да нисмо један другоме теготни, досадни и вредовити; како можемо друг другу угодити, тихо, мирно и љубезно између себе живовати и дне житија нашега колико је могуће облекчати и усладити." Сва његова етика почива на оном снажном оптимизму философије XVIII века, која проповеда да бол и несрећа у свету долазе од заблуда и нерационалног живота, и да наука и просвета доносе мир, задовољство и срећу људима.

Са таквим утилитарним и практичким схватањем науке и философије, подређујући све моралном васпитању и тежњи ка моралном савршенству, Доситејев рад је неизбежно морао узети васпитни, педагошки карактер. Пре свега, он је цео свој живот, од како је изишао из манастира, провео као васпитач, као школски учитељ у Далмацији, као домаћи учитељ у Румунији, у Угарској, у Бечу, у Трсту, као просветни организатор, „попечитељ просвешченија", у новоослобођеној Србији. Његов књижевни рад има педагошки смер: прве његове књиге буквице, *Алфавит*, *Христоитія* су школске књиге; своју аутобиографију пише да поучи друге, да својим при-

мером покаже чега се треба клонити у животу, да родитеље поучи како своју децу треба да васпитају; *Басне* су упућене „српској јуности", да се упуте у разуман и моралан живот. Сам у животу без породице, без деце, а нежне душе, он је заволео целу „предрагу јуност" и „милу дечицу србску". Он је педагог са страшћу, до сржи костију, чак можда и више но што би требало. Заједно са целим својим добом, он верује да се човек рађа добар, и да га само рђаво васпитање изопачава. Са претераним, апсолутним уверењем у непосредну спасоносност и неограничену свемоћ научне културе и рационалнога васпитања, он цео политички, социјални и морални проблем своди на педагошки проблем.

„Воспитаније младости", пише он у својој аутобиографији, јесте „ствар најнужнија и најполезнија човеку на свету" и од њега зависи „сва срећа или несрећа, колико телесна толико и душевна". Човечанство треба лечити разумним васпитањем нових поколења. Децу још из малена треба учити „човекољубију и к добрим наравом", чувати њихов здрав прирород и дух од празноверица и заблуда, и упутити их да воле истину, правду, и све што је добро и лепо. Сва будућност неукога и заосталога српскога народа лежи у васпитању. Срби, пише Доситеј 1784 епископу Шакабенти, имају све могуће природне врлине, њихов карактер „ни мало не различествује" од енглескога и саксонског, али једна ствар им недостаје, а то је „воспитаније", без којега остају мртви сви природни дарови, и без кога једном народу нема не само напретка но и живота.

Када говори о васпитању, Доситеј не мисли само на образовање мушке деце. Он тако исто тражи и васпитање женске деце, и у томе погледу он стоји знатно над својим добом. У његово доба, када је и мушких школа било тако мало, нико није ни помишљао на васпитање женске деце. У нашем народу су владали патријархални појмови, а исто тако и турска схватања, да је жена створење ниже од човека, способна само за рађање деце и грубе телесне послове. До 1730 жене код Срба нису имале право ни у цркву да иду. Доситеј устаје и ту против апсурдних застарелих обичаја и тражи да се и жена подигне до словеснога и разумнога живота. Са гледишта интереса „обшчега всенародњега просвешченија", усвајајући идеје „мудрога Фенелона", он енергично тврди: „Нек се не узда један

народ довека к просвешченију доћи, у којему жене у простоти и варварству остају". Као доказ да се жена може развити он се позива на Аспазију, коју је и сам Сократ поштовао, на енглеску краљицу Јелисавету, која је четрдесет и пет година мудро и срећно владала, на Катарину II, која је „мати живушчих на земљи". Он хоће да женска деца уче и историју, и географију, и логику, да могу разумно судити и правилно пресуђивати, као и моралну филозофију, да науче своје дужности као кћери, супруге и матере. У *Баснама*, он се обраћа српским женама: „Женски полу! Предраге кћери! Сладке сестрице! Миле љубезнице! Пречестне и свете родитељице človjеческога рода! Ви међу христијани нисте у затвору као худе робиње, свободне сте, повелителнице сте; употребите само на добро вашу свободу и вашу кротку и сладку власт! Све о вама зависи; ако ви будете поштене, вредне, благонаравне и просвештене, и ваша ће деца бити, ако им само ви будете богиње мудрости, како сте им и рожденија. И тако цели народ ће се чрез вас просветити и прославити, и тада биће ваша чест и слава и поклоненије во вјеки вјеков амин". (Басна 108).[1])

У својој старости, Доситеј се сав дао на примену својих педагошких идеја. Око 1804, он има намеру са Павлом Соларићем „међу родом нашим једно лепо училиште воздвигнути". 1805 он ту своју намеру саопштава црногорском владици Петру I, а када се Србија ослободила његова намера је била да у њој, по својим идејама, организује народну просвету: „не само лаган, него и радостан и весео међу свима људима куд и камо најсрећнији, у сенци и под заштитом липице, учићу шуме лепе Србије да одјекују!" И последње године његова живота сагласне су са његовом главном идејом: индивидуално рационално и етичко васпитање као средство народног и човечанског напретка.

[1]) У исто доба када и Доситеј Обрадовић и други један српски писац подиже свој глас за женско образовање. У предговору свога превода. *Поучителный Магазинъ за дѣцу къ просвѣщенію разума и исправлѣнію сердца отъ Госпожи Маріи ле Пренсъ де Бомонтъ*. (Беч, 1787), Аврам Мразовић хвали списатељку коју преводи што је написала ову књигу, „видећи, колико сав не мало свет о воспитаниј мужескаго пола стараније носи и како различне к обученију того способе истражује и измишљава, а напротив за наставленије женски лица, која истим начином, какогод и мушки разними от Бога душевними силами одарена, и на верховни конац онај опредељена јесу".

6) Црквена реформа

Раскалуђер, ученик грчких црквених реформатора и европских рационалиста, поборник реформама Јосифа II, Доситеј Обрадовић се највише изразио и најјаче истакао у верској критици, на пољу црквених реформама. Он у српском друштву отпочиње отворену борбу против верског фанатизма и калуђерскога паразитизма, против застарелих и штетних верских установа и обичаја, а за верску сношљивост и преображај цркве према захтевима здравога разума. Проповедајући те нове и смеле идеје, Доситеј није само пресађивао у српско друштво оно што је код других народа видео, није само теоријски и идеолошки развијао опште европске идеје онога времена и заступао антиклерикалну делатност Јосифа II. Доситеј том својом акцијом задовољава једну стварну потребу српскога друштва, он само даје научну основу и књижевне формуле стању ствари које је код Срба одиста постојало, оној борби грађанства против теократије, и световнога и опште националнога духа против црквенога и уског сталешкога гледишта.

Доситеј никако није подстрекач антиклерикализма у српском друштву на крају XVIII века, он је резултанта једнога стања ствари и осећања које постоји, он је највиши и идејни израз борби који је светован сталеж српски у Јужној Угарској кроза сто година водио противу свемоћи јерархије у народном животу и против теократске организације српске народне самоуправе.[1]) Српско грађанство, чим се прилагодило условима новога живота, чим се довољно развило и просветило, повело је борбу против свемоћи црквене јерархиј духовних сталежа. Као и у целом свету, по непромењивим законима историјскога развитка, и у српском друштву било је дошло до сукоба између насилничкога и коруптивног духовнога сталежа и просвећеног грађанства. На свима српским Саборима, почев још од почетка XVIII века, бивали су ти сукоби. Световни посланици жигосали су грабљивост, несавесност и самовољу архијереја, калуђерства и свештенства, тражили су да се духовни сталеж уредбама утера у границе морала, човечности и хришћанских врлина, да народ врши

[1]) В. IV главу ове књиге: *Културно стање духовних сталежа* стр. 34—51.

контролу над радом својих црквених старешина, на црква буде свију верних а не само неколико владика, свештеника и калуђера. Те борбе биле су сталне, у добу од 1740 до 1748 достигле су свој врхунац, и нису никако престајале све до краја XVIII века, када је државна власт, нешто из централистичких државних разлога, нешто из рационалистичких идејних побуда, стала ограничавати свемоћ јерархије, стајала на пут њеним злоупотребама, и почела натурати реформе у напредноме духу.[1]) Из докумената из будимских архива које је објавио Гаврило Витковић, види се како је страсна и непрекидна била борба између просвећених грађана и свештеника, који су гледали само свој интерес. Та борба даје идеју у каквим односима су стојала два главна сталежа српска, грађански и духовни. Грађанско незадовољство са духовним сталежом, народна борба против свемоћи и злоупотреба јерархије, калуђерства и свештенства, била је једна стална чињеница која је добивала израза на свима народним соборима и дешавала се посведневно у целоме народу. Културни световни елементи српскога друштва већ су увелико имали ако ништа друго а оно бар осећања, којима је Доситеј Обрадовић дао суврeмени књижевни израз. Да тога није било, Доситеј не би нашао у грађанству на толико добротвора и мецената, не би стекао толики број читалаца, и не би тако брзо и тако потпуно завладао читалачком публиком српском.

У својој верској критици, Доситеј у првоме реду удара на верску заслепљеност; заједно са целим својим веком он објављује рат фанатизму, и тражи да у духове, у обичаје, у законе уђе модерно и филозофско начело верске сношљивости. Он је за верску сношљивост, и као рационалист који одбацује ритуализам, формализам и догматизам цркве, и као поборник Јосифа II, који у донде католичкој Аустрији прокламује филозофску идеју да је слобода савести највећа светиња човекова, и као Србин, члан једног непризнатог и потлаченог народа, који је цео један век био изложен суровим верским гоњењима. Његова идеја је да обреди и обичаји, догме и форме без евангелске љубави само су празноверице, које са правом религијом, религијом савести, немају ничега

---

[1]) В. IV главу ове књиге: *Културно стање духовних сталежа*" стр. 41.

заједничког. „Сад се међу просвештеним људима не пита ко је источне ко ли је западне цркве, но ко је добродетељан поштен и вредан човек“. Дужност је цркве да у љубави сједињује људе, а не да завађа и у дивљу мржњу баца. „Не раздељујте се и не мрзите се, између себе на цркву грчку и латинску; церков је Христова, а нити је грчка ни латинска, него само гордост и инат и злоба увеле су ова имена и разделиле и омразиле толике поштене и блага срца људе“. Верске мржње међу људима, синовима једног истог небесног оца, распирују они за које је вера постала занат и који од ње вуку материјалне користи: маги, брамини, бонзе, јерофанти, ламе, хоџе, фратри, попови и калуђери.

У своме писму *Љубезни Харалампије,* Доситеј се високо ставља над целим својим добом и прокламује истине које данас могу изгледати просте и обичне, али које су у оно време биле сасвим нове и смеле, и које су за собом повлачиле мржње и опасности: „Моја ће књига бити за свакога који разумева наш језик, и ко с чистим и правим срцем жели ум свој просветити и нарави побољшати. Нећу ни мало гледати ко је кога закона и вере, нити се то гледа у данашњем веку просвештеном“. Све су вере добре, и по свакој вери сви би људи могли бити добри, али ствари у свету иду рђаво зато што је место чисте и праве вере завладало „неразумије, слепота ума, покварено пакосно и зло срце, и преко мере љубав к самом себи“. Први међу свима српским писцима православне вере, први у оној локалној и конфесионалној књижевности угарских Срба у XVIII веку, он својим духом обухвата цео народ српски, без обзира на покрајине, без обзира на вероисповест, „колико грчке цркве, толико и латинске следоватеље, не искључавајући ни саме Турке, Бошњаке и Ерцеговце, будући да закон и вера може се променити, а род и језик никада“. Он први и јасно види да се сва будућност српскога народа, подељена у три разне и завађене вере, налази у примени идеје верске сношљивости, у истицању народности над вером. „Сербија, Босна и Ерцеговина избавиће се с временом од Турака и ослободити; али ако народ у овим земљама не почне отресати од себе сујеверије и богомрску вражду мрзост за закон, они ће сами себи бити Турци и мучитељи“.

Верска сношљивост је прва погодба за цео један низ реформама на црквеном пољу. Као и његов учитељ Јеротеј Дендрин у Смирни, као и либерални протестанти у Немачкој, као Петар Велики у Русији и Јосиф II у Аустрији, Доситеј Обрадовић тражи да се црква из основа свога реформише, да се саобрази духу времена и законима здравога разума, да се из ње избаце празноверице, фетишизам, фарисејство, ритуализам, „стари плесниви и зарђати обичаји“, и да се остане на чистој евангелској науци. Он хоће да се одвоји „чисто евангелско учење“ од „човечески свакојаки предања и придодања“, „правоверје од сујеверја“, језгра од љуске. „Не варају ме већ којекакве шарене позлате и спољашње блистање, познајем шта је нужно и темељито, шта ли је случајно и излишно, које је право и унутрање богочашће и благочашће, које ли су спољашњи обреди илити церемоније“.

Он усваја и подупире црквене реформе које је Јосиф II почео остваривати, уперене у првоме реду противу католичке цркве, али које су се неизбежно преносиле и на православну цукву, и против којих је код Срба устала и материјално заинтересована црквена јерархија и непросвећени прости народ, конзервативан у својим вековним навикама и у страху да се иза реформама не крије Унија. Када државна власт укида силне празнике у православној цркви, Синод протестује и народ се буни, а Доситеј, на против, доказује колика је материјална штета у том силном празновању. Када Јосиф II смањује власт православних архијереја, када се бракоразводне парнице преносе од конзисторија на грађанске судове, док Синод улаже протест, Доситеј доказује надмоћност грађанске власти над црквеном. Регуламентом од 1777 забрањује се Србима да и даље своје мртваце носе у отвореном сандуку и сарањују у непосредној близини саме цркве, но да их у затвореним сандуцима носе и сарањују ван вароши. Народ у дијецезама карловачкој, вршачкој и темишварској устаје против те санитарне наредбе, у Вршцу мало да владика није платио главом, злостављан од побуњенога народа. Доситеј тим поводом пише: „Докле ће сродни наши у старој простоти лежати и из своје простоте и неразумија таковим урежденијам начални своји, која на саму његову велику ползу бивају, противстајати и возмуштавати се? Зашто, како се што почне противу стари и зарђати обичаја чинити, на ма да вичу: „Пропадосмо! пропаде православље!“ и да дижу руке на архијереје своје“.

Од свију црквених реформама, Доситеј највише полаже на укидање манастира и калуђерства, што је Јосиф II у велико извео у католичкој цркви, а у маломе и безуспешно покушао у православној цркви. Пре свега, Доситеј има и сам личних разлога да устаје против калуђерства. У манастиру Хопову, и сам калуђер, он је из близа видео како је пуст, празан и дубоко некористан калуђерски позив; у Далмацији, у Светој Гори, Грчкој и Малој Азији он је имао прилике да види калуђерство и других земаља, и да разуме колико је тај ред у друштву излишан. И оно што је сам искусио хоће другима да каже да се они користе: „ко се год опари, а не каже друштву да чорба жеже, није добар за друштво.“ И иначе мирни и питоми Доситеј никада се није жестио но када је љутито доказивао „безполезност манастира у опшчеству“. *Животъ и приключенія* више су ради тога написана, а мање да се прича живот једнога човека. У уста темишварскога владике и хоповског игумана Доситеј ставља своје антиманастирске и антикалуђерске идеје, и на свакој страни књиге доказује колико има антисоцијалног, преживелога, фарисејског, паразитског и бесмисленога у установи калуђерства. Доситеј мисли оно што говори темишварски владика: „Тако ми Христа спаситеља, срамота целог српског рода! Људи здрави, читави, ни слепи, ни роми, ни сакати, имајући прекрасне грунтове с којима би многе фамилије изобилно могле живити, данак цару плаћајући, дечицу своју ранећи и убогим помажући... просе и то од кога? Од родитеља, обремењени с фамилијама; од удовице која се стара, како ће кћери своје удомити! А ко проси!... Чловек Србин! Себе тако похудити и бедним просјаком учинити! Покор и срамота србском имену! Барем нек се одрече овог поштеног имена, нек се како другојачије зове, и нека не срамоти род свој.“

На крају првог дела своје аутобиографије, Доситеј се пита: „оће ли што најмање вреда благочестију и православију бити, ако калуђара нестане, који нису ничим разве црним аљинама, неженидбом и именом калуђери? Не би ли много полезније и боље било и за православије и за народ, да се сви манастири у школе и училишта преобрате, и с њиови доодтки да се васпитавају сирота народња деца, која намеравају да с временом свештеници и учитељи народни буду.“ Та јозефинистичка идеја код Доситеја је тако јака да изгледа

да су целе његове књиге писане само противу калуђерства. И док је грађанство, чак један део свештенства у њима уживао, природно је да су их калуђери прогласили за јеретичне, спаљивали где им је који примерак допао шака. и да је још 1850 Синод у Карловцима решавао да се учине кораци како би се спречило ново, Медаковићево издање целокупних дела Доситејевих.

7) Политичке идеје.

У излагању политичких идеја Доситејевих потребно је предходно учинити једну напомену. Његове политичке идеје могу се видети из његових књига, али он у својим књигама није смео казати све што мисли. У доба када је он живео и писао цензура у Аустрији била је врло строга, чак и под Јосифом II, који, либералан у питању вере, у унутрашњој политици био је скроз ауторитарац. не допуштајући да му се ко противи. Све књиге предходно су ишле на цензуру, која је брисала по својем нахођењу и пуштала за штампу оно што јој се свидело, Затим, Доситеј Обрадовић је имао пуно личних разлога да буде врло смотрен у писању. Миролљубив по својој природи, он је радио као Адисон у Spectator-у: бирао опште, невине предмете, који никог не буне и не вређају. Имајући већ против себе црквену јерархију, Доситеј је имао разлога да се не замери државној власти. [1])

---

[1]) Има један изузетак, једно писмо у коме Доситеј говори о савременим политичким догађајима и где исказује своје политичке симпатије. 1807 планула је у Срему аграрна буна незадовољних сељака противу спахија, под водством Теодора Аврамовића Тицана, по коме је и добила име Тицанова Буна. Власт је против побуњених сељака послала војску која је народни отпор сломила, а сам Митрополит Стефан Стратимировић је ишао међу побуњенике у логор у Врдник да их умирује. Како је том приликом рђаво дочекан од гладних и голих сељака, и морао безобзирце бежати, он баци анатему на Врдник. Доситеј Обрадовић, који је том приликом био у Срему, пише у једном приватном писму: „Ја, дакле, и сад, те јошт како, мислим и држим непремјено да сваки чесни сослужитељ олтара и цркве от Бога дароване, може претходити само у љубве израженију а не, никада и у гнева накаженију. Прошла су давно она времена кад су Папе интердикт и друге страшне вешчи от Бога у притјежаније имале! Слепа и ружна времена! И кад такво проклествије никад досада у роду нашем није било, ајме! нека ни сада га не буде, кад наука и просвјешченије разуму људском тако близу стоји да никакво варзарство обстати у домашају њиовом не може.“ А. Гавриловић: *Доситије Обрадовић*, стр. 187—195.

Отуда његови списи садрже врло мало политичкога. Када је он писао дешавала се велика драма Француске Револуције а код њега нема ни речи, ни писмена, ни алузије на те историјске догађаје. Наполеона он никако и не помиње, као да није ни постојао. О борбама и тражбинама српскога народа, о Темишварском Сабору од 1790, најважнијем по Србе у целом XVIII веку, о унутрашњим размирицама у српској цркви и народној аутономији, нигде ни речи ни у његовим списима, ни у његовој приватној преписци.

Једна општа политичка мисао која се види у његовим књигама, то је велико поштовање просвећенога деспотизма XVIII века, владара као што су били Петар Велики и Катарина II у Русији, Фридрих II у Пруској, Густав III у Шведској, а нарочито Јосиф II у Аустрији. Све до Револуције међу европским владарима било је људи ко;и су прихватали рационалистичку филозофију и делимично изводили реформе у духу нових идеја. Филозофи, уверени у свемоћ здравога разума, држали су да је много лакши пут за победу њихових идеја имати једнога просвећенога човека на престолу но хиљаде непросвећених у народу; убеђени да се њихова идеологија може остваривати законима и наредбама, сву наду полагали су у своје крунисане присталице, који су својом влашћу и ауторитетом наметали нове истине. Владари, поред личнога задовољства да кокетују са напредним духовима, имали су у филозофима корисне помагаче и сараднике у својој борби против феодалних тежња племства и политичке моћи цркве, а за усредсређивање државне власти у својим рукамаа. И све док у Револуцији рационализам није узео одсудно републикански и демократски вид, просвећени деспоти су били са филозофима, држали их на својим дворовима, и помагали морално и материјалио, као што су филозофи њих славили и величали.

Као ио стали просветитељски филозофи, и Доситеј Обрадовић је веровао и славио просвећене деспоте. Напредак, у његовим очима, силази озго. „Један просвештен владар милионе људи просвештава, прославља и на пут добродетељи и благополучија поставља". Он држи да је најзад дошло оно срећно доба које је Платон сневао, када владари филозофишу, а филозофија са владарима влада. И у Русији и у Аустрији он види с једне стране владаре који хоће законитост, просвету, грађанску власт изнад црквене,

верску сношљивост, реформе у корист грађанства и народа, а са друге стране племство које хоће да задржи старе средњевековне повластице и цркву, у којој фанатици хоће верско угњетавање и држање народа у тами и незнању. Он одсудно стаје на страну владара, који му изгледају као месије човечанства. Петар Велики, „блажени и преблажени велики цар Петар руски“, његов је идеал владара, и он жели целом свету владаре такога духа и одлучности. Оно што сам Доситеј мисли ставља у уста игуману Теодору Милутиновићу: „Свемогући, преблаги, вишњи творче, смилуј се на створенија своја, и таке премудре человекољубне цесаре и цесарице производи чешће на свет, који ће сву Европу, Сербију, Босну и Херцеговину, наши стари мило отечество, Булгарију, Грецију и остале Божијем рају подобне земље од тиранства, глупости и варварства избавити и ослободити.“

Катарина II, „северна Семирамида“ филозофије, заштитница Дидроа и Даламбера, која је хтела да у Русију пренесе издавање прогоњене Енциклопедије, о којој је Волтер писао: „Верујем у Катарину, једину и ако другу... у њену доброту консубстанциону и оличену њоме... верујем исто тако у њен свети дух...“, та Катарина II одушевљава и Доситеја Обрадовића. „Правично велика Екатерина назиље се втора, јер њојзи второј после прве матере наше пристоји по правасходителству оно божије изреченије: *Ти јеси мати живушчих на земљи.*“ Исто тако Фридриха Великога, „филозофа од Сансусиа,“ назива „премудрим и добрим краљем,“ а за Јосифа II, типскога представника просвећенога деспотизма, он никада имао није довољно одушевљених похвала.

Доситејево схватање државе је просто. Друштво је организам, као и тело човеково. Цар је ум тога тела; он надгледа и заповеда да сви удови и органи правилно функционишу. Сав проблем напретка састоји се у томе да владар буде одиста „уман, благонараван и разуман,“ а он ће цео народ водити добрим путем, и држава ће бити оно што је добар домаћин својој кући. За данашње људе није слобода, јер слобода за њих то је чинити зло и другима пакостити, но је потребна чврста рука просвећених владара и сва строгост праведних закона. „Гди је највећа свобода, ту је најгоре смушченије, јер је свобода без мудрих закона и правленија дивја и зверска. Варвари варваре и неучени неучене никад нису у добар по-

редак довели и поставили; оће се просвештен владатељ и силни закони".

8) Родољубље

До Доситеја Обрадовића српски национализам има врло локалан и уско конфесионалан карактер. Крајем XVIII века, у српском националном покрету, у колико га у опште има у данашњем смислу речи, участвују у главном Срби из Угарске, нешто мало Срби из Горње Хрватске, дакле Срби који су, повезани верским везама, потпадали под карловачкога митрополита. Србија је пуста и ненасељена, београдски пашалук нема ни пуних 100.000 душа; Стара Србија је двема сеобама више но преполовљена, и мали део Срба остаје слаб и немоћан; у Босни и Херцеговини тама и варварство; Црна Гора у непрестаним чаркама са Турцима и у сталном страху за свој опстанак; Далмација, више талијанска но српско-хрватска, под Млетцима, живи сасвим засебним животом. Између појединих делова српскога народа никакве везе, готово никаквог заједничког осећања. Код угарских Срба, прогоњених због вере, национално осећање ограничило се само на православље, а католици у Славонији и у Бачкој стављени су ван националне заједнице. Око 1780 године, српско осећање ограничено је само на православне Србе у Угарској, и нација је више једна вероисповест једне ограничене покрајине.

Доситеј Обрадовић из основа мења цело то схватање. Он је много путовао и живео готово по свима српским крајевима. Он познаје српски народ и у Банату, и у Бачкој, и у Срему, у Славонији, у Хрватској, у Далмацији, у Црној Гори, у Србији. Лично својим животом, он је добио осећање велике народне заједнице. Својим широким идејама у области вере он се високо уздиже над конфесионалним схватањем национализма, и из начела верске сношљивости развија се код њега идеја о народном јединству без обзира на верску поделу.

Доситијев национализам знатно се разликује не само од старијег, конфесионалног и локалног национализма његових претходника, но и од ускога и искључивога национализма познијих романтичара српских. Доситеј је дете космополитског XVIII века, за њега „почетак и ствар свију дејствителни добродетељи састоји се у свеопштем човекољубију", и цео

његов национализам има нечега широко човечанског и благородно хуманитарног. За њега националан понос не значи национална надутост, љубав према своме народу не садржи дивљу мржњу на туђина, и његово родољубље је само један природан и нужан облик љубави према свој људској заједници, према човечанству. Он је путовао, он је читао књиге на страним језицима, видео шта у другом свету има доброга и паметнога, и он неће проповедати неинтелигентну мржњу на туђина и на „трули запад“, неће развијати наивне фикције о „српској култури“, као романтичари после њега, но ће тражити да српски народ усвоји створену културу просвећених западних народа.

У његовом национализму, као и у целом његовом духу има нечега здраво космополитског и културно европског. Он не мари за национална хвалисања и разметања. “Не ваља ласно веровати што један човек или народ о себи говори...“. А на другом месту: „Докле ћемо туђе погрешке осуждавати, а наше сакривати и оправдавати? Нико се неће ва век века исправити и побољшати друге укоравајући“. У добру човечанства он види и добро свога народа: „Што је за све народе боље него само за један народ, то је роду човеческому у опште и полезније и правије“. Као што устаје на оне који у име начела народности завађају људе, тако жигоше и оне који у име начела народности завађају народе, и отворено проповеда вечити мир на земљи: „Напоље дакле између сви поштени и паметни народа лукаве лисице, које за човеческа сујеверна измишљенија несјединеније, вражду и мрзост проповедају и оружавају брата на брата свога и поштене комшије једног на другога. Једини Боже, сојединии у име твоје све царе и краље, и ако који од њих усхоте неправедним бити, да му други не даду. Сојединии све људе у љубави, правди и добродетељи.“

Али са том резервом једног културног човека и доброга Европљанина, „коме је сва земља отечество и сви народи, колико питоми и благонравнији, толико сроднији и милији“. Доситеј Обрадовић силно воли свој народ и има неограничену веру у његову способност и будућност. Он се увек обраћао своме народу, као у предговору *Живота и приключенія*, „с горућим и пуним љубави срцем“.

Као што је Русо веровао да је човек од природе добар, тако и Доситеј тврди да је прост српски народ од природе

честит, даровит, способан за сваки културни напредак. Код „славне славеносрбске нације“ он налази све урођене „прародитељске добродетељи“: поштење, великодушност, храброст, гостољубље, душевност, и тврди да на свету „нејма милостивијега рода над србским“. И када наука и просвета дођу међу Србе, „изабраније нације“ над њима одиста неће бити.

Он има високо развијено осећање националне солидарности, на једном сасвим модерном, социјалном и рационалном основу. Сваки је човек члан народне заједнице, и зато што ужива користи од ње, дужан је за њено добро да ради. „Свак кад добро расуди, може познати колико је благодјејанија од свога отечества примио, родитеље и рожденије, воспитаније и науку; под покровом закона и прављенија спокојство и мирни живот, све сродне своје и најпрељубезније, оца и матер, браћу и сестре, жену и децу, сроднике и пријатеље, исто богопознанство, просвешченије разума, и све што год му је пресвето и пречестно, предраго и прељубазно, све је то отечеству дужан; зато му је благодаран, веран и покоран до смрти; љуби своје отечество како год себе; можемо рећи и више, јер је готов зато у свако доба крв полити и живот положити“. И када год говори о отаџбини, Доситеј нема пред очима апстракцију, но живе људе, народ, пук, оне који чине основ и снагу нације. Признавајући спрему и дар Глигорију Трлајићу, он му замера што не пише народним језиком да га и прости људи, сељаци, разумеју, „за које смо ми дужни старати се и трудити се, зашто је у сваком народу сељана највише и преконајвише“.

И код Доситеја нису само то лепе речи. Цео његов живот је у пуној сагласности са његовим разумним и широким национализмом. Он је дао рационалан основ српском национализму, одузео му локалан и конфесионалан карактер, проширио га на сву нацију, без обзира на покрајине и на вере и први од Срба прокламовао духовно јединство вером и границама подељенога српскога племена. Једно време око 1788 заваравао се празном надом да ће Јосиф II ослободити Србе, али када је 1804 букнуо устанак у Србији, он је одмах осетио његов велики значај. Он је први српски писац који је видео историјску улогу Србије и који је веровао у њу. У њој, он је почео и практично политичко извођене својих идеја радећи на стварању Србије.

9) Језик

Док је српска књижевност имала верски и обредни карактер, док су писци изилазили из духовних редова, дотле је црквени, руско-словенски језик остајао као неоспорни књижевни језик. Али чим је грађански елеменат ојачао, чим се световни дух почео ширити, први српски писац који није био свештено лице, Захарија Орфелин, 1768 тражи да се и народни језик употребљује у књижевности. Али, Орфелин, иако је први прокламовао права народнога језика, и сам се много више служио црквеним језиком, и у томе питању није био одлучан. Човек који је први дао све разлоге за употребу народног језика у књижевности, који се сам искључиво служио народним језиком, био је Доситеј Обрадовић.

Од интереса је да је он почео писати народним језиком још онда када није знао све теоријске разлоге који говоре за народни језик. У манастиру је читао само на руско-словенском; сам прича како је „наш стари словјенски језик привикао“, и било је очекивати да када почне писати да и сам се служи црквеним језиком. Једно једино његово писмо, писано 1769 неком јеромонаху Теодосију јесте на црквеном језику, али то је само један примерак. Сва његова и најранија преписка, и, што је нарочито важно, прва његова књижевна дела, буквице и христоитија, писане у Далмацији, јесу на лепом народном језику којим се говори у Северној Далмацији са талијанизмима тога говора, и у јужноме наречју које је тамо у употреби.

Он воли свој језик истом љубљаву којом воли своју земљу и свој народ. Он осећа да је потпун, да може дати пуна израза свом унутрашњем бићу, само када говори својим матерњим језиком. „Пишући гдишто на милом матере моје језику, не могу и жао ми је престати; воображавам себи као да сам у Сербији или Босни, пак ми је мило које о чем с људима беседити. Други језици, које сам научио у књигама предраги су, зашто ми кажу што су учени народи и паметни људи на свету мислили, шта ли мисле, али кад њиме беседим, представља ми се да се у туђе нешто пачам; а како исто с овим проговорим, којега нипошто не могу памтити кад сам и како научио, и зато рекао би да се са мном и родио, или да сам га из прсију матере моје исисао; како ти с њиме што проговорим, ето ти ме у сред моје куће, у мојем правом елементу, гди са својим сопственим воздухом дишем“.

У првом своме штампаном делу, *Животу и приключенiяма*, он излази са врло одређеном и формулованом идејом: „Учени људи ваља да на простом језику пишу, и тако мало по мало обикнуће се сав народ мислити и расуђивати сврх сваке ствари“. Објављујући *Совѣте здраваго разума,* он вели да ће бити писани „на нашем простом србском језику“ и штампани „гражданским словима“, тако да их могу разумети „сви србски синови и кћери, од Црне Горе до Смедерева и Баната“. И он даје разлоге зашто уноси народни језик у књижевност. Сви „народи просвјешчене целе Европе“ у данашње доба труде се „свој дијалекат у совршенство довести“. То је „дело веома полезно, будући да кад учени људи мисли своје на обшчему целога народа језику пишу, онда просвешченије разума и цвет ученија не остаје само при онима који разумевају стари књижевни језик, но простире се и достиже до сељана, преподавајући се најпростијему народу и чобаном, само ако знаду читати. А колико је ласно на свом језику научити читати! Коме ли неће се милити мало труда преузети за научити читати, читајући што паметно и разумно, и врло ласно разумевајући оно што чита“. На примедбу која би му се могла ставити да ће на тај начин стари језик занемарити, Доситеј одговара: „која је нами корист од једнога језика, којега у целом народу од десет хиљада једва један како ваља разуме, и који је туђ матери мојој и сестрама?“ Учити тај и мртав туђ језик значи губити драгоцено време. И нашто Срби да уче туђ језик када имају свој, који већ сваки зна, и на коме „могу разум свој просветити, срце поболшати и нраве украсити“? Нашто језик ако не за то да буде оруђе напретка и усавршавања? „*Језик има своју цену од ползе коју узрокује*“. Напусте ли Срби мртви црквени, и усвоје живи народни језик, они у тој реформи неће бити усамљени: Французи и Талијани нису се бојали да ће латински језик пропасти, ако почну писати својим народним језицима. И „Москаљи“ своје најбоље књиге штампају својим народним језиком и грађанским словима. Зашто Срби и у томе погледу да заостану за другим, великим и просвећеним народима? „Само простота и глупост задовољава се свагда при старинским остати“.

Још једном, Доситеј се вратио на исто питање, у нарочитом чланку *Јест ли полезно у простом дијалекту на штампу издавати.* После дугогодишњега књижевнога искуства, он

остаје при својој првашњој идеји. Он види да су те његове књиге читане, да су имале успеха, види да су Емануило Јанковић, Јован Мушкатировић и други пошли за његовим примером, и пита се, када су ствари тако јасне, и када је искуство тако срећно потврдило теорију: „како би могао ко утверждавати да један многочислен народ не ваља његовим природним дијалектом обучавати и просвештавати?“ И Обрадовић се није задовољавао да сам тако ради, но је и друге вукао на пут којим је смело пошао. У предговору свога превода дела *Поучителный магазинъ* за *ођцу* (Беч, 1787), Аврам Мразовић вели: „нисам пошчадио труда мојега на чисто сербски језик превести, и иждивенијем мојим на свет издати, *слѣдујући Благоразумному мужу оному Доситеју Обрадовичу,* који, како што сам нека на ползу отечества својега сочиненија издао јест, тако и *друге мужески ободрава,* да би на простом језику дела и сочиненија своја на ползу рода својего писали и издавали...“

У тој својој идеји да „обштенародни језик и говореније„ треба да постане књижевни језик, Доситеј полази са друге, рационалније тачке гледишта но Вук Карацић и наши романтичари у првој половини XIX века Доситеј остаје увек рационалист, просветитељ и практичар XVIII века, и он је за народни језик због „ползе“ коју овај доноси, зато што је најлакше, најбрже и најпоузданије оруђе напретка народа у најширим слојевима. Романтичари народном језику придају неке унутрашње метафизичке особине, сматрају га за израз „народне душе“, за цвет народнога духа, за идеално обележје народне особености. Али, полазећи са разних тачака гледишта, обе стране долазе до једнога резултата, и оно што је рационалист Доситеј Обрадовић започео, романтичар Вук Карацић је срећно довршио.

У погледу чистоте језика којим је писао, Доситеј није беспрекоран, и код њега није „чист стилус нације наше“, као што му је писао генерал Зорић. Пре свега, Доситеј се родио у једном крају где је српско становништво јако измешано са туђинским, и где је језик неизбежно морао изгубити од своје првобитне чистоте. Затим, Доситеј је половину свога живота провео у туђини, где је могао само изгубити од свога знања народнога језика. Затим, он је из почетка сав био васпитан у руско-словенској књижевности, и од тих читања из прве

младости, остао му је велики број речи и реченичних обрта којих се никада није могао сасвим ослободити. Вук Караџић, рођен у једном чистом српском крају, где се народни језик недотакнут очувао, без образовања на руско-словенском језику, у погледу језика стоји куд и камо над Доситејем. Али Вуку је било у толико лакше писати чистим народним језиком, што се бавио филологијом и етнографијом, бележио народне умотворине и обичаје, водио практичне језичне препирке. Доситеј, који се бавио филозофијом, за стручне и апстрактне изразе које народни језик није имао, морао се служити већ готовим и код Срба одомаћеним речима из руско-словенскога језика, често и речима из руског језика XVIII века, у који је, после Петра Великог, ушло много страних и скованих речи. Али и то је он радио са уверењем да „с помоћу старога нови ће се от дана на дан у боље состојаније проводити“. Све то не умањава велику заслугу Доситијеву: да је он први, са јаким разлозима, а још више својим добрим примером, место мртвога, хибридног и туђинског црквенога језика унео живи и усавршљиви народни језик.

10) Књижевне особине

У целом своме књижевном раду, Доситеј има као главну мисао: бити користан своме народу. Он не ставља себи у задатак да у својим књигама изражава себе, да ствара особена, оригинална дела, која ће му обезбедити славу у потомству. Као што у његовим очима наука није сама себи циљ, тако је и књижевност само једно средство општег духовног и моралног напретка. И у томе погледу он је ђак практичног, утилитарног, тенденциозног, безличног и објективнога рационализма XVIII века, док је романтизам XIX века стварао једну идеалну, субјективну и еготичну књижевност, у којој је писац сам себи био циљ, а уметност била ради уметности. И Доситеј ни једну своју књигу није написао са књижевним амбицијама, да обележи своју унутрашњу личност, да својој мисли и осећању дâ уметнички израз и облик. Он није тражио стилске ефекте него филозофске аргументе, он се не обраћа машти него разуму. Оно што је написао за своју прву књигу важи и за све остале: „нити ћу бити ја, но полза ближњега мога, прва и главна намера ове књиге“.

Чак и да Доситеј није био у томе општем утилитарном схватању књижевности, како се имало у XVIII веку, но да је чак и хтео да у писању буде уметник, да унесе и књижевних амбиција, он би то могао тешко остварити. Никако не треба губити из вида да је он почео писати када српска књижевност тако рећи није ни постојала, када није било никакве књижевне традиције, никаквога књижевнога узора, и када је све требало из самога основа стварати. Један писац, па ма колико имао особености, снаге и талента, зависи од својих претходника, од оствареног књижевнога капитала, нарочито од језика који само поколења и дуга књижевна употреба стварају. Чисту, праву књижевност пре Доситеја нико није неговао, српски језик, ван књижевне употребе, био је потпуно несавршен, и у таквим приликама, и са таквим средствима, тешко је, ако не и немогуће било стварати дела чисте уметничке вредности.

Затим, не треба заборавити да Доситеј није ни имао редовнога образовања и нарочите књижевне културе, да је читао на дохват, што му је до руку падало, увек у намери да изоштри свој ум и да попуни своја знања, а ни за тренутак да развија свој књижевни укус и стил. Начин на који је радио и писао није никако могао допринети књижевном савршенству његових дела Он је и сам то осећао и извињавао се што никада није имао довољно времена да, као стари Јелини и Латини, дуго задржи свој рукопис, брижљиво прегледа и поправи, но мора да се жури и непрегледано даје у штампу. „Ми сад кад што за штампу, или с други језика преводимо, тако то на штампу издајемо, и зато ствар на много места мора средостачна бити". Он зна да се у писању мора „на сваку реч и на свака наша саставленија и мјестоположенија речи позор дати", али он није зато имао времена и „скудост" га је терала на брз рад. „Рад сам био да ми је књига повелика, и нисам се смео за дуго задржавати, бојећи се да ми новаца не нестане, без који ништа не може бити..." Отуда у његовом стилу доста недостатака. Он је често старински китњаст, претерано „чувствителан" и панегиричан, са сувише усклика и апострофа. Он има склоности да амплификује, и губи се у развијањима која немају много везе са оним што хоће да каже. Његове периодичне реченице су каткад нечитко дуге и не увек разумљиве. Граматика и интерпункција

су му несигурне. У последњим годинама он је пуштао на вољу своме перу и својој склоности за ћаскањима, и има код њега места која немају много смисла.

Доситеј је готово све писао у прози, нешто мало у стиху. Његови стихови су слаби, као готово сви српски стихови у XVIII веку. Он очевидно нема песничкога дара, версификација му је слаба и његове песме су у толико песме што су распоређене на строфе и имају, не увек, подједнак број слогова и више мање правилне сликове. Занимљиво је да он почиње певати слободнијим и различнијим метром, а не само пољским тринаестерцем као његови претходници. У неколико његових песама, у речнику, али не у метру, опажа се траг псевдокласицизма, који је тада владао у целој европској поезији. Једина два прилична стиха, у којима има узбуђења и извесне хармоније, јесу у *Пѣсни о избавлѣнію Сербіе:*

Нејма оџа ни луди аџија!
    Гордељиви нејма јаничара!
Нити турски ага ни спаија!
    Ни њиови ножа ни анџара!

На верхови високи планина.
    Нек се чују песне од јунака,
По ливадам весели долина,
    Сладки гласи сербски девојака.

Прозни рад Доситејев много је обилнији и бољи. И у оригиналним и у преведеним стварима својим, он има једну велику врлину, а то је јасност. Он се обраћа великој публици, целој нацији, свима који хоће да читају; он говори трезвене ствари, речи здравога разума, избегава све што је магловито и високопарно, школски и учењачки педантно, и труди се да у писању буде што природнији, простији и разумљивији. „Што год није чисто и јасно, вели он, не увесељава, а што не увесељава не може придобити срце“. Први међу Србима он је популаран писац, који пише језиком и стилом за свакога разумљивим, и који се обраћа најширој публици, свима слојевима народним. Благодарећи ведрини и трезвености својих идеја, а нарочито по свом јасноме и природноме стилу, Доситеј Обрадовић ушао је у народ више но и један од писаца његова доба, и за дуго време он је остао омиљен писац средње класе.

Друга добра особина његова писања, то је извесан добродушан и срдачан тон са којим се обраћао својим читаоцима. Јован Суботић је тачно казао у свом „надпису“ *Доситију:*

Цео ти је живот безлобно и сладко детињство.
С тог ти милина рек'о б' нага у слогу лежи.[1])

Ако се на икога може применити позната Бифонова реч да је стил човек, то се одиста може применити на Доситеја Обрадовића. Онакав какав је у животу, „натуралан“ у старинском смислу речи, добар, кротак, човекољубив, такав је и у своме писању. Он се обраћа читаоцу са извесном братском или очинском нежношћу, у своје писање уноси толико „*сладости*“, коју је још Атанасије Стојковић код њега хвалио, има сву ону „речитост срца“ коју су неговали писци са краја XVIII века, и можда више осваја својом неодољивом добротом него солидношћу своје аргументације.

Његово писање врло често подсећа на интимне разговоре које између себе воде стари и добри пријатељи. Има у његовом писању извесне живости, која се ретко налази код наших старијих писаца. У најбољим делима својим, у аутобиографији и у *Баснама*, он је у сталном додиру са својим читаоцем, он му прича живо и живописно, са лепом мешавином корориснога и пријатнога, под његовим пером најсувље ствари добивају покрета и живота. Он је позитиван дух, он не воли апстракције и опште разговоре, он никада не губи из вида људе којима пише и прилике у којима се налази, и своје писање пуни чињеницама стварнога живота, примерима свога богатога искуства, анегдотама које забављају, изрекама које остају. Тиме, као и основним добродушним и интимним тоном, он помиње на Љубомира П. Ненадовића, којем је у многоме служио за узор.

11) Општи поглед на његов рад и његово место у српској књижевности.

Доситеј Обрадовић је новатор и иницијатор какви се ретко виђају, један од оних људи који стварају епоху и остају као путовође целога једнога народа. Нови духовни и књижевни живот у српскоме народу несумњиво од њега потиче.

Место дотадашњег „мртворођенога детета старе сколастичко-богословске књижевности“, он почиње једну живу, световну, стварну књижевност, са солидним основама, способну

[1]) *Дѣла Јована Субботића*. Књига I. Пѣсне лирске, Карловци, 1858, стр. 369.

за живот и усавршавање. Књижевност до њега била је у рукама само црквенога реда, намењена обредним циљевима и задахнута искључиво теолошким духом, без везе са животом, без додира са стварношћу и искуством. Доситеј прекида са том средњевековном традицијом, и оснива модерну и световну књижевност, која се обраћа грађанству и народу, која је у вези са стварним животом, или боље рећи која је израз народнога живота. И сву ту нову, праву књижевност која је остала и која се развила у ово што данас српски народ има, почео је радити на народном и живом језику, одбацивши мртви, туђински и скрпљени црквени језик, исто онако као што је енергично потиснуо црквене идеје.

У културном развитку српскога народа појава Доситеја Обрадовића је од епохалнога значаја. Све до њега Срби су потпадали под духовну хегемонију Средњега Века и живели су у духовној атмосфери прошлости. Он прекида са том некултурном источњачко-православном традицијом, и одлази непосредно у школу просвећенога Запада и његове слободне, рационалне и хумане културе. Византијски дух и руска теологија губе земљишта код Срба, и српски народ улази у културну заједницу западних европских народа. У томе погледу, Доситеј Обрадовић је иницијатор културног и напредног западњаштва, вођ у духовном ослобођењу српскога народа од Средњега Века и Истока и у увођењу у модерно доба и у Запад. И то му је можда највећа и најтрајнија заслуга.

Његово дело има у првом реду практичан и утилитаран карактер, оно има више живота и стварности, почива више на искуству но дело и једнога српскога писца до њега, но дело ретко кога српског писца после њега. Ма како он по природи био идеалист, ма колико цео његов рад изгледао одблесак европске идеологије XVIII века, ипак је он скроз позитиван дух и његове идеје имају солидну реалну подлогу и чисто практичан смер. Он није оперисао са магловитим системима и лутао у метафизичарским апстракцијама, но је остајао увек на земљи и у најобичнијој стварности, мислећи о приликама и потребама свога народа. Он има богато искуство као ретко ко, јер је био „син својих дела“, сам себи прокрчио пут, самоуштвом, путовањима и у школи живота научио оно што му се није дало да у младости редовним путем научи. Он познаје живот јер је њиме обилно живео,

и као писац он ће бити од оних који живот уносе у књиге а не књиге у живот. Он боље но ико познаје српски народ, јер је живео у њему, и то готово у свима крајевима његовим и оно што је проповедао одговарало је лично проученим приликама и стварним потребама у којима је српски народ живео. У томе погледу, Доситеј Обрадовић је први позитивист и реалист српски, у широком смислу тих речи.

Велика амбиција његова то је научити Србе „словесној, разумној и слободној љубави ко истини“, да по здравоме разуму о свему мисле, да о свему слободно расуђују, и да цео свој и унутрашњи и спољашњи, и појединачни и народни, живот удесе онако како је најпаметније и најкорисније. Снажније и потпуније но ико он представља рационалистички и критички дух у српској књижевности, просветитељску философију XVIII века у опште, аустријски јозефинизам на посе. Благодарећи њему српски народ ослобађа се духовног јарма своје теократије, пуне духовне потчињености, посред „всеконечног и плача достојног бесловесија“.

Доситеј Обрадовић у исти мах продужује борбу која се готово цео век у српском друштву водила између црквенога и световнога елемента, теократије и грађанства, и почиње популарисати код Срба идеје духовнога ослобођења, верске сношљивости, црквених реформа, модерног критичнога духа и научнога образовања. Он почиње водити борбу против догматизма, фанатизма, „старих плеснивих и зарђатих обичаја“ у цркви, противу великих злоупотреба црквених људи, а нарочито калуђера, и својим пером помаже напредне црквене реформе Јосифа II, противу којих су се бунили и српска јерархија и прост народ. Он покушава да Србе научи „разумно и слободно као словесни људи мислити“, ослободити их од верскога фанатизма и робовања јерархији, формулама, догмама и обредима, он их учи да из вере одбаце све што је споредно, формално, накалемљено и противно здравом разуму и човечанском достојанству, и да место живота по „страху господњем“ приме слободни и хумани морал, који изилази из природе сама човека и људских односа у друштву. У томе погледу, Доситеј је први рационалист и слободни мислилац у српскоме народу, и најрадикалнији заступник идејâ Просвећивања код Јужних Словена“.[1])

[1]) *Die osteuropäischen Literaturen und die slawischen Sprachen.* Berlin und Leipzig, 1908; Mathias Murko: *Die südslawischen Literaturen.* S. 222.

Рођен у једном космополитском веку, космополит по својим идејама, Доситеј је ипак више но ико радио на стварању националнога осећања у српском народу. До њега српски национализам био је чисто вероисповеднога карактера и обухватао Србе у Карловачкој Митрополији. Он први уводи у појам народне целине Србе свију крајева, без обзира на покрајине у којима живе и државе којима припадају, и Србе у Угарској, и Србе у Турској, и Србе у Црној Гори, и Србе под Млетачком Републиком. Он проглашује да вера не опредељује народност, но језик и крв, и да су исто тако Срби и католици и муслимани. То је за оно доба била нова и смела мисао, од првореднога значаја за будућност. И ако је што жалити то је што се у XIX веку та мисао није довољно схватила, и што је српски национализам још задуго задржао конфесионалан карактер. Тим својим идејама Доситеј се истиче као творац широког национализма српског.

Доситеј Обрадовић јасније но ико види огроман значај просвете, и то просвете не ограничене на један повлашћен сталеж но на све слојеве народне, нарочито на радну масу народну. Проблем српскога васпитања за њега је проблем целе будућности народне. Он тражи да школа не буде учионица молитава и црквених обреда, но да се у њој младеж упути у сва корисна и практична знања, потребна за слободан световни живот. Из наставе он не искључује ни један сталеж, и исто тако ни један пол, и први међу Србима истиче велику националну и моралну потребу да се и женскињу даду све благодети образовања. За просветни развитак српскога народа Доситеј је био један од најзначајнијих људи, и у њему треба гледати творца савремене народне просвете српске.

Кренувши, и правилно поставивши и решивши толика и тако важна питања народнога живота, он је био од огромнога утицаја не само на своје савременике но и на потоње нараштаје српске. Он је прикупио око себе целу једну школу писаца, Јована Мушкатировића, Емануила Јанковића, Алексија Везилића, а нарочито Павла Соларића, који су спроводили и даље развијали његове идеје, делали у правцу који је он показао. Његове идеје о црквеној реформи имале су непосредног практичнога значаја за време владе Јосифа II, када су се озго подржавале и изводиле; за доба реакције после

цара реформатора, оне су изгубиле од своје актуалности, али су ипак остале толико у снази да у српскоме друштву у Угарској одржавају световни антитеократски дух, који најзад триумфује у наше дане. Али нарочито су остале просветне и националне идеје, и оно што је књижевно код њега. Доцније када се духовни правац и књижевни укус у Срба знатно променио, у доба романтизма тако противположног његовим идејама, он је увек чувао своју читалачку публику и остајао један од најпопуларнијих и најчитанијих писаца српских. У целој првој половини XIX века он је издаван, и за то време било је два пута издања његових целокупних дела, што ни један српски писац није доживео.

Чак и у пуно омладинско, чисто романтичарско доба, Уједињена Омладина Српска славила га је као члана српске Свете Тројице, заједно са Св. Савом и Вуком Караџићем, и развијала његове широке и увек савремене националне идеје.

Али, ипак између онога што је Доситеј мислио и проповедао, и онога што је сасвим овладало српским духом око 1860 године, између његовога трезвенога и ведрога рационализма и вербалног романтизма такозване „Вукове Омладине“, постојала је духовна супротност, и романтизам Омладине значи реакцију рационализму Доситијевом. У првој половини XIX века романтизам је значио религиозну и метафизичку реакцију рационалистичким и позитивним критичким идејама XVIII века, стављајући место разума машту и осећања, место реформа традиције, место култа будућности култ прошлости.

У другим, развијенијим књижевностима та се супротност јасно оцртава, код нас то није тако очигледно али је ипак приметно. Најбоље се то види у Доситејевом случају и односу главних наших романтичара према њему. Он је нападао оне који се „почну удаљавати од здравога разума (који неодложно мора служити за основ свију човечанских знања), упадају у оно што Немци зову *швермерај*, а наши парење и покретање ума...“ Наши романтичари, на против, нападали су на „ладан разум“, растапали се у „швермерајима“, маштањима и сањаријама, и „на горама одушевљења“ буктали од „божанствене страсти“. Доситеј тражи оно исто што је саобразно здравом разуму и корисно друштвеној целини; романтичари истичу оно што је најособеније и најексцентричније, проглашујући

право јединке да живи на своју руку и за свој рачун. Доситеј у народним обичајима гледа доказе наше заосталости, трагове нашега варварства, и хоће да их неповратно уништи; романтичари у њима гледају свете остатке прошлости, највише изразе народне душе и особености, известан доказ народне супериорности, и хоће да их сачувају да би се имало чиме стајати ван, а и изнад других народа. Доситеј истиче науку и општечовечанску просвету као извор мудрости и једино средство не само напретка но и опстанка српскога народа; романтичари место свега тога истичу народну поезију, траже у њој извор и утоку мудрости, сву етику и сву естетику, замену религије и упут за савремени живот, алфу и омегу свега знања и уметности. Доситеј је просвећени западњак и хоће да српски народ прихвати израђену и искуством оверену богату културу напредних западних народа; романтичари презиру „трули Запад“ и верују у „српску културу“, коју никада нису ни дефинисали у чему се састоји. Између Доситеја и романтичара наших постоји разлика која је између разумна човека који ведро гледа преда се у будућност и збуњених људи који буновно гледају за собом у прошлост.

Није случајно да два главна писца наша из прве половине XIX века, Вук Караџић и Његош, нису ни мало марили за Доситеја. Вук Караџић много дугује Доситеју, тако да је Светислав Вуловић са разлогом могао рећи да „без Доситеја не би било Вука“, и ако је било кога да осети величину прогоњенога народнога човека и борца за своје идеје Доситеја, то је био Караџић, који се исто тако залагао за своје, исто тако смеле, а нападане и цензурисане идеје. 1820 године написао је Вук Караџић *Примјечанија на предговор Г. Павла Соларића к Мезимцу Доситеја Обрадовића*, и поред критике саме књиге, ту је описао Доситејев живот у Србији и оценио га као човека. Он му пребацује што за три године није ништа радио и писао, што је сплеткама дошао до попечитељског чина, и овако свирепо и ружно пише о њему: „Сад дакле и ми велимо са Г. Соларићем: камо срећа да не бјеше ни он прешао у Србију! Зашто он Србији ако није учинио какве штете, ползе није никакве а себи је учинио штету и срамоту. Зашто је он на овој страни, по своме *вещевѣдству* и *сладкорѣчію* проповиједао и казивао, како би требало чинити, а онђе је дошао ђе треба чинити, па је показао, да је то

сасвим различ но, *знати* опослу *лијепо говорити*, и *знати га добро* и *паметно радити!* А особито њега је већ и старост била пођетила: он је на части јавно пред толиким људима (који су и онако на њега викали, да му не смије петак ни сриједа у кућу завирити) говорио: „Волим се пијан по блату ваљати, него гладан по Ристову гробу спавати". А да је остао амо, не би имао случаја, да се управо покаже какав је, него би људи мислили, да би он онако исто знао (и ћео) и чинити, да му дође до руке, као што зна говорити; а за шта су онамо на њега викали, за оно би га амо славили и обожавали: и тако би могао међу својим пријатељима коју годину дуже поживљети, и за љубав њиову што више написати, и љепше име након себе оставити". (*Скупљени граматички и полемички списи*, књ. IV, у штампи, стр. 23—30). Но не само то, но Караџић је писао 22 августа 1833 Мушицкоме: „Ваља да вам је познато, да се у Србији штампају на ново све Доситијеве књиге. *Живот и прикљученија* већ је готово; сад се басне по објављенију штампају. *Да сам ја цензор у Србији, ја то не би допустио,* јер су се калуђери у Србији, особито како је Милош обладао, готово сасвим затрли и онако, а пост и мошти светије и црквене обичаје људи науче и сами од себе презирати..."[1])

Његош, у тренутку када је калуђер у њему био јачи од песника и мислиоца, у истом смислу, пише Кнезу Милошу Обреновићу 1837 и чуди му се како је могао допустити да се у државној штампарији штампају јеретички списи Доситејеви. За њега је то „јавно подруганије" „на штету благочестија" и „шчастија славенског садашњега и будућега". „Такви случај мене принуждаје молити вас покорњејше, да заповједите вишеречена сочиненија не пуштати из Ваше типографије, и *да их забраните у ваше књажество свакоме читати и имати*, као што друга сва правитељства зла и развратна сочиненија запрећују. Ја просвјешченије љубим, но оно про-

[1]) *Новыя письма Добровскаго, Копитара и другихъ югозападныхъ Славянъ*, стр. 872. Исте ове речи, дословце, наводи Ристо Ковачић у својој расправи *Život i rad Vuka Stef. Karadžića* (Preštampano iz „Slovinca". Dubrovnik, 1881, стр. 76.) Ковачић наводи као да је те речи Караџић казао Милици Стојадиновић Српкињи, на једном ручку. Вероватније је да је Ковачић имао у рукама препис Вукова писма Мушицкоме, па томе писму дао измишљену диалошку форму.

свјешченије које је полезно нашему народу, које је саобразно данашњијема обстојатељствама нашијема и којега је темељ благочестије; а просвјешченије развратно којему су злу основи учињени на подруганије светиње славенске, нити ја љубим, нити ће нијадан управомисљашчи славјанин. Ја бих Доситеја почитово да је умио свој дар душевни обратити у корист нашега народа, али га обратити није умио, *и зато га презирем*, како човјека који није видио у што се содржи срећа народа, што ли му може причинити несрећу, и како човјека који је био некому *подло орудије подсмјејанија над благочестијем*".[1])

И поред тих напада, који нимало не чине част нападачима, а не одузимају ништа нападнутоме, Доситеј Обрадовић ја остао у општој љубави и уважењу, и када су око 1870 нове позитивистичке и реалистичке идеје почеле разгонити магле романтизма, српски духови почели су се враћати на здраве идеје Доситејеве. И данас српски духови деле се на два велика дела: на оне којима је родоначелник и духовни отац Доситеј Обрадовић, са његовим реалистичким, рационалистичким и западњачким идејама, и на оне којима је родоначелник Вук Караџић, са његовим романтичким и уско националистичким идејама. Данас, после више од једнога века, како је Доситеј пустио у народ своје здраве идеје, он нам изгледа много ближи и модернији и тачнији од Вука Караџића. Садашњост и стварност дају му све више за право, и он изгледа један од оних срећних писаца који су са висине своје слободне мисли назрели истину, и који задржавају вечиту младост истине.

Доситеј Обрадовић нам данас не изгледа као обичан популаран писац каквих је обилно било у XVIII веку. Његови ученици проглашавали су га за „чрезвичајног Сербина" и „Сербског Сократа", а Јован Ст. Поповић називао га је „преславним". За Србе он је нешто више од тога, он је *учитељ, рави*, у библијскоме смислу речи, оно што је Јан Хус за Чехе, и ми данас сберучке потписујемо оно што је *Магазин за художество и моду* писао 1835 године: „Што је био Волтер или Русо код Француза, дон Мигуел Сервантес Саведра код Шпањола, то је Доситеј био у српском роду". Ако се вред-

---

[1]) *Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ*. Санктпетербургъ, 1903, VIII, св. III, стр. 334—335.

ност једнога писца одређује по плодности утицаја који је вршио на духове, по трагу који је за собом оставио, по користи коју је допринео своме народу, Доситеј долази на прво место међу свима књижевним радницима српским, и Павле Соларић је имао пуно права кад га је називао „просветоначалником Народа Сербског“. И кад год се баци поглед на српску књижевност у њеном историјском развитку и на цео духовни живот српскога народа у прошлости, истиче се велика личност Доситеја Обрадовића не само као сведок онога што се учинило но и као путоказ онога што се још има учинити.

Литература:

Јернеј Копитар: *Dositej Obradović, erster serbischer Volksschriftsteller.* (*Charakteristik*), *Annalen der österr. Literatur und Kunst*, 1810, S. 341—350.

Јернеј Копитар: *D. Obradović.* Некролог. *Vaterländische Blätter.* 1811, № 61.

Лазар Бојић: *Памятникъ мужемъ у славено-сербскомъ книжевству славнымъ.* Перва ча ѣь. Будим, 1815, стр. 35—64.

Биографија у *Ungarischer Plutarch oder Biographien merkwürdiger Personen des Königreichs Ungarn.* Пешта, 1815, књ. IV, стр. 255.

Мезимацъ Г. Досіѳеа Обрадовича. Часть втора Собранія разныхъ нравоучителныхъ Вещей въ ползу и увеселеніе. По подлинному рукопису Павломъ Соларичемъ изданъ. У Будиму, 1818. Предговор издавачев.

J. Čaplović's: *Slavonien und zum Theil Kroatien.* Пешта, 1819, I, стр. 78—79.

Новине Србске, 1820, бр. 86, чланак који је изашао у бечком *GemeinnützIger und erheiternder Hauskalender für das österreichische Kaiserthum* за 1820.

Ђорђе Магарашевић: *Дух списанія Доситеевы.* Будим, 1830.

Никола Томазео, чланак у *Gazetta di Venezia,* за 1845, бр. 65, превод у *Сербскимъ Народнимъ Новинама* за 1845, бр. 53.

Anton Uys: *Ein Beitrag zur Literatur-Geschichte Dalmatiens.* Бечка *Allgemeine Theater-Zeitung,* 1846, № 153—154.

Ђ. Казначић: чланак у *la Dalmacia,* 1847.

Архимандрит Гаврило Поповић: *Животописаніе славны людій старогъ и новіегъ века.* Београд, 1849, стр. 81—88.

Ватрослав Јагић: *Iz prošlosti hrvatskoga jezika. Književnik,* 1864, стр. 451-454.

Paul Jos. Šafarik's: *Geschichte des serbischen Schriftthums,* Праг, 1865, стр. 310—315.

Светозар Никетић: *Доситеј Обрадовић.* Одломак из историје српске књижевности. *Вила,* 1867, бр. 46—49.

Милан Кујунџић: *Филозофија у Срба. Гласник Српског Ученог Друштва* 1868, књ. 22. Оштампано у засебну књигу, Београд, 1868.

Александар Сандић: *Доситеј Обрадовић, Глас Народа,* 1874.

Евстатій Гацковичъ: *Жизнь Досиѳея Обрадовича* по его автобіографіи и разборъ его произведеній со стороны языка и содержанія. У 5 и 6 свесци *Варшавскихъ Университетскихъ Извѣстіахъ* за 1879.

Споменица српског академског друштва „Зоре“ у Бечу о стогодишњици прве књиге Доситија Обрадовића. Сомбор. 1883.

Петар Деспотовић: *О стогодишњици прве народне књиге наше од Доситеја Обрадовића. Јавор,* 1883, бр. 6—7.

Доситеј Обрадовић. Одјек, 1884, бр. 32.

Милан Ђ. Милићевић: *Поменик знаменитих љу и новијега доба.* Београд, 1888, стр. 452—460.

Милан Шевић: *Dositheus Obradović, ein serbischer Aufklärer des XVIII Jahrhunderts.* Нови Сад, 1889.

Живко Поповић: Предговор *Животу и Приљученијама,* у издању Српске Књижевне Задруге. Београд, 1892.

Иларион Руварац: *Живот Доситејев у хронолошком погледу. Бранково Коло,* 1895, бр. 13—14.

Др. Владан Ђорђевић: *Грчка и српска просвета.* Београд, 1896.

К. Ѳ. Радченко: *Досиѳей Обрадовичъ и его литературная дѣятельность.* Кијево, 1897.

Драгутин J. Илић: *Доситеј. Бранково Коло.* 1897, бр. 44—45.

Др. Иван Шерцер: *O Dositiju Obradoviću. Rad Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti,* 1898, књ. 134.

Јеремија Живановић: *Година рођења Доситеја Обрадовића. Просветни Гласник,* 1899.

Милутин К. Драгутиновић: *Живот Доситеја Обрадовића од прекида његове аутобиографије (1788) до смрти (1811).* Предговор *Домаћим писмима Доситеја Обрадовића,* у издању Српске Књижевне Задруге. Београд-Загреб, 1899.

Андра Гавриловић: *Доситије Обрадовић.* Књижевне расправе, нови прилози, мисли и белешке. 95 издање Књижевне Задужбине И. М. Коларца. Београд, 1900.

К. Ѳ. Радченко: *Einige Bemerkungen über das Leben und die literarische Thätigkeit* Dositej *Obradović's. Archiv für slavische Philologie,* 1900, XXII.

Андра Гавриловић: *Доситије у Србији* 1807—1811. Прилози књижевној и народној историји српској. 97 издање Књижевне Задужбине И. М. Коларца. Београд, 1902.

К. Ѳ. Радченко: *Новооткритая „Буквица“ Д. Обрадовича.* Извѣстія историко-филологическаго Института Княза Безбородко, књ. XX. Њежин, 1902.

Ђорђе Магарашевић: *Доситије Обрадовић и Матија Рељковић. Нада,* 1903.

Ђорђе Магарашевић: *Доситије Обрадовић и Јован Рајић. Бранково Коло,* 1903, бр. 22—23.

Петар Деспотовић: *Доситије Обрадовић, српски философ, педагог и књижевник просветнога доба. Босанска Вила,* 1903.

Милан Шевић: *О Доситијевим и народним баснама. Српски Књижевни Гласник,* 1903, књ. X.

Андра Гавриловић: *Доситије у Трсту* 1802—1806. Годишњица Николе Чупића XXIII, 1904.

Милутин К. Драгутиновић: *Поглед на изабране поучне саставе Доситија Обрадовића.* Предговор *Избору поучних састава Доситеја Обрадовића.* 86 издење Српске Књижевне Задруге. 1904.

Милош Перовић: *Die pädagogischen Ansichten des Dositheus Obradović*. Београд, 1906.

Д. С. Поповић: D. *Obradović et l'instruction publique en Serbie. La Revue Slave*. 1906.

S. (Д-р Рад. Симоновић): *Доситеј у Далмацији*. Оштампано из *Бранкова Кола* за 1906. Карловци, 1906.

Д-р Петар Скок: *Dositej Obradović i J. de la Fontaine*. Извештај велике реалке у Бањој Луци за школску годину 1906/1907. Бања Лука, 1907.

Тихомир Остојић: *Доситеј Обрадовић у Хопову*. Студија из културне и књижевне историје српске. Нови Сад. 1907.

Јован Скерлић: *Година рођења Доситеја Обрадовића. Глас Српске Краљевске Академије*, LXXVIII. Београд, 1908.

T. Ostojić: *Dositheus Obradović's Klosterjahre. Archiv für slavische Philologie*. Dreissigster Band. Erstes und zweites Heft. Berlin, 1908.

[Вељко Милићевић: *Прилози к Бављењу Доситеја Обрадовића у Енглеској. Преглед*, I—III, 1910—1912.]

Приликом стогодишњице Доситејеве смрти, 1911, објављени су ови чланци:

У *Српском Књижевном Гласнику*, књ. XXVI; Др. Ђуро Шурмин: *Доситије и Хрвати*; Бојан Пенев: *Доситеј Обрадовић код Бугара*; Др. Тихомир Ђорђевић: *Доситеј Обрадовић и Румуни*; Петар А. Лавров: *Доситијева „Песма о ослобођењу Србије“ у петроградском издању од 1805*; Др Тихомир Остојић: *Доситејеви стихови*; Павле Поповић: *Доситеј и Лабријер*; Др. Јован Радонић: *Доситеј Обрадовић према историји*; Др. Веселин Чајкановић: *О реду и изворима Доситејевих „Басана“*; Урош Џонић: *Помени о Доситију Обрадовићу у бечким архивама*. Књ. XXVII, 1912; Јован Скерлић; *Доситеј Обрадовић и наши западни писци*; Др. Драгутин Прохаска: *Један немачки углед Доситеја Обрадовића*. Књ. XXIX, 1913: Радослав Грујић: *Доситеј Обрадовић и представници цркве*.

У *Бранковом Колу*, бр. 12—13: Ватрослав Јагић: *Доситејева рјечитост*; Тихомир Остојић: *Живот и рад Доситеја Обрадовића, Извор Доситејеве Христоитије, Узор наравоученија у „Баснама“*; Радивој Врховац: *Доситејеве књижевне првине*; Др. Милан Решетар: *Два ситнија прилога*; Димитрије Руварац: *Противници штампања Доситијевих дела*; Др. Фран Илешић: *Доситеј и Словенци*. Бр. 14-15: Др. Милан Петровић: *Чаково и Доситеј*; Др. Милан Шевић: *Доситеј и Русо*; Васа Стајић: *Рационализам великога учитеља*; Др. Иван Пријатељ: *Неколико напомена о Копитаревом занимању Доситијевим делима*; Димитрије Руварац: *Дан смрти Доситијеве*; *Dositije Obradović u Dalmaciji* (прештампано из сплитског *Југа)*; Др. Милан Шевић: *Два нештампана писма Доситејева*.

Споменица Доситеја Обрадовића, Српска Књижевна Задруга, књ. 134: Стојан Новаковић: *Доситеј Обрадовић и српска култура*; Др. Тихомир Ђорђевић: *Доситеј Обрадовић и фолклорно градиво*; Др. Веселин Чајкановић: *О Доситејевим грчким и римским изворима*; Др. Војислав Јовановић: *Један енглески извор Доситејевом „предисловију о баснах“*; Миленко Вукићевић: *Последњих пет година живота и рада Доситеја Обрадовића*.

Јован Миодраговић: *Доситеј Обрадовић као просветитељ народа српског, Годишњица Николе Чупића,* књ. XXX, 1911.

Марко Цар: *Доситеј и Томазео. Летопис Матице Српске,* књ. 278, 1911.

Louis Leger: *La renaissance intelectuelle de la nation serbe: Iean Raitch et Dosithée Obradovitch. Journal des Savants,* № 9–10, 1911.

Тихомир Остојић: *Живот Доситеја Обрадовића.* (Одабрана дела за школу). Нови Сад, 1911.

Др. Фран Илешић: *Доситеј Обрадовић у Словенаца. Летопис Матице Српске,* књ. 294, 1913.

Др. Веселин Чајкановић: *О грчким и римским изворима Доситејеве збирке Басана.* Годишњица Николе Чупића, књ. XXXIII, 1914.

[Павле Поповић: *Пред спомеником Доситијевим. Српски Књижевни Гласник,* књ. XXXII, 1914.

Pavle Popović: D. *Obradović u Engleskoj. Misao.* 1918.

Др. Тих. Ђорђевић: *Један чланак о Доситеју Обрадовићу. Просветни Гласник,* св. 4, 1920.

Др. Никола Радојчић: *Доситејево писмо о уређењу и просвећењу Србије. Летопис Матице Српске,* књ. 300, 1920. Оцена П. Поповића, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор.* I, 1921, стр. 134-135].

XI.

АЛЕКСИЈЕ ВЕЗИЛИЋ

Све што се раније знало о Алексију Везилићу, једном од првих књижевних песника српских, то је оно што је забележио П. Ј. Шафарик: да је неко време живео у Карловцима и да је око 1788 био проинспектор православних школа у велико-варадском дистрикту. [1]) Међутим из његових књига, а нарочито по податцима који се налазе у Митрополијској Архиви у Карловцима[2]), његова биографија може се прилично склопити.[3])

Алексије Везилић рођен је у селу Керу, у Бачкој, 1753, године. Учио је „славенске“ школе у Новом Саду и Сегедину а латински и немачки језик у Пешти и Будиму. 1780 године био је на учитељском курсу, који је уредио Стефан Вујановски, са намером да српске школе снабде спремним и педагошки образованим учитељима.[4]) 1782 био је учитељ у Карловцима, 1785 „права слишатељ“ у Бечу, где га је издржаво рођак Глигорије Анђелић, учитељ у Карловцима који му је слао новаца ради „напечатанија книги.“[5]) Загим је дошао у Карловце, где је неколико година, до 1788, провео као учитељ, учећи са успехом децу немачком и латинском језику. Око 1790 године отишао је за инспектора православних румунских школа у велико-варадском дистрикту, где је поучавао децу и одрасле свештенике читању, писању и основима православне вере, водећи надзор над православним

---

[1]) *Geschichte des serbischen Schriftthums*, S. 322.

[2]) 1783—1792, Р/200, 224, 235, 301, 272, 433, 439.

[3]) [Нових података о овом писцу дао је Димитрије Руварац у *Бранковом Колу*, бр. 10—11, 1910, „Допуна биографији и библиографији Алексија Везилића“.]

[4]) *Стефанъ отъ Вуяновскій, Сербске Лѣтописи*, 1829, кн. 17. стр. 5.

[5]) А. Везиличь: *Кратко сочиненіе о приватныхъ и публичныхъ дѣлахъ*, друго издање, Беч, 1792, стр. 103—107.

школама, подижући нове, и борећи се против Уније, врло опасне и насртљиве у томе крају. Крајем 1790 године, 2 децембра, како су унијатски и католички свештеници били дигли хајку противу њега, како је био жељан одмора и бољега живота, обрати се он митрополиту Стефану Стратимировићу са молбом да испуни оно што му је још митрополит Мојсеј Путник био обећао: да га произведе „у чин духовни с пристојним награжденијем.“ Митрополит му је одмах, 11 децембра, одговорио и изјавио да у начелу прима његову молбу, али да га не може произвести пре но што нађе себи спремна и поуздана заменика за то место, које је по православље тако важно. Стратимировић је имао нарочитих симпатија за овог образованог, способног и књижевнога човека, и реши се да га одмах постави за архимандрита манастира Раковца. То прекоредно и брзо унапређење изазове завист код карловачких и фрушкогорских калуђера, и почетком 1791 стигне Дворској Депутацији у Бечу достава и жалба о свему томе, у којој се тражило да се неканоничном поступку и злоупотреби митрополитовој стане на пут. Из Беча се пошље наредба Митрополиту да да изјашњење, и он је у два маха одговарао, 18 септембра и 31 октобра 1791 године. Из преписке није јасно да ли је Везилић примио духовни чин; толико се види да је у јесени 1791 био у манастиру Раковцу. Наскоро је и умро, 12 јануара 1792, у Новом Саду, у кући Давида Рацковића, целебџије и сенатора новосадског, којега је он раније у своме спеву назвао „столпом новосадским.“[1])

Прва његова књига јесте *Краткое сочиненіе о приватныхъ* и публичныхъ *дѣлахъ*, које је прво изашло у Бечу 1785, о трошку Глигорија Анђелића, карловачког учитеља, а други пут такође у Бечу, 1792, у издању Дамјана Каулиција, новосадског књижара и књиговесца. Атанасије Стојковић намеравао је да приреди треће, поправљено и допуњено издање ове књиге, али, како сам вели, у предговору свог *Србскогъ Секретара*, који је 1802 изишао у Будиму, одустао је од тога, што је Везилић своје дело написао словенски, а не славено-српски. То је нека врста секретара, овеће дело писано упоредно на српском и немачком језику.*) Ту су обрасци како треба пи-

[1]) Митрополијска Архива у Карловцима 1792 Е 449. — Ђорђе Рајковић: *Из прошлости Новога Сада, Јавор,* 1879, стр. 55.

*) Тврди се да је од Везилића *Рѣчникъ малый нѣмецкій и сербскій*, Беч, 1793.

сати јавне исправе и акта, уговоре, признанице, облигације, реверсе, рачуне, уверења, тестаменте, пуномоћства, сведочанства, писма владаоцу, чиновницима и свима лицима племићског, духовног и грађанског реда. Уз ово дело практичне намене иду и неколико књижевних састава. На првом месту је *Прибавленіе нѣкоторихъ моралныхъ повѣстей,* 11 краћих причица, раамишљања и моралних изрека, међу којима и *Доказателство Сократа ѿ безсмертіи человѣческія души.* Исто тако ту се налазе и три оде, од којих једна, *О щастіи нынѣшняго вѣка,* пева мудру, праведну и просвећену владавину Јосифа II:

> Дивнаја премудрост, која разгоњајет,
> Древнују темност из народов мно их
> Свјета невидјашчих.
> Суеверства многа Император славни
> Изтреби из људеј, пут показа прави....

Друга је ода посвећена Јосифу Шакабенти, бачком епископу, а трећа је *О чистой совѣсти:*

> Оружије крепко, правују радост,
> Человјеку дајет чистаја совјест.
> Возљубим достојно совјест нескверну.
> Мисл незлобну.

Главно књижевно дело Алексија Везилића јесте спев *Краткое написаніе о спокойной жизни,* које је доживело два издања, прво, у Бечу, 1788, а друго у Будиму 18:4. Дело је песник посветио своме добротвору бачком владици Јосифу Јовановићу Шакабенти, хвалећи његову „благонаклоност к наукам" и „особитоје попеченије о просвјешченију младољетнија јуности." Књига садржи два дела. Први, већи, (стр. 1 до 143), јесте низ побожнопоучних песама; о исправљању лажнога маштања, о подизању сама себе, о спокојном животу, о гордости, о зависти, о гневу, о пијанству, о блуду, о крађи и лажној заклетви, о човековом крају, „о својствах рода сербскаго", затим „утјешеније печалнија души", и о смрти. Други део, засебно паг инаран, (стр. 1—56), има нарочити предговор, носи наслов *Прибавленіе (Содержитъ в' себѣ описаніе ревностныхъ и знатныхъ мужей ѿ рода сербскаго),* и ту се редом, са китњастим похвалама, наводе сви важнији Срби, официри, архимандрити и протојери, књижевници „који с пером добро возити знају", међу осталима: Теодор Јанковић Миријевски,

Доситеј Обрадовић, Јован Мушкатировић, Аврам Мразовић. Најзад, на крају су набројани и описани српски манастири у Славонији, Срему и Банату.

Цело дело је моралне садржине и идеје су писца педагога, који пише „јуности славено-сербској.“ Све оне поједине песме у првоме делу чине једну духовну и моралну целину, у духу античкога стојицизма и хришћанскога одрицања од пагубних страсти. Хришћанско надахнуће је основно и главно, али оно је обилато подупрто учењима и наводима из старих филозофа и песника. Упоредо са хришћанским еванђелистима, Василић наводи паганске песнике, а са црквеним оцима и стојичке филозофе. У његовом спеву налазе се заједно: пророци Исаија, Јеремија и Језекиљ, псалмопевац Давид, еванђелисти Матија, Јован и Лука, црквени оци Јован Златоуст и Августин, — и Омир, Херодот, Ксенофон, Сократ, Плаут, Тит Ливије, Плиније, Хорације, Овидије, Квинтилијан, Плутарх, али нарочито Цицерон и Сенека.

Ма како да овај спев има битно побожан карактер, ипак овде-онде има идеја које одају образована световњака, човека епохе Јосифа II, и једномишљеника Доситеја Обрадовића. Пре свега, он јако цени Доситеја, и он је један од првих писаца српских који су се усудили јавно похвалити јеретичнога противника калуђерства:

Неугодне истине прави љубитељу,
Доситеју Обрадовичу, нови списатељу,
Тебе многи патриоте јавно похваљујут,
И во твојем отечествје видети желајут.

Цела једанаеста глава *О чародљствљ*, у томе погледу врло је карактеристична.[1]) Песник енергично удара на раширене народне празноверице, чарања, бајања и врачања. Он то жигоше и са црквенога гледишта, јер Хришћанство осуђује веру у демоне, а исто тако и са гледишта здравога разума, позивајући се на Сенеку, Плаута и Цицерона:

Что на свету нејма того глупо бојит сја.

Он набраја и описује најобичније празноверице и најгрубља врачања у српском народу, дајући тако занимљив материјал за наш фолклор. Од важности је што он, доситејевски, не

[1]) Тихомир Остојић: *Чарање и врачање у XVIII веку. Караџић,* 1901, бр. 8—9.

осуђује само празноверице цаганског порекла, но напада на „јадне књижевнике“ и „сметене наставнике“, који прост свет заглупљују и варају побожним записима о Св. Гаврилу и Св. Сисоју. И, у тим идејама, завршује:

Призри на нас господи с небеснија високи!
Стадо простодушноје народ сербски просвети
Училишча воздвигни долгожелајемаја,
Наукама одожди на всја мјеста сербскаја,
Да потекут потоци, жадушчији напијут сја,
Код народа славнаго да наука славит сја,
Тогда сујеверије пред тобоју мерзостно
Из стада избранаго истребит сја конечно.

Алексије Везилић је исто тако добар српски родољуб. У XX песми, која носи наслов *О свойствахъ рода сербскаго* и у *Песми ѿ похвали рода сербскаго*, он велича не само поједине српске официре у руској и аустријској служби, но и јунаштво целога народа српскога:

Сад ти воскликни, Палас премудра,
Песме о слави народа храбра,
Сад нам истину скажи јуначку
Природу сербску.

Његови патриотски дитирамби, пуни уверења о високим способностима српскога народа на свима пољима, иду у најраније и карактеристичне манифестације српскога национализма.

Поезија Алексија Везилића, са чисто уметничке тачке гледишта, нема вредности. Он нема песничког надахнућа, версификација му је слаба и сасвим недовољна, језик тежак, нечист, а каткада и неразумљив. Све одаје једног образованог човека који је имао више лепих идеја и добрих намера но стварнога песничког талента. Али ипак, та поезија има свога историјског интереса. *Краткое написаніе о спокойной жизни* јесте један од најранијих радова српске уметничке поезије, прва штампана збирка стихова у српској књижевности. Затим версификација Алексија Везилића, ма колико била несавршена и прозна, ипак је обилнија и разноврснија но код његових песничких претходника, тако да је један нови критичар српски могао рећи да је „данас пријатније читати те песме непесника Везилића, него песме песника Мушицкога, јер размер у њима није класичан већ ближи духу српскога језика.“ [1]) У његовој

[1]) Светислав Вуловић: *Бранко Радичевић.* Прилог историји нове српске књижевности. Београд, 1889, стр. 4.

поезији има класичнога елемента и митолошких реминисценција, тако да више но једанпут подсећа на Лукијана Мушицкога.

Алексије Везилић као књижевни радник у главном је неповољно оцењен. Шафарик је за његове песме казао да су „ohne poetischen Geist“ „alles ziemlich geistlos, abgeschmackt“[1]) а Г. Никола Андрић је одсекао: „O Aleksiju Veziliću da i ne govorimo.“[2]) Али Везилић више заслужује, бар са књижевно-историјског, ако не са естетичкога гледишта. Он је један од првих присталица Доситеја Обрадовића и један од најранијих књижевних песника српских, од оних који су стварали версификацију српску. Првих десетина XIX века Везилић је имао добар глас у српској књижевности. У својој оди *На смертъ безсмертнаго Јоанна Раича,* Атанасије Стојковић га 1802 назива „сладостним певцем“ а Михаило Витковић за своје спевове узимао је епиграфе из Везилића[3]). 1818, Лукијан Мушицки је са пуно пиетета певао *Везиличу*[4]) „пјевцу спокојнија жизни“: „Нами љубим ти јеси!... 1847, Јован Суботић га је називао „отцем србског ученог стихотворства“[5]). Везилић је био од утицаја на једнога од најзначајнијих људи наше књижевности, на Јована Ст. Поповића који му је 1855 певао:

Српска Парнаса свештениче врли,
Заслугом дела познат неумрли,
Алекса певче, топлих мојих груди,
Чувство те буди.

Као предвечерња милодув зефира
Плени ме давно твоја нежна лира,
Звуке сафиске још детенце младо
Љубити стадо.

Реван питомац царице олимпске
Песмама ризе твојим давах римске;
Ставши пред музом није српска вила
Постидна била.

---

1) *Geschichte des serbischen Schrifthums,* S. 391—392.

2) *Prijevodna beletristika u Srba od god. 1777—1847,* стр. 25

3) *Сербскій Лѣтописъ,* 1832, књ. 28. стр. 36.

4) *Стихотворенія.* Књига II. Будим, 1840, стр. 59.

5) *Нѣке черте изъ повѣстнице сербског књижевства. Сербски Лѣтописъ,* 1847, књ. 76, стр. 102.

XII
ЈОВАН МУШКАТИРОВИЋ

Јован Мушкатировић, један од првих ученика Доситеја Обрадовића и један од најкарактеристичнијих српских писаца у XVIII веку, родио се у Сенги, у Бачкој, око 1743 године. Свршивши права на пештанском универзитету, положивши адвокатску заклетву 10 марта 1783 године, он је први од Срба постао адвокат у Угарској. Још 1778 године био је сенатор пештанске општине, и ту је представљао онај прилично многобројан и имућан српски елеменат у мађарској престоници. Као једини Србин адвокат он је имао јаких пословних веза са Србима у „доњим крајевима“, у Јужној Угарској, и врло често заступао је српске манастире у Фрушкој Гори. Митрополит Мојсеј Путник употребљавао га је често да заступа српске привилегије код грађанских и војних власти у Бечу.

У своје време Мушкатировић је био врло цењен међу Србима. Алексије Везилић му 1788 пева:

> Мушкатировић Јован в правах искусен,
> Многими ветри погнан остал невврежден,
> Јако стјена вавилонска стојит нестрјасни,
> Не бојит сја ветра всјака он добросовјестни.[1])

Исто тако хвали га и други један српски песник тога доба, Никола Стаматовић:

> Сенатора Мушкатировича
> И благородног Новаковича
> Весме хвалу отеческу
> Предпријатија превисоко...[2])

Мушкатировић је учествовао у свему јавном животу српском и одржавао везе са свима српским родољубима. У

---

[1]) *Краткое написаніе о спокойной жизни.* Беч, 1788, стр. 45.

[2]) *Славено-Сербскому роду и отечеству со усердіемъ отъ народолюбца посвящено.* Будим, 1798, стр. 20.

Бечу, где је често одлазио због својих адвокатских послова, упознао се са Доситејем Обрадовићем, којега рачуна у своје „љубезнике" и чијим саветима се користио у своме књижевном раду. 1794 Мушкатировић је био „мјестни надзиратељ" српске школе у Пешти. Умро је у Пешти 14 јула 1809 године.

У своме књижевном раду Јован Мушкатировић иде за стопама свога учитеља и пријатеља Доситеја Обрадовића, 1783 изишла су у Лајпцигу *Животъ и Приключенія*, 1784 *Совѣти здравога разума,* а 1786 Јован Мушкатировић публикује у Бечу, грађанском азбуком и на релативно добром народном језику, своју књигу *Краткое размышленіе о празедници,* коју је Доситеј препоручио као „преполезну" и „достојну всеобшчег чтенија". Та књижица има чисто практичан значај: њен задатак је био да оправда мере које је државна власт предузимала против силних празника код православних Срба. 1769 и 1774 власт је натерала Синод да укида многобројне празнике, а за време Јосифа II, 1784, Синод добива наредбу да укине још празника, и то се одиста и учинило 1786. Та наредба била је спровођена силом, и нарочито одређени официри ишли су од цркве до цркве и надзиравали да ли се наредба Синода извршује. Код Срба, који су толико страдали од верских гоњења, попреко се гледало на ове мере Они су осећали оно што су будимски Срби писали: „нами наши светци несут за касирање ни за отмет, зашто ми от њих не находимо никакве штете ни губитка најмањега у свој нашој радњи, него јоште Бога чрез њих славеште, осећамо благословеније и велику милост божију у свачему на нама". Народ се озбиљно бунио, и просвећени и интелигентни Срби, присталице јозефинизма трудили су се да га умире и да му објасне добру намеру и корисност свих тих реформама. Још у првој својој књизи 1783, Доситеј Обрадовић је довикивао: „Оће ли православије посрнути, ако народ не буде други празника кроме недеља, Христови и Богородичини, празновати и у лености и нераденију целу трећу част године за толико множество светковине губити? Леност и нерадња није ли смртни грех, штетан и пагубан телу и души? Зашто да им се не каже да су ове ствари измишљене на шест и седма стотина година после спаситеља Христа и апостола."

То што је учитељ узгред поменуо и наговестио, ученик је развио у целој једној књизи. У тренутку када је државна

власт по трећи пут кресала број српских празника, и када је у народу кипело незадовољство, он је, под својим потписом, устао у одбрану те рационалне, али непопуларне реформе. Он даје историју празника, доказује да их није наложио Христос, и да их не помиње Свето Писмо, да су се они намножили доцније, када се удаљило од чистог првобитног хришћанства, и да су највећи део празника „плод невјежества, и сујеверија". Силно празновање не само да није саставан део хришћанске вере, но је „весма шкодљив и убиточен" обичај, којега се отресају сви паметни и просвећени народи, и којег и Срби треба да се отресу. „Мудри законодавци" — како Петар Велики тако и Јосиф II — „празднике умањавају и умалити морају"; они то чине у интересу самога народа, и зато Срби требају „без роптанија" да се покоравају свим „нарежденијам цесарско-краљевским и синодалним". И Мушкатировић закључује Диогеновом речју: „Quilibet dies viro bono festus est. — Сваки дан човеку благовјејном праздничан".

Ова Мушкатировићева књига нема књижевне вредности. Она је практичног смера а писао је један човек без нарочитих књижевних способности, али и без претенсија. Мушкатировић зна народни живот и народне потребе, и најзанимљивији је и најоригиналнији онда када даје практичне разлоге против празника, када чини тачна опажања о савременом животу и обичајима српскога народа, и наводи чињенице и примере које је сам запазио. У чисто теолошким разматрањима, у аргументацији помоћу библијских текстова и канона, он није оригиналан. Као световњак он те ствари није могао знати по сопственим проучавањима, из прве руке. Он сам помиње да се служи оним што је нашао код „прежднех писателеј". У књизи против празника он наводи једнога од њих, и позива се на „Рудолфа Хоспинијана историју праздников." Тај његов аутор, Швајцарац Рудолф Хоспинијан, јесте један од најчувенијих *протестантских* теолога и полемичара са краја XVI и из почетка XVII века, а дело које Мушкатировић наводи свакако је *De monachis, hoc est de origine, progressu, cerimoniis et ritibus festorum dierum christianorum* (Цирих, 1593.) У опште код Мушкатировића, као и код Доситеја Обрадовића и још некојих наших писаца у XVIII веку, опажа се јасна протестантска инспирација и аргументација, и они против празноверја и заблуда у српском

народу пишу и наводе оно исто што су писци и проповедници Реформације наводили против празноверица, заблуда, паганских обичаја, изопаченога хришћанства у католичкој цркви, све у име чисте науке првобитног хришћанства и здравог разума људског.

У погледу реформама на црквеном пољу, Јован Мушкатировић заузима једно лепо, али побочно место, као један од првих српских писаца у XVIII веку који су прихватили слободне и рационалистичке идеје Доситеја Обрадовића и стали их у појединостима примењивати на народни живот. Али на другом једном пољу он је далеко оригиналнији и самосталнији, и његов рад изгледа значајнији. Он је први православни Србин који је стао прибирати народне умотворине, и Матица Српска имала је пуно право што је 1886 године прослављала стогодишњицу од како је изишла Мушкатировићева збирка пословица, где су први пут код нас забележене народне умотворине.

У XVIII веку када се борило против предрасуда и празноверица простога света, а за науку и образованост, мало се, готово ни мало, пажње поклањало народним умотворинама. У нашој, српско-хрватској, далматинској књижевности онога времена, имамо забележених само осамљених примера споредног значаја. Али као сва дела далматинске књижевности, књижевности католичког дела нашега народа и латиницом писане, и ова дела нису била ни најмање позната код православних Срба у Угарској, који су се искључиво ћирилицом служили.

И тако не познавајући своје претходнике на томе пољу, Мушкатировић је објавио своју збирку пословица. Цео наслов његове књиге гласи: *Прíчте йлѝти по прóстому пословице, тѣмже сентенціе йлѝти рѣчéнія.* Трудомъ и прилѣжáнїемъ Іωанна Мушкатировичь, чрѐзъ Слáвное Кралѣвство Маћâрское и стрáне ѐмý принадлежаще заклетога адвокáта собрáна. У Бечу, при Іосифѣ брагород. ѿ Курцбекъ, 1787. Књига носи ову посвету „Јоан Мушкатирович Дражајшему первенцу своме Петрý Мушкатирович здравствовати жели!“ Посвета је писана 16 јула 1786 године.

Друго издање, „второе и умножено издание“, изишло је под истим насловом, „Въ Будинѣ Градѣ; печатана при Славено Сербской печáтни крал. Оунїверс. Венгерскагω“,

1807. Оба издања штампана су црквеним словима. У другом издању приновљен је знатан број нових пословица и изрека, а сем тога, пред посветом првога издања Петру Мушкатировићу, иде нова посвета другој двојици пишчевих синова. Приказујући књигу своме четрнаестогодишњем сину Петру, Мушкатировић вели: „многа преизредна правила искуством потверждена за живот научићеш; при том многа *својства силе и краснорјечија нашего сербскаго језика добићеш*". И одиста, књига је написана врло добрим народним језиком, какав се ретко налази у наших писаца тога времена.

Што је имао да рече о самој књизи, то је Мушкатировић учинио у предговору *Къ читателю!*, написаном у Бечу јуна 1786 године, и унетом у оба издања *Причта*. Ту он казује вредност народних пословица и изрека у опште, и прича како их је почео скупљати. Знајући оволику вредност и корисност изрека и пословица, вели он, пошто их „на нашем сербском језику јешче нико није совокупио, а јешче мање њих на штампу издао", сашије он нарочиту свеску, и почне их из дана у дан, како их је чуо, бележити, са намером да их изда „за ползу једино-јазичников" својих. Од 1786 године он је стао живље прикупљати, али тек по савету Доситеја Обрадовића и Атанасија Димитријевића Секереша решио се да их изда.

Као што се из предговора и из саме књиге види *Причте* нису збирка само народних умотворина. Поред изрека и пословица сакупљених са разних страна, има ту и знатан број српских народних пословица. Знатан део тих пословица преведен је са туђих језика. Највише их има преведених са латинскога, затим са немачког и мађарског, мало енглеских, по једна француска, румунска, и арапска. Руске пословице, 40 на броју, и словачке Мушкатировић није преводио. Такође има изрека из светога писма, из Омира, Хипократа, Катона, Сенеке, Хорација, Овидија и других мањих класичких писаца, једна од митрополита Павла Ненадовића и четири од Доситеја Обрадовића.

Врло велики је број српских народних пословица. Мушкатировић често обележава из кога су краја. Тако за поједине од њих вели: „бачка" „сервијанска", „личанска", „потиска", „далматинска". За некоје бележи у коме се сталежу и реду људи говоре: „простачка", „херзуска", „пустаијска", „земљоделцев пословица". Наводе се и класичне личности наших

шаљивих прича, доскакања и подругачица: Циганин, Ера („Ерић“) и Шијак („досетљив као Шијак“). Шта више, Мушкатировић наводи и личности од којих је поједине речи чуо, тако у два маха наводи некога „Симу оџачара“. Народне пословице које он наводи очевидно су аутентичне, чистог народног порекла, готово исте онаке какве су се и данас сачувале. У Мушкатировићевој збирци не само да се налази велики број аутентичних народних пословица, но у њој има и народних причица, анегдота, помена о народним традицијама, па чак и стихова из народних песама.

Има једна чудновата ствар у овој збирци: то је приличан број порнографских речи и изрека. Мушкатировић као да се држао изреке коју је навео да се „перо и папир не стиде“, и допустио је себи да у једној књизи, коју је посветио своме четрнаестогодишњем детету, и која је имала моралан циљ, наводи речи и ствари којима ту није било места.

Мушкатировићеве *Приче* имале су лепа успеха. Оне су у своје време биле радо читане, и, још за живота пишчева, доживеле су два издања. Њих је „са сербскога језика на илирички“ „превео“ Иван Амброзовић и издао у Пешти 1808 под насловом *Proricsja i narecsenja, koja shtiuch i obderzavajuch i sam sebe svaki i druge pouzdano upravliati hoche.* На ову збирку обратио је пажњу и Јосиф Добровски, и говорио о њој у два маха, а исто тако и Копитар. Кад је Вук Караџић прикупљао народне пословице, он се користио радом Јована Мушкатировића. Он то изрично и помиње у предговору своје књиге и вели да је у своју збирку унео из Мушкатировића оне пословице за које је чуо да се „и по народу говоре, и оне за које нико не може рећи да су срамотне“. И одиста, што је лако видети, велики број пословица које је прво Мушкатировић забележио налазе се и у збирци Вука Караџића.

Као што је готово редовно био случај са нашим образованим људима XVIII века, са духовном радозналошћу која одликује све људе онога времена, и са националним осећањем које се код Срба у то време у велико развило, Јован Мушкатировић се занимао историјом српскога народа. Још у *Причтама* има трага о извесном историјском знању његовом. Али поред тога, остао је траг да се он озбиљно бавио народном прошлошћу. После историје Павла Ђулинца, а пре но што се

појавило велико дело Јована Рајића, он је написао једно историјско дело о српском народу у Угарској. Од тога дела штампан је један одломак, и то у *Сербскомъ Летопису* за 1844 годину (књ. 65, стр. 68—82), под насловом *Черте сербскогъ живота у Унгаріи.* У целини их је издао Димитрије Руварац у *Српском Сиону* за 1905 годину. Уредништво је Летописа од своје стране додало ово „примјечаније". „Ово је одломак из већег дела које је Јован Мушкатирович, Сенатор Пештански 1790 написао. Из овог се већ види, како се овај родољубац о стварима нашега народа бавио, и како му је народна повесница на срцу лежала. Лака му земљица, блажена му памет!" Можда је то одломак или превод из Мушкатировићева дела: *Projectum pro gravaminibus et postulatis Rascianae anno 1790... elaboratum,* које се, у величини од 63 стране на табаку, налази данас у Мађарском Народном Музеју у Пешти. Сва је прилика да је то историјски део каквог граваминалног пројекта, који су Срби, приликом Темишварског Сабора, подносили Леополду II, доказујући своје заслуге у прошлости и историјско право на национално самоопредељење и верске слободе. Из објављеног одломка види се да се Мушкатировић у првом реду служио мађарским историчарима, Туроцијем, Сентиванијем, Иштванфијем, Стефаном Капринајијем, и да му је било познато дело Дифреново: *Illyricum vetus et novum,* као и велико дело талијанског хуманиста Антонија Бонфинија *Rerum Hungaricarum decades.* Од српских историчара знао је за Павла Ђулинца. Исто тако се даје опазити главна идеја свега његовог историјског излагања: да докаже да су Срби постојали и играли политичке улоге у Угарској и пре својих сеоба у XVI, XVII и XVIII веку, и да су се увек одликовали у борбама за ствар хришћанства и слободу Угарске. То је дело једног доброг српског родољуба, које, и ако намењено практичном циљу, не изгледа без извесне научне вредности и заузима пристојно место у српској историографији XVIII века.

Ради библиографске потпуности има да се забележи још једна Мушкатировићева књига. У Будиму, 1805, изишло је дело: *Краткая размышленія о средствахъ чрезъ коя дражайшему нашему отечеству Мађарской съ добрымъ месомъ и рыбомъ постоянно помощц бы се могло и меса умаленіе, слѣдователно уселену скупость удалити.* То дело прво је изишло 1802 године у Будиму на мађарском језику под

насловом: *Rövid gondolatok azon módok irant, melyek szerént kedves magyar hazánkat jóféle hússal és hallal állandóvan lehetne segitedi sa husnák fogyatkozásét, következendökegan a becssúszott drágaságot eltávoztantı.* И писац у предговору вели да га је превео на српски за оне „Сербле, који мађарски не знаду.“

Ова књижица писана је грађанским словима и доста добрим народним језиком. „Понеже свакаго доброга гражданина дужност је, да онолико, колико обшчему добру служити може не пропусти“, и писац, у четири главе, казује своје мисли и предлоге како да се Угарска снабде добрим и јефтиним месом сточним и рибом.

Јован Мушкатировић је карактеристична личност наше књижевности XVIII века. Он свакако није показао ни неко особитог књижевног талента, ни много оригиналности у идејама, и никако се не може узети као прави књижевник и самосталан мислилац, на шта он, у осталом, није ни имао претенсија. То је био један просвећен и разуман човек, један ведар дук, користан књижевни радник другога реда, „истинољубитељ и општег добра и ползе желатељ“, који је према својим силама хтео да помогне напретку свога народа. Он је радио, „с усердњејшим и теплејшим желанијем“ да буде на корист „јединојазичником својим“ и да их истргне из „невјежства и сујеверија“ у којем су били. На томе путу он доследно иде стопама Доситеја Обрадовића, у доба када је „Србски Сократ“ тек започињао свој рад, и када његове смеле идеје још нису биле прихваћене у српској књижевности. Он слободно, не водећи рачуна о незадовољству простих и непросвећених људи, примењује критичке идеје свога учитеља, и осуђује „шкодљиве и убиточне“ народне обичаје и црквене празноверице, у име чистих учења првобитног хришћанства, али нарочито у име здравога разума и практичне корисности.

Још већу заслугу Мушкатировић има као први скупљач народних умотворина међу православним Србима и у нашој књижевности писаној ћирилицом. Он није народне умотворине скупљао са оним идејама и уверењем које је имао Вук Караџић, ученик немачких романтичара, да „народно благо“ најбоље изражава „народну душу“; он их је

скупљао из практичнога, утилитарнога разлога, увек у основној просветитељској идеји XVIII века: да својим сународницима и једноверцима покаже шта треба радити и чега се треба клонити у животу. Та његова збирка није испуњена само народним умотворинама, она није ни систематска ни потпуна, али то је први посао своје врсте у нашој књижевности. И ако у критици црквених установа и народних обичаја Јован Мушкатировић иде за Доситејем Обрадовићем, у прибирању народних умотворина он, за неких тридесет година, ступа пред Вуком Караџићем. Затим, он је један од најранијих писаца наших који су почели истицати „простачки" народни језик, и служити се њиме у књижевности. У доба пуне владе славјано-сербског језика, он је величао „многа својства, силе и краснорјечија нашего сербскаго језика". Најзад, он је био један од оних родољубивих „ревнитеља" српских, који су покушавали да народ упознају са његовом прошлошћу, да му даду национално осећање, улију национални понос и тако окрепе за борбе у садашњости и будућности.

Јован Мушкатировић има да заузме пристојно место међу онима који су пре сто година стварали нову српску књижевност, али он има значаја и у нашој културној историји, у историји идејнога развитка српскога народа. Он својим животом и књижевним радом врло добро и врло потпуно представља српског интелектуалца и просвећенога световњака на крају XVIII века, једнога од оних људи који су се тада у Европи, различно према земљама, звали: *философима*, *енциклопедистима*, *просветитељима*, *слободним зидарима* („фрајмаорима", како вели Јован Рајић), *језефинистима* у Аустрији *националистима* међу Србима. Он оличава цео један низ просвећених и школованих Срба који су прекинули са идејама и веровањима прошлости, прилагодили се времену и средини у којој су живели, и, ослободивши свој дух, почели међу Србима радити на ширењу оних истих ослободитељских идеја здравога разума и критичне философије, које су обнављале духовни живот старе Европе. И један од најбољих, најубеђенијих, најродољубивијих и најизразитијих „јозефиниста" и „националиста" српских на крају XVIII века, био је Јован Мушкатировић, којега је Доситеј Обрадовић са пуно разлога истицао као „ученог и за своје усердњејше Отечеству и свој нацији нашој доброжеланије достахвалног мужа."

Литература:

Јован Скерлић: *Јован Мушкатировић*. Биографско књижевна студија из историје српске књижевности XVIII века. *Глас* LXXX Српске Краљевске Академије. Београд 1909. Стр. 257—294.

Оцена о истој књизи и допуне Др. Јована Радонића *Летопис Матице Српске*, 1909, књ. 256, стр. 63—66.

Димитрије Руварац: *Исправак у библиографији Јована Мушкатировића. Бранково Коло*, 1910, бр. 11. Оцена о том прилогу J Скерлића, *Срп. Књиж. Гласник*, књ. XXIV, 1910.

Јован Скерлић: *Један превод са српскога на илирски. Срп. Књиж. Гласник* књ. XXVIII, 1912.

XIII

ЕМАНУИЛО ЈАНКОВИЋ

Рођен у Новом Саду 1758 године, Емануило Јанковић је свршио у Угарској гимназију, а 1786 отишао на даље науке у Немачку. У Хале је слушао медецину, а у Лајпцигу се упознао са Доситејем Обрадовићем. Распуст је проводио у путовањима по Италији и Француској, пошто је научио оба језика. Бавио се и научним радом, и 1788 природњачко друштво у Хале изабрало га је за свога члана, и он се са поносом потписивао: „натуре испитателнег дружества у Хали член". У дипломи коју му је друштво издало нарочито се истиче његово знање из физике и математике. Генерал Зорић, коме је посветио једну своју расправу из физике, позвао га је, као и Доситеја, на своје добро у Шклов код Мохилова у Белој Русији, за наставника физике и математике своје војне школе за младе племиће.

Јанковић се позиву није одазвао, љубазно се захвалио Зорићу, који му обећа своју помоћ и лепу каријеру у Русији, ако не би успео у отаџбини. Доситеј је имао врло великога утицаја на Јанковића, који се свакако по његовом савету реши да оснује српску штампарију. Када се августа 1789 враћао у домовину, заустави се у Прагу, где као ортак уђе у једну књижарску радњу да се припреми за посао којем се намеравао посветити. 1790 он се враћа у Нови Сад са штампаријом набављеном у Лајпцигу, и чини покушаје да дође до штампарске привилегије. Свештенство и народ потпомагали су га у тој намери, и сам митрополит Стратимировић већ му је дао наруџбине за штампање појединих црквених књига.[1]) У мају месецу Јанковић поднесе молбу конгрегацији бачке жупаније, наводећи своју спрему за штампарски посао и да је Беч и сувише далеко од српскога народа. Та његова молба буде

[1]) Митрополијска Архива у Карловцима, 1791, Е/158, 168.

упућена краљевској консилији. У исто време пише штампару Курцбеку у Беч, покушавајући да се са њиме споразуме, напомињући како има намеру да крене један лист на српском језику. У место одговора, Курцбек се обрати жалбом Краљевској Угарско-Ердељској Канцеларији и Јанковић најзад новембра 1790 буде сасвим одбивен. После тога Јанковић није дуго живео. Још као млад човек у тридесет и четвртој својој години, умро је 1792 године у Новом Саду.[1])

Емануило Јанковић је радио на лепој књижевности и науци. Од научнога рада, или тачније рећи од популарисања природних наука, остао је од њега један мањи спис, који је изишао у Лајпцигу 1787: *Физическое сочиненіе о изсушенію и раздъленію воде у воздухъ и изясненіе разливанія воде изъ воздуха на землю*. Немачки лист *Allgemeine Literatur-Zeitung* за 1788, наводећи да је то само један оглед из веће пишчеве физике, вели: „садржај и форма расправе тако одговара смеру популарне науке, да се у шкловској академији, камо је генерал Симеун Зорић позвао Јанковића за професора баш после ове расправе, а поглавито српском народу, који скоро и нема матерњим језиком писаних књига, сме честитати на таком учитељу.[2]) Од научних радова остало је од њега у рукопису дело *Морална философія* и *Начало мудрости*, где су изложени основи философије и логике.

Јанковић је важио као најбољи преводилац у XVIII веку. Први његов посао на том пољу јесу *Терговци*, „комедија у

[1]) Доситеј Обрадовић ставља његову смрт у 1791 годину. 12 октобра 1791 пише он из Беча Јакову Чокрљану у Велики Бечкерек: „Чуо сам да се наш добри пријатељ Емануил Јанковић представио. Бог му дао вечну радост, такође и нами кад и на нас време дође". *Домаћа Писма Доситеја Обрадовића*, издање Српске Књижевне Задруге, стр. 35.

[2]) Јован Суботић је поводом ове физичке расправе питао: „ко је чуо да се народно писање са оваковим испитанијама почиње? И опет је одговор тако лак и природан: то долази од обштег европејског изображенија! Списатељ се учио у европејској школи, и шта је тамо научио, то је у свом делу народу своме саобштио. Ово је дело за повесницу нашега књижества значајно; јер оно показује да се књижество наше није из потребе народа, ни из главе генија нашег народа родило; па показује не само да се страним утицањем почело, него и да се баш онако почело, како неби требало. Јер ко је видио, да се за народ, који се највећој тами налази са тим писати почиње, како се вода у ваздух разтвара, т. ј. са предметом физичко-хемијским?" *Неке черте из Повъстнице сербскогъ књижества, Сербскій Лътописъ*, 1846, књ. 75 стр. 104—105.

три акта преведена с италијанског из Карла Голдони комедија", и штампана у Лајпцигу 1787. Оригинал је *I mercanti,* један од слабијих комада талијанскога комедиографа, представљан први пут 1753 године. Свој превод посвећује цару Јосифу II, и у карактеристичној посвети Јанковић, пошто је крупним речима прославно човекољубивога и напреднога владара, износи, на немачком језику, разлоге зашто се сам даје на превођење. Он зна шта књижевност значи за један народ и обрaвовање његовог укуса и моралнога осећања, и желећи да припомогне општем делу народне просвете он хоће да свој народ упозна са списима просвећених суседа, који префињују укус и подижу моралност. „Ја сам изабрао тај пут из уверења, и било би ниско сујетно када бих ја, у место узор-дела странаца, поднео мојим сународницима моје још незреле радове". Он је изабрао за први свој превод Голдонијеве *Трговце* с тога, што ће они својим садржајем имати изврстан утицај на његове сународнике. И он изјављује да ће за своју браћу преводити и списе са немачког, „међу којима има још згоднијих за просвећивање моје нације но међу делима Талијана", само ако ово прво дело имадне успеха.

У српском предговору он се обраћа српској читалачкој публици, објашњавајући јој моралан и књижеван значај комедије. „Највећа част национални моји и данас јоште мисли, да су комедије не само младости но и старим људма шкодне, и само их за немецко измишљеније држе, гди су ђаволи Швабе измислили како ћеду варати новце от људи. Ниједан које сам у ову част национални моји рачунао, није имао прилику хасну комедије познати, не имајући ниједну у свом језику писану, а страни му је непознат". Он хоће да дâ пример праве, озбиљне и корисне комедије, и зато преводи *Терговце,* са намером своје сународнике „из њиова незнања ослободити и комедије добре код њи у бољи кредит метути". Нека сваки, препоручује он, прочита ову књигу до краја, па ће видети да то нису гола измишљања, но прави живот, стварни догађаји, „случаји и битија која се сваки дан међ људима налазе". Ту ће наћи и лажне пријатеље, и поштене трговце, и ненасите среброљупце, и непослушне синове, и уцвељена оца, и читалац може и себе, можда, познати у којој од тих личности. Од ове књиге видеће корист нарочито занатлијски и трговачки момци, јер ће недељом и празником имати шта да читају. Они су у лудо

трошили своје слободно време, јер нису имали корисних и забавних књига за читање. Јанковић, најзад. жели да се међу Србима почне јача књижевна делатност. „Ал' камо Србли, гди сте? што спавате? Зора је! Пробудите се! Време је веће“.

У томе своме предговору Јанковић је обећао да ће сваки дан један или два часа свога слободнога времена посветити превођењу, само ако прва књига буде имала успеха. Он своје обећање одржава, и 1789 изилази у Бечу његов нов превод, *Зао отацъ и неваляо синъ или Родители учите вашу децу познавати.* Та „нравоучителна весела игра за децу у четири дјејствија“, за чијега писца означује Франца Ксавера Старка, јесте дело без икакве књижевне вредности, један педагошки трактат у облику диалога, и писац је апсолутно непознат у немачкој књижевности. Охрабрен, вели преводилац у предговору, успехом *Терговаца,* који су најбоље примљени чак и у нижем сталежу, он продужује срећно започет посао, и сад је нашао књигу која је „заиста заслужила да се не само Србљем у њиов језик преведе, него и свакој другој нацији у њени језик познати да се учини“. Овај педагошки комад без књижевне вредности био је један од најраније игравних комада међу Србима. 1793, Михаило Крстић у Вршцу, са својим ђацима пред комад о *Ироду богатом человјеку,* играо је и *Злог оца.* [1]) И то је, у колико је то забележено, најранија позоришна представа код Срба.

Трећи Јанковићев превод јесте *Благодарни сынъ,* „сеоска весела игра у једном дјествију, стављена на просто сербски“, која је изашла у Лајпцигу 1789 године. И ако Јанковић није означио писца, зна се да је то дело Јохана Јакоба Енгела (1741—1802), једнога од бољих прозних писаца немачких у XVIII веку, професора, члана Академије Наука и учитеља краља Фридриха Вилхелма III, који се успешно бавио естетичком критиком и историјом уметности *Der dankbare Sohn* изишао је у Лајпцигу 1771, и нема никакву особиту књижевну вредност. Јанковић није тај комад обично превео но га је посрбио, и то је најранији случај „посрбљавања“ у нашој књижевности. Како се радња дешава у Банату, како личности носе српска имана, и како је цео комад писан чистим народним језиком, то се *Благодарни син* дуго држао за оригиналан рад.

---

[1]) *Славено-Сербскія Вѣдомости,* 1793, бр. 79. стр. 273.

У књижевном раду Емануила Јанковића од значаја су, језик и правопис којима је писао. У томе погледу, он је најрадикалнији српски писац XVIII века. У посвети *Терговаца*, он се одлучно изјашњује за народни језик: „А што нисам писао у славенском него у материном језику то ћо ми сваки опростити кад помисли, да ја нисам Славјанин него Србљин, и да не пишем за Славјане нег за Србље“. Својим чистим и готово сасвим народним језиком он стоји над свима српским писцима свога времена, па чак и над својим учитељем Доситејем Обрадовићем. У правопису он је исто тако за реформе. У књизи *Зао отацъ и неваляо синъ*, он стално изоставља ъ у средини речи, *њ* не пише са уобичајеним *нь*, но *н'*, а *љ* не са *ль* но *л'*. Он иде и даље и вели: „ја би заиста ъ и при концу речи изоставио, да се нисам необичности бојао“. Он види колико има паразитских слова, која би требало избацити: „многа друга слова кром ъ могли бисмо по овој регули из нашег алфабета изоставити“.

Емануило Јанковић је умро млад, тек када је ушао у живот и рад, и да је остао у животу, онако образован, спреман, родољубив и предузимљив као што је био, како је лепо и корисно већ почео радити, извесно је да би још много више урадио за развитак српске књижевности.

Летература:

Ђорђе Рајковић: *Манојло Јанковић*. Биографско-књижевна слика. *Летопис Матице Српске*, 181, књ. 126.

Др. Никола Андрић: *Prijevodna beletristika u Srba od god. 1777—1847*. Književna studija. Загреб, 1892, стр. 16—22.

XIV
ГЛИГОРИЈЕ ТРЛАЈИЋ

Глигорије Трлајић рођен је у Мо̂лу, у Бачкој, 25 јануара 1766 године, у сиромашној породици. Свршивши основну школу, он ступи у службу код једног богатог сеоског газде да чува свиње. Нови посао није му се свидео, и он једнога дана напусти село и отисне се у свет. У Сегедину се намери на једног имућног трговца Србина, који се сажали на њ, узме га к себи и да у „латинску школу“. У Сегедину је свршио гимназију, живећи доцније од своје зараде пређе у Будим и ту, имајући стипендију од 250 форината годишње, која се давала најбољем ђаку, сврши граматику и реторику. У Будиму буде престављен жени мађарског палатина арцидуке Јосифа, по роду руској великој кнегињи Александри Павловној, која се заинтересује за њ, и код Јосифа II изради му стипендију, коју је уживао до цареве смрти. У Пешти је слушао филозофију код професора Крајла, математику код Дугонића, дипломатику код Швартнера, филологију код Шедија. По савету једнога свога професора, отиде из Будима у Беч и тамо продужи своје студије, код професора Карпија Мумелтера, Амбшела, Мецбурга и Ексла, бавећи се нарочито изучавањем права, римског и аустријског. Тако сврши филозофију, упише се на права, бавећи се нарочито и руским и француским језиком и њиховим књижевностима. Три године провео је у Бечу, живећи од своје зараде и чинећи своје прве књижевне покушаје.

Руски посланик у Бечу кнез Димитрије Михаиловић Голицин узме га у јесен 1790 за свога секретара. На том добром месту, у повољним материјалним приликама, провео је он две корисне године, док није завршио све испите. У то време, кнез Голицин умре, и Трлајићу буде стављено у дужност, да све његове хартије, новац и драгоцености однесе

у Русију. У Русији је провео неколико месеца, и ако му је нуђено добро професорско место, он се није могао решити да се одвоји од завичаја. Када се вратио у Беч, добије место при српској штампарији. Ту је штампао прве своје књиге и бавио се народним пословима, борећи се у редовима „националиста“ против владика и митрополита. [1]) У то време путовао је и по Европи, по свој прилици по Немачкој. 1795 године српска штампарија буде продата пештанском университету, и Трлајић сиђе са њоме заједно у Будим где му је било обећано место коректора („поправитеља“.) Но оставши на послетку без места, би принуђен да помисли на коју ће страну. Као домаћи учитељ руског протојереја у Бечу Андреје Самбурског отиде 1796 у Русију. Тада се најзад реши да остане у Русији, и 1801 године у посвети *Нуме* правдао је тај свој корак: „Ах! Кол трудно јест бједному человјеку избавитсја јединим трудом својим от бремене жељезнија нишчети, а наипаче когда всја обстојатељства сојединјајутсја противу усилениј јего, и с јаростију уничтожајут всја јего предпријатија, јакоже аз сије испитах в полној мјерје! — нехотја отлучитсја од дражајшаго отечества својего“,

Од доласка у Русију до јуна 1800 живео је у Москви као домаћи учитељ у једној богатој племићској породици. 1800 године одлазио је у Мол да обиђе своју породицу, а у новембру исте године био је понова у Петрограду. Живот му није био лак, и он се у једном писму из 1800 године жалио на своју судбину, „која га неће никада престати гонити са једног краја на други“. У лето 1803 поново је долазио у своје родно место, на удају своје сестре. У јесен 1803 буде постављен за ванреднога професора историје и статистике на Царском Педагошком Институту у Петрограду. Када се 1806 тај завод претворио у вишу правну школу, њему буде поверено да предаје енциклопедију права „свију старих и садашњих народа“, и својим предавањем пред Александром I, министром просвете, сенаторима и члановима законотворне комисије, отпочео је рад у новој школи. 1810 постао је редован професор, али је све до одласка у Харков примао плату ванредног професора. 1811 године буде по-

[1]) Његово писмо из 1792, писано непознатом лицу. *Голубица*, 1843 и 1844, стр. 325—327.

стављен за професора универзитета у Харкову, где стиже крајем јула 1811. И иначе слабога здравља, подлегао је напорном раду школском и научном: „данонoћним трудом и радњом, пише Стојковић, тако је силе своје истрошио, да је принуђен био лакши ваздух тражити...“ Исте годиине 28 септембра када је намеравао да поново обиђе свој завичај умре у Харкову, управо у оближњем селу Рјесноје. Његов колега на харковском универзитету и сународник Атанасије Стојковић писао је том приликом: „Тако је наш универзитет изгубио преполезнога члана, ја пријатеља и друга, нација наша велика и ревностнога патриоту. Бедни после многога страданија, кад је настало време да смо заједно, да поживимо, да осветламо име нације, он умире.“ [1])

Трлајић није био од оних многобројних Срба који су се, отишавши у Русију, потпуно одвојили од своје земље и сасвим се одродили. У два маха, 1800 и 1803, долазио је у домовину, и смрт га је затекла када се спремао и на треће путовање. Он је преко писама одржавао везе не само са својом породицом и пријатељима и друговима из младости но и са свима важнијим јавним радницима српским. Он је сачувао необично јако национално осећање српско, и Мушицки је са разлогом певао његово родољубље:

Ко је већом пламеном, међ књижевницима нашим,
Љубовју к отечеству свом дјели доказао ту?
Неже ли твој, Мохоле, Терлајић?... [2])

Његово јако национално осећање никако није слабило. „Ја сам свагда љубио славно име Србин, пише он у једноме писму, више него живот свој, и старао сам се вазда му, у колико од мене зависи, чинити част“. Он се осећао везан за своју земљу „неразривними везами дужности“, и своје бављење у Русији сматрао за привремено, док не обезбеди себи опстанак, па да мирно и задовољно сврши свој живот у средини свога народа. Српски устанак је пратио са највећом пажњом; у децембру 1804 тражи од Лукијана Мушицког да му опише сав ток догађаја, цело стање ствари, сва „дјела наших Сербов“. 1806 певао је он у једној песми упућеној такође Лукијану Мушицком:

---

[1]) *Сербские Лѣтописи,* 1826, књ. 4, стр. 136.

[2]) *Надписи Лукіана Мушицкогъ.* (Из непечатаногъ рукописа извађени) (год. 1822). *Голубица,* 1839. стр. 222.

Ој, дакле, браћо, да сложимо руке,
Да из земље протерамо Турке,
Да грунемо својом српском снагом,
Овладамо првим жизни благом,
Благом храбрим, драгим свим, слободом,
И са срећом, слатким њеним плодом!

Ој, осветлимо своје српско лице!
Истребимо све наше убице,
Ускипимо сви јуначким гњевом,
Ударимо и десном и левом,
Да скочимо на сабље и шајке,
Да смо *своји*, радосне нам мајке!

Са таквим осећањима, Трлајић је, и када је отишао у Русију, остао књижевни радник српски. На руском језику, 1810 године, у Петрограду, изашло је у две свеске његово дело *Краткое руководство ко систем. познанію гражданскаго честнаго права Россіи.* Одески професор В. И. Григорович писао је за тај рад да њиме у Русији „почиње историја науке о грађанском праву".[1]) Од научнога рада зна се да је још пре свога одласка у Русију написао једну граматику, у којој је дошао до глагола.[2]) На француском је штампао делце *Mon opinion sur le méthode de traiter l' histoire générale dans cet établissement général.* Када је 1807 Лукијан Мушицки тражио од њега да се његови руски списи преведу на српски, он је одговорио да за све то има времена када се врати у домовину.[3]) Атанасије Стојковић помиње да су после његове смрти остали „различни рукописи" из правних наука, а особито из нциклопедије права.[4])

На српском језику, или тачније рећи у српској књижевности, изишла су ова његова дела! 1) *Забавленіе єдинаго лѣтнаго ютра, или удивленіе єстественымъ красотамъ* (Беч, 1793); 2) *Идеа, или мужеская и женская добродѣтель, повѣ-*

[1]) *Записки императорскога новороссійскаго университета*, Одеса, 1876. Извод под насловом *Срби у Русији*, у *Летопису Матице Српске*, 1879, књ. 120.

[2]) Радослав М. Грујић: *Књижевна писма митрополита Стратимировића. Богословски Гласник*, 1908, књ. XIII, св. 3 и 4, стр. 215.

[3]) Д-р Никола Крстић: *Извештај одбору за науке историјске и државне Српског Ученог Друштва о рукописима, што је друштву на оцену поднео преко Г. Витковића Д-р Ђорђе Мушицки. Гласник Српског Ученог Друштва*, 1891, књ. 72, стр. 108—109.

[4]) *Подунавка*, 1843 стр. 186.

стная новенкостъ, съ нѣмецкаго языка на славено-сербскій преведенная (Беч, 1793); 3) *Славопѣніе въ жертву общаго благодаренія Пречестнишомъ г. архімандріту Раичу при случаи трудовъ его въ дѣиописаніи славянскихъ народовъ на свѣтъ изшедшихъ* (Беч, 1793); 4) *Нума или процвѣтающій Римъ. Съ россійскаго преоблеченый.* (Будим, 1801); 5) *Славено-сербскихъ питомцевъ ученія, находящихъ ся при крал. всеучилищи Пешт.* (Будим, 1809); 6) *Славопѣніе Ея Имп. Височ. Государинѣ Александрѣ Павловнѣ* (Будим, 1810). После његове смрти штампано је прилично његових песама и писама у *Сербскомъ Лѣтопису*, *Голубици*, *Бачкој Вили*, *Родољубцу*, и тако даље. Од рукописа које је оставио за собом зна се за оригиналну драму у пет чинова *Всєблаг, или ретки супруг*[1]) и превод Фенелонова *Телемаха* и Марка Аурелија. У библиотеци Браће Јовановића, у Панчеву, изишли су *Скупљени списи Глише Трлајића*, са дотераним језиком на данашњи књижевни.

Од Трлајићевих дела, пригодни стихови, два „славопјенија“ Јовану Рајићу и кнегињи Александри Павловној и поздрав пештанској младежи немају књижевне вредности. *Забавленіе єдинаго лѣтнаго ютра или удивленіе естественнымь красотамъ* [само је превод једне Геснерове идиле]. Овај сентименталан и идиличан спев препевао је Трлајић још као ђак, када се бавио на пољском добру кнеза Голицина крај Беча. Живећи у природи, вели он у предговору, тако се дивио творцу, да је сузама радости и благодарности оквасио лице, па хоће да се сасвим открије својем добротвору и да те природне лепоте покаже онако како јесу или како их сам осећа. За такав књижевни рад Трлајић је имао нарочитих способности. Он је сав био „чувствителан“, и Доситеј му је писао: „љубав је елеменат твој, без којега ти живети и дисати не можеш“. Као такав он је био сав предодређен за читаоца и подражаваоца Геснера, Ричардсона и Русоа.

---

[1]) *Новыя письма Добровскаго, Копитара и другихъ* югозападныхъ *Славянъ*, стр. 686. — 1823 писао је Јован Хаџић Лукијану Мушицком: „Дајте печатати што најбоље, најполезније за народ имате! Дајте докле свет живота траје! Погледајте на драгог Вам Терлајића. Кам му Граматика Славенска, камо Телемак на словенски језик преведен, камо Всеблаг, камо Марк Аурелиј?! — Листове Телемака *му* ја сам очима мојима у Пешти гледао, гди и[х] ветрови по башчи разносе“ *Лукіана Мушицкогъ Стихотворенія.* Књига прва. Пешта, 1838, стр. 181.

И остали његови радови су преводи. *Идеа или мужеская и женская добродѣтель* је морално-романтична приповетка из старе римске историје. Писац оригинала је Лудвик Хајнрих Николај, епски песник немачки и Виландов ђак. И он је био секретар кнеза Голицина, и Трлајић га је морао знати, јер га назива „златоусти Николај наш“, и није случајност што су и оригинал (под насловом *Idäa oder männliche und weibliche Tugend)* и славено-српски превод изишли у Бечу исте године. Једино што је оригинално од Трлајића то су примедбе којима се тумаче поједине римске уредбе и закони.

Нума је такође превод. Сам Трлајић у наслову вели да га је „преобукао“ са руског, да је оригинал дело словенске музе, „блистајушчија свјетом сјевернија звјезди“, да је писац Херасков, који сија у својој домовини „премудростију и височајшим саном гражданства“, и чије је име „вјенчано вјенцем слави и безсмертија на лоње вечности“. Михаило Матјевич Херасков (1733—1807), разностран и плодан писац, као и сви руски писци са краја XVIII века, стајао је под јаким француским утицајем. Под утицајем Фенелонова Телемаха, Мармонтелова *Велизара*, а нарочито Флорианова *Нуме,* он је 1786 написао свој филозофски роман *Нума Помпилій или процвѣтающій Римъ,* у коме је, са псевдо- класичним схватањем и знањем римске старине, дао пригодну слику идеалнога владара мислећи увек на Петра Великог и Катарину II, све у идејама рационалистичке филозофије и масонске филантропије.[1] Свој превод Трлајић је почео штампати још 1795, али га је прекинуо јер је тада српска штампарија Стефана Новаковића пренета у Будим, и штампање је довршено тек 1801.

У погледу језика Трлајић је био најдоследнији писац славјано-сербски. Он цени необично много Доситеја, назива га „искреним и горјашчим народољубцем“, „мудром сербском главом“, „преславним првопросветитељем славено-сербскога рода нашего“, он му је „пријатељ, друг и обожаватељ“, али никако не прима његове идеје о узимању народног језика за књижевни језик. Трлајић је руски професор, бави се апстрактним наукама, и за њега је народни језик сасвим недовољан. Готов, савршен, апстрактним и техничким изразима снабдевен

[1]) А. Н. Пыпинъ: *Исторія русской литературы*. Томъ IV. С. Петербургъ. 1899, стр. 100, 140—143.

руско-словенски језик изгледа му једини кадар да уведе човека „в всја тајни мудрости Сократа и во всја тајни љубомудрија Лајбница и Канта.“ Он је убеђен да се народним језиком не могу казивати дубље и научније ствари, и даће требати много стотина година па да се народни језик усаврши и подигне до правог књижевног језика. „Всеобшча паче корист наша ишчет, да ми преизобилност, пространство, красоту, њежњост и стил, велељепнују силу визраженија јего нишчетје простаго језика предпочитим“. И он је био доследан тим идејама, боље но ико међу Србима писао је руско-словенским језиком, и свима силама се трудио да тај језик сасвим одомаћи у српској књижевности. У томе је ишао тако далеко, да су поједини његови састави писани правим руским језиком ломоносовскога периода, али неразумљиви за велику читалачку публику српску. Доситеј Обрадовић, који је иначе поштовао његову спрему и „остроумије“, писао је: „Наш преизрјадни Терлајић, он прекрасно и преслатко славенски пише: он је у томе стилу наша пчела, и наш Ксенофонт. Али нека ми његова мила љубав опрости: то није за Сербље сељане, за које смо ми дужни много старати се и трудити, зашто је у сваком народу сељана највише и преконајвише“.[1])

Тај језик био је највећа сметња Трлајићу. Он има широке просветитељске идеје, и као Доситеј тражи „благополучије, мудрост, благонравност човјека и народољубије, искреност же и дјејствително всетшчаније к обшчој користи и благополучију“, и труди се да се и код Срба изведе велико савремено „дјело умудренаго и мирнољубиваго просвјешчења“; он врло добро изражава сентименталну црту, пасторалну разнеженост краја XVIII века; он је имао и спреме и родољубља за књижевни посао који је предузимао, али га је језик ометао, и није дао онолико колико је по своме духу и способностима могао дати.

Литература:

Лазаръ Боичъ: *Памятникъ мужемъ у славено-сербскомъ книжеству славнымъ*. Прва честь. Будим, 1815, стр. 67—97,

Атанасије Стојковић: *Вечна паметъ Глигорію Терлаићу*. Додатак бр. 67. *Новина Србскихъ* за 1821.

Атанасије Стојковић: *Споменъ Григория Терлајића. Подунавка,* 1843, бр. 25—26. Оригинал је на латинском, и 1843, налазио се у Библиотеци

[1]) *Мезимацъ Г. Досіѳеа Обрадовича,* Будим, 1818, стр. 43.

Попечитељства Просвјештенија у Београду, под насловом Memoria Gregorii Terlaits, natione Serbica oriundi, Doctoris Philosophiae, et in Caesarea Universitate Charkoviensi Juris naturae, Politici et Gentium Professoris publ. ordinarii, scripsit Athanasius Stoikovits. Charkoviae, typis Universitatis, 1812.

Paul Jos. Šafarik's: *Geschichte des serbischen Schriftthums*, Prag, 1865, S. 326—327.

Н. [Нова Радоних]: *Нешто о Глиши Трлајићу Молчанину. Даница*, 1863, бр. 30.

В. И. Григорович: *Срби у Русији. Летопис Матице Српске*, 1879, књ. 120.

Предговор (од Ђорђа Поповића?) *Скупљеним списима Глише Трлајића*, у издању Браће Јовановића. Панчево.

Ђорђе Бугарски: *Глиша Трлајић, књижевник српски.* Слика из прошлости *Братство*, 1887 књ. I.

Nikola Andrić: *Prijevodna beletristika u Srba* od god. 1777 do 1847. Književna studija. Zagreb, 1892. str. 22—29.

Д-р Јован Радонић: *Прилошци историји словенског препорођаја крајем прошлога и почетком овога* века. *Летопис Матице Српске*, књ. 201—203, 1900.

[Pavle Popović: *Grigorije Trlajić et Salomon Gessner. Archiv für slavische Philologie*, XXXVI, 1914.].

АЗБУЧНИ РЕГИСТАР

ИМЕНА ЛИЦА

А.

Августин (Св.) 164 319.
Аврамовић Теодор 84.
Аврамовић Теодор Тицан 292.
Адисон Јосиф 280 282 292.
Албеј Јосиф В.
Александар I. 338
Александров Н. 189.
Амброзовић Иван 327.
Амбшел 337.
Андрић Др. Никола 184 206 213 321 336 344.
Анђелић Глигорије 316 317.
Анафи Михаило 174.
Арсенијевић Баталака Лазар 258.
Аурелије Марко 128, 341.

Б.

Бабукић Вјекослав 269.
Баденски Лудвик 175.
Бан Матија 9.
Бакшаји 234.
Баранович Лазар 169 170 171.
Барони Чезаре 273.
Бартенштајн барон Јосиф Христов 16 128 208.
Баумајстер Ф. 278.
Баћањи (примас Угарске) 98.
Бекон Роџер 224 280.
Бестужев Рјумин гроф 118.
Богојев Иван 182.
Богослов Григорије 170.
Бођански О. М. 166.
Божић Пантелија 24.
Бозитовац Гаврило 267.
Бојић Лазар 42 206 222 239 312 343.
де Бомон Кристоф 211.
Бонфини Антоније 177 328.
Борн И. 252.
Бошковић Јован 99.
Брајткопф Јохан Готлиб 98.
Бранковић Ђорђе (гроф) 7, 19, 141, 142, **173—178** 210 219 226 232 234 235 373.
Бранковић Ђурађ Смедеревац (деспот) 12 173 197 209.
Бранковић Лонгин 173.
Бранковић Сава I 173.
Бранковић Сава II 173.
Бугарски Ђорђе 344.
Будимовић Властимир 99.
Бужински Гаврило 273 274.
Булчо Андрија 208.
Бурдалу Луј 138.

В.

Варлаам архимандрит 251.
Варлаам митрополит 110.
Везилић Алексије 47 77 180 238 307 **316—321** 322.
Венцловић Гаврило Стефановић 141 142 147 161 162 165 **168—172** 173.
Веселовски Алекјеј 223.
Видаковић Милован 11 237.
Виланд Христоф Мартин 261 342.
Витезовић-Ритер Павле 182 183.
Витковић Гаврило 17 18 19 27 28 3[illegible] 35 36 40 49 53 57 62 68 69 74 79 8[illegible] 81 89 93 119 147 156 165 172 16[illegible] 209 288.
Витковић Јосиф 120.
Витковић Михаило 222 260 268 321.
Владисављевић Михаило 157.
Владисављевић Сава 120.
Волтер Франсоа-Мари 136 205 211 263 280 294 311.
Возаровић Глигорије 47 156 269.
Волф Христијан 274 278.
Воронцов Михаил Иларионович 187.
Врховац Радивоје 100 314.
Вујановски Стефан 73 76 77 84 85 15[illegible] 316.
Вукићевић Миленко 258 314.
Вукићевић Никола Ђ. 85.

Вуковић Божидар 6.
Вуковић Сава 42.
Вукојевић Јевтимије 42.
Вулгарис Евгеније 274 275.
Вуловић Светислав 264 265 309 320.

Г.

Гавен 205.
Гаврило, архиепископ петроградски, 212.
Гавриловић Андра 268 258 292 313.
Гавриловић Атанасије II, 185.
Гавриловић Љубомир И. 239.
Гавриловић Стеван 221 226.
Галилеј Галилео 224.
Ганганклија 136.
Гацковић Евстатиј 312.
Гебхарди Лудвик Август 232.
Гедеон исповедник 220.
Герлах Стеван 5.
Геснер 341.
Гете 261.
Голдони Карло 42, 334.
Голицин Димитрије Михаилович 208 234 337 341 342.
Головкин Федор Алексјејевич 108.
Голубински Е. Е. 118.
Гољатовски Јоаникије 272.
Гордон 205.
Гоци Гаспар 282.
Грбић Манојло 23 26 50 56 60 132.
Грнчаров Н. К. 270.
Григорович В. И. 340.
Григорије XV, папа, 27.
Грујић Никанор 144.
Грујић Радослав 15 28 29 33 50 58 68 75 81 85 99 112 115 116 146 229 340.
Гундулић Џиво 9.
Густав III, 293.

Д.

Давидовић Димитрије 106 237.
Даламбер Жан 294.
Дамаскин Јован 170.
Данило архиепископ 177.
Даничић Ђуро 165, 162.
Дарвар Димитрије Николајевић 155.
Декарт 224.
Дендрин Јеротеј 248 262 275 290.
Деспотовић Петар 85 313.
Дивковић Матија 10.
Дидро Денис 294.
Димитријевић Спиро Которанин 9.
Димитријевић Стеван 107.
Димић Јован 268.
Дифо Данило 280.
Дифрен Шарл 210 234 235 238.
Добрњац Петер 258.
Добровски Јосиф 191 234 269 267 327.
Долчи Себастијан 234.
Доментијен 8 7.
Дошен Вид 11.
Драговић Марко 186 190.
Драгутиновић Милутин К. 269 313.
Дугонић 337.
Дурих 144.

Ђ.

Ђоковић Исаија 18 28 29 49 69 74 180.
Ђорђевић Јован митрополит 72 93.
Ђорђевић Др. Владан 275 313.
Ђорђевић Др. Тих. 270 314 315.
Ђукић Аврам 184 239 179.
Ђулаји Гроф 45.

Е.

Еберхард Јохан Аугуст 251 278.
Езоп 273 274 277 281.
Ејбел Јосиф Вал. 135.
Ексл 337.
Енгел Бискуп 30.
Енгел Јохан Јакоб 335.
Енгел Јохан Христијан.
Ердујхељи Мелхиор 75 95.
Ерсеновац 237.

Ж.

Жефаровић Виктор Леополд 179.
Жефаровић Данило 179.
Жефаровић Ђорђе 179.
Жефаровић Христифор 90 147 149 **179—184** 197 226 228 272.
Живановић Јеремија 313.
Живановић Јован 239.
Живковић Кирило 6.
Живковић Синесије 87.

З.

Заборовски Рафајло 115.
Заболотски П. А. 108, 122, 205.
Залуцки Синесије 115, 116, 117.
Зелић Герасим 121 180.
Зилотије 276.
Златоусти Јован 120 170 247 272 281 319.
Зона Јован 234.
Зорић Симеон 48 121 253 254 300 332 333.

И.

Ивернулу Антим 87.
Ивић Др. Алекса 26 85 99 218 240 222.
Ивковић Милош 269.
Игњатовић Јаков 39.
Икономов Георги 237.
Илешић Др. Фран 240 270 314 315
Илић Драгутин Ј. 313.
Иштфанфи Никола 177 234 328.

Ј.

Јаворски Стефан 225 272.
Јагић Ватрослав 198 312 314.

Јакшић Данило 46 246.
Јакшић Ђура 9.
Јакшић Милутин 21 23 24 26 45 53 56 70 116 146 147.
Јанковић Емануило 42 77 86 94 98 99 121 122 140 141 154 157 253 254 200 300 307 **332—336.**
Јанковић Јован 94.
Јанковић Петар 95.
Јанковић Теодор Миријевски 73 77 121 156 318.
Јарник Урбан 232.
Јелисавета II, руска царица 136.
Јелисавета краљица енглеска 286.
Језекиљ пророк 319.
Јелисејић Марко 212.
Јеремије пророк 319.
Јовановић Арсеније IV Шакабента 52 71 75 118 180 181 185 236 285.
Јовановић браћа 55 221 266 269 341 344.
Јовановић Вићентије 31 52 62 64 70 74 75 81 82 89 114 115 117 188 119 143 146 229.
Јовановић Вићентије Видак 54 94 192 216 250.
Јовановић Јевта 95.
Јовановић Јован, владика 45 46.
Јовановић Јосиф Шакабента 192 318.
Јовановић Љубомир 178 239.
Јовановић Спиридон 272.
Јовановић Тимотеј 42 76.
Јовановић Радован П. 86.
Јосиф I, 15 16 28 29 88.
Јосиф II, 18 24 25 33 34 38 39 41 66 81 84 93 101 **122—141** 153 155 157 206 297 306 307 319 323 324 334 337.
Југовић Иван 268.
Јулинац Василије 208.
Јулинац Павле 7 90 121 150 178 180 196 **208—213** 235 327 328.
Јулинац Петар 208.

К.

Казначић Ђ. 312.
Казначић Иван 312.
Кајсеров Андреј 261.
Каланек Александар 68.
Канижлић Антун 10.
Канизи Петар 217.
Кант Емануел 279 343.
Кантакузен Шербан 174 176.
Кантакузен Константин 176.
Капринаји Стеван 328.
Карађорђевић Алексије 257.
Караман Матија 144.
Караџић Вук Стеф. 9 11 142 145 152 157 172 191 203 257 258 300 301 308 309 310 311 329 330.
Каргопољски Иван 110.
Карло VI 19 30.
Карпија 337.
Катарина II 123 129 204 211 212 227 286 293 294 342
Катон Марко 326.
Каулиција Дајман 95 150 317.
Качић Андрија Миошић 9 104.
Квинтилијан 319.
Кедрин 234.
Кијун Теша, 23.
Кинам 234.
Кисиловски Павле 119.
Кирјаковић Георгије 267.
Кирхнер А. 277.
Клајст Евалд Христијан фон 20.
Климакс Јован (Схоластик) 272.
Климотивски Трофим 115.
Клопшток Фридрих Готлиб 279.
Кнежевић Душан 239.
Ковачић Ристо 310.
Козачински Емануило 59 89 106 115 116 117 118 197 214 221 228 229 230 273.
Којић Александар 97.
Колендић Петар 211.
Колонић кардинал, гроф Леополд 15 28 88.
Конијски Георгије 215
Константин Филозоф 5 7 234.
Коперник Никола 224.
Копитар Јернеј 152 234 257 261 267 275 312 327.
Копински Исаија 272.
Кораис Адамантиос 275.
Костић Драгутин 257.
Костић Др. Мита 99 122 193 207 213 240.
Крајл 337.
Крантовски И. 270.
Криштовљевић Лацко 79.
Крстић Василије 76.
Крстић Михаило С. 335.
Крстић Др. Никола 340.
Ксенофонт 319 343.
Кујунџић Милан 213 312.
Кулаковски Платон А. 24 28 122 143 145 151.
Курцбер Јосиф Лоренц 86 91 92 93 94 95 102 193 216 232 333

Л.

Лаблиер 279.
Лавров П. А. 314.
Лазаревић Вукоман 16.
Лазаревић Павле 267.
Лазаревић Сава 84 149.
Лазаревић Самуило 226.

Лајбниц Готфрид Вилхелм 137 274 343.
Ламански, руски посланик у Бечу 119.
Ламберг гроф 59 73.
Ластовицки Јован 115 117.
Лард 253.
Лаудон Гидеон Ернст 130 136 227.
Лафонтен Жан де 280 281.
Леваковић Рафајло 144.
Левандовски Тимотеј 115 116.
Левшић Платон 220.
Леже Луј 315.
Леополд I, 13 17 28 38 51 174.
Леополд, 77 95 100 229 328.
Ле Саж Ален Рене 279.
Лесинг Готхолд Ефрајим 262 278 279 281 282.
Либертин Јан 111.
Лок Џон 137.
Ливије Тит 319.
Лихтенштајн Карло 136.
Ломоносов Михаило 205 234.
Луј XIV 13.
Луј XVI 252.
Лутер Мартин 136.

Љ.

Љубибратић Петар 28.
Љуштина Вићентије 180.

М.

Магарашевић Ђорђе старији 267 268 313.
Магарашевић Ђорђе млађи 239 312 313.
Мајков А. А. 28.
Макарије свештеник 86.
Максим патријарх 174.
Максимовић Михаило 135 155 157 254.
Максимович Манасије 215.
Малаеску Владислав 110.
Марија Антоанета. краљица 252
Марија Терезија, царица, 19 24 31 33 44 72 73 81 119 123 124 125 136 183 185 193 204 210.
Марки Др. Шандор 21.
Марковић Рафајло 30.
Мармонтел Жан Франсоа 151 211 213 279 282 342.
Медаковић Др. Данило 237 269 292.
Мезмер Тома 148.
Мецбург 337.
Мијатовић Аксентије 269.
Мијатовић Чедомиљ 6.
Максим патријарх 174.
Милинковић Михаило 213.
Микашиновић генерал 49 50.
Микашиновић Стеван 242.
Милићевић Вељко 314.
Милићевић Милан 313.
Милер Федор Иванович 2?2.
Милишић Михајло Марија 210.
Миловук Јосиф 267.
Милутиновић Сима 9 11 258.
Милутиновић Теодор 64 223 243 244 245 262 273 274 294.
Минчетић Влахо 9.
Милаш Никодим 120.
Миросављевић Вељко 86 93.
Митрофанов II 123.
Михајловски Петар 115 117.
Михаљевић Георгије 11.
Мјенацки Иван 115 117.
Младеновић Софроније 121.
Могила Петар 149 193.
Молер Петар 260 264.
Молиер Жан Батист 279.
Мосхајм 279.
Мразовић Аврам 73 77 84 149 154 286 300 319.
Мумелтер 337.
Мурко Др. Матеја 144 306.
Мушицки Бранко 239.
Мушицки Др. Ђорђе 93 329.
Мушицки Лукијан 98 193 212 218 219 223 261 266 310 320 32? 339 340 341.
Мушкатировић Јован 7 18 47 77 92 122 140 141 154 157 300 307 319 **322 — 331.**
Мушкатировић Петар 325 326.

Н.

Наполеон I 294.
Нартов А. 202
Нашчински Давид 215.
Невтон 137.
Ненадовић Алекса 130
Ненадовић Љубомир 304.
Ненадовић Матеја 13?.
Ненадовић Павле, митрополит 24 33 45 46 52 55 58 59 60 61 64 65 71 75 84 90 92 106 118 147 183 185 186 189 192 208 243 236.
Ненадовић Павле, народни секретар 181.
Неранџић генерал 48.
Неринг В. 195.
Несторовић Урош 77 78.
Нефимонов Козма Никитич 27.
Нешковић Атанасије 23?.
Нешковић Мита 55
Нешовић Јован 237.
Нијемкић Антун 269.
Никетић Светозар 312.
Николај Лудвиг Хајнрих 432.
Николајевић Ђорђе ?.
Николајевић Васа 59 73.

Николица Ст. 269.
Николић Владимир 239.
Николић Исидор 60.
Никшић Ђорђе М. 237.
Нинковић Петар 78.
Новаковић Дионисије 120.
Новаковић Доситије 59.
Новаковић Стефан 86 95 96 97 98 99 102 104 105 106 151 152 157 232 233 254 342.
Новаковић Стојан 85 86 99 129 163 165 166 172 178 182 184 314.

О.

Обрадовић Григорије 260 270.
Обрадовић Доситеј 8 9 11 12 34 41 47 48 50 62 64 65 66 76 77 80 96 97 98 119 121 122 130 139 140 141 144 148 151 152 154 156 157 164 172 183 186 191 198 199 205 206 208 223 231 238 **241—315** 319 321 322 323 324 325 326 329 330 332 333 336 341 342 343.
Обрадовић Ђурађ 241.
Обрадовић Илија 241.
Обрадовић Лука 241.
Обреновић Милан 258.
Обреновић Милош 182 310.
Овидије 319 326.
Одескалне кнез 22.
Оджаков П. В. 270.
Омир 277 319 326.
Осечанин Василије 244 273.
Остојић Др. Тихомир 46 52 58 62 88 119 117 178 180 192 198 202 206 207 226 227 314 315 319.
Орбини Мавро 120 177 182 187 234.
Орфелин Захарија Стефановић 42 58 82 83 84 90 92 149 150 151 153
Орфелин Петар 196.
156 188 **191—207** 226 228 298.

П.

Павловић Висарион 75 117.
Павловић Др. Драгољуб 14 22 30.
Павловић Иван 208.
Павловић Др. Стеван 26.
Павловна Александра, руска велика кнегиња 337 341.
Падуновски Петар 115.
Пајсије, историк српски 234.
Пајсије историк бугарски 182 215.
Партеније, грчки учитељ, 276.
Парчанин Никола 242.
Пахимер 234
Пејачевић Марко 76.
Пејев Бојан 270 314.
Перовић Др. Милош 314.
Петар Велики 24 69 74 82 89 106 108 109 110 120 136 151 153 155 157 192 145 203 204 205 206 224 273 279 290 293 294 301 324 342.
Петар, темишварски владика 236.
Петров Н. 120 122 128.
Петровски Н. М. 184 194 254.
Петровић Др Милан 314.
Петровић Василије 6 90 98 **185—190** 210 235 246.
Петровић Данило 185.
Петровић Карађорђе 182 255 257 258 266.
Петровић Макарије 120.
Петровић Др. Милан 314.
Петровић Мојсеј 44 52 55 61 69 74 81 89 106 109 111 112 113 114 115 118 119 143 145 146.
Петровић Петар I 256 267 286.
Петровић Петар II, Његуш 145.
Петровић Радул 185.
Петровић Сава 185 186.
Петровић Теодосије 189.
Пико Емил 26.
Пипин А. Н. 224 342.
Пит Виљем 137.
Пишурка Крстју Стојан 270.
Платон137 293.
Плаут 319.
Плиније 319.
Плутарх 319.
Подгоричанин Софроније 29.
Поликарпов Теодор 84.
Полоцки Симеон 272.
Пономарев С. И. 184.
Поп Александар 280.
Попов Нил 122 150.
Поповић Богдан 24.
Поповић Вићентије 62.
Поповић Гаврило 312.
Поповић Георгије 47.
Поповић Д. С. 314.
Поповић Ђорђе, владика 262.
Поповић Ђорђе, Даничар 344.
Поповић Живко 313.
Поповић Јефта 9.
Поповић Јован Ст. 157 193 238 270 311 321.
Поповић Павле 202 207 226 257 314 315 344.
Поповић Стеван Д. 86.
Попруженко Н. Г. 179.
Порфирев И. 212 224.
Порфирогенит Константин 234.
Постников Тарас 110.
Потемкин Г. А. 136 137 227.
Првовенчани Стеван 230 234 236.
де Пренс де Бомон Марија 286.
Прерадовић Рајко 24.
Пријатељ Др. Иван 314.
Прокоповић Теофан 82 111 150 202 219 222 224 223 228 229 230 234.

Прохаска Др. Драгутин 314.
Пуљо Маркидес 99 100 102.
Пурголд Данило Хенрих 195.
Путник Мојсеј 75 131 132 136 192 216 317 322.
Пуфендорф Самуило 205.

Р.

Рабенер Готлиб Вилхелм 205.
Раваничанин Михаило 18.
Радичевић Бранко 9.
Радојчић Др. Никола 6 37 122 128 240 257 315.
Радонић Др. Јован 26 28 99 108 148 173 178 180 209 239 314 331 344.
Радонић Нова 344.
Радоња Матија Игњат 27.
Гадченко Константин 267 313.
Рајачић Јосиф 152.
Рајић Јован 6 7 55 59 75 83 85 90 92 93 97 98 104 116 117 120 130 144 145 150 151 178 191 193 197 210 214—240 328 330 341.
Рајић Ксавер 59 73.
Рајић Стеван 11 42 104 151 254.
Рајковић Ђорђе 44 54 64 89 94 99 102 109 152 212 317 336.
Ракић Вићентије 98 257 260.
Ракоци Ђорђе II 173.
Ракоци Фрања II 108.
Ратковић Максим 57 147.
Раф Георг Христијан 279.
Рацковић Давид 317.
Рачанин Јеротеј 141 161 166—7 168.
Рачанин Кипријан 81 141 142 161—165 166 168 171 173 226.
Рачанин Теодор 161.
Рачанин Симеун 161.
Рачанин Ћирјак 161.
Рачанин Христифор 161.
Рељковић Матија Анте 10 11 47 97 151.
Решетар Др. Милан 314.
Рига из Фере 100.
Ричардсон Самуило 280, 341.
Ришеље кардинал, Арман-Жан 137.
Родофиникин Константин 257, 266.
Ролен Шарл 213.
Романович Василије 119.
Руварац Димитрије 24 26 29 31 44 45 56 62 71 72 85 86 89 99 118 122 132 146 147 161 163 165 178 182 183 184 189 190 196 203 206 239 240 314 316 328 331.
Руварац Иларион 132 173 176 178 187 198 313.
Руварац Коста 9.
Руњанин Петар 57 58 148.
Русо Жан-Жак 103 262 230 296 311 341

С.

Св. Сава 7 142 181 230 234 236 308.
Савојски принц Евгеније 20.
Самбурски Андреј 338.
Сандић Александар 16 163 176 239 312.
Сапланцајија Јован 192.
Сапунов Петар 237.
Сахатчијевски К. А. 270.
Свифт Џонатан 280.
Сегединац Пера 21.
Секереш Атанасије Димитријевић 92 222 326.
Селим II. 136.
Сенека 319 326.
Сентивани Мартин 328.
Сервантес Мигуел Саведра 311.
Симић Аврам 247.
Симић Јелена 247.
Симоката Теофилант 234.
Симоновић Др. Рад. 314.
Сирјанин Јефрем 82 272.
Сирку Полихроније 163.
Скарга 273.
Скерлетов Евстахије 120.
Скерлић Јован 140 145 241 269 314 331
Скок Др. Петар 314.
Смејић Петар 120.
Смотрицки Мелетије 83 87 111.
Соави Франческо 282.
Собјески Јан 13.
Соболевски А. И. 228.
Сократ 247 263 278 284 286 319 343.
Соларић Павле 9 90 193 203 238 256 258 259 260 266 267 268 269 286 307 309 312.
Сперански М. Н. 122.
Стајић Васа 314.
Стаматовић Никола 182 238 128 322.
Стаматовић Павле 144.
Станојевић Ст. 22.
Старк Франц Ксавер 335.
Стефановић Вићентије 146.
Стојадиновић Милица Српкиња 310.
Стојановић Љубомир 6 14 18 87 99 108 161 172.
Стојковић Атанасије 78 121 137 165 176 219 238 304 317 321 339 340 343.
Стојковић Миленко 258.
Стратеман Вилхелм 273.
Стратимировић Стефан 52 95 97 98 102 106 144 152 176 209 219 225 231 232 233 254 276 292 317.
Сремац Стеван 239.
Суботић Др. Јован 186 261 231 262 262 303 304 321 333.
Суботић Др. Каменко 239.
Суворов Максим Терентјевич 59 74 81 82 83 106 111 112 113 115 118 145 148.

Суворов Петар Терентјевич 111 114 118.
Сулцер J Г. 279.
Суренов 138.

Т.

Тајбел 98.
Таубе 203.
Текелија Сава 48 77 98 121 155 157 255.
Теодоров А. 179 216 237.
Теодоровић Арса 233 268 260.
Теодосије, историк српски 234.
Теодосије. јеромонах 298.
Теодосије Димитрије 83 86 90.
Теокрит 277.
Теоток Никифор 275 276 282.
Томић Јован 90 187 190.
Тредјаковски В. К. 228.
Тирго Ан-Робер-Жак 211.
Тит 137.
Трјепољски В. 205.
Трлајић Глигорије 42 77 121 141 151 180 234 259 267 297 337—344.
Трифковић Коста 264.
Томазео Никола 312.
Турн 136.
Туроци Јован 328.

Ћ.

Ћиук Леон 251 252.
Ћоровић Др. Владимир 6 44 266.

У.

Уис Антон 312.

Ф.

Федр 281.
Фелбигер опат 72 73.
Фенелон Франсоа де Салињак де Ла Мот 253 279 285 341 342.
Филипидес Константин Александар од Гаја 133.
Флориан Жан-Пјер Клари де 342.
Флориан Ф. 203.
Флешје Еспри 138(?).
Франс Анатол 3.
Франклин 262.
Франц I 123.
Фридрих II 123 136 293 294.
Фридрих Вилхелм III 335.
Фринд Антоније 178.
Фрушић Димитрије 106.

Х.

Хадиг 91.
Халер Алберт 279.
Халкокондил 234.
Хаџић Др. Јован (Милош Светић) 186 221 213 341.
Хевенаши Гафрило 28.
Херасков Михаило Матвјевич 151 342.
Херодот 319.
Хершелман 205.
Хипократ 326.
Хонтхајм Јустин (Фебронијe) 125 135.
Хорањи Алексије 195 206 208 211.
Хорације 136 319 326.
Хорват Иван 24.
Хоспинијан Рудолф 324.
Хранисављевић Гаврило 157.
Хранисављевић Пантелеј 42 76.
Христијан Симеон 118.
Христић Илија 267.
Хрулев Теодор Т. 270.
Хус Јан 311.

Ц.

Цамблак Григорије 7 234.
Цар Марко 315.
Цветковић Кирило 268.
Цикандјан 270
Цоликофер Георг Јохан 252 266 279 281.
Цицерон Марко 284 319.
Цријевић Сара 211.
Црнојевић Арсеније III 16 28 29 39 48 49 51 52 57 74 88 108 161 166 173 174 175 180 182 185 210 229.
Црнојевић Симеон од Мече 209.
Цувај Антун 78 85.

Ч.

Чајкановић Др. В. 314 315.
Чапловић Ј. 312.
Чардаклија Петар 256 257.
Чокрљан Јаков 333.
Честерфилд Филип лорд 280.

Џ.

Џонић Урош 314.

Ш.

Шакрак-Нинић Сергије 60.
Шафарик Јосиф, Павле 78 135 137 196 203 206 213 237 270 312 316 321 344.
Швартнер 337.
Швикер Др. Ј. Н. 26.
Шевић Јован 24.
Шевић Др. Милан 313 314.
Шедијус 337.
Шекспир Виљем 9.
Шенборн гроф 91.
Шерцер Др. Иван 313.
Шилер Фридрих 123.
Шишић Др. Фердо 20.
Шмаус 205.
Шпалдинг 279.
Шумљак Григорије 115.
Шумљак Петар 117.
Шурмин Др. Ђуро 144 270 314.
Шчербатов М. 205.

LIBRARY
APR
17
1985
UNIVERSITY OF TORONTO

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

PG
1406
S54
1923
c.1
ROBA

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 09 28 06 11 015 3